

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
УКРАЇНСЬКЕ БІОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА
BIOGRAPHISTICA UKRAINICA

Збірник наукових праць

Випуск 3

Київ — 2005

Українська біографістика. Збірник наукових праць. Випуск 3. — К., 2005. — 374 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: В. С. Чишко, д.і.н., В. І. Попик, к.і.н. (відповідальні редактори), С. М. Ляшко, к.і.н., (заступник відповідального редактора), В. О. Горбик, д.і.н., В. М. Даниленко, д.і.н., член-кореспондент НАН України, Я. Д. Ісаєвич д.і.н., академік НАН України, І. Б. Матяш, д.і.н., О. С. Онищенко, д.філос.н., академік НАН України, М. М. Романюк, д.і.н., О. В. Бугаєва (відповідальний секретар)

Рецензенти: доктор історичних наук Л. А. Дубровіна,
член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук
В. І. Наулко

Друкується за рішенням Вченої ради Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського від 23 грудня 2003 р., протокол № 10

Збірник наукових статей та біографічних нарисів продовжує започатковану Інститутом біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського у 1996 р. серію видань, присвячених теоретичним і методичним проблемам біографістики, як окремої історичної дисципліни. Проаналізовано стан і перспективи розвитку біографічних досліджень в Україні, висвітлено завдання створення в Україні національного електронного біобібліографічного науково-інформаційного ресурсу — «Українського біографічного архіву». Збірник містить велику кількість біографічних статей, оригінальних біографічних та генеалогічних розвідок. Розраховано на вчених, викладачів та студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, працівників музейних та архівних установ, краєзнавців.

При передруку публікацій посилання на збірник «Українська біографістика» обов'язкове.

The collected papers and biographic essays continue the series of publications devoted to the theoretical and methodological problems of biographic studies as a separate historical discipline. This series was started by the Institute of biographic investigations of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine in 1996. The state and prospects of the development of biographic investigations in Ukraine are analyzed; the task of creating the national electronic bio-bibliographic scientific-information resource «The Ukrainian biographic archive» is set. The collection contains a large number of biographic papers, original biographic and genealogical investigations. The book is addressed to scientists, teachers, students and post-graduates of higher educational establishments, workers of museum and archive institutions, students of local history.

*Світлій пам'яті
Віталія Сергійовича Чишка —
вченого, організатора науки,
засновника і першого директора
Інституту біографічних досліджень
Національної бібліотеки України
імені В. І. Вернадського
присвячується*

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Цим збірником Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського продовжує започатковану у 1996 році серію, присвячену теоретичним і методичним проблемам біографістики, як окремої, самостійної історичної дисципліни; аналізу стану та перспектив розвитку біографічних студій в Україні; життєписам наших відомих і незаслужено забутих співвітчизників.

Третій випуск збірника зберігає тематичну спрямованість та структуру попередніх видань, які були схвально зустрінуті науковою громадськістю. В центрі уваги, як і раніше, знаходяться питання підготовки масштабного національного біобібліографічного зводу — Українського біографічного словника — як у його традиційному, книжковому, так і в електронному вигляді.

Збірник відкривається статтею, присвяченою життєвому шляху, науковій діяльності і творчій спадщині передчасно померлого засновника і першого директора Інституту біографічних досліджень, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка (1951–2003), який був ініціатором, теоретиком і організатором відновлення в Україні роботи над загальнонаціональним біографічним зводом.

Перший розділ збірника присвячений аналізу досвіду та сучасного стану, черговим завданням розвитку біографічних досліджень в Україні, їх актуальним теоретичним, джерелознавчим і конкретно-методичним проблемам. У статті В. І. Попика докладно розглянуто питання формування на основі попередніх напрацювань Інституту біографічних досліджень масштабного загальнонаціонального електронного науково-інформаційного ресурсу у галузі біографістики та біобібліографії — розширеної електронної

версії Українського біографічного словника (УБС) — Українсько-го біографічного архіву (УБА). У статтях провідних науковців інституту С. М. Ляшко та О. М. Яценка розкрито розроблені протягом останніх років методичні принципи і редакційно-технічні та бібліографічні вимоги щодо підготовки матеріалів до УБС та інших видань Інституту біографічних досліджень.

Матеріали другого розділу збірника, у якому вміщено понад двадцять коротких біографічних статей, присвячених постатям з різних сфер суспільно-політичного, освітянського, наукового, культурного життя України, покликані бути своєрідним методичним орієнтиром для авторського колективу УБС–УБА щодо загальних принципів і конкретних засобів розкриття основних біографічних даних.

Третій розділ збірника містить оригінальні, створені на основі введення до наукового обігу нових документальних матеріалів, біографічні і генеалогічні розвідки. Їх авторами — відомими вченими і біографістами-аматорами, вперше докладно висвітлено життєвий шлях і внесок у розбудову української національної справи, суспільно-політичного життя, науки і культури України громадських і політичних діячів, подвижників на ниві освіти, культури і мистецтва. Серед статей цього розділу чи не найбільший інтерес викликає докладний біографічний нарис д.і.н., професора В. П. Ляхоцького, присвячений відомому і впливовому громадському і політичному діячеві на західних українських землях кінця ХІХ — початку ХХ ст., одному з основоположників української дипломатії ХХ ст., баронові М. Васильку, власний життєвий шлях і особа якого, тим не менш, майже не були предметом дослідження впродовж багатьох десятиліть. Напрочуд цікавим і оригінальним документом історії є також опублікований у цьому ж розділі збірника своєрідний літопис давнього козацького роду Філіпченків, складений одним з його сучасних представників Б. М. Філіпченком.

Новацією третього випуску «Української біографістики» стала рубрика «Історія крізь призму біографістики». Авторами вміщених у ній ґрунтовних досліджень — М. Д. Ходоровським, В. А. Папановою, І. С. Михальським, О. В. Бугаєвою зроблено сміливі спроби аналізу історичних подій та культурних явищ на основі біографічних матеріалів, через особистий життєвий і творчий шлях особи.

Як і попередні випуски, збірник містить рубрики, присвячені джерелам біографічних досліджень, досвіду біографічних студій в

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Україні і за кордоном, бібліографії біографістики.

Редакційна колегія висловлює сподівання, що публікація матеріалів збірника не залишить байдужими дослідників-професіоналів і аматорів-біографістів та краєзнавців, сприятиме більш широкому і зацікавленому обговоренню актуальних проблем біографістики, розширенню діапазону, вдосконаленню методів біографічних досліджень, подальшому згуртуванню дослідницького активу українських біографістів навколо Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського та Українського біографічного товариства.

В. С. ЧИШКО

В. С. ЧИШКО — УЧЕНИЙ-ІСТОРИК, БІОГРАФІСТ

О. В. Бугаєва

**В. С. ЧИШКО — УЧЕНИЙ-ІСТОРИК, БІОГРАФІСТ,
ОРГАНІЗАТОР НАУКИ**

1 лютого 2005 року минуло два роки від дня смерті відомого українського історика і організатора науки, директора Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, керівника Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України, президента Українського біографічного товариства, лауреата премії НАН України ім. М. Костомарова, доктора історичних наук, професора Віталія Сергійовича Чишка. Він був яскравою особистістю. Неймовірна працездатність і горіння творчої натури, постійний рух уперед і відчуття нового — передумовили його шлях до наукових звершень. Своєю життєлюбністю і демократичністю, принциповістю і відповідальністю, щирістю і доброзичливістю Віталій Сергійович Чишко зажив великої людської пошани та любові колег, друзів і всіх, хто його знав.

Гостро відчуваючи свою громадянську причетність до культурного відродження України, Віталій Сергійович Чишко присвятив себе організації науки — докладав зусиль до важливих науково-організаційних заходів Національної академії наук України, діяльності товариств, науково-редакційних рад, комітетів та комісій НАН України, зробив вагомий внесок у розвиток гуманітарних напрямів науки, активно сприяв формуванню у науковому середовищі нового демократичного світосприйняття і запровадженню сучасних форм наукового співробітництва. Він був обраний до складу Українського комітету славістів, Бюро Українського національного комітету з вивчення та поширення слов'янських культур, Правління міжнародного історичного клубу «Планета», працював секретарем Національного комітету істориків України; був членом Головної редакційної ради семитомної «Енциклопедії української діаспори», редколегій п'яти томної «Енциклопедії історії України», серії «Соціальні та гуманітарні науки» українського реферативного журналу «Джерело», часописів «Пам'ять століть» і «Бібліотечний вісник», наукового щорічника «Україна дипломатична», щорічника «Український богослов», періодичного збірника «Наукові праці Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського», науково-популярного літературного альманаху «Історичний календар», «Записок

Історико-філологічного товариства Андрія Білецького», наукового видання «Мова і культура»; відповідальним редактором збірника наукових праць «Українська біографістика»; членом Спеціалізованих вчених рад із захисту дисертацій при Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського та Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Експертної ради ВАКУ.

Віталій Сергійович Чижко народився 5 липня 1951 р. у с. Орв'яниця Дубровицького р-ну Рівненської обл. у родині вчителів. У 1958–68 рр. навчався спочатку у Жаденський семирічній, а згодом у Миляцькій середній школах. Не пройшовши за конкурсом до вищого навчального закладу, з серпня 1968 р. працював теслярем тресту «Жданівметалургбуд» на будівництві прокатного стану «2500» і агломератної фабрики Металургійного комбінату ім. Ілліча. З листопада 1969 р. по грудень 1971 р. перебував у лавах Радянської армії, спочатку у навчальному полку радіотехнічних військ протиповітряної оборони у Харкові, згодом, за власним бажанням був направлений на Далекий Схід, де на о. Врангеля та о. Сахалін служив начальником радіолокаційної станції. Після демобілізації влаштувався верстатником на Костопільський домобудівний комбінат, водночас поступив на вечірнє відділення Костопільського філіалу Коломийського технічному механічної обробки деревини.

У 1973 р. здійснилась мрія В. С. Чижка: майбутнього науковця було зараховано на історичний факультет Київського державного педагогічного інституту ім. М. Горького (тепер Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), де пройшли роки його випробувань на професійно-наукову і громадянську зрілість. Саме у ці роки, за спогадами його друзів, остаточно сформувалися визначальні риси особистості В. С. Чижка — цілеспрямованість, відданість справі, відкритість до людей, здатність бути лідером, згуртовуючи навколо себе колектив. Очолений ним студентський профспілковий комітет у 1975 р. за кращу організацію умов праці, побуту та відпочинку студентів зайняв І місце у Всесоюзному конкурсі серед 220 педагогічних вищих учбових закладів СРСР. У 1977 р. він очолив студентський будівельний загін, який успішно працював на півострові Ямал (600 км за Полярним колом), і про який з великою повагою й вдячністю розповідала газета «Советское Заполярье». По закінченні з відзнакою інституту у 1978 р. В. С. Чижка було відразу призначено директором Заворицької середньої школи Броварського р-ну Київської обл. і одночасно обрано

В. С. ЧИШКО — УЧЕНИЙ-ІСТОРИК, БІОГРАФІСТ

депутатом місцевої Ради. А вже через рік ця середня школа за освітніми показниками піднялась з останнього на третє місце в районі. І незважаючи на те, що з цього часу йому стали пропонувати відповідальні посади — голови райвиконкому, заступника завідуючого Київським обласним відділом народної освіти, поклик до науки попри все визначив майбутню долю В. С. Чишка, як учено-історика.

У 1980 р. В. С. Чишко склав іспити і був зарахований до заочної, а у вересні 1981 р. переведений до стаціонарної аспірантури при кафедрі історії СРСР і УРСР Державного педагогічного інституту ім. М. Горького. Кандидатську дисертацію, присвячену проблемам підготовки сільської технічної інтелігенції України в 60-ті роки, В. С. Чишко успішно захистив 1984 р., будучи вже молодшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР. З цього часу визначається коло його наукових інтересів на майбутнє десятиліття — проблеми трансформації соціальної структури українського суспільства, тенденції до зближення й взаємозбагачення національних культур, питання підготовки сільської інтелігенції і впровадження досягнень академічної науки в практику господарювання на селі. В. С. Чишко став одним із авторів колективної праці «Розвиток соціально-класової структури населення Української РСР», що вийшла друком 1988 р., а вже у наступному 1989 р. було опубліковано його власну монографію «Українське село на шляхах науково-технічного прогресу: здобутки і прорахунки (60–80-ті роки)». У цей період В. Чишко також підготував чимало методологічних статей з питань розвитку аграрної політики України, які принесли йому визнання наукової громадськості.

З листопада 1985 р. В. С. Чишко працює на посаді старшого наукового співробітника Відділення наукової інформації при Президії Академії наук УРСР, а у жовтні 1986 р. його призначено ученим секретарем Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії АН УРСР. Одночасно, з 1989 р. він обіймає посаду старшого наукового співробітника відділу історії культури українського народу Інституту історії АН УРСР. У січні 1990 р. В. С. Чишко став керівником Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії АН УРСР.

Суспільно-політична перебудова, що відбулася в Україні на початку 1990-х років, вплинула й на подальший розвиток академічної науки. З цього часу за безпосередньої участі В. С. Чишка здійснювалася більшість науково-організаційних заходів Національної академії наук України. Він доклав чимало зусиль

не тільки до розвитку мережі й вдосконалення діяльності вже існуючих науково-дослідних установ суспільно-гуманітарного профілю, а й спричинився до створення нових інститутів НАН України: соціології; української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; політичних і етнонаціональних досліджень; сходознавства ім. А. Ю. Кримського; східноєвропейських досліджень; української мови; народознавства; світової економіки і міжнародних відносин; економіко-правових досліджень; економічного прогнозування; проблем ринку і економіко-екологічних досліджень; регіональних досліджень.

Зосередливе, вдумливе і обережне ставлення до людини, розуміння масштабності й неповторності тієї чи іншої історичної постаті, вміння «вписати» її вчинки й напрацювання в контекст культурного розвитку своєї країни, поволи наближали В. С. Чишка до усвідомлення необхідності відтворення історії України в новому ракурсі, а саме — в іменах її визначних представників. Відчуваючи пробудження неабиякого інтересу до історико-біографічної літератури у нашій країні на початку 90-х рр., пов'язаного, з одного боку, із загальним ростом національно-патріотичної свідомості широких кіл суспільства, а з іншого, — із новими духовними та інтелектуальними процесами, які відбувалися в середовищі наукової та творчої еліти, учений постав перед необхідністю переосмислення феномену України — її минулого, сьогодення і майбутнього — в нових історичних умовах національного відродження України крізь призму основоположних цінностей українського народу та яскравого етнонаціонального розмаїття представлених на нашій землі інших культур.

Так, за його ініціативи за постановою Президії НАН України «Про поновлення досліджень у галузі вітчизняної біографістики», 1 квітня 1993 р. було утворено відділ біографічних досліджень на базі Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (НБУВ), який 1 квітня 1994 р. перетворено на окремий науковий підрозділ бібліотеки — Інститут біографічних досліджень (ІБД НБУВ). В основу діяльності інституту було покладено ідею втілення широкомасштабного проекту — підготовки та видання багатотомного Українського біографічного словника.

Багато зусиль В. С. Чишко докладав для створення згуртованого і професійного колективу біографістів, який формувався з досвідчених фахівців різних галузей науки, культури, освіти — істориків, архівістів, археологів, філологів, музикознавців, архітекторів, театрознавців, бібліографів, природознавців, жу-

В. С. ЧИШКО — УЧЕНИЙ-ІСТОРИК, БІОГРАФІСТ

рналістів тощо. Саме у цій установі знайшли втілення високі наукові мрії вченого-біографіста Віталія Чижка, і поступово, крок за кроком, оживала оновлена, без прикрас і купюр, історія нашої країни в життєписах видатних діячів українського народу, а також тих представників інших народів і національностей, які жили і працювали на українських землях упродовж її тисячолітньої історії і залишили на цій землі свої справи у вигляді пам'яток матеріальної і духовної культури.

У 1996 р. вийшла друком монографія В. С. Чижка «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України», в якій він не тільки узагальнив теоретичні та історичні проблеми розвитку біографічних досліджень в Україні й слов'янських країнах, а й сформулював методологічні засади формування жанрових різновидів української біографістики на сучасному етапі, визначив загальний зміст біографічних досліджень, як окремої самостійної галузі історичної науки, і започаткував теоретичну базу спеціальної історичної дисципліни — біографістики. Цю працю було покладено в основу його докторської дисертації — «Біографістика як галузь історичної науки: історіографія та методологія», захист якої відбувся 19 червня 1997 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради при Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, а вже 15 жовтня 1997 р. за рішенням ВАКУ В. С. Чижку було присвоєно науковий ступінь доктора історичних наук за спеціальністю «Історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни». У 1998 р. за цикл наукових праць «Особа в історії України» ученому присуджено премію ім. М. Костомарова НАН України. В жовтні 1998 р. В. С. Чижка обирають президентом всеукраїнської науково-громадської організації — Українського біографічного товариства, до складу якого входять відомі учені й фахівці у галузі біографістики з провідних університетів, музейних і архівних закладів всієї України.

В. С. Чижко опублікував понад 145 наукових праць, чимало його статей вийшли друком у Польщі, Болгарії, Румунії, Греції, Чехії, Канаді, Німеччині, США. Він був активним учасником українських й міжнародних наукових конференцій, конгресів, форумів, таких як Міжнародна наукова конференція, присвячена відродженню української освіти і науки (Іллінойс, США, 1993), XI Міжнародний з'їзд славистів (Братислава, Словаччина, 1993), VII Конгрес Міжнародної асоціації з вивчення країн Південно-Східної Європи (Салоніки, Греція, 1994), Міжнародна наукова конференція «Російська, українська та білоруська еміграція у Чехословач-

чині між двома світовими війнами» (Прага, Чехія, 1995), Міжнародна наукова конференція «Росія—Україна: ключові проблеми в історії взаємовідносин» (Москва, Росія, 1996), IV Міжнародний конгрес українців (Одеса, Україна, 1999) та багато інших.

Майже десять найбільш результативних років життя в науці В. С. Чипко присвятив біографістиці. Під його керівництвом співробітниками Інституту біографічних досліджень НБУВ було вивчено світовий досвід укладання біографічних словників, відпрацьовано оригінальну модель фундаментального національного біографічного зводу — Українського біографічного словника, закладено міцний теоретико-методологічний фундамент біографічних досліджень, започатковано комп'ютерну базу даних «Національна біографістика», яка складається з БД «Персоналії», «Джерела біографічних досліджень» та «Автори біографічних досліджень», засновано друковане видання інституту — збірник науково-методичних праць «Українська біографістика», який практично відображає динаміку професійного зростання та напрями реалізації наукового пошуку співробітників інституту у галузі сучасної української біографістики. Під керівництвом В. С. Чипка розроблено Концепцію УБС та критерії відбору до нього імен, відпрацьовано моделі баз даних з української біографістики, які нині нараховують десятки тисяч записів, підготовлено пакет методичних та інструктивних документів щодо відбору і структурування біографічної інформації, обробки та опису біобібліографічних джерел. Формування комплексної БД «Національна біографістика» відкрило можливість, по-перше, раціонального введення та виведення на електронні та паперові носії біографічної та біобібліографічної інформації, зокрема, підготовки оригінал-макетів біографічних видань різного типу, пошуку біобібліографічної інформації за визначеними напрямками, по-друге, — здійснення систематичних біографічних досліджень на основі накопичених біографічних даних. Так, за зібраною біографічною і біобібліографічною інформацією комп'ютерної БД в інституті під керівництвом В. С. Чипка було підготовлено до друку Реєстр імен УБС на літери А і Б та «Матеріали до Українського біографічного словника» (Вип. 1, літера А, близько 350 пробних статей), укладено перший випуск анотованого покажчика «Книжкові джерела української біографістики у фондах НБУВ». Відпрацьовано еталонні типи енциклопедичних біографічних статей щодо представників різних галузей діяльності, які вміщено у трьох випусках збірника «Українська біографістика» (1996, 1999, 2005).

В. С. ЧИШКО — УЧЕНИЙ-ІСТОРИК, БІОГРАФІСТ

З метою апробації наукових розробок та впровадження новітніх методик і комп'ютерних технологій, В. С. Чижко виступив ініціатором проведення семінарів, круглих столів з теоретичних і методичних питань біографістики й координації біографічних досліджень в Україні у межах таких міжнародних конференцій, як «Інформаційна діяльність НБУВ», «Бібліотеки — центри науково-інформаційних ресурсів ХХІ століття» та ін.; створення та видання біографічних словників представників національних меншин в Україні, галузевих словників, архівних автобіографічних матеріалів — Іменного покажчика біографічного словника «Греки в Україні». — К., 1996, що охоплює понад 700 імен етнічних греків, які мешкали в українських землях, починаючи з VII–VI ст. до н.е., короткого біографічного довідника «Греки в истории Крыма» (Сімферополь, 1998) та біобібліографічного словника «Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.)» (Сімферополь, 1999), тритомника праць визначного діяча українського національно-державного руху М. Плав'юка «Україна — життя моє» (Київ, 2002).

Етапом професійного і громадянського випробування стала участь ІБД НБУВ у реалізації ряду престижних національних проектів — меморіального альманаху «Видатні діячі України минулих століть», інформаційно-іміджевого альманаху у 6-ти томах «Золоті імена України» (I, II, VI тт.) та меморіального альманаху у 2-х томах «Народжені Україною», для яких у 2001–02 рр. співробітниками інституту під керівництвом В. С. Чижка було підготовлено понад 700 науково-популярних біографічних статей.

Реально оцінюючи існуючі позитивні й негативні (передусім, фінансові, кон'юнктурні) моменти, які на сучасному етапі супроводжували розвиток біографістики в Україні, учений прагнув об'єднати навколо Українського біографічного словника зусилля всіх науковців, ентузіастів біографічних досліджень, не тільки у межах країни, а також із залученням відомих представників української діаспори. Він вважав, що створення багатотомного УБС неможливе без урахування головних чинників, а саме: наявності творчого колективу професіоналів, неупередженого та об'єктивного викладу історичних подій і фактів з життя осіб, які заслуговують на відображення в УБС, фактору часу та певної матеріально-технічної бази. І хоч за життя В. С. Чижка не здійснилась його мрія щодо видання Українського біографічного словника, впевненості щодо успішної перспективи подальшої роботи у цьому напрямі надають позитивні зрушення у бік практичної діяльності, що здійснились в інституті протягом останніх років. Є всі підстави вважати,

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА. ВИПУСК 3

що у недалекому майбутньому, сформовані Інститутом біографічних досліджень під керівництвом його першого директора бази даних біографічної та біобібліографічної інформації, стануть основою формування загальнодоступної Internet-версії УБС, що має бути розміщена на Internet-порталі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Справою професійної честі і престижу для колективу науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ стане плідна робота з реалізації цього фундаментального національного проекту в пам'ять знаного ідеолога і організатора біографічного руху в Україні — Віталія Сергійовича Чишка.

I. ТЕОРЕТИЧНІ І МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

В. І. Попик

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНИХ БІОБІОГРАФІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ

Стрімке зростання впродовж останніх двох десятиліть суспільного інтересу до історико-біографічної літератури стало прикметною, знаковою рисою життя. Воно є відображенням як загального піднесення національної патріотичної свідомості у найширших верствах населення, так і нових духовних і інтелектуальних процесів, що відбуваються у середовищі наукової, освітянської, творчої, а також політичної та ділової еліти України.

Звернення до діянь наших далеких попередників, незаслужено забутих і замовчуваних раніше імен, до життєвого і творчого шляху видатних співвітчизників, історії їх ідейних шукань, здобутків і трагічних помилок, громадянського подвижництва і політичної боротьби, перемог і гірких поразок, ще з перших років «перебудови» 80-х рр. ХХ ст. стало свідченням пробудження суспільства від тривалого сну «безпам'ятства» і історичного нігілізму, прагнення людей до переоцінки цінностей, відновлення багато у чому втрачених зв'язків з віковим досвідом, гуманістичними традиціями і моральними принципами українства. У життєписах діячів минулого сучасний українець шукає духовної опори, необхідної для утвердження його як особистості і громадянина, свідомого будівника своєї долі і долі своєї Батьківщини. Він співвідносить людей минулого з собою. Духовні й інтелектуальні запити сучасних українців спонукають до все нового і нового осмислення, на прикладі життєвого шляху попередніх поколінь, екзистенційної проблеми буття людини в історії своєї країни, її спорідненості з долею свого народу. Для багатьох представників сучасних громадсько-політичних, творчих і ділових еліт ця проблема постає також і як проблема знаходження, розуміння і утвердження самого себе, суспільної значимості своїх дій в органічному зв'язку минулого — сучасного — майбутнього.

На зростання зацікавленості літературою історико-біографічного жанру значний вплив справляє і прагнення до переосмислен-

ня, з вершин вітчизняного і світового досвіду кінця ХХ — початку ХХІ ст.ст., самого феномену України і української національної ідеї у її минулому, сучасному і майбутньому — крізь призму основоположних цінностей українського народу і розмаїте багатоголосся мов і культур етнічних меншин; більш глибокого осягнення місця і ролі України у слов'янському світі і європейському домі.

Те, що впродовж останніх півтора-двох десятиліть у вітчизняній соціогуманітарній науці на зміну «знеосібленому» схематизму прийшов і міцно утвердився погляд на минуле саме через людський його вимір, зокрема крізь призму біографістики, як окремої соціогуманітарної дисципліни, неспростовно свідчить, що він найповніше відповідає духові нашого часу, сповнений тим гуманістичним потенціалом, який нині рішуче затребуваний у науки суспільством. Принципово важливим стало те, що минуле українського народу — в усіх його неоднозначних, з погляду наших сучасників, вимірах і оцінках, — розкривається дослідниками і публіцистами-біографістами широкому загалу не у вигляді нових схем (далеко не для всіх прийнятних!), а у персоніфікованих вимірах, через долі реальних і дуже різних людей. Тим самим воно стає своєрідним простором для знаходження шляхів до взаємного порозуміння і примирення між представниками дуже відмінних суспільно-політичних поглядів — на ґрунті визнання єдності нашої національної спадщини в усіх її виявах, а отже — реальним національно-консолідуючим чинником.

Нині варто нагадати, що процеси національно-культурного відродження, серед яких чільне місце посідало явище, назване сучасниками «відновленням історичної пам'яті народу», на рубежі 80–90 рр. ХХ ст. чи не у першу чергу знаменувалися поверненням з небуття багатьох тисяч імен співвітчизників — забутих у складних перипетіях ХХ ст., або й ретельно замовчуваних. Газетні й журнальні біографічні розвідки і статті тих років були своєрідним закликком до каяття, відродження морального сумління народу. Біографічний жанр став своєрідною зброєю у боротьбі за національну незалежність, утвердження національної ідеї. Дослідникам ще належить повною мірою оцінити роль і значення біографічних публікацій у суспільно-політичних процесах доби боротьби за здобуття незалежності України, розбудову національної державності.

Сьогодні ж можемо впевнено стверджувати — насамперед завдяки «буму» газетних і журнальних біографічних нарисів, до-

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

кументальних публікацій кінця 80-х першої половини 90-х рр. ХХ ст., здебільшого популярних, далеких від ґрунтовної науковості, романтично забарвлених, вітчизняній історії було повернуто її найважливіший — людський вимір.

У роки незалежності України, особливо десь із середини 90-х рр. ХХ ст. пріоритети вітчизняної біографістики почали поступово змінюватися. На перше місце вийшли завдання осмислення, крізь призму біографій видатних співвітчизників, внеску України у загальнослов'янську, європейську і світову науку і культуру, відстоювання українських пріоритетів, української приналежності багатьох відомих діячів, чий внесок належить історії і культурі кількох народів. По-друге, українським історикам і культурологам, як представникам віднині державницької, політичної нації, належало осмислити як загальнонаціональне надбання спадщину представників усіх племен і народів, суцїх в українській землі від сивої давнини до сучасності.

У ті роки, попри всі економічні негаразди, перед дослідниками відкрилися значно більш широкі можливості, пов'язані з відсутністю ідеологічних обмежень і відкритістю архівних та книжкових фондів, можливістю вільного спілкування з науковими і культурними центрами української діаспори. Крім того, й сама логіка розгортання наукового пошуку стимулювала швидке зростання й диференціацію типів і жанрів історико-біографічних розробок і публікацій — від стислих газетних і журнальних науково-популярних заміток та статей різного формату до появи численних історико-біографічних збірників й альманахів, регіональних і тематичних біографічних словників і довідників і, нарешті, глибоких монографічних досліджень, присвячених відомим діячам української історії і культури.

Розмаїття історико-біографічних публікацій 90-х рр. ХХ ст., аналіз конкретних здобутків і недоліків яких не належить до безпосередніх завдань цієї статті, дозволило ввести до наукового обігу багато тисяч нових імен, суттєво розширило уявлення про життєвий і творчий шлях, громадсько-політичну і державну, наукову і культурно-мистецьку діяльність відомих співвітчизників. Водночас, воно сформувало й своєрідну «критичну масу» біографічних матеріалів, наявність якої зробила реальним і життєво необхідним перехід до узагальнення й систематизації біобібліографічних даних і формування фундаментального вітчизняного біографічного зводу.

Завдання це, поза сумнівом, належить до числа найважливі-

ших пріоритетів розвитку науки і культури в Україні. Поряд з національними енциклопедіями, багатотомні біографічні словники, що є свого роду колективним портретом нації в образах її кращих представників, — могутній засіб національного самоствердження, обов'язковий атрибут розвинутої національної науки і культури. У наш час практично всі європейські держави мають національні біографічні багатотомники або продовжують їх видання.

Ідея створення такої фундаментальної біографічної праці і в Україні не є новою. Історія її зародження наприкінці ХІХ ст. та кількох спроб реалізації, що не змогли ствердитися через несприятливі суспільно-політичні обставини, гоніння проти української культури, розпорошеність сил дослідників, досить докладно висвітлена у попередніх випусках «Української біографістики» та окремих працях науковців Інституту біографічних досліджень НБУВ [1]. Серед них особливий інтерес становить новітнє історико-документальне дослідження С. М. Ляшко, присвячене діяльності академічної Постійної комісії зі створення Біографічного словника діячів українського народу і української землі, заснованої в 1918 р. серед перших наукових підрозділів УАН і ліквідованої в 1933 році [2]. Вивчення і публікація документів і матеріалів Комісії дає загальне уявлення про високий у цілому рівень напрацьованих нею науково-методичних засад підготовки словника. Праця С. М. Ляшко, зокрема, поклала край побутуванню історіографічної легенди, присутньої і у ряді попередніх публікацій Інституту біографічних досліджень, — щодо завершення на 1933 рік Комісією УАН-ВУАН роботи над першим томом Біографічного словника, набір якого нібито було знищено пізніше владою, а також щодо сформування Комісією картотеки діячів історії і культури України, яка охоплювала понад 50 тисяч імен. На основі аналізу документальних матеріалів стало зрозумілим, що в умовах крайньої обмеженості сил і постійних гонінь 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. академічній Комісії таку роботу виконати було просто не під силу.

У наступні десятиліття напрацьований біографічною Комісією УАН-ВУАН досвід лише незначною мірою використовувався в процесі підготовки енциклопедичних та словниководовідкових видань. Однак діапазон персоналій у них був досить жорстко регламентованим ідеологічними критеріями, зокрема — гласними і негласними загальними обмежувальними квотами стосовно подання імен діячів української культури і культур етнічних меншин України — навіть тих, на кому не було

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

тавра «буржуазних націоналістів» і «ворогів народу».

Як наслідок, загальна кількість імен діячів української історії і культури, що входила до різних радянських словниково-енциклопедичних видань, переважно — галузевих (наприклад — з історії, літератури, театрального або образотворчого мистецтва, науки тощо), ледь сягала 8–9 тисяч. Але й ця досить «скромна», за європейськими мірками, для 50-ти мільйонної нації кількість, стала досягненням вже років «перебудови». Здобута вона була переважно за рахунок уведення (або повернення) до широкого науково-інформаційного обігу імен репресованих свого часу партійних і радянських працівників, але аж ніяк не діячів українського культурного, суспільно-політичного, національно-визвольного руху. За таких умов центр історико-біографічних досліджень вже у 20–30-х рр. ХХ ст. відчутно перемістився до Галичини та ближньої до неї Чехії, а згодом — до далеких європейських та американських осередків української діаспори. Але й там, в силу обмеженості можливостей, роботу над фундаментальним національним біографічним зводом не вдалося продовжити.

З висоти сьогодення є цілком очевидним, що реалізація такого масштабного й кропіткого науково-видавничого проекту принципово стала вперше можливою лише в умовах здобуття Україною державної незалежності. Вона від самого початку могла засновуватися лише на засадах державної підтримки і свободи наукового пошуку, відкритості літературної й архівно-документальної бази, вимагала високого рівня науково-методичного й інформаційно-технічного забезпечення, залучення значних організаційних і фінансових ресурсів.

Ідея відновлення роботи над фундаментальним національним біографічним зводом обговорювалася серед академічної громадськості ще з кінця 80-х — початку 90-х рр. ХХ ст. Кроком до її практичної реалізації стало створення у 1993 р. в складі очолюваного д.і.н. Л. А. Дубровіною Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського відділу біографічних досліджень під керівництвом В. С. Чишка. У квітні 1994 р. відділ було перетворено на окремий Інститут біографічних досліджень НБУВ.

Новоствореному науковому осередку довелося майже у всьому починати заново, «з чистого аркуша», крок за кроком повторюючи етапи творчого пошуку своїх попередників. Вітчизняний досвід, як і історія створення багатотомних зарубіжних біографічних словників, наприклад, у Росії, в Польщі, свідчать, що навіть за досить

сприятливих умов, підготовчий етап, на якому здійснюється нагромадження матеріалів, формування баз біобібліографічної інформації, створення реєстру імен фундаментального біографічного звода, напрацювання і апробація методичних підходів, згуртування авторських колективів з представників усіх регіонів країни, є особливо складним і тривалим. Інституту біографічних досліджень НБУВ вдалося, в цілому, успішно пройти його завдяки творчому вивченню і адаптації вітчизняного й зарубіжного досвіду словниково-енциклопедичної роботи, впровадженню сучасних комп'ютерних технологій, цілеспрямованому напрацюванню теоретичних і методичних проблем підготовки УБС.

У початкові роки діяльності інституту було розроблено концептуальні засади підготовки багатотомного національного біографічного словника. Вже у 1996 р., у першому випуску «Української біографістики» опубліковано Редакційну інструкцію Українського біографічного словника та методичні рекомендації щодо складання алфавітного словника (реєстру імен) УБС [3]. Одночасно напрацьовано первісний варіант концепції програмно-комп'ютерного забезпечення підготовки та видання словника.

Вирішальну роль у цьому відіграли теоретичні напрацювання провідних науковців — В. М. Даниленка, В. О. Горбика, Т. В. Куриленко, С. М. Ляшко, О. М. Яценка, В. О. Шостака, О. А. Брайчевської, В. І. Попика, Н. П. Романової, М. І. Гончаренко та інших, узагальнені і розвинуті директором Інституту біографічних досліджень В. С. Чижком (1951–2003), у монографії «Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України» (К., 1996), що стала основою його докторської дисертації.

За час, що минув, у Базі даних УБС зібрано вже кілька десятків тисяч імен. Завершено підготовку та редагування Реєстру імен на літери «А» і «Б», першого випуску збірника «Матеріали до Українського біографічного словника» (біографії на літеру «А»). Науковцями інституту написано й опубліковано понад тисячу біографічних статей і нарисів різного формату у збірниках «Українська біографістика» та інших наукових та науково-популярних виданнях, зокрема у підготовлених в рамках національних проектів історико-меморіальних альманахах «Видатні діячі України минулих епох» (К., 2001), історичній частині (два томи) шеститомної «Золотої книги української еліти» (К., 2002), двотомника «Народжені Україною» (К., 2003). Нагромаджений досвід, загалом, робить можливим перехід до безпосередньої реалізації головної мети діяльності Інституту біографічних досліджень.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

джень НБУВ — практичного створення книг фундаментального національного біографічного зводу, який, за попередніми розрахунками (за загальним обсягом Бази даних УБС та результатами відбору з неї імен до Реєстру УБС на літери «А» і «Б») міг би бути тридцятитомним.

У тому, що Україні потрібен біографічний словник саме такої широти охоплення — з кількома десятками тисяч імен — сумнівів немає. Адже сучасній науці, освіті, культурі, численним читачам — шанувальникам історії і дослідникам-професіоналам необхідний принципово інший, ніж раніше, рівень біобібліографічної інформації. На часі створення масштабного науково-інформаційного ресурсу: зібраних воедино, точних, наукових даних вже не про тисячу, а кілька десятків тисяч відомих співвітчизників. Адже біографії найбільш відомих наших співвітчизників — від кількох сот до майже тисячі (як у двотомнику «Народжені Україною») вже публікувалися у різних виданнях. Стислі довідники — до п'яти-шести тисяч імен (на зразок відомого енциклопедичного довідника «Митці України» (К., 1992) та наступних його перевидань) в Україні теж є.

Ми глибоко переконані, що нині штучно звужувати завдання підготовки УБС, обмежуватися трьох-п'ятитомним словником вже немає жодного сенсу: він не виконає свого актуального наукового завдання — оприлюднити, ввести до наукового обігу точну інформацію про якомога більшу кількість співвітчизників, стане від початку застарілим.

У той же час є ряд чинників, які спонукують принаймні кілька наступних років не поспішати з початком практичної підготовки перших томів багатотомного Українського біографічного словника. Справа не лише у тому, що такий великий науково-видавничий проект потребує багатомільйонних видатків, а отже, може бути реалізований лише на основі спеціального урядового рішення. Його виконання, безумовно, вимагатиме залучення до роботи, на договірних засадах, великого колективу науковців з усіх регіонів України, а також з осередків української діаспори.

Насамперед, на нинішньому етапі розвитку біографічних досліджень ще немає впевненості, що робота над черговими томами не почне «пробуксовувати» вже на перших літерах абетки, віддаляючи тим самим публікацію біографій на середні і прикінцеві літери на довгі роки (якщо не на десятки років), переносючи на невизначений час доступ читачів до такої необхідної їм інформації. Прикладів тому чимало і у справі підго-

товки вітчизняних енциклопедичних видань, і у зарубіжній практиці. Польський біографічний словник виходить друком з 1935 року (а робота над ним почалася десятиліттями раніше) і до нашого часу перспектив завершення його поки що не видно. У Росії завдання створення нового біографічного багатотомника, наскільки можна зрозуміти, по суті, зняте з порядку денного: натомість користуються словником, побудованим на основі біографічних статей Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона та теж істотно застарілим Російським біографічним словником, підготовленим до 1917 року.

Проблема, насамперед, полягає у тому, що в Україні величезна кількість імен вітчизняних діячів, особливо — представників національно-культурного та національно-визвольного руху, активних учасників українських громадсько-політичних організацій та політичних партій, репресованих у 20–50-х рр. ХХ ст. літераторів, освітян, діячів культури і науки повноцінно почала вводитися до наукового обігу лише у роки незалежності України.

Аналіз динаміки публікацій нових біографічних досліджень різного жанру, пошукової роботи, що здійснюється спеціалістами і аматорами біографічної справи у центрі і, особливо, в регіонах, свідчить, що сам процес виявлення у вітчизняному минулому все нових і нових імен, які заслуговують на висвітлення у загальнонаціональному біографічному зводі, не кажучи вже про більш ретельне опрацювання і публікацію біографічних матеріалів, є далеким від завершення. Він буде з такою ж інтенсивністю продовжуватися ще досить тривалий час. Особливо симптоматичною у цьому плані є поява впродовж останніх років найрізноманітніших регіональних та тематичних біографічних словників, довідників, збірників, альманахів.

Зрозуміло, що на такому етапі розгортати практичну підготовку перших томів багатотомного абеткового Українського біографічного словника не можна. Оскільки, розпочавшись, редакційна робота мусить підпорядковуватися певному графіку, мало, у її нинішніх реаліях сполучному з оперативним реагуванням на появу у науковому обігу все нових і нових імен та біографічних публікацій. Через це кожний черговий абетковий том УБС буде приречений на очах застарівати — як у плані реєстру імен, так і, не меншою мірою, біобібліографії.

З огляду на ці реалії, ідея негайного створення багатотомного Українського біографічного словника, проголошена на зорі незалежності України, була актуальною, патріотичною, але трохи

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

передчасною, такою, що значною мірою суперечила внутрішній логіці і природній динаміці розвитку науково-дослідного процесу. Ця логіка підказує, що треба рухатись послідовно від перших знахідок і згадок — до хоча б стислих, фрагментарних біографічних розвідок, публікацій, від коротких статей до ґрунтовних нарисів, а інколи — й спеціальних монографій, коли йдеться про визначні постаті нашої історії і культури, належним чином не висвітлені й не поціновані, а вже потім — до фундаментального національного біобібліографічного зводу, а не навпаки. Власне, через порушення цієї послідовності робота над УБС певною мірою і загальмувалася.

На нашу думку, за таких умов оптимальним рішенням проблеми має бути перенесення центру ваги, принаймні на найближчі роки, на формування і публікацію, оприлюднення матеріалів до Українського біографічного словника на електронних носіях. Власне, створення електронного варіанту УБС — Українського біографічного архіву, паралельно з традиційним книжковим, розглядалося як можлива перспектива від самого початку діяльності Інституту біографічних досліджень НБУВ, хоча можливості і значення його дещо недооцінювалися. Розвиток інформаційних технологій і ресурсів у світі, стрімке розширення в Україні мережі користувачів електронних засобів інформації ставить нині питання про можливість і необхідність створення в Україні вже протягом найближчих років масштабного національного електронного науково-інформаційного біобібліографічного ресурсу. За своїм характером і широкими можливостями він, безумовно, значно більше, ніж традиційний книжковий словник, відповідатиме сучасним інформаційним потребам освіти, науки і культури. Електронний біобібліографічний ресурс, у свою чергу, забезпечить підтримку робіт з формування та видання книжкового багатотомного національного біографічного словника, як традиційного за своєю формою, репрезентативного, а тому — абсолютно обов'язкового видання, яке мусить мати кожна незалежна держава.

Слід враховувати, що процес формування національних електронних загальнодоступних науково-інформаційних біобібліографічних ресурсів у багатьох зарубіжних країнах (наприклад — Німеччині, Росії) вже стрімко розвивається. Є всі підстави стверджувати, що перехід до них, як до основного джерела біобібліографічної інформації — тепер лише справа часу.

Очевидні переваги українського електронного біобібліографічного словника полягатимуть не лише у його відносній

дешевизні і доступності для користувачів, а насамперед у можливості постійного поповнення й уточнення матеріалів (і бібліографії), причому одночасно на всі літери абетки, а також у постійному створенні оновлюваних, розширених версій. Такий біобібліографічний словник буде живим, рухливим. Це дасть можливість оперативно враховувати нові здобутки вітчизняної біографістики як галузі, яка переживає в Україні досить бурхливу стадію розвитку. Підготовлені і систематизовані за методичними вимогами УБС матеріали на середні і прикінцеві літери абетки не будуть роками лежати мертвим капіталом, а швидко ставатимуть надбанням широкого загалу.

Передбачається, що електронний УБС являтиме собою не просту механічну суму підготовлених для його книжкового варіанту біографічних статей, а стане структурованим ресурсом інформації. Він має об'єднати реєстр імен, короткі біографічні довідки з основною бібліографією та даними про архівні джерела (близько 2000–3000 знаків), великі (повноформатні) біографічні статті, підготовлені спеціально для книжкового УБС відповідно до вимог Редакційної інструкції словника.

Крім того, він може мати цілу систему додатків — залежно від значимості історичної особи й сфери її діяльності, наявності матеріалів: іконографію, розширену бібліографію, генеалогічні таблиці; джерелознавчі коментарі (зокрема щодо спірних дат життя і діяльності особи, дискусійних моментів біографій); різні документи; тексти додаткових біографічних статей і матеріалів, щодо яких є дозвіл їх авторів або власників на розміщення в електронному УБС; посилання на інші сайти; архів даних про вітчизняних дослідників-біографістів.

Теоретично, в додатках можуть бути оприлюднені й численні фото-, відео-, аудіо матеріали, але зрозуміло, що на першому етапі це стосуватиметься насамперед найбільш важливих постатей української історії та культури. Версія УБС, яку буде розміщено у мережі Інтернет, обов'язково повинна мати форум — для обміну досвідом, фахового обговорення матеріалів, оперативного внесення спеціалістами пропозицій щодо уточнення біографічних даних.

Варто подумати й над тим, чи не слід було б подати в окремому розділі електронного УБС біографії наших видатних сучасників: насамперед, найбільш відомих видатних діячів науки і культури, написані за тими ж методичними принципами, а також додатки до них (наприклад — автобіографії, спогади, фото- і

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

фоно-, аудіо матеріали). Потреба у цьому є, оскільки на сучасних українських та зарубіжних Інтернет-сайтах представлені нині переважно лише представники політичної і ділової еліти.

Нарешті, принципово важливим завданням є створення у електронному УБС ефективної системи навігації: пошуку, оперування, систематизації матеріалів за хронологічними, територіальними, етнічними, політичними, культурно-мистецькими та іншими критеріями, сферами діяльності тощо. Необхідною є система, що дозволить користувачам оперувати даними УБС в історико-соціологічному, культурологічному та інших розрізах, даватиме завдяки цьому приріст знань у відповідних галузях.

Отже, йдеться про створення інноваційного науково-інформаційного продукту — наукоємного, суспільно значущого, а разом з тим і конкурентноздатного на ринку наукової продукції в Україні та за її межами. Причому ця проблема конкурентоспроможності має не лише економічні і технічні, але й певні національні, політичні аспекти.

Справа полягає насамперед у тому, що за відсутності в Україні власного електронного біобібліографічного науково-інформаційного ресурсу вітчизняні і зарубіжні користувачі змушені звертатися за інформацією здебільшого до російських електронних словників і енциклопедій. За нашими підрахунками, не менше чверті матеріалів, виставлених на різноманітних російських біографічних і генеалогічних сайтах (а їх вже у Росії чимало), стосуються етнічних українців, вихідців з України, або осіб, так чи інакше пов'язаних з Україною. Проте зрозуміло, що наші співвітчизники представлені на них у контексті російської історії та культури. Це створює у українських і зарубіжних читачів досить викривлене уявлення про них, в цілому працює проти іміджу України й мусить спонукувати до активних наступальних дій у конкурентній боротьбі в науково-інформаційному просторі.

Теоретичні, методичні і прикладні напрацювання Інституту біографічних досліджень НБУВ дозволяють успішно вирішити окреслені вище завдання. Так, сама схема побудови службової електронної бази даних інституту передбачала можливість швидкого розгортання її у доступний користувачам електронний інформаційний ресурс. У ній накопичено також великий бібліографічний ресурс, дані про дослідників-біографістів. Електронний варіант УБС передбачається розгорнути на створюваному Національною бібліотекою України імені В. І. Вернадського ін-

формаційному порталі «Академічна наука України».

Нині Інститутом біографічних досліджень НБУВ завершено редагування Реєстру імен УБС на літери «А» (понад 1 тис. імен) і «Б» (понад 2 тис. імен), який направляється у наукові установи, провідні архіви і бібліотеки, відомим дослідникам-біографістам для широкої фахової апробації, доповнення і уточнення, а також визначення реальних можливостей залучення місцевих дослідників до написання біографічних статей та опрацювання додатків до них. Підготовлено також перший випуск збірника «Матеріали до Українського біографічного словника», який більш ніж 350-ма вміщеними у ньому короткими біографічними довідками на третину розкриває зміст Реєстру імен на «А», причому переважно за рахунок імен мало відомих діячів. Статті цього збірника разом з біографіями, вміщеними у випусках «Української біографістики» мають стати методичним і практичним орієнтиром для авторів-учасників реалізації проекту створення електронного «Українського біографічного архіву».

Існує об'єктивна потреба в об'єднанні, для створення масштабного Українського біографічного словника, зусиль вчених і дослідників з усієї України та зарубіжжя. Насамперед тому, що діяльність більшості осіб, чії імена мають увійти до УБС, пов'язана з регіонами. Матеріали про них зберігаються переважно у місцевих архівах, музеях, бібліотеках. Дослідження наукових колективів та окремих місцевих аматорів-біографістів і краєзнавців публікуються нині переважно у малодоступних виданнях, інформація про які у межах всієї України майже не поширюється.

Створення Українського біографічного словника, насамперед у вигляді загальнонаціонального електронного науково-інформаційного біобібліографічного ресурсу — «Українського біографічного архіву», дасть змогу об'єднати розпорошені нині матеріали, вперше представити громадськості у всій повноті результати наукових напрацювань у галузі вітчизняної біографістики.

Впевнені, що формування електронного «Українського біографічного архіву» вже найближчим часом стане помітним внеском у справу забезпечення зростаючих інформаційних потреб науки, освіти і культури.

1. Брайчевська О. А., Ляшко С. М., Чижко В. С. Про традиції та джерелознавчу базу національної біографічної школи (кінець Х–початок ХХ ст.). // Українська біографістика. Зб. наук.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

праць. Вип. 1. — К., 1996. — С. 29–44; Ляшко С. М., Чишко В. С. З історії гуртка В. Б. Антоновича по укладанню Українського біографічного словника. // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 2. — К., 1999. — С. 262–366.

2. Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження. / Автор-упор. С. М. Ляшко. — К., НБУВ, 2003. — 688 с.

3. Алфавітний словник Українського біографічного словника. // Українська біографістика. Зб. наук. праць. Вип. 1. — К., 1996. — С. 45–49; Редакційна інструкція Українського біографічного словника. // Там само. — С. 50–58.

С. М. Ляшко

СТРУКТУРА ДЕФІНІЦІЇ У БІОГРАФІСТИЦІ

«Чим змістовніша річ, яка підлягає визначенню, тобто чим більше своїх якостей вона репрезентує розгляду, тим більше відрізняються дефініції, які їй надаються. Так, наприклад, існує безліч дефініцій життя, держави тощо. Геометрії, навпаки, легко надавати дефініції, тому що її предмет, простір, дуже абстрактний».

Дефініція (лат. *definitio*) — коротке визначення якогось поняття, яке відображає істотні ознаки предмета чи явища [1] — є ключовим елементом структури наукового апарату конкретних галузей знання і являє собою семантичне ядро пояснення явищ світобудови, природи, соціуму тощо. Методологія і методика наукового дослідження у їх загальному вигляді передбачають, що формування дефініції є важливим етапом ряду інтелектуальних операцій пізнання, зокрема створення корпусу наукових фактів та їх дослідження за допомогою методів конкретних галузей науки.

У своїй праці ми хотіли б накреслити шляхи розв'язання конкретного завдання біографістики як спеціальної історичної дисципліни [2] — визначити методичні підходи до формування структури дефініції біографічної статті в енциклопедичних та довідникових виданнях.

У різних галузях знань методика та закономірності утворення дефініції неоднакові. Найбільш однозначні, точні визна-

чення притаманні тим наукам, у яких характеристики об'єктів пізнання можуть бути значною мірою формалізовані, кількісно виміряні та експериментально перевірені.

На підтвердження цієї точки зору можна навести численні приклади з фізики, математики, хімії та інших точних наук. Знайомі кожному школяреві закони Ньютона, Ома, Бойля-Маріотта тощо являють собою, по суті, дефініції виражені як вербально, так і у вигляді символів, котрі пояснюють певні характеристики фундаментальних явищ природи, які можна експериментально перевірити.

Важче піддаються формалізації та експериментальній перевірці різноманітні характеристики соціуму, котрі є об'єктом суспільних наук, зокрема історії. У таких випадках закономірності утворення і структура дефініції, яка в цілому базується на загальних законах логіки і систематики, не мають універсального характеру і відбивають специфіку пізнання в конкретних галузях суспільних наук.

Це пояснюється тим, що гуманітарним галузям знання, зокрема історичній науці, з огляду на предмет досліджень (соціально-культурні, соціально-політичні та ін. явища), а також їхній об'єкт та суб'єкт (людина та суспільства людей), притаманний досить високий ступінь невизначеності у поясненні закономірностей розвитку цієї сфери оточуючого нас світу. Загальновизнаною, наприклад, можна вважати точку зору щодо поступального розвитку людських суспільств, проте існує величезна кількість теорій (від божественного впливу до теорії пасіонарності), які намагаються пояснити ключові фактори та рушійні сили цього процесу.

Через те дефініції у гуманітарних науках, у цілому, та в історичній науці зокрема, належать до неявних визначень і викладені, як правило, у вербальній формі, а закономірності явищ, які вони пояснюють, не можуть бути перевірені експериментально. Очевидним також є і те, що на структуру дефініції історичної науки значною мірою впливають не тільки позиція конкретного дослідника, але й певні елементи тієї політичної системи, у межах якої ця наука існує.

Зрештою, висловимо свої міркування щодо подібності та відмінності структури дефініції у точних і гуманітарних науках. Спільне, очевидно, у тому, що семантичним ядром структури дефініції є категорії систематики, зокрема категорії роду та виду. Існує досить жорстко детермінована і така, що може бути перевірена експериментальним шляхом, закономірність взаємозв'язку

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

родо-видових категорій з іншими елементами структури дефініції точних наук. На відміну від них, у дефініціях гуманітарних наук, зокрема в історії, такий взаємозв'язок визначається, як правило, емпірично і багато в чому залежить від позиції дослідника.

Специфіка біографістики як галузі історичної науки полягає в тому, що її об'єктом є особа людини, а дефініція, по суті, — оцінка духовної і практичної діяльності конкретної людини у певних історичних умовах.

Ось як подає дефініцію «Короткий словник іншомовних слів»: «логічне визначення, встановлення змісту поняття» [3]. Наведемо також філософське визначення дефініції: «Дефініція (лат. *Definitio*) — коротке логічне *визначення*, яке встановлює істотні характерні ознаки предмета чи значення поняття — його зміст і межі» [4]. У логіці під *визначенням* мають на увазі ті судження, які формуються з *понять*, а логічні закони прямо вказують поняттю його місце серед інших. Поняття вважається правильно визначеним, коли вказано найближче родове поняття і спеціальна видова ознака. На відміну від слів, поняття відбивають вертикальну ієрархію явищ (див. нижче: Денікін А. І.), або горизонтальні зв'язки взаємної залежності: співвідношення рід — вид [5].

Формування структури дефініції — це операція і дослідження, яке полягає у зведенні лексичних одиниць до рангу понять. Аби слово стало поняттям, необхідно, щоб його суть відбивала взаємозв'язок величезної кількості біографічних фактів. Під час проведення цієї процедури важлива роль відводиться досліднику та його досвіду. При цьому слід враховувати, що у біографістиці визначення понять здійснюється на емпіричному рівні: збирання фактів, їх оцінювання, осмислення, опис, класифікація. Поглиблення знань, розширення наукового апарату фактів веде до зміни уявлень про їхню суть, а отже — їх визначень. Визначення тих самих понять змінюється з часом.

Як правило, дефініція визначається іменником. У деяких випадках поняття не може обійтися без посилань на просторовий або часовий контекст. Це можуть бути визначення, дієприслівники, які закріпилися за родовим чи видовим поняттям і мають власний особливий контекст: радянський партійний діяч, канадський учений, князь галицько-волинський тощо.

Філософію процесу формування структури дефініції можуть, на наш погляд, пояснити слова В. І. Вернадського: точність наукового апарату досягає межі тоді, «...коли наукові факти можуть бути виражені в елементах простору і часу, кількісно і морфологі-

чно...», тобто у формі, зручній для наукової роботи [6].

Дефініція як семантичне ядро заголовка біографічної статті концентрує у собі історичну, соціальну, культурологічну інформацію про людину. Традиційно так склалося, що у ній в короткій, стислій формі оцінені професійні досягнення, заслуги особи перед суспільством тощо, а також відображені соціальний статус, хронологічні, географічні, політичні, етнічні характеристики.

Щоб переконатися, що біографічні дефініції на практиці формуються часто-густо довільно, звернемось до прикладів. Наведемо короткі біографічні довідки Данила Романовича Галицького, П. І. Борисова і А. І. Денікіна та дефініції до них, вибрані з деяких російських та українських енциклопедій, довідників як універсального, так і тематичного характеру.

Данило Романович Галицький (1201–1264). Завершив об'єднання волинських і галицьких (1238) земель, об'єднав Волинське і Галицьке князівства в одне (1245–1264); вів активні політичні та воєнні дії проти агресії татаро-монголів, угорських, польських, німецьких феодалів; протистояв спробам поширення впливу католицизму на Русі; встановив мирні відносини з Польщею, Угорщиною (1247); реформував військо, державний апарат, побудував міста Холм (столиця), Львів, Угловськ; прийняв від папської курії королівський титул (1253).

Дефініції:

- князь Галицько-Волинської землі, політичний діяч, дипломат, полководець, син кн. Романа Мстиславича [7, С. 499];
- князь галицький (1211–1212 і с 1238) и волынський (с 1221), сын Романа Мстиславича [8, С. 363];
- волинський та галицький князь, король — з 1253 [9, С. 169];
- князь волинський і галицький, король Русі (з 1253) [10, С. 487];
- князь галицько-волинський с 1202, сын Романа Мстиславича [11];
- кн. волинський, з 1238 — галицький, син Романа Мстиславича, батько кн. Лева [12];
- кн. Галицько-Волинської землі, дипломат, полководець [13];
- древнерусский князь и полководец [14].

Борисов Петро Іванович (1800–1854). Підпоручник 8 артилерійської бригади. 1823 — один з організаторів «Товариства об'єднаних слов'ян», автор програмних документів. У вересні 1825 р.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

товариство об'єдналося з «Північним товариством». Після поразки повстання декабристів засуджений до смертної кари, яка була замінена у 1826 р. довічною каторгою і поселенням. Автор праць філософсько-матеріалістичного спрямування («Про виникнення планет», 1840). На поселенні у Сибіру очолив демократичний гурток, відкрив школу для селянських дітей, писав вірші, прозу, переклади, займався природничими науками. Художник-аквареліст.

Дефініції:

- подпоручик 8 артилерійської бригади [15];
- російський філософ матеріалістического напрямлення [16];
- декабрист, учений, художник-аквареліст [17];
- декабрист [7, С. 182];

Денікін Антон Іванович (4.12.1872–8.07.1947). Військову освіту отримав на курсах при Київському піхотному юнкерському училищі, у Миколаївській академії Генерального штабу (1895–1899). Командував 17 піхотним Архангелогородським полком у Житомирі (1910–1914), служив на штабних і командних посадах при командуючому військами Київського ВО, підвищений у генерал-майори (1914). Під час Першої світової війни успішно командував «Залізною» дивізією, 8 армійським корпусом, за взяття Луцька підвищений до генерал-лейтенанта (1915). У березні–травні 1917 — нач. штабу Ставки Верховного головнокомандуючого, у червні–листопаді — головнокомандуючий Західним і Південно-Західним фронтами; організатор Добровольчої армії; у січні 1919–квітні 1920 — головнокомандуючий Збройними силами Півдня Росії; з квітня 1920 мав титул «Верховного правителя Російської держави» на зайнятій ним території. Автор 34 публіцистичних і мемуарних творів на військову тематику, серед яких «Очерки Русской Смуты»: в 5 т. (1921–1926), «Путь русского офицера» (1953), «Старая армия»: в 2 ч. (1929–1931).

Дефініції:

- один из главных руководителей рос. контрреволюции, генерал-лейтенант (1916) [18];
- генерал-лейтенант царської армії, головнокомандувач контрреволюційних збройних сил Пд. Росії під час громадянської війни [7, С. 539];
- один из организаторов контрреволюции в Гражданскую войну [8, С. 379];
- рос. генерал, 1918–1920 командував рос. антибільшовицькими збройними силами Пд. Росії, до яких належала Добро-

вольча Армія [10, С. 496];

— рос. військовий діяч, генерал-лейтенант рос. армії, головнокомандуючий антибільшовицькими силами Півдня Росії під час громадянської війни 1918–1920 у Росії [9, С. 173];

— генерал-лейтенант (1916) [11, С. 235];

— рос. генерал [19];

— русский (белый) генерал [20];

— рос. військовий діяч, генерал-лейтенант рос. армії, головнокомандувач антибільшовицьких сил Пд. Росії під час громадянської війни 1918–1920 у Росії [21];

— генерал-лейтенант Генштаба [22].

З позицій, викладених вище, розглянемо біографічні факти, подані у стислій формі на початку кожного блоку, та дефініції, що їм відповідають.

Наведені приклади наочно свідчать про складність вироблення єдиного методичного підходу та критеріїв при виборі елементів структури дефініції. Серед стійких елементів виділяються вид діяльності персоналії, а також її хронологічні, політичні (декабрист, організатор контрреволюції, князь), етнокультурні (руський, російський, український) та інші особливості. Взаємозв'язок елементів, що входять до структури дефініції, являє собою емпіричне узагальнення у довільній формі біографічних фактів (не аналізуємо поки що змістовий бік).

Які, на наш погляд, основні помилки у вибраних з енциклопедій і словників визначеннях для дефініцій «Данило Галицький», «П. І. Борисов» «А. І. Денікін»?

Данило Романович Галицький — *князь галицько-волинський, військовий, політичний діяч*. Для XII століття (що важливо) поняття «князь» — родовий титул правителя окремих територіальних володінь (князівств), усередині яких він мав виконавчу, військову владу. Король — титул государя, головного воєначальника, представника держави за його межами; вищий за князя. Вже за цими визначеннями Д. Галицький є і політиком, і військовим, і дипломатом. Масштаби його діяльності, заслуги перед Південно-Західною Руссю дозволяють визначити його як *військового, політичного діяча* (на відміну від інших удільних князів XIII ст.). Розкриття дат, родинних зв'язків здійснюється вже у тексті біографічної статті.

Борисов Петро Іванович — *декабрист, філософ*. Походження П. І. Борисова, формування особистості, військова служба, організація політичного товариства пов'язані з Україною. Як учасник одного з таємних товариств у рамках грудневого повс-

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

тання 1825 р. у Росії засуджений до каторжних робіт та життя на поселенні. У дефініцію вноситься поняття *декабрист*. Залишив ряд наукових філософських праць (*філософ*).

Денікін Антон Іванович. Наведені вище визначення занадто широкі, оскільки вибрано не найближче родове поняття, а віддалене. У першому випадку дефініція починається оцінним визначенням (керівник контрреволюції); такі самі визначення мають місце і в решті прикладів (антибільшовицькими збройними силами). У першому, другому і третьому випадках у дефініції відсутнє родове поняття, а видове поняття передається через ознаку — «генерал-лейтенант» або дублює його (військовий, генерал-лейтенант). Тут звання «генерал-лейтенант» — нижче поняття. Різниця полягає у рівні узагальнення. Крім того, така структура і зміст дефініції явно звужують біографічне поле і не відбивають політичну, літературну та інші види діяльності А. І. Денікіна.

Основні етапи його діяльності вибудовуються таким чином: військовий — генерал-лейтенант (1916) — генерал-лейтенант Генштабу — Головнокомандувач збройних сил Півдня Росії (1918–1920) — письменник — російський. А. І. Денікіна з повним правом можна вважати історичною постаттю [23]. З його ім'ям та діяльністю пов'язані конкретні історичні події, на які він, завдяки власним якостям, зумів вплинути.

Спіраючись на факти із біографії Денікіна, ми пропонуємо вибудувати його дефініцію таким чином: *російський військовий і політичний діяч, письменник*. У даному випадку визначенням є *діяч* (родове поняття), *військовий, політичний, письменник* (видові поняття), *російський* (належність до російської культури у широкому значенні). Оскільки його діяльність пов'язана з історією Російської імперії, у дефініцію для українських енциклопедій вводиться визначення (не плутати з граматичним визначенням) «російський».

Щоб підкреслити складність процесу формування структури дефініції біографічної статті, виділимо деякі проблемні питання, з якими доводиться мати справу біографістам.

Проблема семантики. Дослідник постійно має враховувати ту обставину, що семантичне значення понять і визначень багато в чому залежить від конкретного історичного часу. Наприклад, поняття «князь» у дефініціях Данила Галицького (XIII ст., родово), Костянтина Острозького (XVI ст., родово) та Кочубея (XIX ст., надане у 1831 р.) має різне семантичне значення.

Проблема термінології. Використовуються назви реалій віддалених епох, які не мають еквівалента у сьогоdnішньому житті.

Наприклад, сніцар, золотар. Подібні терміни мали цілком конкретний зміст у попередні періоди. У сучасній біографістиці такі терміни потребують адекватної лексичної заміни (сніцар — різьбяр іконостасів; золотар — ювелір).

Словникова дефініція П. І. Борисова визначається як «декабрист». Термін «декабрист» не є науковим. Його можна зарахувати до стійких історичних кліше (понять), які лаконічно передають зміст історичної події.

Такі поняття, як громадівці, малорусофіли, українофіли, укр. народовці, укр. соціалісти-федералісти відбивають одне й те саме історичне явище, хоча різні за походженням, рівнем автентичності, вірогідності та репрезентативності «народник», «народництво», адекватно відбивають його головний зміст і особливості [24].

У біографічних словниках ХІХ–20-х рр. ХХ ст. у дефініціях письменників різних жанрів було прийнято застосовувати конкретні визначення «літератор», «белетрист», «панегірист», «мемуарист», «полеміст» тощо. З 30-х рр. ХХ ст. частіше вживалися два визначення — «письменник» або «поет». У рамках пропонованого підходу близьким родовим поняттям буде літератор, видовим — письменник/поет.

Проблема оцінки. У вигляді граматичного визначення додається до поняття і надає йому того чи іншого відтінку оцінки. Наприклад, Куліш П. О. — укр. буржуазний письменник (вживалось у виданнях до 1991 р). Окрім біографістики, такі оцінні визначення, котрі стосуються людей, подій, фактів тощо, мають місце також у інших історичних дисциплінах. Категорії оцінки у біографістиці тісно пов'язані не лише зі станом історичної науки, але й політичними доктринами і поглядами, що домінують у суспільстві.

Наведені нами приклади дозволяють зробити висновок, що серед загальних проблем біографістики проблема дефініції є однією з ключових. Її розв'язання потребує колективної роботи лексикологів, істориків, структурних лінгвістів, філософів і представників інших дисциплін. Сьогодні уявляється доцільним створення Біографічного словника-тезауруса, і почати його укладання слід з тезауруса дефініцій.

-
1. Словник іншомовних слів. — К.: УРЕ, 1985.
 2. Чишко В.С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України. — К., 1996. — С. 193.
 3. Краткий словарь иностранных слов. — М., 1951. — С. 158.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

4. Философский словарь. — М.: ИПЛ, 1987. — С. 118.
5. Соломоник А. Семиотика и лингвистика. — М., 1995. — С. 294.
6. Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление / О науке. — М.: Феникс, 1997. — С. 419.
7. Радянська енциклопедія історії України. — К.: УРЕ, 1969. — Т. 1.
8. Советский энциклопедический словарь. М.: СЭ, 1981.
. Підкова І. З., Шуст Р. М. Довідник з історії України. — К.: Генеза, 1993. — Т. 1.
10. Энциклопедія українознавства. — Львів: Молоде життя, 1993. — Т. 1.
11. Всемирный энциклопедический словарь. — М.: БСЭ, 1998. — С. 227.
12. УСЕ. — К., 1999. — С. 397.
13. Шаров І. 100 видатних українців. — К.: Альтернатива, 1999. — С. 121.
14. 100 великих українців. — М. — К.: Орфей, 2001. — С. 60.
15. Декабристы. Биографический справочник / М. В. Нечкина. — М.: Наука, 1988. — С. 28.
16. Философская мысль восточных славян: Библиографический словарь. — К.: Парламентское издательство, 1999. — С. 47.
17. Ковалева О. Ф. Борисов П. И. // Николаевцы. Энциклопедический словарь. — Николаев: Возможности Киммерии, 1999. — С. 69.
18. Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М.: СЭ, 1987. — С. 183.
19. Універсальний словник-довідник. — К.: Ірина, 1999. — С. 413.
20. Кто есть кто в военной истории: Словарь. — Нью-Йорк, 2000. — С. 125.
21. Довідник з історії України. — К.: Генеза, 2001. — С. 201.
22. Биографический справочник высших чинов добровольческой армии и вооруженных сил Юга России. — М.: Русский архив, 2002. — С. 102.
23. Философская энциклопедия / Под ред. Ф. В. Константинова. — М.: СЭ, 1997. — Т. 4. — С. 519.
24. Світленко С. І. Народництво в Україні 60–80-х років ХІХ ст. // Теоретичні проблеми джерелознавства та історії. — К., 1999. — С. 79, 84, 182.

ВИМОГИ ДО БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОФОРМЛЕННЯ ПРАЦЬ ІНСТИТУТУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ: ВАРІАНТИ ТА ВІДМІННОСТІ

Вагоме місце у науково-дослідній роботі, у довідково-бібліографічному обслуговуванні бібліотек займає пошук відомостей про життя, діяльність, друковані праці державних і громадських діячів, учених та письменників, артистів і художників тощо. Під час пошуку цієї інформації стають у нагоді довідкові видання. Дякуючи своїй основній функції — акумулювати й закріплювати сучасні знання у формі найбільш точних і стислих даних, — вони завжди віддзеркалювали рівень культури народу.

Головне завдання довідкових видань — подати необхідну або цікаву для читача інформацію у максимально стислому вигляді. Найбільш доступними і повними серед них є енциклопедії та біографічні словники. У цих виданнях містяться не тільки біографії — вони є джерелом відомостей бібліографічного характеру, зокрема щодо основних праць осіб, літератури про їх життя та творчість.

Хоча за обсягом бібліографія займає порівняно невелике місце в статтях довідкових видань, її значення для читача дуже велике. Добре складена бібліографія набагато підвищує довідковість і цінність усього видання. Тому при підготовці статей до енциклопедій та біографічних словників особлива увага повинна приділятися підбору та оформленню бібліографічного матеріалу. Адже він скеровує читацький пошук до додаткових матеріалів з певної теми, дає можливість вичерпно ознайомитися з тим чи іншим питанням, яке зацікавило читача.

Питання якісного бібліографічного супроводження публікацій посідають особливе місце у роботі Інституту біографічних досліджень (ІБД) Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, який здійснює підготовку Українського біографічного словника (УБС), видання матеріалів з української біографістики. До основних завдань Інституту належать створення та наповнення біографічної та бібліографічної комп'ютерних баз даних, які є основою підготовки матеріалів до УБС [1, С. 13–14]. З метою ознайомлення майбутніх авторів багатомного національного біографічного зводу з методичними засадами оформлення бібліографії у першому випуску збірника

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

«Українська біографістика», який вийшов у 1996 році, було детально розглянуто форму подачі бібліографічного матеріалу у біографічних статтях УБС [1, С. 54–56].

Досвід роботи Інституту біографічних досліджень з авторами з усієї України засвідчив, що вони часто припускаються прикрих помилок в оформленні бібліографії до біографічних статей. Зокрема, наводять застарілу літературу або незначні наукові праці, не включають першоджерела, не вказують найважливішу і найновітню вітчизняну та зарубіжну літературу. З міркування економії місця й часу при описі творів друку вони вдаються до скорочень: не до кінця наводять назви статей, якщо вони здаються дуже довгими, неправильно скорочують окремі слова, назви журналів скорочують до одних перших літер.

Враховуючи накопичений за цей час досвід та аналізуючи зібраний в Інституті біобібліографічний матеріал, ми дійшли висновку, що постала потреба переглянути інструктивно-методичні матеріали, представлені у першому випуску «Української біографістики» щодо подання бібліографії, доповнивши їх новими вимогами.

Виходячи з науково-практичної діяльності Інституту та завдань, які стоять перед ним [2, С. 55] зі збору та обробки біобібліографічного матеріалу діячів української історії у цій статті буде розглянуто три варіанти оформлення бібліографічних даних у виданнях ІБД:

I — у біографічних статтях до УБС;

II — у збірниках наукових праць;

III — для наповнення комп'ютерної бібліографічної бази даних «Джерела української біографістики».

Всі три варіанти мають свої особливості та відмінності, які ми докладно розглянемо далі.

Спочатку зупинимось на загальних вимогах до подання бібліографічних матеріалів до публікацій у виданнях Інституту. Бібліографічні посилання й пристатейні бібліографічні списки є складовою частиною довідкового апарату статей й слугують джерелом бібліографічної інформації про документи — об'єкти посилання.

Бібліографічне посилання — сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглянутий або згаданий у тексті статті документ, необхідних і достатніх для його загальної характеристики, ідентифікації й пошуку.

Бібліографія до статті подається за текстом. Обсяг списку не

повинен, як правило, перевищувати 5–10% обсягу рукопису.

Бібліографічні записи, які включаються до списку, повинні укладатися *de visu* і оформлятися відповідно до вимог стандартів бібліографічного опису документів [3–5], з урахуванням цих інструктивно-методичних указівок, зокрема прикладів, наведених нижче, а також у спеціальній літературі [6, 7].

Бібліографію розміщують у визначеному порядку: у біографічних статтях — у систематичному порядку, наукових статтях до збірників «Українська біографістика» та інших видань ІБД — за порядком першого згадування робіт. Відступи від прийнятого порядку не допускаються.

Для зручності читачів у пристатейній бібліографії дотримується принцип однаковості в бібліографічних описах й вживаних при цьому скороченнях.

Усі відомості (прізвище, ініціали автора, повна назва роботи, місце і рік видання) повинні повно і точно відтворювати титул оригіналу (а не обкладинки), причому назва документа в бібліографічному описі подається без скорочень — так, як вона зазначена на титульній сторінці. Назва складової частини (статті, розділу та ін.) відображається у такому вигляді, як вона представлена у публікації. Всі дані повинні бути чітко представлені, без скорочень.

Мова опису повинна відповідати мові документа — об'єкта опису. Бібліографічні записи, складені на документи, що опубліковані мовами з особливою графікою (грузинська, арабська, японська та ін.), наводять транслітерацією українськими літерами, при цьому в примітках позначають мову документа.

I. Особливості подання бібліографії у біографічній статті УБС

Український біографічний словник належить до енциклопедично-довідкових видань. У системі довідкових видань біографічні словники посідають особливе місце. Вони є найавторитетнішими джерелами інформації з різноманітних наукових дисциплін та напрямів практичної діяльності, систематизують й узагальнюють здобутки світової і національної науки і культури. Створені в результаті копіткої науково-методичної та редакційно-видавничої роботи біографічні словники слугують упродовж тривалого часу, а тому повинні відповідати сучасним вимогам щодо культури видання, забезпечувати читачам зручність користування в процесі отримання необхідної інформації.

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ції. Тому до підготовки та оформлення статей до видань подібного типу висуваються особливі вимоги. Це, в першу чергу — чітка регламентація системи подання довідкових матеріалів. Їм повинні бути властиві стислість викладу, а також високий рівень довідковості, підвищена щільність інформації, багатство фактичного матеріалу.

Статті в біографічному словнику повинні відповідати таким основним вимогам, як науковість, актуальність, компактність, доступність.

Науковість — важлива ознака будь-якого довідкового видання. Беручи у руки довідкове видання, читач повинен бути упевнений у тому, що він користується достовірними даними, які відповідають вимогам і нормам сьогодення, досягненням та тенденціям сучасної науки і культури, забезпечують правильність висвітлення теми з наукових позицій, точність і достовірність наведеної інформації, насичення викладу довідковими та фактичними відомостями, поєднують наукову глибину й популярність викладу. Складаючи план майбутньої статті автор зобов'язаний керуватися типовою схемою. Особливу увагу необхідно приділяти якості бібліографічних відомостей. Передовий досвід і нові наукові дані повинні віддзеркалюватися не тільки у тексті статті а і в бібліографічному матеріалі, що, у свою чергу впливає на його якість.

Однією з основних властивостей довідкових видань є — нормативність. Зафіксовані в довідкових виданнях дані повинні бути вивірені й апробовані для того, щоб їх можна було використовувати у науковій та практичній діяльності [8, С. 6].

Актуальність — важливо навести найціннішу літературу з даного питання: першоджерела, новітню літературу, насамперед останні за часом випуску публікації, актуальні узагальнюючі наукові роботи, бібліографічні покажчики. При цьому першоджерела наводяться незалежно від року видання, оскільки вони є пріоритетними документами. Під час складання пристатейного списку перевага, як правило, надається національній бібліографії, книгам надрукованим українською мовою [9, С. 48], працям українських учених або публікаціям українських видавництв; у випадку необхідності зазначають й літературу іншими мовами. Зарубіжна література наводиться у тих випадках, коли про особу, якій присвячено біографічну статтю, у вітчизняній літературі немає достатніх відомостей.

Компактність. Як ми вже зазначали, з метою економії міс-

ця та раціонального розміщення матеріалу у довідкових виданнях широко застосовуються скорочення слів та словосполучень, уводиться аббревіатура. У бібліографічних описах використовуються тільки обов'язкові елементи бібліографічного опису (автор(и), назва, місце видання, рік видання). Опускаються всі розділові знаки за винятком крапки та коми, а у описі складової частини — двох навскісних рисок (//).

Доступність. Пристатейні списки літератури повинні: 1) рекомендувати найкращі видання з даного питання; 2) рекомендувати найбільш доступні у країні видання; 3) підтвердити первинність наведених у статті відомостей [8, С. 162].

Бібліографія у статті повинна строго відповідати встановленим формам опису книг і статей. Досвід свідчить, що внаслідок величезного накопичення книжкових багатств відшукати яку небудь книгу в бібліотеці можливо лише за умови наявності її точного і повного бібліографічного опису.

Яким би великим за обсягом не було довідкове видання, воно не в змозі вичерпно охопити всі знання, які можуть знадобитися читачеві. Це стосується і УБС, статті до якого хоч і повинні давати більш-менш розгорнутий виклад питання, але матимуть лише основну, найбільш важливу біографічну інформацію. Якщо читач майбутнього УБС забажає детальніше ознайомитися з життям та діяльністю певної особи і вивчити її біографію глибше, то йому на допомогу повинен прийти перелік основної літератури з даної тематики, представлений наприкінці статті. Але варто наголосити, що біографічний словник це не бібліографічний покажчик, тому основний матеріал довідкового змісту має бути викладений тут, насамперед, в біографічній статті, а бібліографічні відомості мають лише доповнювати його. Бібліографія, що подається у біографічній статті, повинна давати можливість читачеві розширити та поглибити знання з питання, яке викладається у статті. Тому в бібліографії потрібно наводити тільки ті праці, які доповнюватимуть відомості, представлені в біографічній статті, але не дублюватимуть їх. Автори мають звертати увагу на те, щоб передовий досвід і нові наукові досягнення знайшли відображення не тільки у тексті статті, а й у бібліографії. Вона має розкривати творчу спадщину особи, містити біографічні та автобіографічні матеріали, включати джерелознавчі видання, архівні, рукописні джерела, згадки у пресі, спогади сучасників та інші носії інформації, що становлять документальні підстави біографії. Бібліографія повинна містити найбільш важливу та повну наукову і пізнавальну інформацію про осо-

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

бу, переважно новітню літературу (монографії). Із журнальних статей слід подавати лише цінні, оригінальні статті, які містять бібліографічні списки.

Необхідно враховувати, що навіть дуже докладна пристатейна бібліографія до біографічної статті не може повністю охопити всю літературу про певну особу. Тому важливою складовою частиною пристатейної бібліографії є книги з бібліографічними покажчиками, тобто спеціальні видання, які містять більш чи менш вичерпний перелік праць з певної теми. Одним з різновидів таких видань є біобібліографічні покажчики — видання, в яких наводиться перелік праць тієї чи іншої особи та література про неї.

Ці видання допоможуть читачеві, крім відомостей, що їх подано у статті, отримати додаткові джерела для розширення та поглиблення знань про ту чи іншу особу.

Як правило, бібліографія подається за текстом, але у деяких випадках у біографічних статтях у середині тексту може бути наведено кілька найважливіших робіт (з поданням назви та дати публікації), які найповніше характеризують творчу діяльність особи (етапні твори, фільми, спектаклі, відкриття та інші види творчості, а також перші видання, вистави та інше), наприклад:

Поезія і проза (1899), Моя популярність та інші оповідання (1905).

У таких випадках назви творів у лапки не беруться, а виділяються із загального тексту курсивом. Враховуючи вимоги компактності, у тексті зазначають переважно невелику кількість праць.

Характер і кількість джерел у кожній окремій біографічній статті визначаються її темою, значимістю (важливістю) та обсягом, однак, як свідчить практика, бібліографія під текстом переважно становить 5–10 джерел. Оскільки списки літератури, які розміщені під текстом статті, включають невелику кількість назв, особливого значення набуває раціональний добір джерел.

У біографічній статті прийнято подавати бібліографію у систематичному порядку — бібліографічні записи розміщуються з урахуванням змісту та характеру публікацій, формуючи їх під рубриками в хронологічно-алфавітні ряди. Рубрики графічно відокремлюють один розділ списку від іншого. Бібліографія до статей, присвячених творчим особам (діячі науки, техніки, літератури, мистецтва, музики тощо), поділяється на три

частини: твори персони ідуть під заголовком — «Тв.:», література про особу — «Літ.:», рукописні та архівні матеріали — «Архіви:».

У розділі твори (Тв.:) — за традицією містяться збірники основних праць особи, якій присвячено статтю, а за відсутності зазначених видів видань — окремі найважливіші твори, переважно перших видань, решту праць подають вибірково, на розсуд дослідників творчості. Залежно від характеру діяльності особи у підбір включають найвизначніші дослідження, статті, розділи у монографіях і спеціальних періодичних виданнях, список підручників, перекладів тощо; виставки індивідуальні, колективні, закордонні; реалізовані відкриття, патенти, удосконалення; назви виконаних робіт (для архітекторів, скульпторів, режисерів, акторів та інше); список образотворчих, музичних творів, вистав. У бібліографічному описі цього розділу прізвище автора творів, тобто людини, про яку йде мова у статті, не подається, а з елементів бібліографічного опису наводяться назва твору, місце та рік видання, наприклад:

Мені 85. Мюнхен, 1985.

Якщо особа, про яку йде мова в статті, написала роботу у співавторстві — в дужках подавати (співавт.), наприклад:

Пам'ятки книжкового мистецтва. Л., 1981 (співавт.).

Твори особи розміщуються за таким порядком: повні зібрання творів, за їх відсутності — зібрання творів або вибрані твори; автобіографічні твори; окремі публікації, які подаються у хронологічному порядку — за роками видання, а у межах року — за алфавітом назв, спочатку українською мовою (або мовами з кириличною графікою), потім іноземними мовами (латинською графікою).

У розділі література (Літ.:) доцільно навести найкращі роботи про діяча. Подається в такому порядку: персональні бібліографічні покажчики; монографії та монографічні збірники про особу; біографічні статті з монографій та періодичних видань. Література про особу подається після розділу «Твори», а при його відсутності — у кінці статті. Наводяться прізвище(а), ініціали автора(ів), повна назва роботи (книги, журнальної статті), назва джерела /для опису складової частини/, в якому розміщено працю (журнал, газета, збірник та ін.), місце та рік видання, том (випуск, номер).

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Архівні матеріали (**Архіви:**) подаються в алфавітному порядку абрєвіатури назв архівних установ.

Бібліографічний опис, який використовується у біографічній статті, призначений для пошуку документа, який розглядається або згадується у тексті статті. Тому допускається випускати окремі обов'язкові елементи, за умови, що елементи опису, які залишилися, забезпечать пошук документа. У бібліографічному описі на книгу не зазначається її обсяг, наприклад:

Пільгук І. Леонід Глібов. К., 1977.

У бібліографічному описі на складову частину публікації допускається не вказувати основну назву статті, якщо вона дуже велика, але при цьому обов'язково зазначаються сторінки, на яких вона опублікована, наприклад:

повний бібліографічний опис:

Комаринець О. «Вона у нас має стійке ім'я і марку...»: До 100-річчя від дня народження М.Сабат-Свірської: [Розповідь про оперну співачку з Галичини за матеріалами її щоденників] // Дзвін. — 1995. — №4. С. 114–129

скорочений варіант:

Комаринець О. // Дзвін. 1995. №4. С. 114–129.

Допускається не вказувати сторінки, на яких опубліковано складову частину публікації, але при цьому обов'язково зазначати її основну назву, наприклад:

Верба І. Н.Д. Полонська-Василенко // Київ. старовина. 1993. №5.

Бібліографічні записи у списку приводять у підбір, розділяють крапкою з комою «;» і не нумерують, наприклад:

Гур'єв Б. Леонід Глібов. К., 1969; Пільгук І. Леонід Глібов. К., 1977; Деркач Б. Леонід Глібов: Життя і творчість. К., 1982.

Таким чином, бібліографія у біографічній статті повинна відрізнятися наступними рисами:

- 1) бути рекомендаційною;
- 2) у списках потрібно наводити можливо більш нову літературу, яка найкраще розкриватиме досягнення сучасної науки;
- 3) зовні повинна відповідати всім сучасним вимогам бібліографічного опису.

II. Особливості подання бібліографії в наукових статтях збірника

«Українська біографістика» та інших видань
Інституту біографічних досліджень

У статтях до збірника праць «Українська біографістика» бібліографічний матеріал подається за порядком першого згадування робіт.

Формуючи список літератури до статті необхідно пронумерувати бібліографічні записи у списку, для того, щоб використовувати номери записів у якості посилання на них у тексті.

Бібліографічний опис будь-якого документа включають у бібліографічний список тільки один раз. При повторних посиланнях на цей документ цитовані або згадувані сторінки зазначають у посиланні в тексті. Роблячи посилання на документ, опис якого включено до бібліографічного списку, у тексті документа після згадки про нього (після цитати з нього) проставляють у квадратних дужках номер, під яким воно значиться в списку, і у випадках коли необхідно, сторінки, наприклад:

[9, С. 25]

На документи, які включено у бібліографічний список, складають, як правило, розширений опис, з наведенням, окрім обов'язкових елементів опису (автор, назва, місце та рік видання), ті з факультативних елементів, наявність яких суттєво підвищує інформативність опису або полегшує пошук та ідентифікацію видань. Це: відомості, які стосуються назви; відомості про відповідальність (редактори, дані про організації, від ім'я яких випущено видання); назва видавництва; назва серії і номер тому (випуску) серії; основна назва тому і відомості про авторів тому. При необхідності можуть наводитися й інші факультативні елементи опису. Авторські доповнення й уточнення (але не примітки) до окремих елементів опису повинні виділятися квадратними дужками, наприклад:

Береговий П. М. Видатні вітчизняні ботаніки: [Збірка нарисів] / П. М. Береговий, М. А. Лагутіна. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Рад. школа, 1969. — 222 с.

Приклади бібліографічного опису на різні варіанти видів документів див. [6, 7].

ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

III. Форма подання бібліографічних матеріалів для наповнення комп'ютерної бібліографічної бази даних «Джерела української біографістики»

За існуючою технологією в Інституті біографічних досліджень, у процесі роботи по виявленню біографічного матеріалу в друкованих джерелах, знайдений біографічний матеріал заноситься на картку встановленого зразка. Один із пунктів картки — «Джерело» — де у стислому вигляді подається інформація про те, звідки отримані біографічні дані. Для того, щоб ідентифікувати це джерело, відокремити його з масиву біографічного матеріалу та занести бібліографічний опис до комп'ютерної бази даних постає необхідність подання повного бібліографічного опису документа: автор(и), назва, продовження назви, область відповідальності /ін формація про особи та установи (організації), які брали участь у створенні й підготовці книги до публікації/, перевидання, місце видання, видавництво, дата видання, серія, примітки). Цей опис складається та оформлюється за всіма правилами та стандартами [3–7], а також з урахуванням «Загальних вимог» наведених вище, і разом із картками з біографічною інформацією здається до Інституту.

Якщо відомо, де зберігається документ, наводиться назва бібліотеки і шифр зберігання.

1. Українська біографістика: Зб. наук. пр. / Редкол.: В. С. Чижко (відп. ред.) та ін. — К.: БМТ, 1996. — Вип.1. — 220 с.

2. Куриленко Т., Ляшко С. Інститут біографічних досліджень: напрями діяльності // Бібліотечний вісник. — 1998. — № 5. — С. 53–56.

3. ГОСТ 7.1–84. Библиографическое описание документа. Общие требования и правила составления // Стандарты по библиотечному делу и библиографии / Сост. В. М. Владимирова и др. — М.: Изд-во стандартов, 1985. — С. 29–99.

4. ДСТУ 3582–97. Скорочення слів в українській мові у бібліографічному описі. Загальні вимоги та правила. — Чинний від 01.07.98.

5. ГОСТ 7.12–93. — Библиографическая запись. Сокращение слов на русском языке. Общие требования и правила. — Введ. 01.01.1996. — (Система стандартов по информ., библ. и изд. делу).

УКРАЇНСЬКА БІОГРАФІСТИКА. ВИПУСК 3

6. Альберт Ю. В. Списки литературы в научных изданиях: Составление и оформление. — К.: Наук. думка, 1988. — 149 с.

7. Романюк М. М. Загальна і спеціальна бібліографія: Навч. посіб. Для студ. спец. вид. справа та редагування. — 2-е вид., випр. — Л.: Світ, 2003. — 95 с.

8. Справочные издания. Специфические особенности и требования / Под ред. Э. В. Гольцевой — М., 1982.

9. Кузьминский К. С. О библиографии в энциклопедиях // Библиография. — 1929. — № 2-3.

II. МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

АБРАГАМСОН Артур Адольфович (03(15).03.1854, Одеса—1924, Москва) — інженер шляхів сполучення, будівельник, винахідник, адміністратор-виробничник, громадський діяч.

Народився в родині Адольфа Бернардовича А., доктора медицини, автора багатьох наукових праць, спадкового дворянина Володимирської губ. Навчався у 2-й Одеській гімназії, на фізико-математичному ф-ті Новоросійського ун-ту (Одеса), інженерному відділенні Цюрихського політехнікуму (1872–76), в Ін-ті шляхів сполучення в С.-Петербурзі (1877–79), дійсний статський радник.

Абрагамсон брав участь у спорудженні залізниць у Швейцарії, вивчав інженерні, особливо залізничні, споруди Німеччини, Бельгії, Голландії, Франції, Англії та Північної Америки. За пропозицією С. Ю. Вітте був призначений начальником технічного відділу Управління Південно-Західних залізниць у Києві (з 1887); займав посади першого помічника, заступника начальника служби шляху і споруд (з 1897), начальника цієї служби (з 1904).

Брав участь у громадському та науковому житті Києва. Був головою механіко-будівельного відділу Київського відділення Російського технічного товариства. Разом з інженерами О. Бородіним, М. Демчинським, Д. Вол-

ковим 1881 заснував технічний журнал «Інженер» (1898–1918 — головний редактор).

Абрагамсон керував будівельною комісією сільськогосподарської і промислової виставки, яку було організовано у Києві в 1897 р. У 1900 — комісар російського залізничного відділу на Всесвітній виставці у Парижі, звідки повернувся кавалером ордена Почесного легіону.

Входив до складу Правління Товариства Київської міської залізниці (таку назву мав тоді трамвай). Йому належала ідея спорудження і розробка технічного обґрунтування фунікулера, відкритого у Києві у травні 1905.

Абрагамсон був спеціалістом в галузі водопостачання та водовідведення, брав участь у Російських водопровідних з'їздах. За його проектами в Києві споруджено декілька будинків, зокрема Міжнародного банку на розі вулиць Хрещатика та Інститутської (не зберігся). Брав участь у створенні Київського політехнічного ін-ту, був одним з авторів його першого Статуту. Постійно займався доброчинністю, був одним із засновників Київського товариства швидкої медичної допомоги. 1910 переведений до Москви, де працював на Північній залізниці.

А. Абрагамсон — автор багатьох статей, присвячених питанням залізничного, міського технічного господарства та технічної

освіти, які друкувалися в «Инженере», «Киевлянин», «Записках Киевского отделения Императорского Русского Технического Общества», а також у технічних журналах Відня, Берліна.

Тв.: Электрические контрольные приборы для железных дорог. — Киев, 1886; Уравнительные приборы на железнодорожных мостах. — Киев, 1889; Дома рабочих в Американских городах. — Киев, 1894; Городские железные дороги, их современное значение и будущее. — Киев, 1895; Киевский Политехнический Институт Императора Александра II. Краткий очерк его возникновения. — Киев, 1898; XIX век — век железных дорог. Вступительная лекция в курс сооружения и содержания железных дорог, читаемая для служащих Юго-Западной железной дороги. — Киев, 1901; Краткий очерк развития канализации Киева. — Киев, 1901.

Лит.: Абрагамсон Артур Адольфович / С. А. Венгеров. // Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. VI. СПб., 1904. — С. 302–304; Кальницкий М. «Инженер в квадрате», который построил киевский фунікулер // Киевские ведомости. — 1995. — 20 мая. — С. 15; Константинов В. А. А. Абрагамсон, один з авторів першого Статуту КІП // Київський політехнік. — 2000. — 20 квітня. — С. 3; Константинов В., Брамський К. Київському фунікулеру — 95 років // Янус. Нерухомість. Всеукраїнський інформаційний бюллетень. —

2000. — № 10. — С. 13–14.

В. О. Константинов

АЛДАНОВ Марк Олександрович (анаграма справжнього прізвища — Ландау; 07.11.1886, Київ—25.02.1957, Ніцца, Франція) — письменник.

Народився у Києві в заможній єврейській сім'ї. У 1904 закінчив Київську класичну гімназію. В Університеті св. Володимира одночасно навчався на двох факультетах: правовому та фізико-математичному (відділення хімії). В рік закінчення університету (1910) дебютував як науковець: його праця з хімії була опублікована окремою брошурою в «Университетских известиях». У 1910–1915 Алданов продовжив навчання в Школі суспільних наук у Парижі. Коло його інтересів зосередилося на літературознавстві. У 1915 опублікував книгу «Толстой и Роллан» (т. 1); рукопис другого тому втрачено у 1918.

З початком Першої світової війни Алданов повернувся кружним шляхом до Росії, побувавши в трьох державах Антанти та двох нейтральних країнах. У Петрограді Алданов брав участь у роботі засобів захисту цивільного населення від хімічної зброї. В подальшому Алданов ще не раз повертався до хімії. У 1937 видано його роботу «Актинохимия», 1951 — «К возможности новых концепций в химии».

Алданов входив до Партії народних соціалістів. Був знайомий з ветеранами народницького руху В. Фігнер, Г. Лопатіним, М. Чай-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

ковським, а також з лідерами головних політичних партій перед-революційної Росії, зокрема, з П. Мілюковим.

Жовтневу революцію Алданов не сприйняв. 1918 вийшла його публіцистична праця «Армагедон». Іронічні співставлення політичних ситуацій минулого і сучасного, паралелі між революціонерами і царями були сприйняті як крамола і тираж був вилучений. З того часу головною темою творчості Алданова стає революція у всіх її проявах — від загальнонародної до змовницької, від бунту до двірцевого перевороту. Несприйняття Алдановим більшовизму було обумовлено також переконанням у тому, що заколоти, подібні жовтневому, не є історично неминучими. Крізь усі свої твори він проводив думку, що історією керує випадок. Історію державної влади він називав випадковою зміною одних видів сарани іншими.

Пізніше, на еміграції, Алданов видав книги «Ленин» (Париж, 1919), «Две революции: революция французская и революция русская» (Париж, 1921) і «Огонь и дым» (Париж, 1922), у яких виклав своє ставлення до Леніна, яке залишалось незмінним. 1957 він писав: «...Я его ненавижу, как ненавидел всю жизнь... Того же, что он был выдающийся человек, никогда не отрицал».

У 1918 Алданов, разом із першим головою Тимчасового уряду Г. Львовим, виїхав до Одеси. Як секретар делегації Союзу відродження Росії вів восени 1918 переговори у столицях західно-ев-

ропейських держав про військову та фінансову допомогу у боротьбі проти більшовиків. У березні 1919 емігрував до Франції і у квітні прибув до Парижа, де головним чином займався публіцистикою, співпрацював з журналом «Современные записки», пробував себе у видавничій справі. З 1922 по 1924 жив і працював у Берліні, де одружився зі своєю двоюрідною сестрою Т. Зайцевою. З 1924 і до Другої світової війни знову жив у Парижі.

Головною справою життя Алданова став цикл з 16 історичних романів, повістей і «філософських казок», які охоплюють майже 200 років російської і світової історії від Катерини II і до смерті Сталіна. Саме історичний жанр відповідав особистості Алданова — вченого, аналітика. Особливе місце в його творчості займали портрети сучасних політичних діячів (Черчіля, Клемансо, Ллойд-Джорджа, Блюма, Пілсудського, Ганді та ін.). Він написав історико-біографічні нариси з епохи декабризму, портрети діячів більшовизму (Сталін, Зінов'єв, Троцький, Махно та ін.), у яких до найменших подробиць достеменно, повідомляв читачеві багато цікавого, забутого матеріалу, відомого тільки фахівцям. Російський історик О. О. Кізоветтер у рецензії на роман «Чертов мост» підкреслював, що під кожною картиною і кожним історичним силуетом, написаним Алдановим, можна сміливо поставити — «с подлинным верно». Наприкінці 20-х—початку 30-х рр. ХХ ст. деякі письменники-емігранти

поверталися до СРСР. Для Алдана цей шлях було закрито.

З початком Другої світової війни і окупацією Франції гітлерівцями, Алданов емігрував до США, де у Нью-Йорку продовжив літературну і публіцистичну діяльність, став одним із засновників «Нового журналу», який існує дотепер.

Тема України, особливо старого Києва, який Алданов дуже любив, знайшла відображення в цілому ряді його творів. Єврейська тематика у нього майже завжди епізодична. У своїх листах він підкреслював, що ніколи не був сіоністом, що він ліберал, європеець, єврей.

Алданов був знайомий і підтримував дружні стосунки з багатьма відомими письменниками, музикантами, вченими того часу, особливо з І. Буніним. Останній висував його на Нобелівську премію в галузі літератури.

1947 Алданов знову повернувся до Франції і оселився в Ніцці. У липні 1956 брав участь у XXVIII конгресі Міжнародного Пен-клубу в Лондоні. Раптово помер через чотири місяці після святкування свого 70-ти річчя. Похований у Ніцці.

Твори Алданова перекладені 24 мовами світу, в колишньому СРСР його ім'я почали згадувати наприкінці 80-х рр. XX ст., коли на сторінках часописів було опубліковано низку його історичних романів.

Тв.: Собр. соч. в 6-ти тт. — М., 1991; Повесть о смерти. — М., 1991.

Лит.: Краткая еврейская эн-

циклопедия. — Иерусалим: Катар, 1976. — Т. 1. — С. 74; Русское зарубежье. Золотая книга Эмиграции. Первая треть XX века: Энциклопедический биографический словарь. — М.: Российская политическая энциклопедия, 1997. — С. 18–21; Всемирный биографический энциклопедический словарь. — М., 1998. — С. 17; Ларин С. Книги Алданова будут читать... // Новый мир, 1989. — № 4. — С. 252–256.

Ю. І. Зінченко

БЕНЗЯ Петро Андрійович (9.06.1883, с. Дроздовщина Чернігівської губ.—після травня 1921) — громадський діяч.

Народився у селянській родині. Закінчив початкове народне училище. 1903–05 належав до партії есерів, з 1905 — соціал-демократ. 1907 засуджений за належність до військово-революційної організації, втік з-під суду, жив у німецькомовних країнах. У березні 1918 повернувся з еміграції до Києва, став членом УСДРП. З листопада 1918 по січень 1919 відряджений В. Винниченком до Західної Європи (Німеччина, Австрія, Чехія) для інформування соціалістичних партій тих країн про ситуацію в Україні, антигетьманське повстання. Співпрацював у «Робітничій газеті» (Київ, орган УСДРП), був редактором Українського телеграфного агентства. З розколом УСДРП «співчував» незалежникам, співпрацював в їхній газеті «Червоний стяг». Після зайняття Києва денікінцями «пішки дістався» Кам'я-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

ця-Подільського, де одержав пропозицію стати товаришем міністра преси і пропаганди в уряді І. Мазепи (серпень 1919–травень 1920). На початку жовтня 1919 зробив спробу разом з І. Лизанівським вилетіти до Німеччини для переговорів за посередництвом німецьких соціалістів з російськими представниками про змирення. Літак зазнав аварії над Галичиною. 29 жовтня Бензя повернувся до Кам'янця-Подільського, а 13 листопада виїхав з делегацією для переговорів до Москви (т. зв. місія Ф. Платенна).

За радянської влади працював редактором редакційно-видавничого відділу Київського крайового відділу «Всевидаг» (з 7.02.1920). 5.04.1920 заарештований у справі ЦК УПСР. На початку березня 1921 звільнений під розписку. 28.05.1921 допитувався як свідок на засіданні суду. Подальша доля Бензі не простежується.

Архіви: ГДА СБУ. — Спр. 69270. — Т. 15 (Бензя П.А.). — Арк. 1–40.

М. А. Білорус

ДУДЧЕНКО Іван Степанович (20.09(01.10).1857, біля м. Новомиргорода на Єлисаветградщині (тепер Кіровоградської обл. – 6(19).06.1917, Чита) — лікар, мікробіолог, епідеміолог, бактеріолог, гігієніст.

Народився в сім'ї заможного селянина Івана Дудченка. З дитячих років мріяв стати лікарем. В 14-річному віці вступив до колегії Павла Галагана у Києві, яку блискуче закінчив у 1880. 1881

вступив на медичний ф-т Університету св. Володимира. За студентську працю «Будова та розвиток надниркових залоз» отримав золоту медаль.

Лікарську діяльність почав повітовим лікарем 1885 у Семиріччі. 1890 повернувся в Україну; працював молодшим лікарем Одеського карантину, а з 1893 — сільським лікарем у Канівському пов. на Київщині. 1895 був призначений молодшим ординатором Хабаровського військового госпіталю. Служив у різних військових частинах Сибіру. 1896–97 разом з А. Белявським організував в Срегенську першу бактеріологічну лабораторію. 1902 працював сільським лікарем Деражнянської лікарської дільниці в Летицькому пов. Подільської губ. З 1903 був призначений на службу до Сибіру (Баргузинський пов. Приморської обл.). Під час російсько-японської війни був завідувачем дезінфекційним загonom Червоного Хреста.

1906 був відряджений Київською земською управою на стажування до Німеччини. 1907–08 — лікар для відряджень, інспектор у справах охорони здоров'я Київської губернської управи. Здійснював санітарно-гігієнічні обстеження населених пунктів, брав участь у ліквідації епідемії черевного тифу у селах Уманського і Сквирського повітів. Саме в ці роки остаточно визначився як епідеміолог. Цій науці й присвятив свою подальшу наукову й практичну діяльність. 1909 — лікар переселенської організації Снісейської губ. у Забайкаллі. 1910 — керівник медико-санітарного заго-

ну з ліквідації епідемії холери на будівництві залізниці Одеса-Бахмач. З 1911 — санітарний лікар Західно-Амурської залізниці. З 1912 до кінця життя очолював створену ним бактеріологічну протичумну лабораторію на Забайкаллі.

Талановитий вчений і дослідник, І. Дудченко — автор понад 90 праць з різних галузей медичної теорії і практики (з 1897 — наукові праці підписував Ковбасенко (дівоче прізвище матері) або Дудченко, з 1904 — Дудченко). Коло його наукових інтересів охоплювало епідеміологію, акушерство, гематологію, патологічну анатомію, фтизіатрію, судову медицину, медичну статистику, народну медицину. Він першим відкрив і дав епідеміологічну оцінку так званім «блошиним пасовиськам», чим підтвердив думку Д. Вержбицького про роль бліх у передачі чуми; також першим довів ідентичність чуми людини і тарбагана. Одним із перших обґрунтував бактеріологічну природу дитячих проносів (1888). Провів ряд експериментів з вивчення туберкульозного мікробу, визначив роль клітинних елементів крові у боротьбі організму з туберкульозною інфекцією. Першим виявив ендемічні вогнища на Забайкаллі. Запропонував власну методику лікування трахоми. Цікавився народною медициною, в якій знаходив раціональні способи лікування з позицій епідеміолога та гігієніста. Перебуваючи в Киргизії, вивчав народний побут краю, що дало поштовх для створення моделі гігієнічної дитячої колиски. Зробив внесок в удосконалення

транспортування поранених з поля бою: щоб віднайти оптимальну для перевезення конструкцію проїхав багато кілометрів в позі пораненого.

Життя І. Дудченка трагічно обірвалося 1917 під час бандитського нападу на лабораторію. Похований у Читі. Одна з центральних вулиць м. Новомиргорода носить його ім'я.

Тв.: Об исследовании чумных заболеваний в Забайкальской области в 1908 году в связи с тарбаганьей чумой // Вестник общественной гигиены, судебной и практической медицины. — 1909; Тарбаганья чума на людях в Южном Забайкалье и в Северной Монголии // Ветеринарный врач. — 1910. — № 5; Об «уровской» болезни // Сибирский врач. — 1914. — № 23; Геморрагическая септицемия у людей и ее сходство с чумой // Сибирский врач. — 1915. — № 15–16; К вопросу о методах изучения эпидемической чумы а Забайкальской области и в пограничных с нею частях Северной Монголии // Сибирский врач. — 1915. — № 17–18.

Лит.: Доморадский И. В., Ховтый И. Ф. Иван Степанович Дудченко // Известия Иркутского науч.-исслед. противочумного ин-та. — 1957. — Т. 16. — С. 254; Зеленуха С. И. Пам'яті І. С. Дудченка // Мікробіологічний журнал. — 1958. — Т. 20, вип. 4. — С. 67–68; Кохан А. Иван Степанович Дудченко (1857–1917) // Советское здравоохранение Киргизии. — 1973. — № 5. — С. 61; Дудченко (Ковбасенко) Иван Степанович // БМЭ. — 3-е изд. — М.,

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

1977. — Т. 7. — С. 494 (фото); Дудченко (Ковбасенко) Іван Степанович // УРЕ. — 2-е вид. — К., 1985. — Т. 3. — С. 492.

Л. Б. Долинна

ДУРДУКІВСЬКИЙ Володимир Федорович (псевд. і крипт. — В. Коновченко, В. Мировець, Скавло, В. М., Д-скій, М-ць, В.; 17.09.1874, с. Пединівка, Уманщина—31.12.1937, м. Київ) — літературний критик, педагог, громадський діяч.

Народився у сім'ї статського радника. Освіту одержав у Київській духовній семінарії. Працював учителем Києво-Подільського духовного училища і Київської жіночої гімназії Є. С. Євсєєвої.

Світогляд В. Дурдуківського формувався значною мірою під впливом О. Кониського. Він зацікавився укр. нац.-визвольним рухом і почав друкувати бібліографічні замітки в «Записках» НТШ у Львові, співробітничати у «Киевской старине». 1895 В. Дурдуківський разом з О. Кониським, В. Доманицьким, С. Єфремовим, Ф. Матушевським став одним з фундаторів видавництва «Вік», що пропагувало українську художню літературу і до 1918 випустило понад 140 найменувань книг.

В. Дурдуківський багато писав в оборону українства на сторінках газет «Жизнь и искусство», «Киевское слово», «Киевская газета», «Вольнь». З появою на поч. ХХ ст. україномовної преси почав друкуватися на сторінках газет «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», а також часописів «Літерату-

рно-науковий вістник», «Нова громада», «Книгар». Опублікував рецензії на твори Б. Грінченка, С. Васильченка, Г. Барвінок, І. Липи, на укр. переклади з М. Гоголя, Д. Маміна-Сибіряка, на альманахи «Дубове листя», «З потоку життя».

В. Дурдуківський відомий як талановитий педагог, організатор народної освіти, директор Першої української гімназії в Києві, а згодом — Трудової школи ім. Т. Шевченка. Директором гімназії він став у 1917, зібравши у ній кращі українські педагогічні сили, відомих учених, громадських діячів: В. Липківського, С. Русову, Л. Білецького, Л. Чикаленка, істориків В. Прокоповича та Й. Гермайзе, математиків Н. Шульгіну-Іщук, В. Шарка, О. Гнатевича, географа В. Гребінецького, латиністів К. Лазаревську, О. Бургардта (Ю. Клена), С. Гончарова. В. Дурдуківський викладав українську мову і літературу, вів літературний та драматичний гуртки, добре співав, умів диригувати, що робило його співробітництво з молодим композитором П. Козицьким плідним і результативним. У школі були розвинені самоврядування і самодіяльність. В радянський час гімназію було перетворено на Першу зразкову трудову школу ім. Т. Шевченка, яку нерідко називали просто «школою Дурдуківського». До неї приїздило чимало вчителів для ознайомлення з досвідом роботи, запозичення програм.

В. Дурдуківський був членом наукових товариств у Львові і Києві. У «Записках» НТШ у Києві надрукував уже в радянський час ве-

лику розвідку про академіка М. І. Петрова, видав збірку «З практики трудової школи» (1923). Друкувався в журналі «Вільна українська школа», «Радянська освіта». З 1919 співпрацював в УАН-ВУАН — виконував обов'язки голови термінологічної комісії, члена-редактора «Комісії словника живої мови» і керівника науково-педагогічної комісії.

Дурдуківський критично ставився до ідеології Комуністичної партії і Радянської влади, однак політично, антидержавною діяльністю не займався. Проте 5.07.1929 він був заарештований у справі СВУ. Як обвинувачений 9.03–19.04.1930 брав участь у судовому процесі у Харкові. Засуджений на 8 років ув'язнення, через деякий час звільнений, але 31.12.1937 заарештований знову і особливою нарадою УНКВС по Київській області засуджений до розстрілу. Реабілітований 1989.

Тв.: Историческая записка о соединенных Киево-Подольском и Богуславском духовных училищах // Труды Киевской духовной академии. — 1903. — Ч. 9; З щоденника вчителя // Вільна українська школа. — 1918. — С. 5–6; Матеріали до шкільних ранків і вечірок в пам'ять Т. Шевченка // Вільна українська школа. — 1918. — С. 7; З практики трудової школи. — Ч. 1. — К. Слово. — 1923 (один з авторів і редактор); Педагогічна діяльність Б. Грінченка // Праці науково-педагогічної комісії (при ВУАН). — Т. 1. — К., 1929. — С. 1–77.

Лит.: Биковець М. (Рец. на кн.: «З практики трудової школи

// Червоний шлях. — 1924. — С. 1–2; Гермайзе О. Свято української школи. 25 років педагогічної діяльності Володимира Федоровича Дурдуківського // Життя й революція. — 1926. — С. 1; Коцюбинський М. (Листи до В. Дурдуківського) // Коцюбинський М. Твори. — Т.7. — Х.—К., — 1930; Балабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. — 1989. — С. 11; Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України». Невідомі факти і документи. — К., 1995; УЛЕ. — Т.2. — К., 1990. — С. 127; ЕУ. — Т. 2. — Львів, 1993. — С. 606; Школа ім. Шевченка в Києві // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. — Нью-Йорк, 1993. — С. 553–584; Даниленко В. Він був душею школи // Освіта. — 1997. — 10 грудня.

Архів: ГДА СБУ. — Спр. 67098. (Дурдуківський В. Ф.)

В. М. Даниленко

ЗУБРИЦЬКИЙ Денис Іванович (псевд.: Венява Денис из Зубрицы; 4.01.1777, с. Батячичи, тепер Кам'янсько-Бузького р-ну Львівської обл.-1862, Львів) — історик, архівіст, археограф на Галичині.

Народився в родині дрібного шляхтича. Гімназійну освіту здобув у Львові. В 1829–47 там же займав різні виборні посади в Ставропігійському ін-ті: віце-сеньора, керівника друкарні, архіву, бібліотеки.

Найвагоміший внесок Зубрицького в історичну науку по-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

лягає у підготовці, вивченні й публікації документів. На опрацьованих ним архівних матеріалах написані праці з історії Галичини, які і зараз цінні значним фактичним матеріалом (до 1852 писав польс. та нім. мовами). Він упорядкував та склав перший інвентарний опис архіву Ставропігії. 1838–39 за дорученням Львівського магістрату впорядкував архів міста Львова, уклав опис та підготував його латинський інвентар. «Хроніка міста Львова» (1844) — найкращий джерелознавчий твір з історії Львова, в якому досліднику, між іншим, вдалося обґрунтувати тезу, що українці мешкали на теренах Львова за часів раннього середньовіччя. «Хроніка» та брошура «Кордони між русинським і польським народом в Галичині» (1849) були широко відомі в Західній Україні. В своїй «Історії давнього Галицько-Руського князівства» (1852–55) навів історичні та фольклорні докази на користь гіпотези дунайської прабатьківщини слов'ян. Д. Зубрицький — автор однієї з перших публікацій в Галичині низки українських народних пісень («Шумить, шумить дібровонька», «Вже три дні й три неділі» та ін. Він також є автором популярних праць з агрономії. Його праці здобули високу оцінку сучасників — І. Вагилевича, М. Шашкевича.

В історичній науці Зубрицький відомий як яскравий представник москвофільської течії в українській історіографії першої половини XIX ст. Захоплювався ідеями представників погодинської теорії «офіцій-

ної народності». Розглядав історію Галицької землі як невід'ємну частину російської.

Багато зусиль доклав Д. Зубрицький для встановлення наукових та ділових зв'язків з науковцями (В. Ганкою, М. Максимовичем, О. Бодянським, М. Надеждіним та ін.) та науковими інституціями Східної України та Росії. Документи з архіву Львівського братства Зубрицький опублікував у «Памятниках, изданных Временной комиссией для разбора древних актов». Значна кількість копій документів були надруковані в «Актах Западной России» (С.-Петербург). За заслуги в галузі археографії Зубрицький був обраний членом-кореспондентом Археографічної комісії у С.-Петербурзі (1842), дійсним членом Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві (1844), членом-кореспондентом Імператорської Академії наук у С.-Петербурзі.

Тв.: Історичні дослідження про русько-слов'янської друкарні в Галичині і церковної ієрархії в тому королівстві (1835); Літопис Львівського Ставропігійського братства (1849); Нарис історії руського народу в Галичині (1837) та ін.

Лит.: Переписка Д. Зубрицького и М. Погодина // Письма М. П. Погодину из славянских земель (1835–1861). — М., 1880. — Ч. 1–3. — С. 587, 609; Ісаєвич Я. Д. І. Зубрицький і його діяльність в галузі спеціальних історичних дисциплін // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. — 1963. — № 1; Гербільський Г. Ю. До питання про історичні погляди Д. Зубрицького //

Вісник Львівського ун-ту (істор. серія). — 1967. — Вип. 4; Стеблій Ф. До генезису «Історії давнього Галицько-Руського князівства» Д. Зубрицького (Маловідомий епізод з історії наукових досліджень Галичини) // Зб. праць і матеріалів на пошану Л. І. Крушельницької. — Львів, 1998. — С. 127–131.

Архіви: ЦДІАЛ України. — Ф. 2, Оп. 1. — № 425; Оп. 2. — № 501–506; Ф. 4. — Оп. 1. — № 213, 214; Ф. 9. — № 231–234; Ф. 52; Ф. 129.

С. М. Ляшко

ЗУБРИЦЬКИЙ Михайло Іванович (псевд.: — Самбірський; 22.10.1856, с. Кіндратів, тепер Турківського р-ну Львівської обл.—8.04.1919, с. Береги Долішні, тепер Польща) — греко-католицький священик, етнограф, історик, народознавець, культурно-громадський діяч на Бойківщині, дійсний член НТШ у Львові (з 1904).

Родинні коріння — с. Зубрици Турківського пов., де у XVIII ст. його предки мали вйтівство. Народився в багатодітній селянській сім'ї. Дружина — Ольга (дівоче прізвище — Борисевич) — вчителька; син — Володимир, який зберіг особистий архів батька.

Навчався у повітовій школі, потім в с. Розборі, у нормальній школі отців-василіан та гімназії у Дрогобичі, перериваючи навчання на службу в армії Австро-Угорщини (1873–77). Закінчив греко-католицьку духовну семінарію у Перемишлі та теологічний ф-т Львівського ун-ту (1879–83). Відвідував лекції професорів З. Ша-

раневича (з історії), О. Огоновського (з історії староукраїнської мови, укр. літератури). З років навчання приятелював та співробітничав з І. Франком, підтримував активні творчі і наукові контакти з В. Гнатюком, М. Грушевським.

1883–1914 був священиком у с. Мшанець (тепер Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Це був найбільш плідний період його життя, протягом якого опубліковано переважну частину народознавчих досліджень та публіцистики. 1914 був переведений до с. Береги-Долішні (тепер у Польщі). За симпатії до українського народу і працю над піднесенням його національної свідомості зазнав переслідувань з боку австрійської влади. 7.09.1914 був заарештований, засланий до Крайни (Словенія). 1916 повернувся у с. Береги-Долішні, де зустрів події, пов'язані з утворенням 1.11.1918 ЗУНР. 25.11.1918 Зубрицький був знову заарештований польською жандармерією, занедужав і невдовзі помер.

Усе своє життя М. Зубрицький використовував набуті знання та хист на користь українського народу. Його культурно-просвітницька, громадська, наукова діяльність були спрямовані проти асиміляційної політики іноземної влади щодо українського народу. М. Зубрицький — автор понад 325 наукових і публіцистичних робіт. Початок його наукової праці припадає на студентські роки, коли він збирав оповідання, пісні, перекази, приказки, прислів'я. Перша праця Зубрицького — «Образ «Царство» і «Пекло»

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

була надрукована в газеті «Діло» (1884). Низка публікацій присвячена питанням історії та культури українського народу і, передусім рідним селам Кіндратові та Мшанцям. Його цікавили становище карпатського селянства за панщини та після її скасування, народне будівництво і хліборобська праця, вівчарство і промисли, побут, народні знання і вірування, календар і правові погляди, освіта і ставлення верховинців до рекрутчини в чужинській армії.

На підставі аналізу документів сільських парафій показав становище укр. греко-католицької церкви і духовенства, міжконфесійні відносини у прикордонні бойківсько-лемківського ареалу на межі XIX–XX ст.

М. Зубрицький був послідовним борцем за розвиток освіти й культури Бойківщини. Поділяв погляди І. П. Котляревського щодо суспільної ролі укр. літератури і мови, переконував, що потрібно не лише нею користуватися, а й домагатися її державного статусу. Пропагував різні форми роботи народних читалень у досягненні цієї мети.

Тв.: Погляд на наш язиковий і правописний спір // Діло. — 1898. — 5(17) грудня; «Тісні роки»: Причинки до історії Галичини 1846–1861 рр. // ЗНТШ. — Львів, 1898. — Т. 26, Кн. 6. — С. 1–16; Народний календар: Народні звичаї і повірки, прив'язані до днів в тижні і до рокових свят (Записані у Мшанці Староміського повіту і по сусідніх селах) // Матеріали до укр.-руської етно-

логії. — Львів, 1900. — Т. 3. — С. 33–60; Село Мшанець Старосамбірського повіта: Матеріали до історії галицького села // ЗНТШ. — Львів, 1906. — Т. 70, Кн. 2. — С. 114–167; Т. 71, Кн. 3. — С. 96–133; Т. 74, Кн. 6. — С. 93–128; 1907. — Т. 77, Кн. 3. — С. 114–170; Деканальні й парохіяльні бібліотеки Перемиської єпархії // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. 90, Кн. 4. — С. 119–136.

Лит.: Кирчів Р. Ф. Етнографічні дослідження Бойківщини. — К., 1978. — С. 61–66; Демян Г. В., Канцедал Л. Д. Михайло Зубрицький і його словенський щоденник // Питання текстології: Дожовтнева та радянська література. — К.: Наук. думка, 1989. — С. 209–213; Демян Г. Маловідомі сторінки життя і наукової праці Михайла Зубрицького // ЗНТШ. Праці секції етнографії та фольклористики. — Львів, 1992. — Т. ССХХІІІ. — С. 172–196.

С. С. Савіцький, С. М. Ляшко

КАВЕЦЬКИЙ Ростислав Євгенович (01.12.1899, Самара, Росія–12.10.1978, Київ, похований на Байковому кладовищі) — патологіолог, онколог, педагог, громадський діяч.

Народився у сім'ї земського лікаря. Закінчив із відзнакою гімназію (1918). Навчався на медичному ф-ті Томського ун-ту, а з 1922 Самарського ун-ту. Закінчив аспірантуру Московського ун-ту по кафедрі патологічної фізіології, очолюваній видатним патологіологом О. Богомольцем, з ім'ям якого пов'язано становлен-

ня Р. Кавецького як ученого і громадянина. За ініціативи О. Богомольця, 1930 переїхав до Києва, де під його керівництвом працював в Інституті експериментальної біології і патології. У 1933 захистив кандидатську, а невдовзі й докторську дисертацію — «Роль активної мезенхіми в диспозиції організму до злоякісних новотворів». З 1939 обіймав посаду завідуючого відділом експериментальної онкології цього ін-ту.

Наукові інтереси Р. Кавецького пов'язані з дослідженнями переродження нормальних клітин на злоякісні і розробкою наукових методів діагностики, лікування та профілактики пухлинної хвороби. Наукові праці періоду кін. 30-х–поч. 40-х рр. ХХ ст. учений присвятив експериментальному вивченню обміну речовин у пухлинах та нормальних тканинах. Він одним із перших в СРСР успішно впровадив у практику лікування пухлиною хвороби антиретиккулярну цитотоксичну сироватку (АЦС). Вона мала універсальну дію, стимулювала захисні сили організму і, таким чином, запобігала метастазуванню клітин.

Під час Другої світової війни Р. Кавецький працював в шпиталях Південно-Західного і Сталінградського фронтів (1942–43). Завдяки застосуванню вченим у лікуванні АЦС, час перебування хворих і поранених у лікарнях суттєво скоротився. 1945 р. він обирається членом-кореспондентом, а 1951 — академіком АН УРСР. З 1946 обіймав посаду директора Інституту клінічної фізіології АН УРСР. За особистого сприяння Р. Кавецького у Києві

створюється Український НДІ експериментальної та клінічної онкології МОЗ УРСР (1960), на базі якого було засновано Інститут проблем онкології АН УРСР (1971), де на посаді директора він працював впродовж останніх років життя. У 1952–60 і 1963–66 Р. Кавецький очолював Відділення біологічних наук АН УРСР. Його ім'я присвоєно Інституту експериментальної патології, онкології і радіобіології НАН України.

Науковий доробок Р. Кавецького вагомий. Він був автором 9 монографій і близько 600 наукових праць, серед яких фундаментальні праці «Пухлина та організм» (1962) і «Взаємодія пухлини та організму» (1977). Під його науковим керівництвом було захищено 34 докторські та 71 кандидатська дисертації. Серед перших учнів Р. Кавецького когорта відомих українських учених та лікарів-онкологів — І. Хаецький, В. Мосієнко, М. Туркевич, Ю. Уманський, М. Дружина та інші. У 1960 р. ученому було присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки УРСР. За цикл наукових праць у галузі проблем реактивності організму, теоретичних і прикладних проблем онкології Р. Кавецькому присуджено Державну премію УРСР (1972 і 1981, посмертно).

Тв.: Пухлинний процес та нервова система // За ред. Р. Є. Кавецького. — К.: Медвидат, 1958. — 293 с.; Пухлина та організм. К.: Держмедвид УРСР, 1962. — 301 с.; Взаємодія пухлини та організму. — К.: Наук. думка, 1977. — 235 с.; Реактивность организма и опухоли

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

вий рост. — К., 1981.

Лит.: Калита В. Рубінова блискавиця // Україна. — 1970. — № 25. — С. 14–15; 75-річчя академіка АН УРСР Р. Є. Кавецького // Вісник АН УРСР. — 1974. — № 11. — С. 106–108; Р. Є. Кавецький: Бібліогр. покажчик. — К., 1988.

С. В. Мосієнко

КАМІНСЬКИЙ Феодосій Тимофійович (14.08.1888, Миколаїв–1978, там же) — краєзнавець, археолог, музеєзнавець.

Народився в сім'ї робітника-покрівельника. Закінчив міську школу грамотності, 6-класне та реальне училища (1907), два роки навчався у військовому училищі, служив в Катеринославі, де познайомився з Д. Яворницьким і зацікавився музейництвом та краєзнавством. Заочно навчався в Археологічному ін-ті в Петрограді (1913–14). У званні капітана брав участь у Першій світовій війні, мав 4 поранення. 1919 урядом УНР був призначений комендантом Миколаєва.

З 1920 працював у Московському історичному музеї, звідки його за дорученням Наркомпросу СРСР направлено до Миколаєва, де він обіймав посади інспектора у музейному секторі Губнаробразу, завідуючого його адміністративної частини та вченого хранителя Ольвійського державного культурного заповідника. Займався організацією господарської та екскурсійної роботи заповідника, здійснив ремонт склепу Єврісвія і Арети (1921–27). Брав участь у розкопках Ольвії (1924–27), роз-

відках узбережжя Буга. Одночасно працював директором Миколаївського історико-археологічного музею (1920–29). Створив при музеї фондосховище та першу в Україні лабораторію з реставрації експонатів. Був членом історико-краєзнавчої секції Миколаївського наукового при ВУАН т-ва. Разом із місцевим краєзнавцем *Н. Д. Лагудою* у 1923 організував Історичне т-во ім. М. Аркаса. В 1934–37 працював у Музеї Дніпробуду в Запоріжжі, провадив археологічні дослідження. 1947–49, не знайшовши роботи за спеціальністю, працював рахівником та маляром у Запорізькій та Дніпропетровській обл.

Автор численних краєзнавчих розвідок у газетах та часописах з історії Миколаївщини (зокрема про І. Репіна, В. Гаршина, Л. Толстого, О. Пушкіна, О. Грейга, Б. Фармаковського, розкопки Ольвії, пам'ятки архітектури) та Запоріжжя (археологічні розкопки поблизу Соцміста, на о. Хортиця, на території Дніпробуду).

Незаконно засуджений, протягом 1930–33, 1937–47 та 1949–54 відбував покарання в таборах. Реабілітований 1956.

Лит.: Кухар-Онишко Н. О. Краєзнавча діяльність Ф. Т. Камінського // Матеріали IV республ. наук. конф. з істор. краєзнавства. — К., 1989. — С. 78–79; Ляшко С. М. Про нього пам'ятають у краєзнавчих музеях Миколаєва і Запоріжжя // Краєзнавчий альманах. — Миколаїв, 2004. — С. 109–111; Нікітін В. Ф. Ф. Т. Камінський — дослідник пам'яток античності Нижнього

Побужжя. *Там само.* — С. 111–116; Кухар-Онишко Н. О. Ф. Т. Камінський і В. І. Гашкевич. *Там само.* — С. 117–119.

Архіви: ДАЗО. — Ф. Р-5747, Оп. №. — Спр. 537.

С. М. Ляшко

КАЩЕНКО Микола Феофанович (07.05.1855, с. Веселе Олександрівського пов. Катеринославської губ. (тепер Запорізького р-ну Запорізької обл.)–29.03.1935, Київ) — біолог, зоолог, ембріолог, селекціонер, академік Української академії наук.

Народився в багатодітній сім'ї збіднілих поміщиків, нащадків козаків. Закінчив із срібною медаллю катеринославську гімназію. Навчався на медичному ф-ті Московського ун-ту, де займався мікроскопічними дослідженнями під керівництвом відомого рос. зоолога А. П. Богданова (1875). Продовжив навчання на медичному ф-ті Харківського ун-ту, де повністю віддався науковій діяльності в ембріологічній лабораторії професора З. І. Стрельцова. По закінченні ун-ту зі ступенем медика та званням повітового лікаря (1880), М. Кащенко було залишено приватним асистентом при ембріологічній лабораторії. Вчений ступінь доктора медицини здобув після захисту дисертації «Епітелій людського хоріону та його роль в гістогенезі посліду» (1884). Протягом двох років викладав курси гістології та ембріології на медичному ф-ті Харківського ун-ту. 1886–88 М. Кащенко підвищував кваліфікацію

у лабораторіях Німеччини й Італії. Його роботи у галузі ембріології стали продовженням досліджень І. Мечнікова та О. Ковалевського. М. Кащенко розробив метод «графічного ізолювання», який дозволяв реконструювати загальну форму органів на основі вивчення гістологічних препаратів. Ученому належить пріоритет вивчення аномальних людських зародків. Роботи цього періоду друкувались в міжнародних журналах та виданнях Харківського ун-ту.

Наприкінці 1888 М. Кащенко призначено професором кафедри зоології і порівняльної анатомії Томського ун-ту. Цей період життя і діяльності (1888–1912) приніс ученому звання заслуженого професора (1909), науковий авторитет, світове визнання. Він здобув у Московському ун-ті другий вищий ступінь — доктора зоологічних наук (1901). Його обрано членом ради Міжнародного анатомічного т-ва, а також т-в природодослідників при Петербурзькому, Харківському, Томському і Київському ун-тах. З метою дослідження фауни Сибіру і збирання матеріалів для зоологічного музею М. Кащенко здійснив ряд наукових експедицій. Поряд із зоологічними дослідженнями, його наукові інтереси спрямувалися на виведення нових плодових рослин. Ученого справедливо вважають основоположником наукового плодівництва.

1912 М. Кащенко разом із родиною повернувся в Україну. Працюючи на посаді професора агрономічного ф-ту Київського політехнічного ін-ту, продовжив дослідити щодо акліматизації південних пло-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

дових рослин. 1918 брав участь у роботі Комісії по виробленню законопроекту про заснування Української академії наук. В цьому ж році обраний академіком фізико-математичного відділу УАН (1918), головою фізико-математичного відділу, кафедри акліматизації, Комітету по вивченню фауни України при другому відділі УАН (1919). Учений багато зробив як організатор і засновник Зоологічного музею УАН та Акліматизаційного саду ВУАН (1931–35). М. Кащенком було засновано Музей акліматизації. Досягнення Саду висвітлювались у «Виданнях Київського акліматизаційного саду при ВУАН».

У галузі акліматизації головну увагу М. Кащенко зосередив на вивченні та виведенні районуваних сортів плодово-ягідних рослин, придатних для вирощування в Північній частині України, передусім нових сортів персиків, абрикосів, винограду, яблунь. Велику увагу учений також приділяв інтродукції і селекції лікарських рослин.

У 1944 р., у зв'язку зі створенням в системі Академії наук УРСР Ботанічного саду, до його складу передано Київський акліматизаційний сад, якому було присвоєно ім'я Миколи Феофановича Кащенка.

Тв.: Эпителый человеческого хориона и его роль в гистогенезе послета. — X, 1884; Что такое мезенхима // Изв. Имп. Томск. ун-та. — 1896, Кн. 10; Определитель млекопитающих животных Томского края // Изв. Имп. Томск. ун-та. — 1901, Кн. 18; Обзор млекопитающих Западной

Сибири и Туркестана. // Изв. Имп. Томск. ун-та. — 1905, Кн. 27; Новые исследования по маммологии Забайкалья // Ежегодник Зоол. Музея Имп. Акад. Наук. — 1912, Т. XVII. — № 2–3; Возможно ли у нас плодоводство? // Памятная книжка Томской губернии на 1908 г.; Надежды сибирского садоводства // Плодоводство. — 1908. — № 4; Научные основания и практическое значение гибридизации // Естествознание и география. 1910, Т. XV. — 1; Первые шаги моего акклиматизационного питомника в Киеве // Садовод, 1914; На допомогу Київському акліматизаційному саду у Києві. — К.: УАН, 1925; Огляд діяльності київського Акліматизаційного саду у відділі лікарських рослин за перший період його існування (з року 1915 по 1921) // Праці Фіз.-мат. Відділу Укр. АН. — 1927. — С. 3–13, Т. 5. — Вип. 4. — К.; Претворення живої природи. — К., 1928.

Лит.: Лаптев И. П. Н. Ф. Кащенко как зоолог и исследователь фауны Сибири // Ученые записки Томск. гос. ун-та, 1950. — № 15; Маркевич А. П. и Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Научная деятельность Н. Ф. Кащенко в области зоологии // Известия АН СССР. Сер. биол., 1951. — № 4; Квитницкий-Рыжов Ю. Н. Эмбриологические исследования к 100-летию со дня рождения Н. Ф. Кащенко // Архив анатомии, гистологии, эмбриологии. — Л., 1955. — Т. XXXII. — № 4; Иоганзен Б. Г. К 100-летию со дня рождения Н. Ф. Кащенко // Тр. Томск. гос. ун-та, 1956. — Т. 142; Гришко М.

М. Академік М. Ф. Кащенко — видатний біолог-мічурінець. — К., 1951; Члени-засновники НАН України. — К.; 1998.

О. Б. Готра

ЛАГУТА Микола Дмитрович (22.11.1895, м. Миколаїв—25.11.1937) — педагог, історик, краєзнавець на Миколаївщині.

Походив з родини майстрокотляра Миколаївського адміралтейства. Освіту здобув у народній початковій школі, потім у гімназії, яку закінчив у 1914. У 1915 вступив на історико-філологічний ф-т Новоросійського ун-ту. Навчання було перервано революцією. 1919 М. Лагута повернувся до Миколаєва, де працював учителем в І-й вищій початковій школі, у гімназії ім. І. Франка. Був активним членом місцевої «Просвіти», у якій познайомився з багатьма свідомими українцями. Друкувався в газеті «Степова Україна». 1919 М. Лагута вступив до УПСР (боротьбистів), працював секретарем редакції партійної газети «Революційна боротьба».

У період окупації Миколаєва денкінцями М. Лагута був мобілізований у студентську роту і служив у м. Сімферополі, за що пізніше був заарештований миколаївською «ЧК». 1922–23 працював викладачем українознавства, всесвітньої літератури, краєзнавства, діалектології, історії мови миколаївського ІНО, у трудовій школі № 3, на курсах мови та літератури у радпартшколі, на вечірньому робітфаці, завідував

дитячим будинком, де знаходилося на той час 350 дітей.

Захоплення краєзнавством зробило його активним членом історико-краєзнавчої секції Миколаївської наукового при ВУАН т-ва. Разом з місцевим краєзнавцем *Ф. Т. Камінським* він 1923 організував Історичне т-во ім. М. Аркаса. Захоплюючись археологічними дослідженнями Півдня України. Ним була видана книжка «Історичні місця, пам'ятки старовини і мистецтва на Миколаївщині» (1926), краєзнавча робота «Хронологія главнейших исторических событий города Николаева» (1927), книжка «Забутый художник» про українського живописця, академіка Р. Г. Судковського, який жив і творив у м. Очакові. Його нариси з історії Миколаївщини друкувалися в періодичній пресі, в збірках «Вся Николаевщина» (1928), «Життя і революція» (1926), «Географическом сборнике» (1926).

Талановитий педагог, М. Лагута опікувався здібними студентами, сприяв їх зацікавленню науковою роботою. Серед його учнів — С. Крижанівський (нині відомий дослідник української літератури, поет Ю. Блохін (Бойко-Блохін) відомий науковець Українського вільного університету у Мюнхені.

У 1930 М. Лагута був засуджений по справі «СВУ» до 3 років умовного покарання. Повернувшись до Миколаєва (1932), влаштувався на роботу до історико-археологічного музею, де працював до 1935. Організував при музеї гурток юних краєзнавців. 2.09.1937 був знову заарештований, звинувачений в антира-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

дянській націоналістичній роботі та засуджений до вищої міри покарання. 21.06.1957 Військовий трибунал Одеського військового округу виніс рішення про припинення справи М. Лагути за відсутністю складу злочину. Повністю реабілітований 1989.

Лім.: Береза І. Ю. Дослідницька і просвітительська діяльність М. Д. Лагути // Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту. — Миколаїв, 1994. — Ч. I. — С. 63; Журецький Я. І., Шитюк М. М. Освітня Миколаївщина — жертви репресій сталінізму. — Миколаїв, 1994. — С. 25; Нікітін В., Пономаренко І. Усім смертям назло // Радянське Прибужжя. — 16 грудня 1995 р.; Крижанівський С. Спогад і оповідь з ХХ століття. — Київ: Стилос, 2002. — С. 31.

І. Ю. Береза

ЛАЗАРЕНКО Олександр Миколайович (8.03.1897, м. Ніжин—17.03.1997, Київ) — учений-механік.

Походив з козацького роду. Дід, Лазаренко Гаврило Тимофійович — мешканець Ніжина. Мав синів — Миколу, Івана, Кузьму, які жили в Ічні, де володіли миловарним заводом; Василя, який займався справами батька, брав участь у російсько-японській війні та дочок Марію і Катерину. Батько, Микола Гаврилович (1846–1911) — купець другої гільдії, гласний міської думи. Мати, Марія Михайлівна Малинка (1862–1942) — доч-

ка священника із с. Дорогінка. О. Лазаренко мав сестер — Ольгу (1881–1966), Євгенію (1883–1970), Клавдію (1885–1969), Ганну (1887–1938) та Лідію (1891–1978).

1909–16 О. Лазаренко навчався у Ніжинській класичній гімназії; 1916 — вступив на механічний ф-т Київського політехнічного ін-ту, але навчався там лише один семестр. Закінчив ін-т у 1924.

Під керівництвом Є. О. Патона займався відбудовою Ланцюгового мосту через Дніпро у Києві, працював на заводах «Ленінська кузня», «Більшовик», проектував і будував елеватори. З лютого 1940 був старшим науковим співробітником Науково-дослідного ін-ту автотранспорту УРСР. Розробив спосіб обкатки автотракторних двигунів (авторське свідоцтво № 54545). Цю роботу було покладено в основу кандидатської дисертації, захист якої відбувся в Москві 26.12.1945.

У 1944–52 працював доцентом кафедри технічної механіки Київського ін-ту кіноінженерів; кафедри автомобілів КІІ; кафедри технічного ремонту автомобілів, дорожніх та будівельних машин Київського автомобільно-дорожного ін-ту; кафедри виробництва й ремонту автомобілів і дорожніх машин; доцентом, старшим науковим співробітником Центрального науково-дослідного ін-ту Міністерства автотранспорту УРСР.

О. Лазаренко був фундатором і засновником Київського музею дорожнього побуту, відкритого в 1982 на Подолі. 1993 передав власну колекцію до першого ук-

раїнського «Музею пошти», створеного до 1000-річчя м. Ніжина. 1993 на відзнаку заслуг перед містом був удостоєний звання «Почесний громадянин Ніжина».

Тв.: Техника безпеки при роботі на тракторі. — К.: Гостру-диздат, 1930; Автомобили ГАЗ моделі А і АА: уход и управление. — К.: ГНТИУ, 1935 (у співавт. з Ф. Ф. Чистяковим); Автомобили ГАЗ — АА, М — 1, ГАЗ — 11. Уход и управление. — К., 1940; (у співавт. з Ф. Ф. Чистяковим); Обкатка й підготовка до експлуатації дорожніх і транспортних машин. — К.: «Техніка», 1969.

М. Т. Шкурко

МЕЛЬНИК Онисим Петрович (3.03.1923, с. Красноставка, тепер у складі с. Добра Маньківського р-ну, Черкаської обл.— 3.09.1969, Київ) — письменник, член Спілки письменників України (з 1962).

Народився у селянській родині. Після закінчення середньої школи 1940 вступив на філологічний факультет Київського педагогічного ін-ту. З початком Другої світової війни був мобілізований. Закінчив скорочений курс Тбіліського училища офіцером-артилеристом.

По війні відбудовував Хрещатик і продовжував навчання спочатку в Київському, а потім у Львівському педагогічному ін-тах (закінчив 1946). З цього ж року систематично виступав у пресі з віршами, нарисами, кореспонденціями. Був літпрацівником газети «Прикарпатська правда» (Станіс-

лав), відповідальним секретарем багатотиражок Пасічянської та Калужкої МТС на Прикарпатті, відповідальним секретарем газети «Молодь України» (Київ).

Поетичні і прозові твори письменника відзначаються розлогістю та яскравістю стилю, глибоким проникненням у духовну суть героїв, розкриттям соціальних та етичних проблем доби.

Тв.: Гуцули сходять з гір: Поезії. — К.: Рад. письменник, 1956; Уклін тобі, земле: Поезії. — К.: Рад. письменник, 1959; Мельник О. П., Бакланов В. М. та ін. Подвиг п'яти тисяч. [Публіцистика]. — К., 1961; Коли побратаєшся... — К.: Обласне кн.-газ. вид., 1962; Ми зросли на вітрах: Поезії. — К.: Молодь, 1961; Про що думаєш, сину. Повесть. — К.: Молодь, 1963; Не щемі, серце: Роман. — К.: Молодь, 1965; Четверта не загине: Повесть, оповідання. — К.: Рад. письменник, 1971.

Лит.: Громова В. В. Мельник Онисим Петрович // УЛЕ. — 1995. — Т. 3. — С. 337; Онисим Мельник // Письменники Радянської України. 1917–1987: Біобібліогр. довідник. — К., 1988. — С. 398.

Л. Г. Рева

МИРОНЕЦЬ Іван Дмитрович (4.09.1900, м. Дубно Волинської губ., тепер Рівненська обл.— 27.12.1937, м. Миколаїв) — літературознавець, педагог.

Вищу освіту здобув на літературному відділенні Ніжинського науково-педагогічного ін-ту. 1925–26 навчався в аспірантурі на кафедрі літератури, досліджував творчість М.

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Коцюбинського; був членом Чернігівського наукового т-ва. 1928–29 працював науковим співробітником у Київському відділенні Ін-ту Т. Шевченка, виступав на сторінках фахових часописів з науковими статтями про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, А. Тесленка, О. Шишацького-Ілліча, О. Плюща та ін., рецензіями (на твори В. Стефаника, О. Слісаренка, А. Крушельницького). 1929 в серії «Популярні нариси про українських класиків» побачила світ його книжка «Творчість В. Стефаника», в якій письменник постає як майстер психологічної прози.

Після публікації статті «Биймо по своїх помилках (Порядком самокритики)» в журналі «Життя і революція» (1931) І. Миронець зазнав звинувачень у «антимарксистських збоченнях». Намагаючись захиститися, він виїхав з Києва — спочатку до Кам'янка-Подільського, де працював на посаді доцента Ін-ту соціального виховання, потім — доцентом Дніпропетровського педінституту (1932–35).

З 1935 І. Миронець оселився у Миколаєві, працював на посадах в. о. професора української мови та літератури, завідувача кафедри Миколаївського педінституту. Маючи гарну фахову підготовку, будучи авторитетним науковцем, здібним педагогом і лектором, він швидко здобув популярність і повагу колег, студентів та інтелігенції міста. Але в жовтні 1937 був заарештований у сфабрикованій справі «як активний учасник контрреволюційної терористичної організації», до якої ніби був залучений ще у 1931 році. 27.12.1937 за вироком «трійки» органів НКВД по Миколаївській

області був розстріляний. Реабілітований у 1967.

Лит.: «Наука и научные работники СССР. Без Москвы и Ленинграда». — Л., 1928; Літературний архів. — 1930. — Кн. III–VI; 1931. — Кн. 4–5; Журецький Я. І., Шитюк М. М. Освітяни Миколаївщини — жертви репресій сталінізму. — Миколаїв, 1994. — С. 60.

Архів: ГДА СБУ. — Спр. 2611–с.

І. Ю. Береза

МІЯКОВСЬКИЙ Володимир Варламович (псевд.: В. Порський, В. Світлицький, Б. Янівський, В. С-кий та ін.; крипт.: В. М., В. П.; 18(06).07.1888, м. Ковель Волинської губ.–23.03.1972, Нью-Йорк, США) — історик, архівіст, літературознавець, дійсний член НТШ (з 1947) та УВАН у США (з 1948).

В. Міяковський народився в сім'ї мирового посередника, який працював під керівництвом батька Л. Українки — П. Косача. Навчався у ковельській, київській гімназіях, потім — на юридичному ф-ті Київського та історико-філологічному ф-ті Петербурзького ун-тів. Брав участь в громадському русі та роботі київського земляцтва.

За дорученням Російської академії наук Міяковський вивчав творчість О. Радищева та його добу за архівними документами Петербурзького цензурного комітету. Це дало йому змогу підготувати низку розвідок з україністики (про П. Дорошенка, Л. Глібова, «Малоросійський лексикон» К. Шейковського

та ін.) та біографічних статей про українських діячів О. Кониського, О. Огоновського, В. Антоновича, Д. Антоновича, П. Зайцева, П. Куліша та ін. для Словника Гранат.

У 1917 В. Міяковський повернувся в Україну. В 1918–29 та 1941–43 роках працював в Архівному управлінні (після смерті В. Л. Модзалевського — керівник), Київському центральному історичному архіві ім. В. Антоновича (директор), віддаючи всі сили і знання збиранню, зберіганню й упорядкуванню матеріалів. За словами О. Оглобина, він був фундатором і душею архіву. Був організатором і директором першого в Україні державного літературного меморіального музею Т. Шевченка (1928; нині Літературно-меморіальний будинок-музей Т. Г. Шевченка в Києві у пров. Шевченка — філія Національного музею Тараса Шевченка).

В УАН–ВУАН за ініціативою Д. Багалія досліджував історію громадських течій 40–60-х рр. XIX ст., працював у Комісіях для дослідів над історією громадсько-політичних течій, новітнього письменства, Постійній комісії для складання Біографічного словника діячів України. Публікував архівні матеріали про Т. Г. Шевченка і його добу: «Люди сорокових років. Кирило-Мефодіївці в листуванні» (1928), «Кирило-Мефодіївці в Археографічній комісії» (1928) та ін. Автор статей про діячів української культури — П. Чубинського, В. Антоновича, М. Драгоманова, Х. Алчевську, М. Драй-Хмару, В. Модзалевського. Разом з С. Єфремовим редагував

збірник «Декабристи на Україні» (1926, Т. 1). Його плідна діяльність була перервана у 1929 на п'ять років незаконним арештом і засудженням по справі СВУ (реабілітований 1989).

На еміграції (з 1944) працював в українському архіві у Празі (Чехія), Трансфельдені, Авгсбурзі (Німеччина); створив Музей-архів Української Вільної Академії наук (УВАН), в якому вів систематичний збір, облік друкованих видань, періодики повсякденної еміграції. У 1945–49 ним була зібрана майже уся друкована продукція української еміграції в американській окупаційній зоні в Німеччині, примірники якої в роки незалежності України передано до київських, харківських та львівських бібліотек.

З 1950 продовжив роботу в Музеї-архіві УВАН у Нью-Йорку, зосередивши свої сили на зберіганні та публікації українських архівів. Його турботами було зібрано документи установ, організацій, особисті архіви письменників, композиторів, учених, політичних й громадських діячів В. Барки, Д. Гуменної, Є. Маланюка, В. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, В. Винниченка та ін.

Як вчений-дослідник багато зусиль і праці доклав до вивчення і популяризації творчості Т. Шевченка. В УВАН заснував і відредагував 10 шевченкознавчих збірників, в яких умістив 28 власних розвідок (1952–64). Бібліографія праць вченого налічує 176 розвідок і публікацій, серед яких 132 з українистики. 1984 УВАН у США видала збірку його вибра-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

них праць за редакцією М. Антоновича.

Тв.: Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 1. — 509 с.

Літ.: Антонович М. Володимир Міяковський // Український історик. — 1969. — Ч. 1–3. — С. 95–101; Залеська-Онишкевич Л. Володимир Міяковський (1888–1972) // 125 років Київської української академічної традиції. 1861–1986: Зб. // Ред. М. Антонович. — Нью-Йорк: УВАН, 1983; Білокінь С. В. Міяковський — діяч української книги // Вісник книжкової палати. — 1998. — № 11. — С. 39–43.

Архіви: ЦДАВО України, Ф. 3966, Оп. 1 (особовий), 36 справ.

Фото: Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя. Новітня українська література. — Нью-Йорк, 1984. — Т. 1. — С. 1.

С. М. Ляшко

ОСЬМАК (Осьмаков) Кирило Іванович (псевд.: К. Шишацький, Псельський, Марко Горянський, Гірняк; 9.05(27.04).1890, містечко Шишаки Миргородського пов. Полтавської губ.–16.05.1960, Володимир, Росія) — президент Української Головної Визвольної ради (УГВР, 1944), учасник громадських рухів, агроном.

Батько — Осьмаков Іван Юхимович із міщан Курської губ., мати — Осьмакова-Власенко Тетяна Андріївна — давнього козацького роду. Брати — Гаврило, Олександр, Феодосій, Максиміліан, сестра Ган-

на; діти — Олег, Лариса, Наталка, прийомна дочка — Валентина.

Навчався у Шишацькій народній школі (1902–06) та Олександрівському реальному училищі Полтави (1908–10). Закінчив Московський сільськогосподарський ін-т (1917). Під час навчання адміністративно вислався за розповсюдження нелегальної літератури, деякий час працював зав. дослідною ділянкою сільськогосподарчої школи Департаменту землеробства (Катеринодар, Кубань; листопад 1912–січень 1913); практикантом сільськогосподарчої машинодослідної станції в м. Омську Акмолінської губ. (травень–жовтень 1914); зав. харчовим пунктом у Відділі допомоги населенню, що постраждало від війни.

1916 одружився із М. В. Юркевич, переїхав до Києва, працював інструктором по скотарству у Київському губернському земстві (лютий–грудень 1917). Займався громадською діяльністю — був секретарем організаційного комітету по скликанню I Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду.

Працював у різних сільськогосподарських відомствах керівником відділу видавництва сільськогосподарчої літератури у Генеральному секретаріаті землеробства (з липня 1917), в Міністерстві земельних справ, Міністерстві землеробства, Всеукраїнській спілці земств, Центральній сільськогосподарській спілці (зав. відділом, керівник селянського будівництва і видавництва — лютий 1920–березень 1923), Термінологічному бюро Сільськогоспо-

дарського наукового комітету України (СГНКУ, з 18.04.1922 — голова; член секції сільськогосподарської освіти та популяризації, жовтень 1923—жовтень 1927), і, майже водночас — редактором Українського сільськогосподарського термінологічного словника в Ін-ті української наукової мови ВУАН (початок 1925—березень 1928).

6.03.1928 заарештований ОДПУ та за вироком ОСО на 3 роки був обмежений у місці проживання. Місцем свого перебування обрав Курськ. Вдруге заарештований 2.03.1930 у справі СВУ і засланий на 3 роки до концтаборів ОДПУ (ст. Пінюг, м. Сольвицегодськ, м. Усть-Вим.). У 1935—38 проживав з родиною у Московській області, працював за спеціальністю. З 29.01.1938 по 22.02.1940 знову знаходився під арештом; у цей період трагічно загинула його дружина.

Під час Другої світової війни — член Укр. Національної ради і керівник відділу земельних справ у Києві (з жовтня 1941). У листопаді цього ж року створив Бюро Всеукраїнського т-ва «Сільський господар». 25.09.1942 гестапо заарештувало й стратило його дочку Ларису в м. Корці на Волині як зв'язківця похідної групи ОУН. У вересні 1943 виїхав з родиною до Львова, де працював директором Стрийського окружного Т-ва «Сільський господар». За пропозицією одного із керівників ОУН Мирослава Прокопа написав проекти «Платформи» та «Універсалу» майбутньої об'єднаної організації Укр. Головної Визвольної Ради (УГВР). У націо-

нально-визвольному русі мав псевдоніми: Гірняк, Марко Горянський, Псельський. 15.06.1944 обраний президентом УГВР. Під час переходу лінії фронту поблизу с. Орлів біля Дрогобича був поранений. 12.09.1944 — заарештований НКВС. Відбував 25-річне покарання (з 22.08.1948) у Владимирській політичній в'язниці, де й помер. Реабілітований 1994.

Лит.: Вісник сільськогосподарської науки. — 1923. — № 3–4. С. 152; № 5–7. — С. 219–220; № 8–12. — С. 308; 1924. — Т. 3. — № 7–9, С. 76–77; Вісник Інституту української наукової мови. К., 1930. — Вип. 2; Українська Головна визвольна Рада // Літопис УПА. — Т. 8; Кривуцький Іван. Зустріч із президентом УГВР (уривок із спогадів). // Шлях перемоги. — 1994. — 2 лип.; Содоль Петро. Українська Повстанча Армія: Довідник. — Нью-Йорк, 1984; Шаповал Ю. Забутий президент // Т. — Літ Україна. — 1996. — 22 серп.; Н. Осьмак. Біографія К. Осьмака. — Літопис УПА.

О. С. Лук'ячук

ПОТІЙ (Поцей, Поцій) Іпатій (світське ім'я — Адам Львович; 12.08.1541, с. Рожанці на Берестейщині—18.07.1613, м. Володимир-Волинський) — теолог, філософ, церковний діяч, полеміст.

Народився у православній шляхетській родині. Батько — Лев, був підскарбієм та писарем у польського короля Сигізмунда І. Початкову освіту здобув у Віленській кальвіністській школі, пізніше навчався в Ягелонському університеті. Був одру-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

жений з дочкою волинського князя Ф. Головні-Острозького (1574), мав дітей. Прожив довге, сповнене бурхливими подіями життя, значна частина якого пов'язана з Волинню та Київщиною.

Як посадовець, Адам розпочав свою кар'єру зі служби у князя М. Радзівіла — маршала, канцлера Великого князівства Литовського. Згодом був секретарем у короля Сигізмунда-Августа III (до 1572), потім — земським суддею у Бересті (1580), сенатором і берестейським каштеляном (1589).

Формування релігійних поглядів А. Потія проходило в умовах кризи православ'я, розвитку реформаційних рухів та приєднання українських земель до Речі Посполитої. Він робив спроби знайти себе у різних релігійних напрямках. Під час навчання та служби у Радзівіла, Адам був прибічником кальвінізму, але його крайнощі, а також боротьба між окремими течіями протестантизму призвели у 1574 до його повернення у бік православ'я. Низький освітній та моральний рівень тодішнього православного духовенства спонукав Потія до нових духовних пошуків. Увагу Адама привернула діяльність єзуїтів, які з великим успіхом боролися проти поширення реформаційних ідей. Вихід у 1577 книги польського теолога, письменника-полеміста П. Скарґи «Про єдність церкви Божої...», написаної талановито, зі співчуттям до православних, захопила багатьох, у тому числі й Потія. Вплив книги та дружні стосунки з автором зробили Адама прибічником ідеї об'єднання православної та католи-

цької церков як єдиного, на його думку, способу збереження православ'я від ересі.

1593 Потій одвоїв та, за порадою князя К. — В. Острозького, прийняв чернецтво з іменем Іпатій. Висвячення здійснив луцький єпископ К. Терлецький. В тому ж році Іпатій був призначений єпископом володимиро-берестейським. Потій приєднався до тієї частини вищого духовенства України, яка вбачала подальший розвиток православної віри на шляху об'єднання з Римом. З цього часу діяльність Іпатія була пов'язана з унією і стала найбільш відомою сторінкою його життя.

У грудні 1594 І. Потій підписав артикули з'їзду єпископів у Сокалі, якими було закладено передумови церковної унії. На черговому соборі у Бресті в червні 1595 І. Потій, серед інших єпископів, виступив за збереження східної традиції Руської церкви та покращення її становища в польсько-литовській державі як передумови церковного об'єднання. У вересні 1595, разом з К. Терлецьким, відправився у Рим до папи Климента VIII, де від імені інших українських єпископів прийняв унію католицької та православної церкви. Папа Климент VIII видав Конституцію про укладання унії з народом руським, яка, зокрема, підтверджувала самобутні права української церкви. Повернувшись з Риму, Іпатій став одним із ініціаторів та організаторів проведення об'єднувачого собору, на якому було проголошено створення Греко-католицької церкви. Тому в літературі Берестейська унія 1596 трактується саме

як Потієва, а її творець отримав титул «апостола унії».

Іпатій Потій очолив уніатську церкву після смерті М. Рогози, ставши митрополитом київським (1599–1613). Провів низку заходів, які значно розширили вплив греко-католиків. Йому вдалося приєднати до унії понад 50 родів волинської шляхти, Перемишльську єпархію (1611), розширити земельні володіння уніатської церкви в Київській митрополії, зокрема на території Київського Полісся. Намагався утвердити правове становище уніатської церкви в Речі Посполитій, виступав за зрівняння її у правах з католицькою.

Значну увагу Потій приділяв розвиткові унійної освіти. Його зусиллями було створено першу уніатську школу в Бересті (1597), колегіум у Вільно (1601), школу у Володимирі (1609).

Іпатій Потій — письменник-полеміст, творча спадщина якого нараховує кілька сот повчань і промов, теологічні трактати, полемічні твори українською та польською мовами. Їм притаманна риторичність, емоційність, патетика, що засвідчує їх приналежність до барокового напрямку в літературі. Відстоюючи ідеологію Берестейської унії, І. Потій вів активну полеміку з православними теологами — Христомором Філаретом, Кліриком Острозьким, Мелетієм Смотрицьким та ін. Його твори справили значний вплив на подальший розвиток полемічної літератури в Україні.

У своїх працях Потій намагався довести неперервність зв'язків української православної церкви з

Римом, у об'єднувачому процесі гаряче відстоював збереження культурних традицій, обрядів, елементів церковного устрою українського та білоруського народів. Унію розглядав як інструмент подолання внутрішньо-церковної кризи православ'я, підвищення освітнього рівня священиків та ченців. Виступав за творче засвоєння кращих зразків західноєвропейської культури, латинської мови, але не як мови богослужіння, а як засобу приєднання до культурних здобутків Заходу. У тому, що греко-католицька церква зберегла візантійсько-український чин та стала важливим і потужним фактором збереження національної ідентичності українців, державотворення безперечно заслуга Іпатія Потія.

Тв.: Унія альбо преднейших арьтыкулов ку зьодноченью греков с костелом рымским належащих. — Вільно, 1595; Антирисис. — Вільно, 1599; Гарьмонія, альбо согласіє вьры, сокращеньтов и церемоній святое восточное церкви с костелом рымским. — Б.м., Б.р. (мабуть, Вільно, 1608); Унія греків з костолом римським 1595 року // Українські гуманісти епохи Відродження. — К., 1995. — Ч. 2; Артикули, що належать до з'єднання з Римською церквою, укладені єпископатом київської митрополії 1 (11) червня 1595 р. // Знаки часу: До проблеми порозуміння між церквами. — К., 1999.

Лит.: Українські письменники: Біо-бібліографічний словник /Л. С. Махновець (уклад.) — К., 1960. — Т. 1. — С. 466–471; Трипольський Н. Униатский митропо-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

лит Ипатий Поцей и его проповедническая деятельность // Труды Киевской Духовной Академии. — 1877. — Т. 3. — № 9. — С. 515–575; Т. 4. — № 10. — С. 123–181; № 11. — С. 294–372; № 12. — С. 588–645; 1878. — Т. 1. — № 2. — С. 377–413; Къ портрету Ипатія Потья, Кіевскаго уніатскаго митрополита // Киевская старина. — 1884. — Т. 10. — № 9. — С. 180–183; Сенік С. Передумови Берестейської унії // Основні документи Берестейської унії. — Львів: Свічачо, 1996. — С. 5–47.

Н. І. Мельник

РУДИЧІВ Іван Опанасович (28.05.1881, с. Кишеньки (за ін. даними с. Іванівці) Кобеляцького пов. Полтавської губ.–28.10.1958, Абондан, поблизу Парижа) — журналіст, громадсько-політичний діяч.

Народився в сім'ї псаломника Архангело-Михайлівської церкви. Навчався у Полтавській духовній семінарії (з 1897), де зблизився з С. Петлюрою та ін. національно свідомими членами української громади; член Полтавського осередку РУП (1900). За участь у заворушеннях 1902 І. Рудичіва було виключено з п'ятого класу семінарії. У жовтні 1903 його було заарештовано у Прилуках з великим транспортом нелегальної літератури РУП та ув'язнено до Полтавської тюрми. Після звільнення (червень 1904) переїхав до Катеринослава, де брав участь в організації таємної друкарні та виданні часопису «Добра порада» (1906). Співробітничав у Полтавському тижневику «Рідний край». У вересні 1906 вступив на правничий ф-т Казанського ун-ту, де брав активну участь у діяльності

української студентської громади. Цей період життя (1906–12) описано Рудичівим у спогадах «Мої студентські роки в Казані», виданих через півстоліття на еміграції. Після закінчення університету працював в Катеринославі: у канцелярії Гірничого інституту (з 1912), у видавництві, в «Просвіті», в редакціях ряду газет.

У 1917 І. Рудичів був мобілізований до російської армії. Займав посаду старшого полкового писаря 271-го пішого запасного полку, вів активну агітаційну роботу, спрямовану на українізацію військових частин. З квітня 1918 займав ряд судових посад в армії УНР (Київ, Вінниця, Кам'янець-Подільський).

Після поразки Української революції, у червні 1921 він виїхав до Варшави, потім — до Берліна, де працював коректором в українському видавництві; 1922–23 жив у Празі, Парижі. Після трагічної загибелі С. Петлюри, І. Рудичів взяв найдіяльнішу участь у створенні бібліотеки ім. С. Петлюри у Парижі, упродовж багатьох років (з березня 1927 до початку 50-х років) був її директором. Завдяки його зусиллям фонди бібліотеки швидко зростали, 25.05.1929 її було відкрито для відвідувачів. Бібліотека складалася з книгозбірні, музею і архіву, філій у Шалеті, Оден-ле-Тіші, Греноблі, Люні, Еші в Люксембурзі. Бібліотека активно займалась науково-видавничою справою.

Відомості про життя і діяльність І. Рудичева в роки Другої світової війни маємо дуже скупі.

Ймовірно, що на початку війни йому вдалося відвідати Україну. Підставу для цього припущення дають його невеличкі за обсягом спогади «На шляху до Житомира» (Жременчук).

Після звільнення Парижа І. Рудичів, незважаючи на літа й хворобу очей, самовіддано займався пошуками вивезених фашистськими окупантами з бібліотеки ім. С. Петлюри книжкових та архівних скарбів, відновленням її фондів.

Предметом особливої уваги І. Рудичіва було збереження і вшанування історичної пам'яті С. Петлюри, відтворення правди про його життя, діяльність, погляди. Він видав власні спогади у збірнику «Симон Петлюра в молодості» (Львів, 1936), допомагав В. Іванису в написанні монографії «Симон Петлюра — Президент України» (Торонто, 1952), брав активну участь у підготовці до видання 1-го тому збірника «Симон Петлюра. Статті, листи, документи» (Нью-Йорк, 1956). Найповніший рукописний варіант своїх мемуарів (про життя й діяльність у Полтаві, Казані, Парижі) І. Рудичів надіслав до Українського музею-архіву Баунд-Брука (США), де він зберігається й донині. Частина цих мемуарів було оприлюднено ще за життя автора в еміграційних виданнях — «Українському Православному слові» та «Українському Православному календарі на 1957 рік».

Останні роки життя І. Рудичів провів в Українсько-грузинському домі для літніх людей в Абондані поблизу Парижа.

Лит.: Жук Андрій. Пам'яті

Івана Рудичева // Українське слово, грудень 1958 р.; Стрельський Г. В. Товариш Симона Петлюри. // Український історичний календар 1996. — К., 1995. — С. 375; Пустовіт Тарас (Полтава, Україна), Наконечна Лідія (Баунд-Брук, США). Іван Рудичів — перший директор Бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі // Українське слово. — 1996. — №№ 44–45; Стрельський Г. Діячі України доби національно-визвольних змагань: Біографічний словник (Р–С) // Історія в школі. — 1999 — № 3. — С.40–41; Михальчук В. Українська бібліотека ім. Симона Петлюри в Парижі. Заснування, розвиток, діяльність. 1926–1998. — К., 1999 — С. 460–462, 551–554.

Г. В. Стрельський

СКОРУЛЬСЬКИЙ Михайло Адамович (06.09.1887, Київ–21.02.1950, Київ) — композитор, диригент, піаніст, педагог.

Народився у сім'ї службовців. Батько, Адам Петрович, старший контролер винокурних заводів. Мати, Неоніла Олексіївна, закінчила Київське музичне училище, була блискучою піаністкою і концертмейстером. На формування світогляду Скорульського вплинула атмосфера творчості, що панувала в родині, де бували відомі музиканти — М. Лисенко, В. Пухальський, О. Шевчик, Г. Мороз-Ходоровський. Загальну освіту здобув у 1-й Житомирській гімназії (1898–1906). 1906 року вступив до Житомирських музичних класів Російського музичного товариства (РМТ). У 1910–14 навчався у Петербурзькій консерваторії на факультетах

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

теорії композиції (професори М. Штейнберг, І. Віголь, В. Калафаті) та спеціального фортепіано (проф. А. Єсіпова), а також працював у диригентському класі проф. М. Черепніна та в оперному класі професорів С. Габеля та Й. Палечека. З 1914 — викладач класу фортепіано і теоретичних дисциплін у Таганрозькому музичному училищі РМТ. 1915 Скорульського призначено першим директором і педагогом Іжевських музичних класів Сарапульського відділення РМТ. Наприкінці 1915 повернувся до Житомира, де разом із дружиною — Л. Андрієнко-Скорульською (співачкою, випускницею Петербурзької консерваторії) відкрив приватну музичну вокальну студію, диригував симфонічним оркестром Управління інспектора ополчення Південно-Західного фронту. Після Лютневої революції 1917 обраний членом виконавчого комітету ополчення.

В цей час Скорульський створив свій перший твір великої форми для мішаного хору і симфонічного оркестру із символічною назвою — «Гімн вільному мистецтву». Звільнившись за станом здоров'я з військової служби, активно займався композиторською, громадською і музично-освітньою діяльністю: завідував музичною секцією Наркомпросу та оперно-драматичною студією при відділенні політосвіти Волинського губернського військового комісаріату (згодом при Будинку Червоної Армії), разом із В. Косенком став фундатором житомирської філії Т-ва ім. М. Леонтовича (1927), яку незабаром було реор-

ганізовано у філію Всеукраїнського товариства революційних музикантів — ВУТОРМ (1928), продовжував керувати симфонічним оркестром, в репертуарі якого були всі симфонії Бетховена і Шуберта, значна кількість творів Моцарта, Чайковського, Глінки, Мусоргського, Каліннікова, Іполітова-Іванова. З 1933 Скорульський працював у Києві завідувачим теоретичним відділом Вечірньої робочої консерваторії та референтом філармонії. З 1937 — доцент кафедри спеціальної теорії Київської консерваторії імені П. І. Чайковського. 1937 (у клавірі, 1938 — у партитурі, згодом заборонений та 1945 відновлений за олівцевим примірником) з'являється балет Скорульського «Лісова пісня» — вершина української хореографії, написаний за мотивами однойменного твору Л. Українки. У цей період, окрім педагогічної і композиторської, займається музикознавчою, рецензентською та музично-публіцистичною роботою. 1940 Скорульський захистив кандидатську дисертацію. Під час евакуації в Алма-Аті викладав теоретичні дисципліни у Казахському музично-хореографічному учбовому комбінаті ім. П. І. Чайковського та в оперній студії Театру опери та балету Казахської РСР (1941–44), вивчав музичну культуру казахського народу і став засновником камерно-інструментального жанру казахської музики. 1944 повернувся до Києва, де його було призначено в. о. професора кафедри спеціальної теорії (викладав курси поліфонії, аналізу музичних форм та композиції) і начальником відділу музики Комітету в справах

мистецтв УРСР.

Композиторська, педагогічна та наукова діяльність Скорульського розвивалась на ґрунті класичних традицій російської музики та української народно-поетичної творчості. Втілюючи теми сучасності і працюючи практично в усіх жанрах музичного мистецтва, він залишив неперевершені зразки українського романсу, балету, хорової і фортепіанної мініатюри. Переважна більшість творів Скорульського пов'язана зі словом, а інструментальні та симфонічні є програмними.

Музикознавчий доробок Скорульського — це ґрунтовні науково-теоретичні та музично-публіцистичні праці. Вагомим внеском в українську музичну науку стали його дослідження у галузі аналізу музичних творів (зокрема, музичної форми) та методики фортепіанного виконавства. Публіцистика Скорульського — рецензії на авторські концерти, оперні постанови, симфонічні концерти та музичні прем'єри; огляди Декад радянської музики; відкриття нових імен українського виконавства і маловідомих творів вітчизняних композиторів; статті з питань музичного виховання — відтворює музичні події мистецького життя в Україні 40-х рр. ХХ ст. Характерною ознакою його праць є інтелігентна, змістовна і, разом з тим, проста й доступна мова висловлення, професіональна компетентність і широка ерудиція.

Тв.: симфонічні й оркестрові — симфонія № 1, присвячена О. Глазунову (1923) і № 2 «Жовтнева» (1932), «Класична увертюра» (1928), П'ять

українських пісень для симф. оркестру (1930), «Поема ентузіазму» для велик. симф. оркестру (1933), Інтермеццо на тему української народної пісні «Про Турбаївське повстання» для оркестру нар. інструментів (1947), симф. поема «Турбаї» (1948), симф. поема «Микита Кожум'яка» (1949); балети — «Лісова пісня» (1938), «Снігова королева» (1950, незакінч.); опера — «Свіччине весілля» (лібр. І. Кочерги, 1947); хорові та вок.-симф. — хори а cappella «Знай, Богунія іде» та «Бойова пісня донців» (1919), «Великий пролог» для мішан. хору і велик. симф. оркестру (1930), «Ми йдемо на бій» для мішан. хору на слова П. Тичини (1941), ораторія для солістів, хору та оркестру на слова П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, А. Малишка, Л. Первوماйського, І. Неходи (1942), обробка трьох казахських народних пісень для жіп. хору (1944); вокальні — 30 романсів на слова С. Надсона, І. Раузе, Г. Володимирського, Л. Бережницької, П. Тичини, М. Вороного, Лесі Українки, Г. Чубука, О. Новицького, І. Неходи, В. Сосюри та ін., вок. триптих «За волю» на тексти З. Гершензона, П. Тичини, М. Терещенка (1933); інструментальні й фортепіанні — Балада (1908, незакінчена), Соната фадієз мінор (1914), Соната фа мінор (1926), Дві (1927) та Чотири (1933) прелюдії, «Дитячий альбом» (1947) для ф-но, Тріо для ф-но, скр. та віолонч. до-дієз мінор (1924), «Мелодія» для скр. і ф-но (1925), «Largo» для віолонч. або альта (1928, інстр. транскрипція його вок. твору «Ave Maria»), Квінтет на укр. теми для двох

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

скр., альта, віолонч. і ф-но мі-бемоль мінор (1929), Квартет для двох скр., альта і ф-но фа мінор (1932), Концерт для ф-но з ор-м ля-бемоль мажор (1938), Квінтет на теми Абая для двох скр., альта, віолонч. і ф-но (1943), двох концертних п'ес для дух. інстр-в (1947); музика до драм. вистав — «Хліб» (п'еса В. Киршона, 1931), «Пісня про свічку» (п'еса І. Кочерги, 1941); музика до радіоказок: «Дванадцять місяців» (1939) та «Давня казка» (текст Лесі Українки, 1940).

Наук. та публіцист. праці: «Музична форма Катугара» (1934), «До питання про створення підручника з музичної форми» (1936), «Курс вертикально-рухливого контрапункту строгого стилю за системою С. І. Танєєва» (1940), «Елементарні основи фортепіанної техніки в школі Ганни Єсіпової» (рукопис 1938). — К., 1970. — 52 с., іл.; Концерт пам'яті Леонтовича // Пролетарська правда. — 1941. — 30 грудня.; Авторський концерт Ф. Козицького // Пролетарська правда. — 1941. — 10 січня; Концерт Лариси Руденко // Літературна газета. — 1941. — 11 квітня; Концерти С.В. Кусевицького // Пролетарська правда. — 1941. — 10 червня; Українські майстри мистецтв в Алма-Ата // Література і мистецтво. — 1942. — 30 липня; Про результати сезону // Література і мистецтво. — 1944. — 30 серпня; Вечір грузинської музики // Київська правда. — 1947. — 24 травня; Відкриття літнього симфонічного сезону // Київська правда. — 1947. — 10 червня та ін.

Лит.: Митці України: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 534; Мистецтво України: Біографічний довідник. — К., 1997. — С. 544; Михайлов М. М. А. Скорульський: Нарис про життя і творчість. — К., 1960. — 113 с.; Михайл Скорульський: Воспоминания, письма, материалы // Состав. Р. Скорульская. — К., 1988. — 326 с.

О. В. Бугаєва

ТАРЛЕ Євген Вікторович (27.10.(8.11.)1874, Київ–6.01.1955, Москва) — вчений, історик, педагог.

Народився в купецькій родині. При народженні його було названо Григорієм. Ім'я Євген отримав при переході з іудейської віри до православ'я (охрещений у Софіївському соборі, 1893). Батько — Віктор Григорович був купцем 2-ї гільдії. Мати — Розалія Арнольдівна — хатньою господинею. В родині виховувалося ще четверо дітей. Брати — Олександр і Михайло, сестри — Лизавета та Марія. Дружина — Ольга Григоріївна Тарле (дівоче — Михайлова, дворянка, православно-віросповідання). Син Віктор — єдина дитина подружжя Тарле, помер у віці 3-х років (1899).

Навчався в 1-й Херсонській гімназії (1884–92). З третього класу почав цікавитися історією. Після закінчення гімназії зі срібною медаллю Тарле вступив на історико-філологічний факультет Новоросійського ун-ту (1892). Через рік перевівся до Київського Ун-ту св. Володимира ун-ту. Його вчителем був професор І. Лучицький, відомий фахівець з історії середньові-

чної Франції. Своєю майстерністю аналізу архівних документів, досконалістю опрацювання статистичного матеріалу Тарле був зобов'язаний саме йому. Під впливом Лучицького почав досліджувати історію європейського селянства, а згодом і історію соціально-політичної та суспільної думки. Студентом третього курсу написав першу наукову працю «Торгівля у Барселоні». На останньому курсі займався вивченням історії угорського селянства, результатом чого стала одна з його перших опублікованих статей «Селяни в Угорщині до реформи Йосипа II». По закінченні ун-ту (1896) Тарле отримав золоту медаль за твір про італійського філософа XVI ст. Пьетро Помпонаці. Був залишений Лучицьким при кафедрі загальної історії для підготовки до професорської діяльності.

Ще студентом Тарле цікавився питаннями суспільної думки. За часів магістратури встановив контакти з першими організаціями київських соціал-демократів. Молодий вчений активно співробітничав у часописах революційно-демократичного напрямку, виступав з рефератами на зборах прогресивної київської інтелігенції. Зв'язки з соціал-демократами стали причиною встановлення за ним негласного нагляду поліції. В 1900 Тарле заарештували. Більше місяця він перебував у в'язниці. Протягом двох років знаходився під слідством. Йому заборонили займатися викладацькою діяльністю, вислали на хутір тестя у Херсонську губернію. В серпні 1900 було Тарле до-

зволено поселитися у Варшаві, де він з дружиною прожив біля року. Він міг займатися тільки літературною діяльністю і працював дуже інтенсивно. За рік надрукував магістерську дисертацію «Общественные воззрения Томаса Мора в связи с экономическим состоянием Англии его времени» та два навчальних посібники з історії Італії (1901). За порадою Лучицького Тарле вирішив захищати дисертацію у Київському ун-ті. Захист відбувся у жовтні 1901. Вченому дозволили повернутися до педагогічної діяльності (1902). Восени 1903 він зайняв посаду приват-доцента Петербурзького ун-ту. Водночас Тарле був професором Бестужевських курсів, Психоневрологічного інституту та курсів Лесгафта. Початок викладацької діяльності співпав із розгортанням революційних подій у Росії. В 1903 Тарле був серед 34 діячів науки, літератури та мистецтва, котрі звернулися з відозвою «К русскому обществу» з вимогою скасування смертної кари. У 1904–05 брав участь у маніфестаціях, був тяжко поранений (жовтень 1905). Після переїзду до Петербурга Тарле розпочав вивчати соціальну та економічну історію Франції. З 1903 по 1914 щорічно їздив за кордон для роботи в архівах. У 1911 праця Тарле «Рабочий класс во Франции в эпоху революции 1789–1799» була захищена в петербурзькому університеті як докторська дисертація. Це була перша з робіт, яка принесла вченому світове визнання. 1913–18 Тарле займав посаду професора в Юр'ївському (Тартуському) університеті. Монографія Тарле «Контин-

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

ментальна блокада» була опублікована в 1913 і відразу привернула до себе увагу російської і світової історичної науки. З її основними темами вчений ознайомив зарубіжних колег на IV Міжнародному конгресі істориків у Лондоні. Лютневу революцію 1917 зустрів з ентузіазмом, як довогоочікуване визволення від абсолютизму. Входить до складу Надзвичайної слідчої комісії Тимчасового уряду з розслідування злочинів царського режиму. Після перемоги Жовтня політичною діяльністю не займався. Відмовився емігрувати з Радянської Росії, незважаючи на пропозиції зайняти посаду професора в Сорбонні або інших французьких університетах. В цей час Тарле погодився очолити історико-економічну секцію Петроградського відділення Центрархіву і організувати роботу зі збереження та пропаганди цінних джерел вітчизняної історії. Водночас не припиняв своєї педагогічної діяльності. 1918 його було обрано професором кафедри загальної історії Петроградського ун-ту. З 1923 Тарле — член-кореспондент, а з 1927 — дійсний член АН СРСР. За редакцією Ф. Успенського і Є. Тарле почав виходити часопис загальної історії «Анналы» (1922). У 1924 вперше після 1914, вчений отримав можливість поїхати до Франції і потім щорічно до кінця 1929 по декілька місяців на рік проводив у закордонних відрядженнях. За сприяння Тарле у Парижі був створений франко-радянський комітет з наукових зв'язків, в діяльності якого брали участь такі видатні вчені як фізик П. Ланжевен, філо-

лог А. Мазон, історик А. Матъез. Одночасно з академіком В. Вернадським його було запрошено прочитати курс лекцій у Сорбонні. Тарле гідно представляв радянську науку на Міжнародних історичних конгресах у Брюсселі (1923) та Осло (1928). На останньому ввійшов до складу Міжнародного комітету історичних наук (МКІН). З 1928 розпочався найважчий період у житті вченого. 1928–29 радянські історики на чолі з М. Покровським таврували Тарле як «класового ворога» за вигаданий «захист французьких і англійських імперіалістів». 1930 його заарештували. Більш як півтора року вчений провів у в'язниці, обвинувачений за двома політичними процесами — «Промпартии» і «Всенародного союза борьбы за возрождение свободной России» (т. зв. «Академическое дело»). По обох справах Тарле фігурував як учасник антирадянського закладу. Під час слідства загальні збори АН СРСР виключили вченого з числа дійсних членів Академії (лютий 1931). Постановою Колегії ОДПУ від 8.08.1931 Тарле було засуджено на п'ять років заслання до Алма-Ати. У жовтні 1932 вченого несподівано було звільнено. Щасливий кінець зловісної кампанії пояснювався виступом в його захист видатних людей Франції (прем'єр-міністра Е. Ерріо, всесвітньо відомих вчених А. Матъеза, Ж. Сеньбоса, П. Ренувена, К. Блока, П. Саньяка). 1930–35 Тарле майже нічого не друкував. Тюрма і заслання вибили його зі звичайного ритму життя. У березні 1935 на замовлення горківської серії «Жизнь

замечательных людей» вчений почав писати книгу «Наполеон», що побачила світ на початку 1936. За часів існування СРСР ніяка інша праця радянських істориків не мала такого успіху за кордоном. Після 1937 політичні випадки проти Тарле надовго припинилися. З нього було знято судимість (1937), поновлено у званні дійсного члена АН СРСР (1938). 1936–39 вчений кожен рік видавав науково-художній бестселлер, друкував 10–30 робіт як дослідник, популяризатор науки, публіцист, педагог. Статті Тарле 1941–45 стоять поряд із памфлетами І. Еренбурга, оповіданнями О. Толстого, віршами К. Симонова. Останнє десятиріччя життя вчений працював не менш плідно, ніж у молоді роки. Тільки за 1949–54 опублікував більше 150 книг, статей і рецензій.

Діапазон наукових інтересів Тарле складають проблеми політичної, економічної, воєнної історії, історії релігії та культури багатьох країн світу з найдавніших часів до сучасності. Вчений значну увагу приділяв створенню серії портретів визначних історичних діячів (Наполеон, Талейран, М. Кутузов, Л. Гамбетта, Дж. Каннінг, С. Вітте, П. Нахімов, М. Бакунін та ін.). Творча спадщина Тарле сягає понад тисячу праць, він автор 50 монографій. Більше ніж півстоліття викладав у Московському, Петероградському (Ленінградському), Юр'ївському та Казахському університетах, Інституті міжнародних відносин, Вищій дипломатичній школі, у ленінградських інститутах — Педагогічному ім. О. Герцена та Схід-

ному ім. А. Єнукідзе. Як університетський лектор, після В. Ключевського не мав собі рівних. Тарле було обрано дійсним членом Норвезької академії наук (1946), членом-кореспондентом Британської академії (1944), почесним доктором Сорбонни (1945), університетів у Алжирі (1944), Осло (1946), Празі (1948), Брно (1948). Він входив до складу наукових товариств у Франції — Товариства сучасної історії, Товариства історії французької революції. Тарле було нагороджено трьома орденами Леніна, двома орденами Трудового Червоного Прапора. Тричі Лауреат Сталінської премії (1942, 1943, 1946) 1-го ступеня.

Помер Тарле 6 січня 1955, працюючи над статтею «Наша дипломатія».

Тв.: Сочинения. — М., 1957–1962. — Т. 1–12; Континентальная блокада. — М., 1913; Запад и Россия. — Пг., 1918; Европа в эпоху империализма. 1871–1919. — М., 1927; Наполеон. — М., 1936; Нашествие Наполеона на Россию. — М., 1938; Талейран. — М., 1939; Очерки истории колониальной политики западноевропейских государств (конец XV–начало XIX в.) — М.–Л., 1965; Из литературного наследия академика Е. В. Тарле. — М., 1981.

Лит.: Чапкевич Е. И. Евгений Викторович Тарле. — М., 1977; Каганович Е. И. Евгений Викторович Тарле и петербургская школа историков. — СПб., 1995; Дунаевский В. А., Чапкевич Е. И. Евгений Викторович Тарле: человек в тисках беззакония // Трагические судьбы: репрессированные ученые Академии наук СССР. — М., 1995; Академическое дело 1929–1931

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

гг. Вып. 2. Дело по обвинению академика Е. В.Тарле. — СПб., 1998; Чапкевич Е. И., Тарле Е. В. // Портреты историков. Время и судьбы. Т. 2. Всеобщая история. — М.—Иерусалим, 2000; Троицкий Н. А., Тарле Е. В. // Историки России. Биографии. — М., 2001.

Архіви: ІР НБУВ. — Ф. 71. — № 1026–1031.

О. В. Малій

ШАФОНСЬКИЙ Опанас Филімонович (2(13).12.1740, м. Сосниця Чернігівської губ., тепер Чернігівської обл.—15(27).03.1811, м. Чернігів) — лікар-епідеміолог, доктор медицини, права, філософії, історик, етнограф.

Народився в сім'ї значкового товариша Стародубського полку Філімона Йосиповича Шатила (бл. 1740 змінив прізвище на Шафонський; + 1779), який в наступні роки обирався гоголівським сотником Київського полку (з 1746), сосницьким сотником Чернігівського полку (з 1751). Мати — Агаф'я Іванівна; одружений з Єнко Ганною Михайлівною, донькою чернігівського бургомистра та міського голови. Мав двох синів — Андрія та Григорія. 1784 рід Шафонських занесений до VI частини Родовідної книги Новгород-Сіверського намісництва.

Навчався у іноземця фон Лосова, який жив у володіннях К. Г. Розумовського (1747–52), Гальському педагогіумі (1752–56), університетах: Гальському (здобув ступень доктора права), Лейденському (здобув ступень доктора філософії) та Стразбурзькому (1756–63). В останньому,

після захисту дисертації, отримав диплом і ступінь доктора медицини. 1763–68 працював на посаді лікаря у відділенні канцелярії опікування іноземних команд у с. Сарепті Саратовської губ. На початку російсько-турецької війни 1768–74 — генеральний штаб-лікар при 2-й армії П. О. Рум'янцева (1768–69).

1769 О. Шафонський в ранзі армійського підполковника був переведений на посаду головного лікаря у Московський генеральний сухопутний шпиталь (1769–76). Він першим встановив характер епідемії чуми у Москві та брав участь у її ліквідації (1770–72), а також у роботі урядової «Комиссии для предохранения и врачевания от моровой заразительной язвы» (1771–75). За дорученням голови Комісії склав і видав капітальний опис чуми та засобів її припинення (пізніше перекладений іноземними мовами). За успішне виконання завдання одержав ранг колезького радника (1775). Шафонського вважають одним з основоположників вітчизняної епідеміології та санітарії.

Член таємної комісії у справі О. Пугачова (1774). 1776–81 — присутній штабт-фізик Московської медичної контори, здійснював інспекцію аптечних закладів у Твері, Тулі, Калузі, Ніжині, Києві, Глухові, Костромі, Ярославлі. 1782 відкривав Присутні місця у Прилуках та Ромнах. Від 1781 обіймав у Чернігівському намісництві посади радника палати карного суду (1781–85), радника правління намісництва (з 1785), голови палати карного суду (1787–97), генерального судді у першому департаменті

Чернігівського генерального суду (1802–05). Статський радник, дійсний статський радник (з 1794). Після відставки (1797) був висунутий кандидатом на посаду малоросійського генерального судді, але уряд його кандидатуру не затвердив. За службу по дворянських виборах отримав орден Св. Володимира 3-го ст. і пенсійну платню генерального судді.

1784–85 Шафонський почав збирати відомості для топографічного опису Чернігівського намісництва, який завершив 1786 і власноруч передав рукопис Катерині II під час її перебування у Чернігові. За сприяння голови Київської археографічної комісії М. Судієнка працю було видано у 1851, але уривки з неї побачили світ на сторінках місячника «Улей» ще у 1811. Праця Шафонського започаткувала розвиток історичного краєзнавства на теренах Північного Лівобережжя і здобула велику популярність її використовували як джерело історичних відомостей Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський, Г. Успенський. Припускають, що Шафонському належить авторство відомого політичного памфлету поч. XIX ст. «Замечания до Малой России принадлежащие».

Протягом життя Шафонський встановив дружні та службові зв'язки з відомими державними та військовими діячами — П. Рум'янцевим-Задунайським, П. Паніним, П. Єропкіним, братами Орловими, М. Архаровим, А. Милорадовичем, П. Дашковим. Його сини здобули освіту за кордоном. Андрій Опанасович —

дійсний статський радник, кавалер орденів Св. Станіслава 1-го ст. і Св. Володимира 3-го ст., правитель канцелярії московського генерал-губернатора (1818–1839). Перу Григорія Опанасовича належить перший життєпис О. Шафонського.

Тв. : Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России из частей коей оное наместничество составлено. — К., 1851; Описание моровой язвы бывшей в столичном городе Москве с 1770 по 1772 год с приложением всех для прекращения оной тогда установленных учреждений. — М., 1775.

Лит.: Шафонский Г. Биография А. Ф. Шафонского // ЧГВ. — 1851. — № 12. — С. 101–103; Стороженов Н. История составления «Топографического описания Черниговского наместничества» // Киев. Универ. известия. — 1886. — № 10. — С. 135–168; Невский В. А. А. Ф. Шафонский — один из пионеров отечественной санитарии. (Краткая биографическая справка) // Гигиена и санитария. — 1950. — № 11. — С. 42–45; Самарина Л. М. Афанасий Шафонский — русский эпидемиолог XVIII века // Журнал микробиологии, эпидемиологии и иммунологии. — 1957. — № 10. — С. 134–136; Петrenchенко І. Нові відомості з історії створення праці О. Ф. Шафонського «Черниговского наместничества топографическое описание» // Сіверянський літопис. — 1999. — № 3(27). — С. 111–116; Петrenchенко І. Нововиявлені документи до біографії Опанаса Шафонського //

МАТЕРІАЛИ ДО УКРАЇНСЬКОГО БІОГРАФІЧНОГО СЛОВНИКА

Сіверянський літопис. — 1999. — № 5(29). — С. 98–107.

Архіви: ІР НБУВ. — Ф. 2. — Спр. 16759; ЦДА. — Ф. 204. — Оп. 2, Спр. 2, 47, 290, 293, 296; Ф. 205. — Оп. 1. — Спр. 106; Ф. 736. — Оп. 1, Спр. 92, 170, 367; РДАДА. — Ф. 16. — Оп.1. — Спр. 328.

Іконографія: Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. — К., 1993. — С. 201–202, XVIII (герб Шафонських і його опис).

Б. О. Галь

ЯЦКОВСЬКА Надія Леонідівна (01.01.1932, с. Грим'ячка Зіньковецького р-ну Кам'янець-Подільської обл.–30.11.1995, с. Хотів на Київщині) — акушер-гінеколог, д. м. н., заслужений лікар України.

Народилася в сім'ї службовця. Після 7 класів вступила до фельдшерсько-акушерської школи у м. Кам'янці-Подільському, потім закінчила з золотою медаллю 11 клас середньої школи. Закінчила з відзнакою лікувальний ф-т Вінницького медичного ін-ту (1957).

Лікарську діяльність розпочала у Михайлівській районній лікарні Кам'янець-Подільської обл., працюючи зав. акушерсько-гінекологічним відділенням (1957–59), зав. відділенням та районним акушером-гінекологом Ружичнянської районної лікарні (1959–62). 1962–64 навчалася у клінічній ординатурі на кафедрі акушерства та гінекології Вінницького медичного ін-ту. Далі працювала зав. онкогінекологічним відділенням Хмельницької обл. лікарні (1964–78), головним онкогінекологом області, головним акушером-гінекологом Південно-Західної залі-

зниці та зав. онкогінекологічним відділенням центральної лікарні Південно-Західної залізниці (1979–95, Київ).

1971 захистила кандидатську дисертацію «Особливості діагностики та комбінованого лікування хворих на рак тіла матки», в 1981 — докторську — «Клініко-імунологічне обґрунтування раціонального індивідуалізованого лікування хворих на рак».

Н. Яцковська виявила себе високим професіоналом у галузі практичної хірургії. Одна з перших в Україні впровадила в практику ендоскопічний метод — гістероскопію. Фахівець вищої категорії, за роки своєї плідної лікарської діяльності виконала близько 7 тисяч хірургічних операцій. Була учасницею багатьох медичних конгресів, з'їздів, конференцій. За впровадження нових методів лікування в онкогінекології, що сприяли значному зниженню захворюваності, а також за досягнення найнижчих показників дитячої й материнської смертності у Хмельницькій обл. 1970 була делегована від України на Всесоюзну виставку передового досвіду в Москві.

Тв.: Опыт лечения начальных форм рака шейки матки // Вопр. онкологии — 1976. — № 2. — С. 95–97; Синтетические прогестины в комбинированном лечении рака тела матки // Вопр. онкол. — 1976. — № 3. — С. 25–28; Показатели иммунитета у больных раком тела матки, леченных 17 альфа-оксипрогестерон-капронатом // Вопр. онкол. — 1979. — №10. — С. 53–55.

Архіви: Сімейний архів Судоми Ірини Олександрівни (Київ).

Л. Б. Долинна

III. БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Б. М. Філіпченко

ІСТОРІЯ РОДУ ФІЛІПЧЕНКІВ

За родинними переказами, які залишились у спогадах представників роду Філіпченків, далекий пращур цього роду був писарем Війська Запорозького і носив прізвище Пилипенко.

У Ніжинському повіті Чернігівської губернії його спадкоємець, сотник Ніжинського полку, мав наділ землі, на якому осіли його нащадки. Силою історичних обставин їх було віднесено до стану міщан (царські чиновники, порушуючи угоду 1654 р., укладену з Москвою ще Богданом Хмельницьким, записували дітей померлих козаків царськими підданими). Саме тоді, мабуть, і відбулася зміна прізвища Пилипенко на Філіпченко. Але представники старших поколінь і мій дід, у тому числі, продовжували до прізвища Філіпченко додавати в дужках — Пилипенко.

Філіпченко Іван — перший у родоводі. Відповідно до архівних документів, він належав до стану міщан, жив у Ніжині і займався городництвом. Родючі землі і власна завзятливість давали прибутки, завдяки яким, навчений грамоті Іван Філіпченко, продовжуючи сімейну традицію, що йде від запорозького писаря, зміг дати освіту своїм дітям.

Іван Філіпченко залишив двох синів — Петра і Юхима.

Старший син — **Петро Іванович Філіпченко** — десь, певно, дістав освіту, тому що на час вступу молодшого брата 1821 р. до Чернігівської губернської гімназії, вже вчителював у Ніжинському повітовому училищі.

Юхим Іванович Філіпченко (1807–61), провчившись у Чернігівській губернській гімназії один рік, 1822 р. за клопотанням брата був переведений до Ніжинської гімназії вищих наук князя О. А. Безбородька [1] (нині університет ім. М. В. Гоголя), одного з найпрестижніших навчальних закладів тодішньої Малоросії.

Із стін цієї гімназії вийшло чимало випускників, які стали відомими письменниками й поетами. Разом із Ю. І. Філіпченком в одному класі навчалися російський письменник Нестор Васильович Кукольник (1809–68); на клас вище — видатний наш співвітчизник — Микола Васильович Гоголь (1809–52); на два класи нижче — український письменник, байкар Євген Павлович Гребінка (1812–48). Вихованці гімназії поділялися на

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

своєкоштных і казеннокоштных. М. В. Гоголь перебував на казенному утримуванні і жив у пансіоні при гімназії. Юхим Філіпченко і Євген Гребінка квартирували «...в доме учителя повитового Нежинского училища Филипченка, прихода Крестовоздвиженского» [2]. Учитель латинської мови І. Г. Кульжинський згадував: «*Нежинский лицей поставлен в предместье города. Эта патриархальная часть города, именующаяся Магерки, состоит из низеньких домиков, большею частью под соломенной крышею, отделяющихся один от другого плетеным забором. В одном из таких домиков жил я, а через плетень, в другом доме, квартировал Гребенка*» [3, С. 379–381] Цей будинок належав Петру Івановичу Філіпченку.

Прізвища М. В. Гоголя, Н. В. Кукольника, Ю. І. Філіпченка та ін. зустрічаються в архівних паперах Гімназії в горезвісній історії про «вільнодумство». «Справа про вільнодумство» [4] почалася з обвинувачення проф. Миколи Григоровича Білоусова у відхиленні від навчальної програми. Проф. Білевич — затятий супротивник Білоусова — для доказу подав на розгляд Конференції (вчена рада — *автор*) зошити з записами лекцій Білоусова, вилучених у вихованців сьомого класу — пансіонера Новохацького і «вільноприходящего» Філіпченка. З допитів учнів, які вів директор Данило Ясновский, стало очевидним, що першоосновою записів був конспект лекцій Білоусова, який належав Гоголю (Яновському). У своїх лекціях Білоусов явно віддавав пріоритет поняттям вільнодумства, свободи слова й особистості, нерідко невтішно висловлювався на адресу царської особи і уряду.

Події, пов'язані зі «Справою про вільнодумство» (1827), відбувалися після загальновідомих Грудневого повстання на Сенатській площі, повстання Чернігівського полку та страти декабристів. Це викликало стурбованість у Санкт-Петербурзі, звідки для розслідування прибув високопоставлений чиновник Є. Б. Адеркас. В атмосфері доносительства та допитів Ніжинську гімназію лихоманило більш як півроку і «...продолжавшееся делопроизводство довело и наставников и учеников до такого возбуждения, до такого извращения их взаимных отношений, породив столь ненормальное состояние всего заведения, что необходимо было принять быстрыя и решительныя меры для прекращения зла» [3, С. 28–29].

Щоб покласти край крамольним настроям, найбільш «неблагонадійних» викладачів було звільнено з Гімназії. Піддалися

гонінням, були позбавлені права викладати і вислані з Ніжина під нагляд поліції такі професори, як: М. Г. Білоусов, К. В. Шаполинський, Ф. І. Зінгер, І. Я. Ландрижин. А учні, причетні до «Справи про вільнодумство», понесли своєрідне покарання. Багато хто з них замість «Атестату» про закінчення Гімназії отримав «Свідоцтво». Н. В. Кукольник згадував з цього приводу: *«Я тоже получил не аттестат, а просто свидетельство, с прописанием успехов в науках и поведении полными одобрительными баллами. Но, несмотря на это, я лишился золотой медали, звания кандидата, 12 класса»* [5]. Зошити з лекціями проф. М. Г. Білоусова було вилучено у вихованців. Лише 1958 р. С. І. Машинський, автор книги «Гоголь» і «Справа про вільнодумство», знайшов валізу з цими зошитами в Ленінградському історичному архіві.

Юхим Філіпченко теж отримав «Свідоцтво». І в 1830 р. був зарахований на медичний факультет Харківського університету на власному утриманні, але за ретельність у науках згодом був переведений у казеннокоштні студенти. По закінченні університету 1834 р. був визнаний гідним звання «лікаря з відзнакою» і призначений в Аракчеєвський кадетський корпус (с. Новоселиці Новгородської губернії) молодшим лікарем і викладачем біології [6]. Тут, у Новоселицях, 1839 р. Юхим Іванович одружився з Оленою Миколаївною Божеряноюю (її батько — з молдавських дворян, служив у Колегії іноземних справ, мати — шведка за походженням, Марі Сулін Сведеборг). У Юхима Івановича й Олени Миколаївни народилось троє синів і три дочки: Олександра, Олександр, Михайло, Микола, Віра, Лідія. 1861 р. Юхим Іванович помер після невдалої операції у віці 54 років, дослужившись до чину штаб-лікаря. З роду Філіпченків в Аракчеєвському кадетському корпусі продовжував служити вчителем Євген Петрович Філіпченко, племінник Юхима Івановича, син його брата Петра.

Михалевська (уродж. Філіпченко, за першим чоловіком Ггель) Олександра Юхимівна (1841–1911) ще до смерті батька, Юхима Івановича, залишилася вдовою з двома дітьми. Вдруге вийшла заміж за Василя Герасимовича Михалевського (1835–98), викладача Аракчеєвського кадетського корпусу. Згодом він перейшов до Департаменту державного контролю, де дослужився до чина таємного радника і обіймав посаду Державного контролера [7]. Л. Ф. Пантелєєв, один із організаторів «Землі і волі», так пише про Михалевського у своїх «Спогадах»: *«Не могу не вспомнить*

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Михалевського — он чуть ли не был товарищем Чернышевского по университету; во всяком случае, находился с ним в дружеских отношениях [...]. Михалевский был одно время учителем в Аракчеевском кадетском корпусе, где во второй половине 50-х гг. сформировался замечательный кружок преподавателей (Гегель и др.). Должно быть, в 1862 г. он оставил корпус и переселился в Петербург... Он был с осени 1862 г. членом «Земли и воли», и мне как раз пришлось иметь с ним дело. Михалевский всегда высказывался в поощрительном смысле, но сам не только не проявлял ни малейшей деятельности, но даже ни разу не подал какого-нибудь совета, не предостерег от того или другого неверного шага. Он умер несколько лет тому назад, дослужившись при Т. И. Филиппове до поста генерал-контролера».

За свідченням сімейних літописців, у Михалевських було сімнадцять дітей, але виростили вони тільки вісім, і серед них — мою бабусю, Надію Василівну. Прадід і прабаба Михалевські поховані на Микільському цвинтарі Олександро-Невської Лаври в Санкт-Петербурзі.

Філіпченко Олександр Юхимович (1842–1900) — старший син Юхима Івановича. Навчався у Санкт-Петербурзькому університеті на відділенні природознавства фізико-математичного факультету. Згодом перейшов до Землеробського інституту і працював у лабораторії професора О. М. Енгельгарта. Олександр Юхимович вправно поєднував роботу агронома з науковою діяльністю. Займаючись молочним господарством і сидерацією, він підготував ряд статей з цих питань для «Землеробської газети». У журналі «Російське господарство» було надруковано його статті про скотарські і степові господарства Саратовської губернії, де Олександр Юхимович завідував приватними маєтками [8]. Він також став укладачем (у співавторстві) «Довідкової книги російського сільського господаря» [9]. У 1880 р. придбав маєток у селі Злинь (Болховської вол. Орловської губ.), де господарював майже десять років, не залишаючи співробітництва у періодичній пресі. В його домі «збиралася весела компанія молоді, захопленої сільськогосподарськими проблемами. Тут подовгу жили брати і сестри Олександра Юхимовича, родичі та друзі. Тут же жили його мати, Олена Миколаївна, і наймолодша із сестер — Лідія Юхимівна (1860–1908)» [10].

З 1892 р. Олександр Юхимович служив при Департаменті землеробства старшим фахівцем. Через два-три роки він змушений був за станом здоров'я піти на пенсію, яку (за спогадами Т. І. Каришевої) було виклопотано за допомогою його старшої сестри

Олександр Юхимівни. Олександр Юхимович, безумовно, благотворно вплинув на вибір професії свого молодшого брата Михайла Юхимовича, який став відомим агрономом, а також своїх синів — Юрія, згодом славетного вченого-генетика й Олександра, професора мікробіології Пастерівського інституту. Статтю про Олександра Юхимовича вміщено у «Енциклопедичному словнику» Брокгауза й Ефрона (1902 р.).

Філіпченко Михайло Юхимович (1849–1908) — другий син Юхима Івановича. Захоплений, як і старший брат, природничими науками, поступив до Петровсько-Розумовської академії. У студентські роки, працюючи асистентом кафедри землеробства, одержав практичні навички з агротехніки під керівництвом проф. І. О. Стебута — «батька російського землеробства». По закінченні Академії завідував приватними господарствами в Саратовській і Орловській губерніях.

Наприкінці 70-х рр. Михайло Юхимович активно займався впровадженням машинної техніки в сільське господарство, співробітничав з комісіонерством «Работник» в Орлі та Києві. У той же період він розпочав свою науково-публіцистичну діяльність у журналі «Російське Сільське Господарство». Незабаром з'являються його статті з практики ведення сільського господарства в «Землеробській Газеті», а також про застосування землеробських машин у київському журналі «Землеробство». У 1884–86 рр. він продовжив займатися будівництвом землеробських машин на московській фабриці «Еміль Ліпгарт і Ко».

Сімейне життя Михайла Юхимовича було затьмарене загибеллю його дружини — Авдоті Василівни Неручевої. 1876 року він залишився вдівцем. 1884 року вдруге одружився у Києві з Людмилою Федорівною Кистяківською, племінницею відомого ученого-правознавця Олександра Федоровича Кистяківського, одного з керівників київської Громади.

У 1886 р. батько Людмили Федорівни — Федір Федорович Кистяковський, який служив лікарем на виробництві цукрозаводчиків Яхненків-Симиренків у Млієві, довідався, що власниця Городищенського маєтку, графиня К. А. Балашова, шукає керуючого. Після переговорів, восени 1886 р., Михайло Юхимович погодився керувати збитковим і нерентабельним Мошного-родищенським маєтком (45 тис. га) у Черкаському повіті Київської губернії.

В ці роки вітчизняна агротехнічна наука робила перші помітні кроки. Михайло Юхимович запропонував нові підходи у галу-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

зі агрономії, пов'язані з практичним впровадженням наукових знань у сільське господарство. Мошногородищенський маєток став для нього водночас і дослідною ділянкою, і полем, на якому перевірялися нові агроприйоми. Цілеспрямована робота почалася з раціонального розміщення культур на посівних площах, для чого Михайло Юхимович створив лабораторію хімічного аналізу ґрунтів, потім відкрив метеорологічну станцію і розташував навколо Городища 12 метеопунктів. Значно було змінено сівозміни. Замість трьох і п'ятипільних спочатку було запроваджено восьмипільні, а потім і десятипільні. І — найголовніше, Михайло Юхимович визначив подальший розвиток Мошногородищенського маєтку у напрямі зерново-бурякового виробництва.

Велику увагу ним було приділено виготовленню органічних і мінеральних добрив, зокрема і власного суперфосфату з відходів цукрозаводів і рослинництва. Селекція цукрових буряків з визначенням цукристості коренів велася чотирма лабораторіями. Кращі корені залишались для посадки. Вперше у Росії М. Ю. Філіпченко запропонував проводити пасинкування бурякових посівів, чим значно підвищив врожайність коренеплодів. У результаті нововведень врожайність пшениці підвищилася на 26%, а цукрового буряка — на 20%. Напевно, одним з перших Михайло Юхимович спробував застосувати для оранки установлені на краях поля локомотиви, які тягнули тросами за допомогою лебідки плуги, але якість оранки була незадовільною.

З метою використання непридатних для посівів земель Філіпченко закладає на терасах фруктові сади, поруч — на невіддях — засіває багаторічні трави для корму худоби і засновує Софіївську молочну ферму. Впроваджуючи нові засоби виробництва у сільське господарство, проводить на кислих ґрунтах вапнування дефекатом, для зменшення витрат ручної праці застосовує культиватори власної конструкції, а для застосування машинної техніки збільшує ширину міжрядь. Ці нововведення задовільно позначилися на економічних показниках багатогалузевого господарства маєтку. В усіх 12-ти економіях було запроваджено так званий «госпрозрахунок», тобто на кожен агрономічний захід вівся розрахунок вартості витрат на одну десятину орної землі. В результаті зниження собівартості сільськогосподарської продукції господарство поступово стало прибутковим. На чолі кожної галузі стояв досвідчений агроном, багато хто з них навчався з Філіпченком в Петровській академії. Для ведення робіт у капітальному будівництві кілька років з ним

співпрацював відомий архітектор Владислав Владиславович Городецький. Д. Малаков у своїй книзі «Архітектор Городецький» [11] згадує: *«Одержавши цей спадок, К. А. Балашова заходилася розбудовувати маєток, де на той час економіка і господарство децю підупали. Запросивши здібних досвідчених фахівців, володарка через десять років мала зразково поставлене й доглянуте господарство — багатогалузеве й прибуткове»*. Як експонент Нижегородського ярмарку 1896 р., Мошногородищенський маєток видав друком капітальну працю керуючого М. Ю. Філіпченка обсягом у 576 сторінок, де віддано належне і Владиславу Городецькому: *«За останні чотири роки був нашим консультантом, а інколи й архітектором молодий цивільний архітектор Владислав Владиславович Городецький, що має тепер величезну кількість робіт у Києві; йому ми зобов'язані проектами і спорудженням Мошенської лікарні, будинку Олександрійської винокурні і чудовим проектом стайні конторського двору. Виконанням же всіх креслярських робіт, а також виконанням робочих креслень, займався завжди наш креслярський кабінет при Головній Городищенській конторі, що перебуває вже багато років під керівництвом досвідченого землеміра О. В. Остржинського»*. Ця книга М. Ю. Філіпченка «Мошногородищенський маєток» зберігається в нашій родині разом із альбомом креслень, серед яких є роботи В. В. Городецького.

На Всеросійській промисловій виставці 1896 р. у Нижньому Новгороді Михайла Юхимовича було нагороджено двома золотими медалями: однією — за досягнення в сільському господарстві, другою — за книгу «Мошногородищенський маєток», як зразок творчої праці агронома. У Городищенському музеї С. С. Гулака-Артемовського у 1974–75 рр. місцевий краєзнавець Г. Ф. Коваль організував стенд, присвячений М. Ю. Філіпченку, на якому були виставлені його книга, фотографії з історії маєтку (1897 р.) й особисті фотографії. На жаль, після смерті Г. Ф. Ковалю, експонати цього стенду, у тому числі й книга з автографом автора: *«Уважаемому А. Б. Ельяшевичу на добрую память от автора»*, подарована його онуками музею, опинились в руках несумлінних людей і тільки випадково частина з них була викуплена нами 1996 р. у місцевого жителя. Нині примірник книги М. Ю. Філіпченка зберігається у відділі рідкісних книг Національної парламентської бібліотеки у Києві.

У 1897 р. єгермейстер царського двору Микола Петрович Балашов, чоловік власниці Городища, запропонував М. Ю. Фі-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ліпченку посаду керуючого всіма заводами, фабриками, копальнями, маєтками графів Балашових з головною конторою в Санкт-Петербурзі. Проживши у Городищі одинадцять років, родина М. Ю. Філіпченків назавжди переїхала до Петербурга. Ці роки ознаменувалися появою у сімействі двох дочок, Катерини й Олени, що народилися від другого шлюбу з Людмилою Федорівною Кистяківською. Крім них у Михайла Юхимовича було ще троє дітей: старша дочка — Надія і два сини — Михайло (мій дід) від першого шлюбу з Авдотьею Василівною Неручевою і приймак — Василь, якого немовлям підкинули прадіду в Орлі з запискою невідомої матері, що вмовляла прийняти сина, охрестити і назвати Василем на честь батька, який загинув у Сербії. На другому боці записки, рукою прадіда зроблено приписку, начебто суху, але зворушливу своїм змістом: *«Найден 1877 года мая 2 дня, во уторник, в 4 часа утра и принят сыном Василем»*.

У провінційному містечку діти Філіпченків здобули домашню освіту. Нянька дівчаток була німкенею, і вони з дитинства розмовляли німецькою. Пізніше з Петербурга батько привіз гувернантку, Єлизавету Глібівну Шимову, випускницю Миколаївського сирітського інституту, яка згодом стала членом їхньої родини. Пізніше Шимова навчала й онуків Михайла Юхимовича. Це стало традицією роду Філіпченків — учити дітей до 4-го класу вдома.

Статок керуючого (15 тисяч карбованців на рік) дозволяв Михайлові Юхимовичу бути гостинним і хлібосольним господарем. До них приїздили влітку брати і сестри Кистяківські з Києва, племінники й племінниці Михайла Юхимовича з Петербурга і Молдавії. У 1890 році привезли у Городище і юного Бориса Бугаєва (майбутнього письменника Андрія Белого, двоюрідного брата Людмили Федорівни) У зрілому віці він буде згадувати дитячі враження від перебування у Києві: у *«...родных (четыре тети); у каждой — дети от взрослых до почти моих лет; это все двоюродные сестры и братья; и я усиленно бываю у тетъ; все время проходит в знакомстве с родственниками [...] Киев прошел, как сон, в играх в саду у тети Кистяковской и в саду у тети Саши Ильяшенко, и мне не хочется вырываться из этого веселого общества в незнакомые Городищи, где нас ждут. Мы таки приезжаем туда. Муж двоюродной сестры там главный управляющий двенадцати экономий [...] Сразу же не понравилось в Городищах мне; не понравился грубый, циничный Ф., муж*

моей тоже двоюродной сестры; эта «сестра» по возрасту — тетя мне; она сухая, неласковая; и я вижу, что мы с ней не наладим никаких отношений...» [12].

Михайло Юхимович зображується ним, як груба людина. Упередженість до провінційного містечка, що виникла у Б. Бугаєва ще в Києві, була перенесена на її господарів. У Городищі *«...жутко и неуютно, и, главное: даже негде гулять; городищенская усадьба, дом, сад, весь какой-то пропыленный и со всех сторон обложенный грязными домиками пыльного местечка...» [12].* Проте, одна з дочок Михайла Юхимовича зовсім поіншому змальовує образ батька: *«Отец был среднего роста, плотный блондин с вьющимися в молодости волосами, правильными чертами лица и умным взглядом серых глаз. Нрава был веселого, любил шутки, знал бесконечное число пословиц, поговорок и по всякому поводу приводил подходящую присказку [...] Семью он очень любил, баловал нас, девочек, с мальчиками был более суров...» [13].* Є багато й інших підтверджень, що характеризують особистість Михайла Юхимовича як доброї, щедрої і чуйної людини.

Незважаючи на завантаженість роботою, він знаходив час для громадської діяльності, був членом Вільно-економічного, географічного і сільськогосподарського товариств. Людина передових поглядів, піклуючись про підвищення грамотності молоді, Михайло Юхимович домігся відкриття у Городищі сільськогосподарської школи (згодом перетвореної на радгосп-технікум), де для дорослого населення організував вечірні курси. Він залишався попечителем школи до кінця свого життя. За різноманітну науково-практичну і літературну діяльність М. Ю. Філіпченка було нагороджено Золотою медаллю імені його вчителя і друга проф. І. О. Стебута «За видатну працю по сільському господарству» (1902 р.).

Похований М. Ю. Філіпченко у Санкт-Петербурзі, на Микільському цвинтарі Олександро-Невської Лаври, неподалік від могили матері — Олени Миколаївни — дружини Юхима Івановича Філіпченка, нашої прапрабабусі.

Філіпченко Микола Юхимович (1850–1935) — наймолодший із синів Юхима Івановича. Про нього відомо мало. Закінчив юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, служив приватним повіреним на Далекому Сході. Цікавий факт його одруження: *«Они с братом Александром были женаты на родных сестрах Любавиных. В те времена подобный брак почему-то можно было заключить только в один и тот*

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

же день. Представляю себе эту двойную свадьбу, должно быть, очень веселую!...» [14].

У М. Ю. Філіпченка було двоє дітей: син — Всеволод та дочка — Ольга.

Неручева (уродж. Філіпченко) Віра Юхимівна (1854–1922). У родині всі любили Віру Юхимівну за доброту та веселу вдачу. Вона була загальною улюбленицею братів і сестер. Молодше покоління помітило: «Юхимовичі» були чадолюбиві. І це, більшою мірою стосується жіночої половини родини Філіпченків. Старша сестра, Олександра Юхимівна, з сімнадцяти дітей виростила лише вісім, а от у Віри Юхимівни їх було вісім: сім дівчаток і один хлопчик. У молодшої сестри, Лідії Юхимівни, тільки п'ять. Старший брат, Олександр Юхимович, купив в Орловській губернії маєток при с. Злинь, і там часто гостювали його рідні. У розповіді «Родина Філіпченко» Т. І. Карішева згадує: *«Сюда, по окончании курса в Смольном, приехала средняя сестра — Вера Ефимовна (1854–1922). В это время, вероятно, это было около 1873–75 г.г. здесь был и Михаил Ефимович со своей первой женой Авдотьей Васильевной («тетя Душа»), урожденной Неручевой (моя прабабушка — автор), и её братья — Михаил и Илья Неручевы. Оба брата были тоже агрономы. Юная институтка, которую в Смольном даже спать укладывали в корсете, недолго смогла блюсти свои смольнинские привычки. Однажды она нашла свой корсет изрубленным в куски ... революционно настроенная молодежь в те времена начала одеваться, подражая крестьянам — в косоворотки, поддевки, сапоги.... На групповом портрете, где все они сняты вместе, Вера Ефимовна — в русском сарафане. Вскоре она вышла замуж за Илью Васильевича Неручева и уехала с ним в Бессарабию. Илья Васильевич был управляющим у Кенига» [14].*

В іншій розповіді К. О. Карішевої читаємо: *«К кишиневскому периоду относится увлечение тетки Веры «писательством»... Родив 8 детей, эта милая, добрая женщина решила, что жизнь её прошла даром, и что она погибла, как ЛИЧНОСТЬ. В те времена многие женщины писали рассказы и повести. Моя мать удачно писала небольшие рассказы, которые печатала в Киевских и Московских газетах. Лавры матери не давали покоя тете Вере, и она стала писать романы. 8 детей и хозяйство были заброшены, дед Илья сам стирал белье, стряпал и нес все тяготы о большой семье, а тетка писала. С утра, тщательно вымывши руки и вычистив по ин-*

ститутской привычке ногти, она садилась за стол... Вороха бумаги — очень хорошей, веленовой бумаги, исписывались красивым почерком... Тетка возила свои романы Глебу Успенскому или Короленко в Полтаву. Эти большие писатели были чудесные люди и терпеливо выслушивали длинные романы осаждавших их «писательниц». Романы тетки не увидели света, они «не годились». Тетка Вера бросила писать, а к тому времени появился первый внук и чувства бабушки были вознаграждены за утрату писательской карьеры» [15, С. 28].

Дочка Віри Юхимівни, Віра Іллівна Неручева, була першою жінкою-агрономом у Бессарабії, працювала у виноградарському радгоспі «Градiєнти» біля Кишинєва.

Павловська (уродж. Філіпченко) Лідія Юхимівна (1860–1908) — наймолодша з «Юхимовичів» і найкрасивіша з сестер. Навчалася на Бестужівських курсах, але не закінчила їх. Вийшла заміж за студента петербурзької Військово-медичної академії Олександра Дмитровича Павловського (1857–1944). У 90-ті рр. подружжя переїхало до Києва, і з того часу ім'я О. Павловського пов'язане з кафедрою хірургічної патології і терапії Київського університету, створенням «Товариства по боротьбі з заразними хворобами» і лабораторії з виробництва протидифтерійної сироватки. Він був ініціатором створення у Києві Бактеріологічного інституту (1896) і його першим директором.

«Лидия Ефимовна для своего времени была женщиной выдающейся. Она рано увлеклась литературной деятельностью, писала небольшие рассказы, печатавшиеся в киевских и московских газетах под псевдонимом Леонид Верховский. На материалах, привезенных А. Павловским из поездки по Волге (совместно с Витте), Лидия Ефимовна написала брошюру «Холерные годы в России», удостоенную Премии Нестора Летописца» [14]. Одержавши гонорар за брошюру, Лідія Юхимівна купила дачу в Боярці і зайнялася птахівництвом. Основною сферою її діяльності стала селекція і розведення нових порід курей. Лідія Юхимівна померла у віці 48 років і похована на Байковому цвинтарі. У некролозі «Санкт-Петербурзьких відомостей» (№ 270, 1908) відзначено її внесок у справу вітчизняного птахівництва: «...ею написан целый ряд статей по куроводству в специальных журналах. В этой отрасли она считалась специалистом, принимая участие в качестве эксперта, во многих выставках птицеводства и куроводства, бывших в Киеве и других местностях Юго-Западного края, состояла председателем Киев-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ского отдела Императорского общества птицеводства и членом общества любителей природы, в котором принимала деятельное участие, читала лекции и делала доклады».

Тетяна Іллівна Карішева (онука Лідії Юхимівни і Михайла Юхимовича Філіпченків, рідних сестри і брата, дружина свого троюрідного брата Дмитра Донського) — одна з активних літописців родини Філіпченків. Саме вона назвала наших дідів і бабусь винятково красивим словом «ч а д о л ю б и в і». *«Ефимовичи» были чадолюбивы. У каждого из них было много детей... Там, где своих четверо или пятеро, свободно могло быть еще столько же. К тому же увлечение, с одной стороны, идеями «хождения в народ», а с другой, — идеями Жан-Жака Руссо значительно облегчали нашим дедушкам и бабушкам проблемы воспитания детей, которые бегали по полям и лесам вместе с сельскими ребятами. Старшие следили только за тем, чтобы дети были здоровы, а если один заболел, скажем — корью, то остальных не изолировали, а, наоборот помещали всех в одну комнату, чтобы заодно переболели уж все. Такое босоное детство было и у братьев Юрия и Шуры Филипченко».*

Онуки Юхима Івановича Філіпченка

Філіпченко Юрій Олександрович (1882–1930). Дитячі роки Юрія Олександровича пройшли в селі Злинь Орловської губернії, де його батько, Олександр Юхимович, відомий учений-агроном, мав свій хутір із землею, на якій серед інших сільськогосподарських робіт проводив досліди з виведення нових сортів пшениці. Часто Юрій супроводжував батька і допомагав йому. Близькість до природи, постійні розмови про землю і врожай створювали в родині сприятливі умови для захоплення дітей природничими науками. З переїздом 1890 р. до Петербурга Юрій навчається в гімназії, а з часом у Петербурзькому університеті. По закінченні природничого відділення фізико-математичного факультету Юрій Олександрович залишився при університеті для підготовки до викладацької діяльності.

Пройшовши стажування в Німеччині й Італії, Ю. О. Філіпченко захистив магістерську дисертацію у галузі зоології і порівняльної анатомії. З цього часу його життя багато разів було пов'язане зі словом «вперше». Так, будучи приват-доцентом, він 1913 р. прочитав вступну лекцію до вперше запровадженого в університеті курсу генетики. У 1917 р. Ю. О. Філіпченко захистив докторську дисертацію на тему «Мінливість і спадковість черепа у ссавців». Це перша в Росії докторська дисертація

з генетики. 1919 р. при Петроградському університеті було засновано першу в Росії кафедру генетики й експериментальної зоології і першим завідуючим її було обрано Ю. О. Філіпченка. Його підручник зі спадковості під назвою «Генетика» та підручник з мінливості витримали кілька перевидань і були єдиними посібниками, за якими навчалося не одне покоління біологів. За своє коротке життя Юрій Олександрович написав п'ять оригінальних підручників. У передмові до одного з них — «Генетики м'яких пшениць» М. І. Вавилов писав: *«Для развертывания огромной практической селекционной работы нужна сильная теория. В этом отношении настоящий труд Ю. А. Филипченко является исключительно своевременным. Он послужит началом выработке необходимой нам теории селекции по созданию хозяйственно-ценных пород животных и сортов растений. Поэтому настоящую книгу можно рекомендовать каждому генетику, работающему как с растительными, так и животными объектами»* [15, С. 28].

Особливе місце у науковому доробку Ю.О. Філіпченка займають праці зі спадковості і поліпшення природних якостей людини, основними важелями регулювання яких виступали обмеження на близькородинні шлюби. Під час досліджень цієї проблеми перед Ю. Філіпченком не раз поставали приклади шлюбів його близьких родичів: батько і рідний дядько Микола були одружені з рідними сестрами Любавиними; Михайло Філіпченко одружився з двоюрідною сестрою Надією Михалевською; племінниця Тетяна Каришева була одружена з племінником Дмитром Донським. У кодексі законів більшості країн заборонялися шлюби у близьких родинних ступенях, однак ці заборони не зупиняли людей від кровозмішення. Міркуючи про шлюби між двоюрідними братами і сестрами, Ю. О. Філіпченко писав: *«Вообще говоря, они опасны, если в семье имеется какой-нибудь нежелательный рецессивный признак, который может легко при этом проявиться. Но в здоровых, богато одаренных семьях, напротив, такие браки могут быть иногда в высшей степени желательны и способствовать новому скопленю однозначных генов какого-нибудь редкого специального свойства»* [15, С. 72].

Н. Н. Медведев, один з учнів Ю. О. Філіпченка, висловлюючи думку вітчизняних учених, писав: *«...мы с полным основанием можем утверждать, что в организации биологической науки в стране и в распространении биологических и, в первую*

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

очередь, генетических знаний Ю. А. Филипченко, несомненно, сделал больше, чем кто-либо другой из его современников».

Ю. О. Філіпченко пішов з життя, уникнувши сумної долі генетиків його покоління, репресованих в тридцяті роки. Напередодні того дня, коли його не стало, Юрій Олександрович виступав у Києві на з'їзді зоологів. По приїзді до Ленінграда він почувався погано, але взявся сіяти пшеницю на дослідному полі у Петергофі. Наступного дня скаржився на слабкість і головний біль, і вночі з 19 на 20 травня 1930 р. помер від стрептококового менінгіту. Ховали ученого на Смоленському цвинтарі. Попереду похоронної процесії йшли студенти і несли вінок від М. І. Вавилова, складений з колосся пшениць, що виростають у різних регіонах земної кулі. У своєму виступі на жалобному мітингу М. І. Вавилов сказав: *«Юрий Александрович был не только блестящим ученым, но и Человеком, и ничто человеческое ему не было чуждо. Но слабые стороны его натуры будут забыты еще раньше того, как свежий холм на его могиле покроется зелеными всходами. Благодарные потомки будут помнить в его лице то редкое сочетание мужества, таланта и личного примера беззаветного служения науке и Родине, которое оставило глубокий след в развитии отечественной биологии»* [15, С. 49].

Філіпченко Олександр Олександрович (1884–1938) [16] — молодший брат Ю.О. Філіпченка. Після смерті батька жив у родині дядька — Михайла Юхимовича. Його вступ 1902 р. до Військово-медичної академії збігся з пожвавленням суспільно-політичного життя в країні і появою на політичній арені партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Програма партії знаходила відгук у студентському середовищі. У цей період Шура (так кликали його рідні) і двоюрідні сестри — Надія і Катерина Філіпченки (доньки Михайла Юхимовича) — вели агітаційну роботу в робочих кварталах. Після січневих подій 1905 р. Шуру і Надю було заарештовано, і лише через 3 місяці їх звільнили під заставу. Рік по тому Олександр Олександрович арештували вдруге і він був засуджений до 6-ти років каторги, але через чотири роки втік з Нерчинської каторги до Німеччини.

Медичну освіту О. Філіпченко завершив в Італії, в Римському університеті. Після його закінчення служив земським лікарем у провінції Монтеказеро. В Італії він одружився з Ганною Василівною, донькою відомого народовольця Василя Івановича Сухомліна. У 1916 р. у них народився син Степан. У 1917 р. Олександр Олександрович повернувся з еміграції й оселився в Києві

на Керосинній вулиці, у будинку Сухомліних. Згодом переїхав на Одещину, де в с. Качуловка працював лікарем.

Мабуть, у Києві відбулося перше знайомство Олександра Філіпченка з Олександром Дмитровичем Павловським (чоловіком його тітки Лідії Юхимівни), яке безумовно вплинуло на його долю як медика. О. Д. Павловський на той час вже був професором кафедри хірургії Київського університету і директором Бактеріологічного інституту. Надалі практична діяльність О. Філіпченка як лікаря була пов'язана з Інститутом ім. Пастера, де він завідував відділом паразитології, одночасно викладаючи у Ленінградському університеті.

Незважаючи на те, що О. Філіпченко ще у 1912 р. вийшов з партії соціалістів-революціонерів, у 1930 р. його звинуватили у приналежності до нелегальної антирадянської організації. Справу було припинено за відсутністю будь-яких доказів його провини. Вдруге Олександра Олександровича заарештували у 1937 р. і засудили до 8 років виправно-трудоих таборів. У березні 1938 р. його справу порушили знову, і О. Філіпченка разом з тестем В. І. Сухомліним засудили до вищої міри покарання — розстрілу. У 1956 р. О. О. Філіпченко помертно реабілітований.

Філіпченко Михайло Михайлович (1874–1957) та Філіпченко (уродж. Михалевська) Надія Василівна (1876–1962) — мої дідусь і бабуся, двоюрідні брат і сестра. До 1961 р. про їхнє існування я нічого не знав. Вони з трьома молодшими дітьми 1921 р. емігрували і оселилися в Лівані. Мій батько — їхній старший син, теж Михайло, усі ці роки приховував від нас, що за кордоном живуть родичі, хоча до 1937 р. листувався з батьками. Завдяки листам бабусі, що багато років вела пошуки нашої родини, я дізнався, чому вони виявилися так далеко від Батьківщини. Бабусині листи допомогли мені довідатись не тільки про братів і сестер, що живуть за кордоном, але й знайти родичів у Петербурзі і Москві, зібрати безліч спогадів, фотографій, рукописів, книг, які відтворюють родинний портрет Філіпченків.

Дитячі і юнацькі роки мого діда — Михайла Михайловича — проходили, почасти, у Києві та переважно у Городищі, що на Черкащині, де батько його — Михайло Юхимович — був керуючим Мошногородищенським маєтком. До гімназії дід отримав домашню освіту під наглядом Антона Антоновича Пашковського, який прищепив діду любов до української культури і рідної мови, що зіграло важливу роль у його житті. Філіпченки завжди підтриму-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

вали тісні родинні зв'язки з багатьма прогресивними діячами свого часу і, передусім, з подружжям Симиренків, садиба яких — «*гніздо вільнодумства і прогресивних ідей*» — знаходилася в 5-ти верстах від Городища. І дома у Філіпченків, і в Млієві — у Лева Платоновича Симиренка, а пізніше в Києві — у Кистяківських, дід Михайло часто був свідком розмов і суперечок навколо теми українського патріотизму, що залишили глибокий слід у формуванні його юнацькій свідомості.

Закінчивши 1899 р. юридичний факультет Петербурзького університету, він очолив податкову службу м. Малоархангельську Орловської губернії. По смерті батька (1908) переїхав до Петербурга. Після проголошення Української Народної Республіки Михайло Філіпченко звернувся в Петрограді до Генерального комісара у справах України про надання йому українського громадянства. Одержавши посвідчення громадянина України [17], він надіслав до київського Генерального Секретаріату фінансів «*Прохання*»: «*...бажаючи в теперішні часи жити і служити у рідному краї, маю за честь прохати Генеральне Секретарство дати мені посаду у м. Києві*» [17]. Покинувши у Петрограді будинок, майно, і, можливо, через висловлене вже: «*...кадетов я еще могу понять, но всё, что левее, для меня непостижимо*», Михайло Михайлович Філіпченко влітку 1918 р., забравши родину, відправився до Києва.

За часів правління Гетьмана України П. Скоропадського, мабуть, не без допомоги свого родича — Міністра внутрішніх справ Ігоря Кистяківського, дід одержав посаду голови Реквізиційної комісії. Пізніше, за правління Директорії, дід служив у Міністерстві фінансів. Вже після приходу до влади більшовиків, Михайла Філіпченка на загальних зборах обрали Директором Департаменту прямих податків [18]. Згодом дід виїхав до брата Василя у Войтівку. Згадуються рядки з Михайла Булгакова: «*Белые, красные, оккупанты-немцы в «рыжих тазах» с шишаками, Гетман в черкеске, петлюровцы в синих жупанах, снова красные, снова Петлюра и опять белые*» [19]. Сімейною радою було вирішено залишити 18-річного старшого сина Михайла у Війтівцях. А дід, бабуся і троє молодших дітей — Людмила, Ольга, Василь — відправилися по документах у Харківську губернію, на Лютівський цукровий завод [20]. Насправді ж, виїхавши разом з родиною з Войтівців на початку жовтня 1919 р., дід наприкінці місяця вже служив в Управлінні фінансів у Ростові-на-Дону [21] при Головнокомандуючому Збройними си-

лами на Півдні Росії. Біла армія відступала усе далі на Південь, і дід з бабусяю втрачали всяку надію з'єднатися із сином. Опинившись на еміграції у Стамбулі, потім у Сирії та Лівані, вони так більше ніколи і не зустрілися.

Як людина честі, М. М. Філіпченко обрав свій шлях свідомо, і, залишаючись вірним національним почуттям, перебуваючи у Константинополі, своєрідно висловив свою приналежність до України. Перш за все відвідав Посольство УНР, де реєструвався, як громадянин України. Для нього було важливим на чужині одержати паспорт громадянина Української Народної Республіки [22], на першій сторінці якого був зображений Герб країни його мрії у вигляді тризуба. Перші дні еміграції родина Філіпченків, зустріла в Стамбулі — вони були важкими і матеріально, і морально. Взагалі, перші роки еміграції стали жорстоким іспитом на виживання, але вони його витримали. Заради заробітку вимушені були братися за будь-яку роботу. Спочатку працювали у сільськогосподарській комуні у м. Ванік, на березі Босфору. Потім у Дамаску, куди переїхали при сприянні Американського Червоного хреста. Надія Василівна, вихована у багатій, панській родині, кинувши всякі умовності, заробляла гроші уроками музики: *«У меня был абсолютный слух, — писала она, — хорошо играла, и в Дамаске кормила семью своими уроками музыки в 2-х женских школах и частных уроками...»* [23].

Дід Михайло, за освітою юрист, у Дамаску перекваліфікувався в геометра, як у Сирії називають геодезистів і топографів. Франція, під мандатом якої знаходилися Сирія і Ліван, швидко знайшла застосування дешевій емігрантській інтелектуальній силі. Після переїзду М. М. Філіпченка у Бейрут (Ліван), професію топографа освоїв і його син Василь. Дочка Людмила стала неодмінним виконавцем топографічних розрахунків. Одружилася вона з топографом Олександром Васильовичем Белінім (колишнім царським полковником). Сімейні інтереси спонукали заснувати 1945 р. власну фірму «Bureau d'Etudes Topographiques» на чолі з Василем Михайловичем Філіпченком.

Професія топографа стала в родині діда спадковою. Його онуки — діти Василя Михайловича, Михайло й Олексій, і син Людмили Михайлівни, Василь Белін — зв'язали свою майбутню спеціальність із топографією. Так, у Бейруті утворилася династія топографів Філіпченків, яку сьогодні очолює Михайло Васильович Філіпченко. Ліванські онуки мого діда, як пра-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

вило, здобували освіту у французько-ліванських ліцеях чи коледжах. Вони всі прекрасно говорили французькою і арабською мовами. Вдома бабуся Надія Василівна примушувала і дітей, і онуків розмовляти українською мовою. Треба зазначити, що Михайло Михайлович, був єдиним у родині, хто добре володів українською. В емігрантському середовищі Бейрута переважали росіяни, і мовою спілкування між ними, природно, була російська. Української діаспори в Лівані не було, та й взагалі у ті часи Україну від Росії ніхто не розрізняв.

Моя рідна тітка — **Ольга Лиманська (уродж. Філіпченко)** — стала в Лівані знаменитістю. Популярність до неї прийшла пізно — у віці 58 років. До того, як відкрила у себе талант художниці, працювала в сирійській жандармерії і французькому посольстві. У 56 років почала малювати і олівцем, і аквареллю, і олією. Вдавалися їй і пейзажі, і портрети. Роботи охоче брали на виставки. З'явилися хвалебні рецензії, у яких її порівнювали з Ван Гогом. На одній з візиток, присвячених відкриттю виставки в Казліку, читаємо: «**OLGA LIMANSKY LE VAN GOGH DU LIBAN**».

Мій дід, Михайло Михайлович, народився в м. Ніжині на Чернігівщині, а похований на чужині — на православному цвинтарі у Бейруті (Ліван). 1996 року я був на його і бабусиній могилах і привіз туди ніжинської землі. Нехай їхні могили, хоч символічно будуть покриті рідною землею.

Дочки Михайла Юхимовича Філіпченка:

Надія, Катерина, Олена

Доля двох старших дочок, Надії і Катерини, цікава їх участю у революційному русі студентства 1905–07 рр. і заміжжям за відомими членами ЦК партії соціалістів-революціонерів: Надії — за Дмитром Дмитровичем Донським; Катерини — за Олександром Борисовичем Єльяшевичем.

Філіпченко Надія Михайлівна (1885–1974) захопилася соціалістичними ідеями у часи навчання на Бестужевських курсах. До того ж у неї були однодумці — двоюрідний брат Шура Філіпченко, член партії СР. Він і Надія, а пізніше і Катерина вели агітацію в робітничих гуртках і потрапили до поля зору поліції. Перший арешт Надії Філіпченко 1905 р. тривав три місяці: її випустили під заставу. До другого арешту справа не дійшла, її попередили. 1906 р. Надія виїхала спочатку до Києва, а потім (за допомогою Олексія Самиренка і Леоніда Кистяківського) з фальшивими документами — за кордон до Німеччини. Незабаром у Мюнхен, де облаштувалася Надія, приїхала і Катерина.

Мюнхен став містом, в якому тривалий час до повернення у Росію жили і зустрічалися сестри і брати Філіпченки: Надія, Катерина й Олена, Юрій і Олександр. У Мюнхені продовжилася їхня дружба із соратниками по партії Донським і Єльяшевичем. Молоді люди використовували цей час для продовження освіти: Катерина, Єльяшевич і Донської закінчили Мюнхенський університет, Надія – школу прикладного мистецтва, Юрій стажувався в біологічній лабораторії Р. Гертвига. У Мюнхені Надія вийшла заміж за Донського, а Катерина — за Єльяшевича. Тут же, у Мюнхені, народилися їхні діти: у Надії — Дмитро, у Катерини — Михайло.

У 1914 р. Надія із Дм. Донським повернулися з еміграції: вона, щоб з'явитися в суд, який би зняв з неї обвинувачення; Донської — на заслання, з якого утік 1918 р. Лютневу революцію зустріли в Москві. Донського було направлено на Кавказький фронт. Згодом у Тифлісі він обіймав посаду Міністра у військових і морських справах. Після лівоесерівських виступів почалися переслідування. Донської перейшов на нелегальне становище, але незабаром, як і інших членів ЦК ПСР, його заарештували. З цього дня протягом 5 років у Надії Михайлівни почалося життя, сповнене тривог, під стінами в'язниці. Суд над правими соціалістами-революціонерами розпочався 1922 р. під головуванням Георгія (Юрія) Леонідовича П'ятова, якого Надія знала ще з дитячих років, проведених у Городищі. Мати Юрія була близькою подругою матері Надії — Людмили Федорівни. Батько П'ятова служив директором цукрового заводу в Михайла Юхимовича. І от зустрілися. Юрій судить її чоловіка. Вища міра покарання — такий вирок суду. ВЦІК змінив вирок на заслання до Сибіру. Там до 1936 р. Д. Д. Донської працював завідуючим лікарнею в с. Парабель Наримського краю. Передбачаючи черговий арешт, він увів собі смертельну дозу морфію. Надія Михайлівна 1937 р. переїхала до Харкова, де працювала головним бібліотекарем університету. Померла 1974 р. у Москві.

Філіпченко Катерина Михайлівна (1887–1942) народилася в Городищі. Гімназичну освіту здобула у Петербурзі, а вищу — у Мюнхені. У 1913 р. з чоловіком Олександром Борисовичем Єльяшевичем повернулася до Росії. О. Б. Єльяшевич чотири роки воював на фронті, отримав два Георгіївських хрести. Повернувшись з фронту, увійшов до складу Тимчасового уряду, де обіймав посаду товариша (заступника) Міністра праці. У 1949 р. у зв'язку із «ленінградською справою» був заарештований і одер-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

жав 5 років вільного поселення в Красноярському краї «за пропаганду й агітацію проти Радянської влади до 1919 р.». Покарання відбував у м. Канську, звідки повернувся за амністією 1953 року. О. Б. Єльяшевич був доктором економічних наук, професором, організатором Інженерно-економічного інституту. Катерина Михайлівна теж одержала наукове звання доктора економічних наук, працювала бібліографом Публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна, загинула у 1942 р. у блокадному Ленінграді. Крім сина Михайла, в Єльяшевичів 1923 р. народилася дочка Алла. Алла Олександрівна Русакова — кандидат мистецтвознавства, нині мешкає у Петербурзі.

Філіпченко-Моренець Олена Михайлівна (1891–1977) народилася в Городищі. Медичну освіту здобула у Петербурзі. Була асистентом відомого клініциста, академіка АМН Г. Ф. Ланга. Вона — кандидат медичних наук, заслужений лікар РРФСР, головний терапевт м. Ленінграда (1954–61). Її чоловік — Моренець Микола Іванович, кандидат історичних наук, архівознавець, збирач документів про життя та діяльність Т. Г. Шевченка. Ним знайдено в архівах Сенату відпускну на волю Тараса Шевченка, яку він передав до київського Музею Т. Г. Шевченка. Академія наук УРСР і Спілка письменників України не раз запрошували Миколу Івановича й Олену Михайлівну на шевченківські свята і конференції. У нас зберігаються знімки, де вони сфотографовані 20 травня 1961 р. у Каневі біля пам'ятника Тарасу Шевченку. Олена Михайлівна і Микола Іванович більше, ніж хто-небудь інший зробили для висвітлення родоводу Філіпченків. Ними складений повний список усіх відомих членів родини Філіпченків з посиланнями на прізвища, ім'я, по батькові; місце і дату народження і смерті; місця і посади, які займали; з ким були одружені.

Саме М. І. Моренець знайшов в архівних справах Сенату Указ про звільнення нашого прапрадіда Юхима Івановича Філіпченка, штаб-лікаря Аракчєєвського кадетського корпусу, від подушного податку. Олена Михайлівна склала коротку біографію батька Михайла Юхимовича Філіпченка, вела листування з народним музеєм м. Городища і технікумом радгоспу з приводу увічнення пам'яті батька, передала музею і технікуму, засновником якого він був, безліч фотографій, а також рідкісну книгу «Мошногородищенський масток», написану і видану М. Ю. Філіпченком 1896 р. Треба віддати належне Олені Михайлівні і Миколі Івановичу: без складених ними документів родовід Філіпченків був би не таким повним.

Правнуки Юхима Івановича Філіпченка

Філіпченко Михайло Михайлович (1900–58) — мій батько. Народився він у м. Малоархангельську Орловської губернії. Його хрещеними були дід з боку батька — Михайло Юхимович і бабуся з боку матері — Олександра Юхимівна. Батько з дитинства мріяв стати моряком і його мати, Надія Василівна, сама підготувала Мишка до вступу в 4-й клас Петербурзького Морського корпусу. Через рік вона змушена була забрати сина. Бабуся писала нам про тата: *«...он хорошо учился, приезжал только на вечер субботы и воскресенья домой, но чувствовалось, что у него что-то там не ладится. Весною меня вызвал директор и посоветовал взять Миню из корпуса, т.к. «он не поддается корпусной дисциплине; мы детей привыкли или сгибать или ломать; согнуть за год его не удалось, вряд — ли удастся и дальше; ломать — же такого хорошего, способного ребенка мне не хочется; выгнать его по его учебным успехам — не имею возможности. С грустью поблагодарила его; забрала Миню и он выдержал экзамен в частную гимназию, в 5-ый класс; благополучно её окончил, забывши свою мечту о море и путешествиях...»*.

Батько ніколи не розповідав нам про свої дитячі роки, ніколи не згадував про батьків. Це тепер ми розуміємо причину його таємничого мовчання. Після переїзду родини з Петрограда до Києва 1918 р., він вступив на юридичний факультет Київського університету. Але навчання було перервано через рік. Його батько, Михайло Михайлович (наш дід), залишив сина у свого брата, Василя Михайловича, у Войтовцях, під Хмільником, а сам із трьома молодшими дітьми і бабусею виїхав до Харкова.

Василь Михайлович Філіпченко (1877–1932) — дядько, турботам якого довірили батька, працював на Левашово-Войтовецькому цукровому заводі агрономом і допоміг племіннику Михайлу влаштуватися на роботу практикантом. Батько, працюючи змінним хіміком, а згодом помічником головного інженера, послідовно змінював місце роботи на цукрових заводах: Шамраєвському, Антонінському, Старо-Синявському, Шепетівському. У 1932 р., закінчивши Київський інститут цукрової промисловості, зненацька виїхав у Ростов-на-Дону, потім у П'ятигорськ, і знову в Ростов-на-Дону, де займав посади головного інженера кондитерського тресту, згодом Винбродтресту Північного Кавказу.

Усі ці роки батько листувався з рідними, спілкувався з ленінградськими родичами, зберігав частину родинних речей, отрима-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

них від Ю. О. Філіпченка і бабусі Людмили Федорівни. Але 1937 р. раптом обірвав зв'язки з усіма близькими. Я можу припустити, що в останні кілька років перед 1937 р. мій батько жив у постійній небезпеці бути заарештованим через листування з батьками-емігрантами, а пізніше через знайомство з Л. Г. П'ятаковим.

У 1944 р., після зняття блокади Ленінграда, батька назвали головним інженером відновлювати пивзавод «Відень». З 1948 р. він повернувся в Україну, спочатку до Києва, потім до Мукачева. Нарешті — черговий переїзд, останній, до Сочі, з його незмінною посадою — головний інженер. Останнього разу я зустрічався з батьком у 1957 р. Він тільки-но одужав після інсульту, поривався кілька разів щось розповісти, але не зважився, так і помер наступного року, унесячи із собою сімейну таємницю.

Донської Дмитро Дмитрович II-ий народився у 1910 р. в Мюнхені. Дитинство переважно пройшло у бабусі в Хмільнику, недалеко від Вінниці. Закінчив у Ленінграді Перший медичний інститут. Переїхав до Харкова, де працював в Українському НДІ фізкультури, а згодом завідував кафедрою анатомії. Його наукові інтереси — біомеханіка (рух у спорті). Першим у СРСР розробив програми з біомеханіки. Як голова Гірської секції України організовував перші альпіністські табори. Під час Великої Вітчизняної війни пройшов з армією від Києва до Відня. Після війни продовжував вивчення біомеханіки, автор близько 200 наукових праць, у тому числі 5 підручників з біомеханіки, перекладених чотирнадцятьма мовами і виданих у Німеччині, Японії, Кореї, Польщі, Кубі і інших країнах [24].

Д. Д. Донської — почесний член Міжнародного товариства біомеханіків, член-кореспондент Міжнародної Ради з фізичної освіти і спорту при ЮНЕСКО, кандидат біологічних наук і доктор педагогічних наук, професор. Його дочка — Тетяна Дмитрівна — продовжила професійні традиції батька. Вона доктор медичних наук, професор, заслужений лікар РРФСР, академік РАМН.

Сляшевич Михайло Олександрович (1908–96) народився в Мюнхені. Середню освіту здобув у одній з найстаріших шкіл Ленінграда, що була відома як гімназія Карла Мая, а вищу — на фізичному факультеті Ленінградського університету. М. О. Сляшевич — видатний фізик, найвизначніший фахівець в галузі атомної і молекулярної спектроскопії, лауреат Ленінської премії, двох Державних премій СРСР, Державної премії Білорусі, нагороджений багатьма орденами. На його долю випало вирішення винятково важливого на той час завдання — створювати

ядерний щит держави, про що він згадував із задоволенням, але без будь-якого зухвальства. Звичайно, він пишався тим, що був причетний до розробки ядерної зброї. З іменем Михайла Олександровича в 50-х рр. ХХ ст. пов'язане становлення Білоруського фізико-математичного інституту, кафедри атомної і молекулярної фізики Білоруського університету. Він був не тільки видатним ученим, але й чудовим педагогом. Понад 60 кандидатів і більше 10 докторів наук продовжують розпочаті ним дослідження у галузі оптики і спектроскопії [25].

Коли батька Михайла Олександровича — Олександра Борисовича — відправили на заслання до Сибіру етапом разом з кримінальними злочинцями, син, остереігаючись за його безпеку, супроводжував батька по всьому шляху. Будучи людиною міцних переконань, М. О. Єльяшевич не злякався можливих наслідків свого кроку. Він прилітав до кожного проміжного пункту і, надягнувши усі свої нагороди, йшов до начальника МДБ, домагаючись побачення з батьком. Зрозуміло, такий сміливий вчинок не залишився на той час безкарним: проти Михайла Олександровича було зініційовано партійну справу, однак, обмежилися суворою доганою.

Діти Михайла Олександровича — Олексій, Наталя, Михайло — продовжили справу батька у галузі фізичної науки.

Я розумію, що, можливо, не зумів цілком передати риси характеру моїх предків. Але вже з цих коротких біографічних свідчень можна помітити, що рід Філіпченків відрізнявся тягою до творчого і наукового життя. Серед них були народовольці, есери, які прийняли, а також які не прийняли революцію 1917 року, відомі вчені, мужні солдати, вродливі талановиті жінки, письменники й художники. Всі вони працювали, народжували дітей, відстоювали свої переконання і прикрашали своїми справами рідну українську землю.

1. Свідоцтво № 539. — Ніжинська філія Чернігівського обласного державного архіву, Ф. 1102. — Т. 110.

2. Списки студентів, квартируючих у жителів Нежина. — Там само.

3. Лавровский Н. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. — Киев, 1879.

4. Переписка попечителя Харьковского учебного округа по делу о вольнодумстве проф. Белоусова. — Ніжинська філія Чернігівського обласного державного архіву, Ф. 1104. — Т. 37.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

5. Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. — СПб, 1881. — С. 403.

6. Филипченко Е. М. Краткая биография Михаила Ефимовича Филипченко. — Машинопис. Особистий архів Б. М. Філіпченка.

7. Пантелеев Л. Ф. Воспоминания. М., 1958. — С. 339–340.

8. Энциклопедический словарь / Изд. Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. — СПб., 1902. — Т. XXXV. — С. 784–785.

9. Филипченко А. Е. и др. Справочная книга русского сельского хозяина. — Б.м., Б.г.

10. Филипченко М. Е. Мошногородищенское имение. — Киев, 1896.

11. Малаков Дм. Архітектор Городецький. — К., 1999.

12. Белый Андрей. На рубеже двух столетий. — М., 1989. — С. 224–226.

13. Филипченко Н. М. Воспоминания об отце. К столетию со дня рождения (1849–1949). — Машинопись. Копия. Личный архив Д. Д. Донского.

14. Карышева Т. И. Семья Филипченко. — Машинопись. Копия. — Там само.

15. Медведев Н. Н. Юрий Александрович Филипченко (1882–1930). — М., 1978. — С. 28.

16. Посвідчення № 99 від 29 листопада 1917 р. Фотокопія. — Особистий архів Б. М. Філіпченка.

17. Прохання Михайла Михайловича Філіпченка (Пилипенка) 26 листопада 1917 р. Фотокопія з оригіналу. — Там само.

18. Протокол общего собрания служащих Департамента окладных сборов 20 февраля 1919 года в г. Киеве. Фотокопия. — Особистий архів М. В. Філіпченка.

19. Булгаков М. Биография. Полное собрание сочинений. — К., — Т. 1.

20. Посвідчення на пред'явника Філіпченко М. М. Фотокопія з оригіналу. — Особистий архів М. В. Філіпченка.

21. Приказ № 450 начальника Управления финансов при Главнокомандующем Вооруженными силами на Юге России от 30 ноября 1919 г. Ростов-на-Дону. Копия с подлинника. — Там само.

22. Паспорт № 1013, виданих Українським Посольством в Царгороді 16 грудня 1921 р. Оригінал. — Особистий архів Б. М. Філіпченка.

23. Письма Надежды Васильевны Филипченко из Бейрута. 1961. — Там само.

24. Яковлев Я. А. Дмитрий Дмитриевич Донской. — Томск, 2000. — С. 99–101.

25. Академик М. А. Ельяшевич. Воспоминания учеников и современников. — Минск: НАНБ, 1999.

В. М. Ковальчук

МИКОЛА БАЛЛІН — ФУНДАТОР КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В УКРАЇНІ

Завдання утвердження в Україні цивілізованих ринкових відносин, розбудови громадянського суспільства обумовлюють, зокрема, необхідність вивчення історії становлення української народної кооперації, діяльності і досвіду перших українських кооператорів, серед яких почесне місце займає ім'я Миколи Петровича Балліна (1829–1904).

На диво яскравій і різнобічній постаті М. П. Балліна, його громадській і освітній діяльності, подвижництву на ниві розвитку бібліотечної і видавничої справи, участі у суспільно-політичному житті і революційному русі присвячено ряд змістовних досліджень [1]. Проте, внесок М. П. Балліна у розвиток української кооперації заслуговує на більш широке спеціальне вивчення. Чималий матеріал для цього дають документи М. П. Балліна, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ).

До проблем кооперативного руху М. П. Баллін звертався протягом всього свого життя, вбачаючи у розвитку теорії і практики кооперації шлях до зміни фундаментальних засад людського співжиття.

Микола Петрович Баллін народився 6 вересня 1829 року у Петербурзі (за іншими даними — у Катеринославській губ.). Ще з юнацьких років він захоплювався ідеями соціалістів і називав себе учнем Фур'є [2]. Підтримував тісні зв'язки з молодими людьми, які жили своєю комунуою — так званим фаланстером, володіючи спільно засобами виробництва та ведучи спільне господарство. Згадка про той перший кооперативний досвід так глибоко запала йому у душу, що, у 1899 році, вже на схилі літ, М. Баллін говорив про можливість створення «селища культурних людей» — «народного будинку» [3, № 276]. У своїх спогадах він писав про спробу будівництва кооперативного будинку біля Харкова, на 800 чоловік, де повинні були зна-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ходитися крамниці, школи, бібліотеки, театр, аптека, передбачалося навіть транспортне сполучення з містом [3, № 3].

Намагаючись розв'язати питання, що заважає людям побудувати «царство розуму», Баллін відзначав, що найбільше цьому шкодить утиск праці, який порушує справедливість і призводить до конфліктів у процесі промислового виробництва [3, № 236]. Особливо систематично і яскраво, наголошував М. Баллін, утиск проявляється у певних умовах найму, що полягають у малому розмірі заробітку, надзвичайній тривалості робочого часу і у нездоровій атмосфері робочих місць [3, № 105]. Проаналізувавши етапи становлення суспільних відносин, Баллін прийшов до висновку, що соціальна еволюція, як рушій прогресу, повинна призвести до заміни тогочасних державних, та інших корпоративних асоціацій — асоціаціями загальнолюдськими, кооперативними, які об'єднують людей і збільшують результати їх господарської діяльності [3, № 825]. Микола Петрович неодноразово повторював, що метою кооперації є колективне зменшення обсягів праці на виробництво необхідних предметів споживання, впровадження раціонального споживання та розвиток виробничих здібностей та соціальних нахилів людини [4, С. 148]. Він вважав, що за кооперацією майбутнє, оскільки в її основі — ідея рівності, братерства, самопожертви в ім'я ближнього.

Активно кооперацією Микола Баллін почав займатися у 1860 році, після від'їзду із Катеринослава до Костроми, де він відкрив публічну бібліотеку, а особливо з 1862 р., коли він, переїхавши до Харкова, примушений був вийти у відставку. У 1866 році він став одним із засновників першого споживчого товариства у Харкові, де до 1872 року був членом та секретарем Ради [5, С. 37]. Після поїздки М. Балліна на Лондонський кооперативний конгрес, Харківське товариство стало членом Англійського товариства гуртових закупівель. До складу Харківського споживчого товариства входили кооперативна їдальня, фабрика мінеральних вод, трохи пізніше були відкриті невеличкий хлібний завод та тютюнова крамниця. Начебто, все йшло гаразд — майновий капітал постійно збільшувався, кількість членів Товариства сягала 400 чоловік, але, внаслідок непорядних дій членів Правління, майно Товариства було продано з аукціону за борги у 1873 році [3, № 565]. Аналізуючи пізніше причини, що призвели до загибелі Харківського споживчого товариства, М. Баллін заперечував тезу про штучність процесу перенесення споживчих товариств із Англії та Швейцарії в

Україну без врахування тамтешнього ґрунту, хоч він і визнавав, що, дійсно, за кордоном більш розвинені соціальні інститути [3, № 116]. На жаль, Харківське споживче товариство існувало зовсім малий відрізок часу, але його вплив на зародження і розвиток кооперативного руху в Україні — поза сумнівом [2, С. 39].

У квітні 1886 року, Баллін писав, що кооперативний рух, який був започаткований у 60-х роках ХІХст., реалізувався в Україні у заснуванні споживчих товариств, ощадно-позичкових товариств і так званих верещагінських артілей та сироварень. Але всі ці кооперативні установи наприкінці 70-х—початку 80-х років ХІХ ст., окрім ощадно-позичкових товариств, переживали такі серйозні кризи, що розвиток їх призупинився. «Головний недолік споживчих товариств, — писав М. Баллін, — полягав у тому, що організатори цих об'єднань, були переконані, що одного формального об'єднання членів, що погоджуються робити внески в споживчі товариства, чи купувати товари у споживчих крамницях, досить для міцності заснування» [3, С. 12]. Організатори кооперативних об'єднань часто не дотримувалися головних принципів кооперації, основи яких заклали, ще рочдельські піонери [6]. Сутність цих принципів полягала у наступному: демократичність, низькі розміри паю, продаж продуктів готівкою, продуктів — не по собівартості, а за середніми ринковими цінами, розподіл грошових лишків не по паях, а за закупками кожного члена [7]. Необхідною умовою існування кооперативного товариства М. Баллін вважав відкритість, щоб дії його були не діями таємної організації, і щоб воно було не замкнуте, а могло б, без усіляких проблем, приймати у число своїх членів усіх, хто може бути корисним розвитку кооперації [3, № 798].

У 1869 році М. Баллін поїхав за кордон, де у Берліні, Парижі, Лондоні, Женеві та інших містах, знайомився із передовим кооперативним досвідом споживчих товариств, кооперативних друкарень тощо. У Англії Микола Петрович відвідав знаменитий Рочдельський кооператив, який для нього назавжди лишився взірцевою кооперативною організацією. У своїх поглядах на кооперативний рух, М. Баллін спирався на теоретичні засади англійської кооперації, він намагався ознайомити російських та українських кооператорів із головними її принципами та правилами. З європейськими кооперативними товариствами Микола Баллін підтримував тісні контакти, зокрема, готуючись до від-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

криття Всеросійської сільськогосподарської виставки у Харкові, яка планувалася до проведення із 20 вересня по 3 жовтня 1887 року, він отримав від Лондонського кооперативного товариства сільського господарства та садівництва зразки відбірного насіння [3, № 1544].

Після повернення з-за кордону, Микола Петрович намагався здійснити свої численні кооперативні плани. У 1870 році він зазнавав у Харкові кооперативне агентство з розповсюдження швейних машин [3, № 1263] і артільну швейну майстерню. Зробив він це, будучи щиро переконаним, що поширення цієї справи є кроком у напрямку полегшення долі простих людей і зміцнення кооперативних відносин між ними. У своїй роботі, «Вступ у соціологію м. Харкова», яку М. Баллін написав у 80-х роках XIX ст., він стверджував, що однією з причин, що мала вплив на зменшення смертності жінок, варто вважати поширення у Харкові вживання швейних машин, оскільки протягом останніх 20 років заробіток швачки збільшився втричі і ця робота стала менш виснажливою [3, № 15]. Ще одним із результатів поїздки М. Балліна за кордон стало влаштування у 1871 році в Харкові «Нового базару», що повинен був покласти початок кооперативній системі торгівлі, а також виставки кращих зарубіжних промислових кооперативних виробів [4, С. 150].

Значну увагу Микола Баллін приділяв розвитку сільськогосподарської кооперації. У 1891 р. він писав про артільні сироварні, що виникли в Росії у 1860-х рр. з ініціативи Н. В. Верещагіна. Тоді виникло припущення, що вони стануть згубними для селянських дітей, тому що селяни, внаслідок своєї бідності, продавали б усе молоко сироварням. «...Тепер очевидно, — улаштуйте кооперативні молочарні для навколишнього населення і селянські діти будуть харчуватися краще, — зробив висновок М. Баллін, — Не даремно, у альпійських горян існує прислів'я: «Одна корова — масло погане, багато корів — масло чудове». Смертність дітей в Берліні, стверджував Микола Петрович, зменшилась внаслідок створення в околицях його лише однієї молочарні. Вона дає щоденно 40 000 галонів молока дітям, яке розсилається 107 візками [2, № 12].

Микола Петрович Баллін завжди говорив, що діти — це майбутнє держави і тому одним із найважливіших завдань, яке він ставив перед собою, було створення Товариства допомоги учням, котре повинне було подбати про збільшення зручностей для школярів щодо придбання підручників, посібників, одягу

та взуття. У планах Балліна було створення при школах споживчих крамниць, лазень та їдалень [3, № 504].

У 1893 році М. Баллін повідомив редакцію «Посередника» про те, що вийшов 1-ий Альманах французьких кооперативних товариств. У числі ініціаторів справи він знаходився у листуванні з професором Шарлем Жидом і просив редакцію увійти у зносини з французькими кооперативними лідерами, оскільки був переконаний, що зв'язок керівників кооперативного руху з читачами буде взаємокорисним [3, № 1562].

У своєму листі, написаному наприкінці 1893–на початку 1894 року із Харкова у Манчестер до Секретаря Міжнародного кооперативного союзу Грея, Микола Баллін писав: «...наша кооперативна справа росте надзвичайно. Ми завербували велику людину — Л. М. Толстого. Він поет, і не розуміє, як він творить кооперацію, але безсумнівно він її творить» [3, № 1839].

М. Баллін листувався з багатьма відомими людьми. Зокрема, у своєму заклику до всіх прогресивно мислячих людей щодо єднання інтелігенції з простим народом, предтечею цього руху М. Баллін визнає Л. Толстого, називаючи його «поважним кооператором» [3, № 957]. У посланні ж самому Л. Толстому, М. Баллін писав: — «Любов, взаємність, кооперація — усе це прекрасно. Але що таке ці прекрасні відносини — ми не знаємо, закони їх, теорії їх ще не досліджені» [3, № 1905].

Одним із проектів Миколи Балліна було заснування видавничих кооперативних товариств. У 1869 році М. Баллін у межах Харківського споживчого товариства заснував кооперативне видавництво з метою поширення кооперативної літератури. У 1870 році Микола Петрович видав (за допомогою однієї із друкарень Санкт-Петербурга) свою працю «Первая памятная книжка русских потребительных обществ», у якій він розповів про досвід вітчизняних кооперативних товариств [5, С. 38].

Говорячи про розвиток кооперації і літературного руху в Україні, М. Баллін сподівався, що закордонні зв'язки допоможуть створити вітчизняних кооператорів і вважав за корисне, щоб «частина літературних сил нашого краю була б присвячена розробці питань кооперативної науки [3, № 400].

У 1897 році Микола Баллін, намагаючись реалізувати свою ідею створення кооперативного центру, відкрив у Харкові «Магазин кооперативних творів М. П. Балліна», метою якого було поширення кооперативних товарів закордонного виробництва [5, С. 40]. Зокрема, серед речей, виставлених на продаж, значи-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

лися: чай, фарби, велосипеди тощо.

Помер Баллін 14 травня 1904 року у Харкові.

Микола Петрович завжди підкреслював, що жив, наскільки міг, для розвитку взаємодопомоги [5, С. 41]. Він залишив нащадкам справу, яка ґрунтується на ідеях справедливості, добра і свободи, несе у собі потужний потенціал можливих економічних та соціальних перетворень, що, безсумнівно, актуально для України, яка йде по шляху побудови демократичного суспільства.

1. Баренбаум И. Е. Подвижник общественных библиотек // Советское библиотековедение. — 1979. — № 5; Степченко О. Ф. З історії бібліотечної справи в Україні: Микола Баллін про реорганізацію бібліотечної діяльності в Харківському університеті (1883–1884) // Рукописна і книжкова спадщина України. — К., 1996. — Вип. 3; Коломієць Т. В. Харківське товариство поширення в народі грамотності (1869–1920 рр.). — Х., 1998.

2. Українські кооператори: Історичні нариси. — Л.: Кооппросвіта, 1999. — С.35.

3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. — Ф. 326.

4. Баренбаум И. Е. Штурманы грядущей бури. — М.: Книга, 1987.

5. Українські кооператори: Історичні нариси. — Л.: Кооппросвіта, 1999.

6. Чаянов А. В. Краткий курс кооперации. — М., 1925. — С. 22.

7. Туган-Барановський М. И. Социальные основы кооперации. — М.: Экономика, 1989. — С. 122.

**БАРОН Ф. Р. ШТЕЙНГЕЛЬ — ПРЕДСТАВНИК ВОЛИНСЬКОЇ
ПІЛКИ РОСІЙСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ РОДИНИ ШТЕЙНГЕЛІВ**

Останнім часом серед науковців все більшої популярності набуває персонологічний підхід до вивчення української культури. Він дозволяє глибше з'ясувати роль людського фактора в історії. Метою даної публікації є дослідження основних моментів життя та діяльності видатного культурного і громадсько-політичного діяча України — барона Федора Рудольфовича Штейнгеля. Ім'я Ф. Р. Штейнгеля майже до сьогодні було забутим, про його життя та діяльність відсутні монографії та ґрунтовні публікації. Короткі біографічні відомості наведено у праці В. Г. Стрельського «Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920)» [1]. Автор основну увагу акцентував на діяльності барона як українського посла в Берліні під час правління уряду Гетьманату. Висвітленню ролі Ф. Р. Штейнгеля у справі краєзнавчого вивчення волинського регіону як засновника і власника першого місцевого музею на Волині, присвячені роботи деяких краєзнавців — С. Шевчука, Г. Непомнячого, Г. Бухала [2]. Джерелознавчі аспекти проблеми розглянуто і автором даної публікації у статті, присвяченій епістолярній спадщині Ф. Р. Штейнгеля [3]. Епізодичні згадки про Федора Рудольфовича, а також про інших представників родини Штейнгелів подано і в праці В. Ковалинського «Меценати Києва» [4].

Старовинний дворянський, баронський і графський рід Штейнгелів представлений у світовій історії багатьма видатними посталями. Карл-Август Штейнгель (1801–1870) — професор у Мюнхені, відомий як один з перших винахідників електромагнітного телеграфу; брати Гуго-Адольф (1832–1893) та Едуард (1830–1878) Штейнгелі — видатні дослідники у галузі обчислення оптичних інструментів, об'єктивів, окулярів; барон Володимир Іванович Штейнгель (1783–1862) — російський громадсько-політичний діяч, декабрист, письменник; барон Федір Рудольфович Штейнгель (1870–1946) — громадсько-політичний, культурний діяч України, історик-краєзнавець, дипломат, меценат [5, С. 885; 6, 1].

Традиційно вважається, що історичні корені родини Штейнгелів походять із Остзейського краю. Іоанн фон Штейнгель був міністром курфюрста Саксонського, його сини Іоанн-Вільгельм, полков-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ник російської служби, російський представник при німецькому імператорі та Фрідріх-Яків одержали у 1777 році баронський титул Римської імперії, який був затверджений за родиною Штейнгелів Сенатом у 1863 році. «Височайшим указом» 1812 року фінляндський генерал-губернатор і головнокомандувач російськими військами в Фінляндії генерал-лейтенант барон Фабіан, син Фрідріха-Якова (по російськи — Фадей Федорович) був пожалуваний графським титулом Великого Князівства Фінляндського [5, С. 888].

Історико-біографічні відомості, що збереглися про представників родини Штейнгелів вкрай лаконічні і, на жаль, не дають достатньої інформації для повного опису генеалогії цього роду. За браком першоджерел часом досить проблематично встановити прямі родинні зв'язки. Завдяки енциклопедичним словникам вдалося з'ясувати, що батько Ф. Р. Штейнгеля, Рудольф Васильович Штейнгель, був племінником Володимира Івановича Штейнгеля, а той, в свою чергу, — племінником фінляндського генерал-губернатора графа Фабіана (Фадея Федоровича) Штейнгеля.

Федір Рудольфович Штейнгель народився 26 листопада (9 грудня за н.ст.) 1870 року в сім'ї інженера, статського радника барона Рудольфа Васильовича Штейнгеля (місце народження не встановлено). У 1878 р. Рудольф Васильович придбав у Павла і Антона Павловичів Безерді Городоцький маєток у Рівненському повіті Волинської губернії [7, Спр. 7]. М'який клімат цього регіону якнайкраще підходив для малого Федора (хлопчик з дитинства хворів на епілепсію). Мати Федора Рудольфовича, Марія Федорівна, була україною і, відповідно, впливала на формування світогляду сина. Позитивний вплив на хлопця мало й українське оточення. В Городку він провів велику частину свого життя, тісно спілкуючись з мешканцями села. Родина барона регулярно відвідувала православну церкву. Крім Федора в сім'ї Штейнгелів було ще троє дітей: Сергій, Іван та Володимир. Пізньої осені родина переїздила до Києва, де їм належало кілька будинків.

Початкову освіту Федір здобув в одній з київських гімназій. Пізніше (у листі до своєї дружини Віри Миколаївни від 19.12.1901), розповідаючи про своїх супутників під час подорожі до Петербурга на зоологічний з'їзд, Федір Рудольфович згадував «старого Жука, який був моїм улюбленим вчителем у гімназії, вчителем фізики». З подальшої розповіді дізнаємося, що Жук завідував метеорологією Київського політехнікуму і «притому був директором реального училища [8, № 42, Арк. 1].

Вищу освіту Федір Рудольфович здобув на природничому від-

діленні фізико-математичного факультету Варшавського університету. На жаль, навчання проходило з кількома перервами. У 1891 р. Штейнгель одружився. Через 9 місяців спільного життя дружина померла, залишивши малого сина. Майже відразу по тому, у 1892 році, пішов з життя і батько Федора Рудольфовича — Рудольф Васильович. Ці особисті трагедії похитнули і без того слабе здоров'я барона Штейнгеля і, ймовірно, він залишив навчання. 26 вересня 1893 року Федір Рудольфович одружився вдруге — із своєю двоюрідною сестрою Вірою Миколаївною Штейнгель, яка на довгий час стала йому справжнім другом, соратником і помічником. Саме в цей час Федір Рудольфович вирішив відновити навчання в університеті. З цього приводу із захопленням висловлювався в одному з листів до барона А. Г. Радзівський, давній друг і лікар родини Штейнгелів: «Как меня глубоко порадовало Ваше решение снова поступить в Университет. Мне кажется, что именно одна наука с ее глубиной, с ее прониканием в корни вещей могла бы напитать такую натуру как Ваша. Я убежден, что Вы не ограничитесь университетскими курсами, что наука найдет в себе силы привязать Вас к себе» [8, № 222, Арк. 1].

Проте, у 1895 р. Ф. Р. Штейнгель знову змушений був залишити навчання. В особовому фондї Ф. Р. Штейнгеля зберігається чернетка «Прошення об отчислении из Университета по состоянию здоровья» на ім'я ректора Варшавського університету. Офіційних документів, які засвідчували б, що Федір Рудольфович закінчив повний курс навчання в університеті нами, на жаль, не знайдено. Але відомо, що він продовжував вчитися у Варшаві ще у 1904 році. Про це свідчить його записник № 5. де, зокрема, він склав список речей, необхідних йому для університету [8, № 741(5), Арк. 26].

Зі студентських років барон Ф. Р. Штейнгель розпочав активну наукову діяльність. Саме у Варшаві він познайомився з Миколою Федотовичем Біляшівським, який тоді працював над впорядкуванням та систематизацією архіву колишнього Фінансового управління Царства Польського. Молоді романтики, захоплені ідеями культурницької роботи в ім'я розвитку української нації, вирішили згуртувати навколо себе науковців та аматорів, створити осередок, діяльність якого б цілком і повністю присвячувалася всебічному висвітленню минулого та сучасності рідної землі. Втіленням цих прагнень стала організація в с. Городок обласного музею Волині. Розроблена М. Біляшівським та Ф. Штейнгелем програма цього закладу була пер-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

шою в історії українського музеезнавства спробою наукового підходу до організації музеїв та планування їхньої діяльності.

Сам барон Штейнгель був не лише власником музею та співавтором програми, а й активним членом наукового гуртка, що сформувався в Городку з перших днів діяльності закладу. На початковому етапі Федір Рудольфович очолив дослідну групу, яка збирала зоологічні колекції для природничого відділу. Штейнгель займався впорядкуванням експозицій відділу та науковим опрацюванням експонатів. Результати роботи з ентомологічними колекціями були використані ним в авторській науковій праці, присвяченій процесам травлення у комах. Дослідження здобуло високу оцінку багатьох вчених-зоологів. Про це повідомляє сам Ф. Р. Штейнгель у листі до Віри Миколаївни: «Представь себе мое изумление, когда эти известные профессора (*Холодковский, Кулагин, Комаров — автор*) при первом же назывании моей фамилии сейчас говорят: «а, это Вы, который писали о принятии пищи у насекомых?». Холодковский выразил радость, что я первый из русских взялся за совершенно еще не исследованные процессы и предложил мне весь собранный им по этому вопросу материал» [8, № 43, Арк. 4]. Сам Федір Рудольфович не вважав себе професійним зоологом. Він писав: «...даже так скромно занимаюсь зоологией, совершенно частным человеком, можно быть членом, равноправным как бы с другими зоологами» [8, № 43, Арк. 4]. На жаль, досягнення Федора Рудольфовича в цій галузі знань і сьогодні залишаються маловідомою сторінкою його наукових студій.

Сучасній історичній науці Ф. Р. Штейнгель більш відомий як археолог. Ще з студентських років, захопившись краєзнавством, він на власні кошти займався археологічними розкопками на Волині. Так, зокрема, в липні-серпні 1897 року ним здійснено розкопки курганів на 4-х слов'янських могильниках VII–IX ст. у Рівненському повіті на лівому березі р. Устя. Найзначнішим досягненням Штейнгеля-археолога стало виявлення у 1898 році і подальше дослідження стоянки та майстерні неолітичної доби в Городку. Федір Рудольфович брав участь в роботі археологічної секції під час двох наукових експедицій на території Волині, організованих Городоцьким музеєм у 1899–1900 рр. На основі результатів експедиційних досліджень та щоденників розкопок, а також використовуючи свої попередні напрацювання в цій галузі, Штейнгель написав узагальнюючу працю «Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг.» [9].

Високо цінував здобутки Штейнгеля-археолога Федір Кіндратович Вовк. Під час відвідин ним у 1909 році Городецького музею деякі експонати, а особливо археологічного та антропологічного відділів, зібрані Ф. Р. Штейнгелем, Федір Кіндратович назвав «коштовностями науки» [10]. Надзвичайно зацікавили вченого і світлини з експозиції музею [11, ФА, В/4632]. Загалом він глибоко співчував самій ідеї створення подібного закладу [10]. Нечисленні зразки листування між Ф. Р. Штейнгелем та Ф. К. Вовком, що зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України, свідчать про неабиякий вплив останнього на власника музею. В листі до Ф. К. Вовка від 20 серпня 1909 року Федір Рудольфович писав: «...мы все часто вспоминаем Вас и Ваше пребывание в Городке. Помимо того, что личное знакомство с Вами дало мне много, но и вообще чувствуешь удовлетворение, если видишь, что к чему-нибудь да пригодились труды, положенные в музей Городецкий» [10]. Співпраця вчених тривала ще довгі роки. Так, зокрема, у 1916 році, коли планувалося в західному регіоні Російської імперії створити Товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва, на посаду його голови Ф. К. Вовк пропонував як одного з найкращих претендентів саме барона Ф. Р. Штейнгеля [11, ФА В/850].

Чітко визначити класифікаційні грані сфер наукової діяльності Ф. Р. Штейнгеля практично неможливо. Професійно займаючись археологією та зоологією, вчений випробовував себе на аматорському рівні також як метеоролог (протягом багатьох років вів відповідні спостереження, фіксуючи дані, роблячи прогнози), фольклорист (записи пісень, здійснені ним за допомогою фонографа, склали чималу колекцію у етнографічному відділі музею) [8, № 74(3), 12, 13, 14]. Значний доробок у творчій діяльності барона склали і зібрані ним фотознімки історичних пам'яток регіону, які і дотепер не втратили своєї цінності. Частина цієї колись обширної колекції нині експонується у Національному музеї історії України.

Ф. Р. Штейнгель співпрацював з багатьма науковими організаціями та товариствами. Зокрема, він був почесним членом Товариства дослідників Волині, товаришем (заступником) голови Українського наукового товариства в Києві [15, 16].

У дослідженні постаті Ф. Р. Штейнгеля у контексті розвитку української науки і культури, принциповим, на нашу думку, напрямом має бути висвітлення його діяльності як добродійника та мецената. Ініціативи Федора Рудольфовича в цій сфері продовжували глибокі і давні традиції родини Штейнгелів. З листа Володи-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

мира Рудольфовича Штейнгеля до брата Федора дізнаємося, що їх батько запровадив ряд стипендій для талановитих дітей, батьки яких неспроможні були забезпечити їм здобуття освіти, і зобов'язав своїх синів продовжувати цю традицію [8, № 404]. Ф. Р. Штейнгель не обмежується лише виконанням батьківського заповіту, а активно брав участь у багатьох благодійних проектах, не залишаючи в щедрості своїй простих знедолених людей. Найкращим підтвердженням цьому є слова вдячності, які ми читаємо на сторінках листів-подяк: «Всемилоствейший покровитель и благодетель нас бедных, бесильных и бездомных!», «Такого божественного милосердия и такого участия к людям — в людях я положительно не наблюдал. До сих пор я сталкивался преимущественно с христианами только по внешности. Вы же идею христианства носите в себе, она Вам свята в Вашем жизненном пути!» [8, № 196]. Словами вдячності згадували добродійника і мешканці села — старожили, які були сучасниками барона. За їхніми свідченнями Федір Рудольфович приділяв багато уваги розвитку освіти і культури на селі, духовному зростанню людей. У 1906 році в Городку розпочалося будівництво приміщення для школи [17]. У проєкті двокласного училища, складеному Ф. Р. Штейнгелем, зазначалося, що всі витрати на будівництво та повне утримання училища він бере на себе. Крім переліку дисциплін тодішньої загальноприйнятої програми початкової освіти, Федір Рудольфович пропонував з часом запровадити бесіди з питань сільського господарства, садівництва, городництва, бджільництва. Крім того, для здібних дітей — оволодіння будь-яким ремеслом, для чого мали бути запрошені спеціальні викладачі та влаштовані майстерні. Він заснував при школі бібліотеку, що мала два відділи: учнівський та вчительський. У її невеличких за обсягом фондах були підручники, художня література, періодичні видання для безкоштовних народних читалень, які видавалися Міністерством народної освіти, репродукції картин. Ф. Р. Штейнгель взяв активну участь у створенні пересувного музею навчальних посібників під егідою Комітету грамотності. Цей захід мав на меті зібрати підручники (з природичих наук, історії, археології) і розіслати їх в школи, гімназії [18].

Федір Рудольфович побудував у своєму маєтку за власний кошт лікарню та забезпечував її функціонування протягом багатьох років. Там працював досвідчений лікар Федір Пилипович Ріхтер. Високої якості ліки, комплекти інструментарію закуповувалися за кордоном. Послугами лікарні користувалися не лише жителі Городка, а й жителі віддалених сіл та містечок. Так, напри-

клад, у 1896 році лікар надав допомогу 7414 хворим [7, од. зб. 39]. Збереглися листи хворих з подяками до організатора цієї лікарні, «для страдающих устроенной», наприклад, від сільського вчителя Меркурія Іванова від 21.11.1896 [8, № 88, арк. 1]. Високу репутацію лікарні підтверджує і офіційний лист Волинського губернського лікарського інспектора з проханням до Ф. Р. Штейнгеля надати допомогу лікарям-окулістам, відрядженим «попечительством императрицы Марии о слепых» у Волинську губернію: «Зная Ваше просвещенное внимание к больным, я позволяю себе обратиться к Вам с покорнейшей просьбой, не признаете ли Вы возможным избрать первым пунктом Ваше имя Городок» [8, № 127].

Крім лікарні та школи Ф. Р. Штейнгель побудував для селян кооперативну читальню, спорудив двоповерхового дерев'яного водяного млина, який крутив електротурбину, що подавала струм не лише у маєток, але й у школу, лікарню, церкву, читальню та в помешкання вчителів. У так званому Проваллі — найбільш мальовничому місці у Городку — барон у святкові дні організовував для селян, особливо молоді, різні розваги. Тут грали сільський духовий та два струнні оркестри, співав сільський хор, під вечір у такі дні роздавалися дітям подарунки — печиво, цукерки, а самодіяльним митцям вручалися спеціальні призи.

Благодійницька діяльність барона Ф. Р. Штейнгеля не обмежувалася допомогою жителям одного села, а поширювалася й на інші повіти і губернії. Про це детально описано в офіційних документах, що були об'єднані у «Дело об испрошении землевладельцу барону Штейнгелю звания камер-юнкера» та зберігалися в канцелярії Київського, Волинського та Подільського генерал-губернатора. Датовано справу 1 листопада 1900 р. — 10 квітня 1901 р. Найбільш змістовним для дослідження меценатської діяльності Ф. Р. Штейнгеля, на нашу думку, є лист Волинського губернатора Дуніна-Борковського, в якому він подає перелік найбільших пожертв Федора Рудольфовича, зазначаючи при цьому, що благодійницька діяльність барона є настільки обширною, що зібрати про неї точні відомості майже неможливо. Крім пожертв на будову церков, культових споруд, виплати щомісячних пенсій багатьом біднякам та калікам, у листі згадуються пожертви: «...на женскую и акушерскую клинику при Университете св. Владимира в Киеве — 15 тыс. руб., детскую клинику при том же университете — 3 тыс. руб., житомирский родильный приют — 2 тыс. руб., постройку православного соборного храма в Варшаве — 5 тыс. руб., постройку реального училища св. Екатерины при Лютеранской об-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

щине в Києве — 1 тис. руб., реставрацію Аскольдової могили — 1 тис. руб....» [19]. Ці та інші внески, на думку губернатора, були вагомою підставою для нагородження барона Ф. Р. Штейнгеля званням камер-юнкера. Однак, документального підтвердження присвоєння такого звання баронові нами не знайдено. З документів особового фонду Ф. Р. Штейнгеля в Інституті рукопису НБУВ відомо лише, що 12.03.1906 члена обліково-позичкового комітету по сільськогосподарських кредитах Рівненського відділення Державного банку барона Федора Штейнгеля нагороджено орденом Св. Станислава третього ступеня [8, № 20, Арк. 2].

Враховуючи тогочасні історичні обставини та втрату значної кількості документальних джерел, ми припускаємо, що наведене вище є далеко не повним переліком вчинків та досягнень Штейнгеля-мецената.

В перші роки ХХ ст. починається якісно новий етап в житті та діяльності барона Ф. Р. Штейнгеля. Справжній інтелігент, прогресивний діяч своєї доби, барон Штейнгель не міг стояти осторонь суспільно-політичних подій, що охопили у той час усю країну. Як прогресивний політик, Ф. Р. Штейнгель реалізував себе в 1906 році, ставши депутатом від І Державної думи від м. Києва. Федір Рудольфович входив до складу пам'ятної в історії вітчизняного національно-визвольного руху Української парламентської громади. Його депутатська діяльність охоплювала великий спектр проблем тогочасного суспільства. Ф. Р. Штейнгель брав участь у роботі законопроектної комісії, відстоюючи вимоги виборців Києва щодо скасування смертної кари, повної амністії всім учасникам революційних виступів [19, № 6, Арк. 1]. Він співпрацював і в парламентських комісіях, що займалися питаннями віротерпимості, адміністративної та аграрної реформи. Свої враження, спостереження за роботою Думи Федір Рудольфович фіксував у записнику, залишивши нащадкам мемуарну хроніку тих буремних подій, починаючи з перших засідань і закінчуючи власними висновками щодо причин розпуску І Державної думи [19, № 741(6)].

Підписавши разом з іншими демократичними та ліберальними депутатами славнозвісну Виборзьку відозву до народу, Ф. Р. Штейнгель зазнав перелідувань: був на три місяці ув'язнений, а потім на довгі роки став об'єктом нагляду з боку жандармів. Наприкінці 1906 року Волинським губернським жандармським управлінням було заведено кримінальну справу за звинуваченням барона Штейнгеля у виголошенні революційної

промови перед селянами с. Городок щодо причин припинення діяльності І Державної думи. В одному з листів помічника начальника ВГЖУ повідомлялося, що селяни, змовившись, не дали свідчень проти барона і тому за відсутністю складу злочину справу було зрештою закрито [20].

Не зважаючи на утиски, Ф. Р. Штейнгель і далі брав активну участь у громадсько-політичному житті. Як член ЦК кадетської партії, він у своїх записниках подає стисло хроніку деяких засідань: «Сперва были доклады о деятельности партии и ее отделов до сего времени. Затем доклад Миллюкова и Гессена о законе 11 декабря и об отношении нашем к этому вопросу...» [8, № 41, Арк. 1 зв.]. «Вчера по предложению Струве послали телеграмму премьеру Англии и представителям либеральной партии, одержавших страшно крупную победу на выборах» [8, № 48, Арк. 3]. З листів Федора Рудольфовича видно, що він не обмежувався у них сухими фактами, а намагався осмислити своє істинне місце і призначення в світі політики: «...я недоволен собою, вообще сомневаюсь в себе, в своих способностях, в возможности сделать в жизни действительно что-нибудь полезное. Отчего такие мысли? Как я начал последнее время заниматься партийными делами, я как-то, не рассуждая, отдался этому делу, так как чувствовал невозможность сидеть сложа руки. Приехав же сюда и бывая каждый день на службе, я понял, что назначение наше иное: передо мной в обликах отдельных людей вся Россия» [8, № 48, Арк. 3 зв.]. Така ж емоційна насиченість, боротьба зі своїми сумнівами, орієнтація на справжні життєві цінності простежується і в подальших листах, датованих 1907 роком. За змістовим акцентом їх можна віднести до листів-роздумів, «документів душі». Ці зразки епістолярію створювалися Ф. Р. Штейнгелем далеко від Батьківщини під час лікування у санаторії в Німці. Лист, датований 10 квітня 1907 року, є своєрідним резюме, філософським осмисленням власного життя: «Я болен хронической болезнью, которую, к сожалению, излечить совсем нельзя, этому как фатуму надо покориться. ...Я убежден, что можно в жизни принести много пользы и прожить недаром. Я не могу согласиться, что до сих пор жизнь моя была ни к чему и я убежден, что еще многое сделаю. ...Это не каприз, не упрямство, а громадные, ужасные мучения, это болезнь: «тоска по родине» [8, № 57, Арк. 1–4 зв.].

У 1908 році Федір Рудольфович увійшов до складу Товариства українських поступовців (ТУП), яке об'єднало весь цвіт україн-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ської інтелігенції. Завдяки близькому знайомству Ф. Р. Штейнгеля з багатьма представниками поступового російського громадянства, ТУП змогло встановити з ними дружні стосунки. До Києва на спільні засідання з українськими поступовцями приїздили друзі та соратники барона, видатні російські політичні діячі П. Мілюков, М. Некрасов, В. Обнинський. Зокрема, остання велика нарада П. Мілюкова з українцями в Києві відбулася у лютому 1914 року в присутності кількох десятків людей у помешканні Ф. Р. Штейнгеля на Липках [21, С. 58].

Восени 1915 року Ф. Р. Штейнгель очолив Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. Сам Федір Рудольфович дивився на завдання Союзу дуже широко, особливо щодо майбутнього. Він вирішив приєднати до участі в ньому місцеві культурні сили, справедливо вважаючи, що нікому так близько не припадають до серця завдання Союзу в справі допомоги зруйнованим війною українським землям, як самим українцям. У лютому 1917 року, коли влада в Росії перейшла до Тимчасового уряду, Ф. Р. Штейнгеля було обрано головою Київського Виконавчого комітету.

Федір Рудольфович входив і до першого складу Української Центральної Ради (7 березня–7 квітня 1917 р.). У квітні 1917 року брав участь у роботі Всеукраїнського Національного Конгресу в складі його президії. У серпні 1917 року Д. І. Дорошенко, формуючи новий уряд, висунув кандидатуру Ф. Р. Штейнгеля на посаду Генерального секретаря (міністра) торгівлі й промисловості. Той відмовився, посилаючись на слабе здоров'я. Але попереду його чекала інша, не менш важлива місія — дипломатична. Вже з 1918 року барон Штейнгель знову в епіцентрі політичних подій, хоча не на рідній землі, а за кордоном — в Німеччині. І знову вирішальну роль у долі Ф. Р. Штейнгеля відіграв Дмитро Дорошенко. Обіймаючи посаду міністра закордонних справ в уряді Гетьманату, він запропонував на пост посла в Берліні кандидатуру Ф. Р. Штейнгеля, людини, яка свою прихильність до української справи засвідчила цілими роками громадської і культурно-національної діяльності. «За найцінніше в Ф. Р. Штейнгелі я вважав його ідеальну громадську чесність, вірність обов'язку і взагалі ті високі особисті прикмети, які робили з нього таку рідкісну, на жаль, у нас постать справжнього джентльмена» [21, С. 269].

Після завершення громадянської війни Ф. Р. Штейнгель повернувся до Городецького маєтку. Відсутність будь-яких документальних джерел ускладнює дослідження післявоєнного періоду

життя та діяльності барона. Деякі узагальнені відомості подають свідчення очевидців. І хоча вони не позбавлені суб'єктивізму і не можуть претендувати на статус наукового біографічного джерела, все ж є чи не єдиним інформаційним матеріалом для складання загального уявлення про даний період життя особи.

З 1921 року в результаті Ризького мирного договору частина Волинських земель, у тому числі і Рівненський повіт, опинилися у складі Польщі. Її колоніальна політика була спрямована на нищення української культури, освіти, шкільництва. Опинившись в таких умовах, Ф. Р. Штейнгель продовжував свою діяльність на ниві утвердження і примноження культурного надбання української нації.

За свідченням жительки села Городок Домини Микитівни Столярчук, яка в той час була учнівського віку, Федір Рудольфович після повернення відновив роботу школи. Розуміючи важливість освіти для процесу формування підрастаючого покоління, він особисто відвідував помешкання селян, вмовляючи їх віддати своїх дітей до школи. Вбачаючи в цих школярах майбутнє нації, Федір Рудольфович, зі слів Домини Микитівни, весь свій вільний час віддавав дітям і молоді: особисто брав участь у підготовці та проведенні з ними вечорів української літератури, мистецтва, театру, у влаштуванні дійств під час календарно-обрядових свят тощо. Про громадсько-політичну діяльність Ф. Р. Штейнгеля у цей період свідчить документ, знайдений нами в Державному архіві Рівненської області — про належність його до Русько-селянської партії — політичної організації українських селян у Польщі, що стояла на сторожі їх інтересів. Зокрема, Ф. Р. Штейнгель представляв Волинь на I з'їзді «русських» організацій у Польщі 25 грудня 1935 р. [22].

Після приходу Червоної Армії на Рівненщину у вересні 1939 р., як згадувала Олександра Головата, Ф. Р. Штейнгель роздав знайомим усе своє майно, навіть меблі і книги. Собі залишив тільки найнеобхідніше. Тимчасове правління м. Рівного 1 грудня 1939 р. прийняло постанову про передачу «приміщення колишнього барона Штейнгеля (село Городок)... відділу народної освіти для середньої школи» [23]. Пізніше у будинках маєтку розташували протитуберкульозний санаторій. Родина Штейнгелів вимушена була жити у своєї колишньої кухарки. В січні 1940 року на підставі радянсько-німецької угоди, згідно якої німці-волиняни підлягали депортації, родина Штейнгелів змогла виїхати до Німеччини.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Помер Федір Рудольфович 11 лютого 1946 року у Дрездені (за іншими даними м. Раденбург) в Німеччині у віці 75-ти років.

Отже, представник російсько-німецької родини барон Федір Рудольфович Штейнгель своїм життєвим подвигом заслужив достойне місце серед кращих синів України. Багатогранність діяльності, подвижництво у сфері духовного збагачення та культурного зростання нації дають підстави вважати Ф. Р. Штейнгеля одним з видатних представників українського національно-визвольного та культурницького руху.

1. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національного відродження (1917–1920). — К., 1999. — С. 42–43.

2. Шевчук С. Жертовність для утвердження України. — Рівне: Волинські обереги, 2002. — 99 с.; Непомнящий Г. Городоцький музей Ф. Р. Штейнгеля // Велика Волинь. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир: Журфонд, 1994. — Т. 15. — С. 168–173; Бухало Г. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки. — Вип. 1. 100-річчю музейної справи на Рівненщині присвячується. Рівне: Б. в., 1996. — С. 11–16.

3. Миронець Н. Епістолярна спадщина Ф. Р. Штейнгеля в фондах Інституту рукопису НБУВ як джерело дослідження його життя та діяльності // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2002. — С. 32–41.

4. Ковалинський В. Меценати Києва. — К., 1998. — С. 70, 92, 219, 222, 226.

5. Энциклопедический словарь. Изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. — СПб, 1903. — Т. XXXXIX. — С. 885.

6. Энциклопедический словарь Русского библиографического института Гранат. 7 изд. — Т. 50. — С. 438.

7. Державний архів Рівненської області (ДАРО), Ф. 366, Оп. I, Од. зб. 7.

8. Інститут рукопису (ІР) НБУВ, Ф. 109.

9. Штейнгель Ф. Р. Раскопки курганов в Волынской губернии, произведенные в 1897–1900 гг. — К.: Б. и., 1905. — 47 с.

10. ІР НБУВ, Ф. XXXI, Оп. I, Од. зб. 2194, Арк. 2 зв.

11. Архів Інституту археології (ІА) НАН України.

12. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за первый год с 25 ноября 1896 года по 25 ноября 1897 года (составил Н. Беляшевский). — Варшава: Тип. Ф. Чернака, 1898. — 60 с.

13. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель за второй год с 25 ноября 1897 года по 25 ноября 1898 года (составил Н. Беяшевский). — К., 1899. — 62 с.

14. Отчет Городецкого музея Волынской губернии барона Ф. Р. Штейнгель с 25 ноября 1898 года по 25 ноября 1904 года — К.: 1905 — 82 с.

15. Труды Общества Исследователей Волыни. — Житомир, 1915. — Т. VII. — С. XXII.

16. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє-минуле (1901–1914). — Вінніпег, Манітоба, 1949. — 167 с.

17. Будова збереглася до наших днів і там по нині функціонує школа.

18. ІР НБУВ, Ф. XXXI, Оп. I, Од. зб. 375, Арк. 11.

19. ЦДІАК України. — Ф. 442, Оп. 630, Од. зб. 575, Арк. 1.

20. ЦДІАК України. — Ф. 1335, Оп. 1, Од. зб. 565, Арк. 1–29.

21. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). — Мюнхен, 1969. — С. 58.

22. ДАРО. — Ф. 30, Оп. 20, Од. зб. 935, Арк. 243.

23. Там само, Ф. Р — 106, Оп. 1, Од. зб. 1, Арк. 85.

М. Ю. Костиця

СВЯЩЕНИКИ — КРАЄЗНАВЦІ І ДОСЛІДНИКИ ВОЛИНИ

Роль духівництва у піднесенні українського національного руху кінця ХІХ–поч. ХХ ст., зокрема у розвитку краєзнавства, й по сьогодні залишається недостатньо дослідженою проблемою. Особливою мірою це стосується Волині (у минулому — частини так званого Південно-Західного краю Російської імперії), де в силу специфіки етносоціальної структури суспільства саме православному духівництву належало провідне місце серед освічених верств українства. Як не парадоксально, поштовх патріотичному спрямуванню православного духівництва Волині у вивченні рідного краю дали в середині ХІХ ст. поступки російського самодержавства, обумовлені його політичною стратегією — прагненням залучити українство до боротьби з польським впливом на Правобережжі, яке царизм намагався перетворити на «исконно русский край» [1]. З цією метою на тлі загального посилення русифікаторської політики вже в першій половині ХІХ ст. здійснюються спочатку дещо епізодично і хаотично, а пізніше — більш цілеспрямовано, з відповідним ідеоло-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

гічним забарвленням, дослідження Волинського краю [2]. За розпорядженням Синоду від 19 травня 1850 р., православній церковній ієрархії доручалося скласти історико-статистичний опис Волинської єпархії. Виконання цього відповідального завдання було покладено на викладачів Кременецької духовної семінарії — професорів Миколу Уводського та Амвросія Доброворського, учителів церковної історії Костянтина Жуковича та Адріяна Пурієвича. Однак невдовзі, у зв'язку з переїздом цих викладачів до інших місць служби, авторський колектив розпався, а робота над описом фактично припинилася [3]. Протягом тривалого часу намагання Єпархіального управління налагодити систематичне збирання історико-статистичних матеріалів і описів на місцях не увінчалися успіхом. Ця робота в основному проводилася лише завдяки ентузіазмові окремих подвижників, закоханих у рідний край. Серед них особливою старанністю відзначався священик з Новоград-Волинського повіту Василь Комашко, який регулярно друкував краєзнавчі матеріали на сторінках «Волинских губернских ведомостей» (далі «ВГВ») [4].

Помітні позитивні зрушення у розвитку краєзнавчих досліджень сталися з появою часопису «Волинские епархиальные ведомости» (далі — «ВЕВ»), заснованого 1867 р. при Волинській духовній семінарії. Невдовзі навколо єпархіального органу, очолюваного викладачем семінарії М. І. Петровим, сформувалося широке коло краєзнавців, переважно вихідців з давніх священицьких родин краю, викладачів семінарії, інших навчальних закладів. Для багатьох з них поява «Ведомостей» стала стимулом до наукової праці [5]. Серед священиків виявилось чимало яскравих особистостей, які працювали в архівах, вивчали документи, сумлінно, за покликанням, робили свою буденну справу в царині дослідження рідного краю. Окремі з них стали згодом справжніми дослідниками-краєзнавцями. Для того часу таке явище було цілком закономірним і зумовлювалося соціальним статусом священика. У містечках, селах, парафіях вони виконували функції офіційних істориків, хронікерів і реєстраторів подій, що відбувалися в межах вузької спільноти людей. У віданні священиків знаходилися церковні архіви, метричні і сповідні книжки, клірові відомості. Все це дозволяло їм ґрунтовно і вільно орієнтуватися у минулому. Неабияку роль у формуванні масової історичної свідомості серед служителів культу відіграла спрямованість системи духовної освіти в семінаріях і академіях, де виховувалися працездатність,

сумлінність, тренування пам'яті та інші важливі риси, необхідні в майбутньому для дослідницької роботи.

Найпомітнішою постаттю серед священиків-краєзнавців був Аполлоній Сендульський з Острожчини. На початку 60-х рр. XIX ст. він відгукнувся на заклик волинського єпархіального начальства до створення історико-статистичних описів міст і сіл краю. Першою його друкованою працею став нарис «Історія села Сивки» («ВЕВ», 1868 р.) У цьому часописі під рубрикою «Матеріали к історико-статистическому описанию православных церквей и приходов Вольнской губернии» протягом 1868–1882 рр. він оприлюднив 39 історичних нарисів про міста та села губернії [6]. Публікацією цих нарисів дослідник фактично започаткував розробку історії міст, сіл і парафій, заклав підвалини подальшого вивчення Волині наступними поколіннями краєзнавців. Творчості А. Сендульського притаманні риси об'єктивності викладу фактів, широкого використання документальних джерел, порівняльного історико-статистичного методу дослідження. Історію рідного краю А. Сендульський розглядав як невід'ємну частку історії України. Він мусив писати твори російською мовою за прийнятими тоді стандартами, крізь які чітко простежується просвітницьке зображення самобутності укладу українського населення на Волині, його духовної і матеріальної культури [7]. Крім історичних нарисів А. Сендульський залишив праці — «Із споминів сільського священика», «Автобіографія», літопис своєї парафії у с. Сивки (власноручно ведений ним впродовж 28 років), нариси з історії містечок Лабуні, Степані та інших населених пунктів, окремі з яких були опубліковані у 80–90-х рр. XIX ст. в «Киевской старине».

Плідно досліджував свій рідний край священик і церковно-освітній діяч Стефан Барановський [8]. Його перу належать десятки краєзнавчих нарисів, присвячених історії Волині. Найбільший інтерес становлять публікації про Адама Киселя, князя Андрія Курбського, матеріали з історії друкарства, історії Кременеччини і Острожчини [9].

Протягом багатьох років на шпальтах «ВЕВ» регулярно друкували різноманітні краєзнавчі матеріали священики П. Галанович, І. Жолтовський, Д. Левицький, І. Липський (батько майбутнього академіка В. І. Липського), М. Тучемський, М. Шумовський та багато інших. Активно сприяли становленню церковного краєзнавства на Волині викладачі духовних навчальних закладів М. Петров, І. Малишевський, Л. Похилевич, М. Теодорович, А. Хойнацький,

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

Ф. Четиркін. Ретроспективний аналіз публікацій священиків, викладачів духовних закладів та інших вже відомих нам авторів — В. Пероговського, Ф. Кітченка, Л. Рафальського — свідчить про те, що, хоча їх твори й були позначені впливом тодішньої офіційної доктрини «православия, самодержавия и народности», все ж таки вони зробили неабиякий внесок у пропаганду історичного минулого краю. Бібліографічний покажчик, складений 1938 р. рівненським істориком і краєзнавцем І. Лозов'юком засвідчує, що протягом 1867–1915 рр. на сторінках «ВЕВ» побачили світ понад тисячу різноманітних краєзнавчих публікацій [10].

Перший редактор «ВЕВ» — викладач Волинської духовної семінарії Микола Іванович Петров (1840–1921) — опублікував у часописі ряд статей з історії архітектури (храми і монастирі Волині) і освіти цього краю [11]. Підготував фундаментальне дослідження «Вольнь: Исторические судьбы Юго-Западного края» (Спб., 1888). Співавтором «Вольни» був ординарний професор Київської духовної академії, член історичного товариства Нестора Літописця Іван Гнатович Малишевський (1828–1897). Праця була схвально зустрінута громадськістю краю, викликала похваллені дискусії на сторінках тогочасної періодичної преси, користувалася популярністю в суспільстві [12]. Як справедливо зазначає сучасний дослідник Л. В. Баженов, хоча «Вольнь» і написана з проімперських позицій та має певні фактичні помилки і прогалини, її вихід у світ став помітним явищем в історіографії України і Волині, позитивно позначився на підвищенні суспільного інтересу до минувшини краю. За вагомий внесок у дослідження регіону М. І. Петрова 1894 р. обрали почесним членом Волинського церковно-археологічного товариства. З 1870 р. він — професор Київської духовної академії, з 1918 р. — один з перших академіків УАН-ВУАН [13].

Професор богослов'я, протоієрей, член Історичного товариства Нестора Літописця Андрій Хойнацький — автор багатьох історико-краєзнавчих праць. Завдяки багатому фактичному матеріалу, вони зберігають для читача інтерес і по сьогодні. Високим науковим рівнем відзначаються його праці з історії православ'я та уніатства на Волині, Почаївської Успенської Лаври, генеалогії князів Острозьких [14].

Перу викладача Волинської духовної семінарії Федоту Четиркіну належать цікаві краєзнавчі розвідки з історії семінарії, про Луцьке Хрестовоздвиженське братство, релігійну діяльність князя К. Острозького, історію краю за литовсько-польських часів тощо [15].

До числа найвизначніших краєзнавців Волині кінця ХІХ ст. належить педагог і церковний діяч Микола Іванович Теодорович [16]. Саме він взяв на себе ініціативу опрацювання та систематизації розпоршених по різних джерелах матеріалів з історії церков і парафій краю, зібраних його попередниками і фактично самотужки створив унікальне 5-томне «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» (Почаїв, 1888–1903), яке по праву можна вважати однією з вершин волинського краєзнавства останньої третини ХІХ ст.

Зокрема, в першому томі видрукувано авторські нариси «Краткий очерк истории Волыни», «Епископы Волынской епархии», «Границы Волынской епархии. Ее пространства, народонаселение, устройство поверхности, реки, озера, болота, почва, царство ископаемых, климат, разделение на округа и ее управление». У другому томі автор подає нариси з історії друкарства на Волині, про родини Радзивіллів, Любомирських, Чарторийських, Острозьких; у третьому — про Кременецький ліцей і семінарію, родину Сангушків; у п'ятому — про князів Велецьких, Ружицьких, інвентар Воєгощенської церкви, люстрацію м. Ковеля 1663 р., родинно-побутові (весільні й хрестинні) пісні жителів с. Щедрогоща, докладно викладено історію повітових міст і старовинних містечок. В посиланнях, примітках вміщено цінну довідково-краєзнавчу інформацію та тексти документів латинською, польською або в перекладі російською мовами [17].

Крім «Историко-статистического описания...» перу М. І. Теодоровича належить низка фундаментальних праць з історії міст Волині: Володимира, Кременця, Заслава (Ізяслава), Старокостянтинова [18]. Окрему монографію дослідник присвятив історії Волинської духовної семінарії — своєї альма-матер, у якій він багато років служив викладачем [19]. В цій роботі М. І. Теодорович глибоко аналізує становлення духовної освіти на Волині, подає цікаві відомості про інші учбові заклади краю, зокрема про Луцьку уніатську епархіальну семінарію в Жидичині, Олицьке світське, Ковельське прихідське, Милицьке повітове, Білостоцьке духовне училища та інші заклади. М. І. Теодорович — також є автором великої кількості статей у «ВЕВ», присвячених різноманітним аспектам історії Волинської землі та окремим її постатям.

Завідувачем Давньосховища було призначено відомого краєзнавця і викладача історії Волинського жіночого училища духовного відомства О. О. Фотинського, з ім'ям якого пов'язана одна з найяскравіших сторінок в історії волинського краєзнавства. Доб-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ре розуміючись на музейній справі, Орест Овксентійович, ознайомившись зі станом справ, зрозумів, що одній людині зберігати, систематизувати і описувати зібрані в музеї пам'ятки не під силу. Тому 1892 р. на ім'я Модеста О. О. Фотинський надіслав доповідну записку з пропозицією заснувати при Давньосховищі церковне історико-археологічне товариство. Він також склав проект статуту товариства. Архієпископ Модест підтримав цю ідею, призначив комісію, яка після остаточного обговорення і доопрацювання направила статут на затвердження до Синоду і Міністерства внутрішніх справ. Вже 2 листопада 1893 р. Статут Волинського церковно-археологічного товариства було затверджено Синодом [24].

Після нетривалої організаційної підготовки, 2 січня 1894 року в приміщенні Давньосховища, що містилося в архієрейському будинку на вулиці Великій Бердичівській, відбулося відкриття Волинського Церковно-археологічного товариства (далі — ВЦАТ). Перше на Волині громадське історико-краєзнавче товариство об'єднало 12 почесних (архієпископ Модест, українські історики В. Б. Антонович, М. П. Дашкевич та ін.), 42 дійсних членів і 6 кандидатів. Керував діяльністю товариства Розпорядчий комітет, до складу якого увійшли відомі громадські діячі і краєзнавці М. Г. Барський (голова), протоієрей М. М. Трипольський, інспектор Житомирської прогімназії Я. М. Гадзинський, секретар Волинської Духовної Консисторії Є. А. Сретенський та барон І. М. де Шодуар (невдовзі його змінив О. О. Фотинський) [25, С. 5]. Хоча формально головою вважався М. Барський, проте фактичне керівництво Товариством, як і завідування музеєм та бібліотекою, здійснював О. О. Фотинський. Його народолюбна та патріотична діяльність не залишилася поза увагою єпархіальних чиновників. За свідченням учениць дослідника О. Рябчинської-Баторевич та Ф. Баторевич-Лащук, за любов до української минувшини він мав неодноразові конфлікти з Модестом. Замість курсу історії О. Фотинський певний час змушений був читати в училищі математику. Такий вердикт йому винесли за надмірну любов до української історії [26].

За статутом ВЦАТ передбачалося видання власного щорічника наукових праць. Перший том «Волинського історико-археологічного збірника» побачив світ 1896 р. Всю підготовчу роботу та редагування збірника було здійснено О. О. Фотинським і М. М. Трипольським за участю відомого київського історика М. П. Істоміна. До першого тому увійшли матеріали про історію створення ВЦАТ, Статут та списки членів Товариства, звіт про роботу у 1894–95 рр., промова на урочистому відкритті Товариств-

ва архієпископа Модеста. Широко було представлено матеріали з церковної історії Волині. Так, за підсумками пошукової роботи, проведеної у фондах Давньосховища, викладач Волинської духовної академії Г. Я. Крижановський підготував історико-діалектологічний нарис про рукописні Євангелія XV–XVIII ст. До цього випуску також увійшли статті і О. О. Фотинського «Юрий Немирич» та «К литературной истории южно-русских апокрифов».

Найбільшу увагу у другому випуску збірника (1900) привертає стаття О. О. Фотинського «Обыкновенные люди старой Волыни: из семейной хроники двух поколений дворян Загоровских во второй половине XVI в.», де простежено еволюцію життя двох поколінь відомої української шляхетської родини. Відгукуючись на цю працю, відомий історик О. І. Левицький писав, що на прикладі роду Загоровських можна ознайомитися з багатьма цікавими сторінками минулого краю, змалювати живі та рельєфні портрети інших волинян XVI ст. Рецензуючи збірник в цілому, він зазначив, що «следует признать эти издания ценными, полезными, делающими значительный вклад в сокровищницу изучения истории Волыни» [27].

Розпорядчий комітет ВЦАТ налагодив зв'язки з Київською і Віленською комісіями для розгляду древніх актів, з Археографічним та Археологічним товариствами у Москві, з Товариством історії при Московському університеті, Київським товариством Нестора Літописця, з радою Київської духовної академії, Петербурзьким археологічним інститутом, Мінським та Кам'янець-Подільським єпархіальними історико-статистичними комітетами [25, С. 6].

За описом 1894 р. у Волинському єпархіальному давньосховищі старожитностей зберігалось 376 рукописів, кілька сот актів і 195 стародруків [25, С. 7–8]. Значні документальні масиви матеріалів з історії Волині зосереджувалися у Володимир-Волинському давньосховищі старожитностей [28], в Острозькому братстві імені Острозьких [29]. Найцінніші колекції з цих давньосховищ згодом було передано до губернського Житомира. Як видно зі звіту ВЦАТ, протягом 1894 р. у Давньосховищі вели дослідницьку роботу викладач Митавської гімназії І. Гижицький, студент Московської духовної академії Ю. Тиховський, викладач однієї з Петербурзьких гімназій, колишній житомирець В. Т. Боцяновський, викладач Волинської духовної семінарії Г. Я. Крижановський [25, С. 8–9]. За ініціативою архієпископа Модеста, член ВЦАТ Д. Полянський у 1894 р. роз-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

робив власну програму щодо складання описів церков, парафій і населених пунктів краю. За цією програмою, крім описів храмів та історії їх спорудження, передбачалося збирання даних про населення, економічне і соціальне становище мешканців, відомості про їх побут, звичаї, обряди тощо. Це була фактично перша наукова програма краєзнавчого дослідження Волині [30]. Зібрані членами ВЦАТ близько тисячі церковно-парафіяльних літописів і описів містили в собі почасти унікальні відомості з різних аспектів життя краю, вони донесли до нас неповторний народний побут і традиції, які нині або забуті, або видозмінені [31]. На жаль, збереглися вони далеко не всі. У фондах Центрального державного історичного архіву України в Києві до наших днів залишилося 427 церковно-парафіяльних літописів і описів [32].

Активно співпрацював із ВЦАТ видатний український історик В. Б. Антонович. За його завданням протягом 1897–99 рр. О. О. Фотинський і М. М. Трипольський здійснили ряд наукових відряджень Волиню, зокрема, до Городищенського, Дерманського, Загоровського, Корецького, Любарського, Тригірського монастирів, міста Овруча. Зібраний ними матеріал В. Б. Антонович використав у своїй фундаментальній праці «Археологическая карта Волынской губернии» (М., 1900). За наслідками обстеження М. Трипольським і О. Фотинським пам'яток Овруча невдовзі на урядовому рівні було прийнято рішення про реставрацію унікальної пам'ятки архітектури Київської Русі — Свято-Василівської церкви.

Надзвичайно плідною була діяльність членів ВЦАТ у період підготовки XI Археологічного з'їзду, присвяченого волинським старожитностям, який відбувся 1899 р. в Києві в Університеті св. Володимира. Делегатами від Волині на з'їзді були відомі краєзнавці і дослідники А. А. Волянський, С. С. Гамченко, Л. К. Житинський, М. І. Коробка, І. І. Леонт'єв, Б. М. Прушинський, Е. Л. Руліковський, М. І. Теодорович, С. А. Уваров [33]. Від ВЦАТ делегатом був обраний О. О. Фотинський, котрий організував виставку волинських старожитностей, виступив з доповіддю, а також виконував на з'їзді обов'язки вченого секретаря секції історико-географічних і етнографічних старожитностей під головуванням видатного українського історика Д. І. Багалія [21, С.5].

У 1911 р. фонди Волинського єпархіального давньосховища поновилися експонатами з Володимир-Волинського давньосховища (зокрема близько 100 рукописів, 500 стародруків).

Перед Першою світовою війною воно було одним з найбагатших музейних закладів України. Всі ці роки головним натхненником і душею ВЦАТ та підпорядкованого йому Давньосховища залишався О. О. Фотинський, який вміло поєднував як організаційні, так і наукові функції. Його правою рукою був протоієрей М. М. Трипольський. Поряд з професійною і громадською діяльністю Микола Миколайович займався науковою роботою, зокрема в царині церковної історії та краєзнавства. У 1878 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра богослов'я «Уніатський митрополит Іпатій Потій та його проповідницька діяльність». Активний член Волинського губернського статистичного комітету, один із засновників ВЦАТ, М. М. Трипольський невдовзі став біля витоків організації Товариства дослідників Волині. Указом Сенату від 17 лютого 1906 р. М. М. Трипольського за вірну службу і здобутки на просвітницькій ниві було затверджено у дворянському званні [34].

У зв'язку з наступом німецьких військ 1915 р. значну частину експонатів Давньосховища було евакуйовано до Харкова. Подальша їх доля трагічна. У жовтні 1941 р. під час нової евакуації музейних коштовностей на схід, ешелон був знищений фашистами. Лише незначна частина експонатів, що вціліли, зберігається тепер у Харківському історичному музеї та Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка [35]. Що ж стосується долі решти експонатів Давньосховища, що залишилися в Житомирі, то, як стверджує на підставі архівних джерел мистецтвознавець Лідія Дахненко, вони 1919 р. увійшли до складу Волинського науково-дослідного музею (тепер Житомирський краєзнавчий музей) [21, С. 6].

Діяльність численної когорти священників-краєзнавців, дослідників рідного краю, сприяла становленню на Волині історичного краєзнавства як науки та певною мірою поглибленню процесу самоусвідомлення мешканцями краю своєї етнічної приналежності. До 100-річного ювілею Давньосховища науковці Житомирського краєзнавчого музею підготували виставку, провели наукову конференцію, на якій вперше за багато років гідно оцінили роль діячів ВЦАТ у вивченні краю наприкінці ХІХ–на початку ХХ ст. [36].

1. Баженов Л. В. Дослідження Волині в другій половині ХІХ на початку ХХ ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези Міжнародної науково-краєзнавчої конференції / Відп. ред. М. Ю. Костри-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ця. — Житомир, 1993. — С. 11–13.

2. Гаврилук С. В. Початки археологічних досліджень на Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир, 1997. — С. 13–15.

3. Теодорович Н. Несколько слов к читателю // Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. — Почаев, 1899. — Т. 4: Староконстантиновский уезд. — С. 922–923.

4. Комашко В. Краткое описание местечка Любомирки Новоград-Волынского уезда // ВГВ. — 1854. — № 3; *Його ж.* Церковь и ярмарка в с. Колодяжно // ВГВ. — 1854. — № 52; *Його ж.* Местечко Краснополье Житомирского уезда // ВГВ. — 1855. — № 30; *Його ж.* Нечто о пчеловодстве в южной части Новоград-Волынского уезда // ВГВ. 1856. — № 3.

5. Манько М. П. Православна церква і становлення історико-краєзнавчих досліджень на Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. — Рівне, 1994. — С. 200–202.

6. Михайлюк О. Г. Історія Волині на сторінках газети «Волыньские епархиальные ведомости» // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 382.

7. Баженов Л. В. Аполлоній Сендульський — діяч українського національного відродження, видатний краєзнавець Волині // Духовне відродження культури України: традиції, сучасність: Матеріали і тези науково-практичної конференції. — Рівне, 1994. — С. 76–78.

8. Манько М. П. Стефан Барановський — волинський краєзнавець 2-ї половини XIX ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової краєзнавчої конференції / Відп. редактор М. М. Дарманський. — Хмельницький–Ізяслав–Шепетівка, 1994. — С. 61–64.

9. Барановский С. Волынцы как переселенцы в Восточную Россию в эпоху Б. Хмельницкого // ВЕВ. — 1874. — № 18; *Його ж.* Село Колодно Кременецкого уезда, памятник судеб Волыни при короле польском Сигизмунде I // ВЕВ. — 1873. — № 14; *Його ж.* Воспоминания о прошедшем городе Кременца с 1827 по 1868 гг. // ВЕВ. — 1868. — № 27.

10. Łozowiuk I. Bibliografia artykułów naukowych ogłoszonych w Wołyńskich Eparchialnych władomościach. — Rowne, 1938. — 72 s.

11. Петров Н. Краткие сведения о православных церквях Во-
лынской епархии, в настоящее время не существующих // ВЕВ.
— 1867. — № 2–8; *Його ж.* О народных праздниках в Юго-
Западной России // Труды Киевской духовной академии. — 1871.
— Октябрь–ноябрь–декабрь; *Його ж.* Южнорусские легенды // *Ibid.* — 1877. — Март.

12. Что сделал П. Н. Батюшков для Юго-Западного края //
Волынь. — 1892. — № 94.

13. Баженов Л. В. Академік М. Петров — визначний дослід-
ник регіональної історії Правобережної України // Матеріали
VII Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнав-
ство в Україні: традиції і сучасність»: — К.: Рідний край, 1995.
— Ч. I. — С. 57–59.

14. Хойнацкий А. Ф. Западнорусская церковная уния в ее
богослужении и обрядах. — К., 1871; *Його ж.* Очерки из исто-
рии православной церкви и древнего благочестия на Волыни. —
Житомир, 1878; *Його ж.* Православие на западе России в своих
ближайших представителях. — М., 1878; *Його ж.* Почаевская
Успенская Лавра. — Почаев, 1897.

15. Четыркин Ф. Исторический очерк Волинской духовной се-
минарии // ВЕВ. — 1878. — № 21; 1879. — № 20; 1881. — № 34; *Йо-
го ж.* Древнее Луцкое Крестовоздвиженское братство (1617–1712) //
ВЕВ. 1871. — № 11; *Його ж.* Деятельность князя Константина Ост-
рожского в пользу православия в Юго-Западной Руси // ВЕВ. —
1872. — № 8–10; *Його ж.* Религиозные отношения литовско-
польских королей к древней Волыни // ВЕВ. — 1874, № 14–15;
1877, № 1, 3, 5, 7.

16. Силюк А. Микола Теодорович: Бібліографічний нарис //
Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край: Ма-
теріали IX Міжнародної історико-краєзнавчої конференції / Відп.
ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк: Надстир'я, 1998. — С. 77–79.

17. Силюк А. Там само. — С. 78.

18. Теодорович Н. И. Город Владимир Волинской губернии в
связи с историей Волинской епархии: В память девятисотлетнего
юбилея Волинской епархии. — Почаев, 1893. — 518 с.; *Його ж.*
Город Кременец Волинской губернии: Исторический очерк. —
Почаев, 1894. — 70 с.; *Його ж.* Город Заславль Волинской губер-
нии: Исторический очерк. — Почаев, 1894. — 50 с.; *Його ж.* Город
Староконстантинов Волинской губернии: Исторический очерк.
— Почаев, 1899. — 89 с.

19. Теодорович Н. И. Волинская духовная семинария... с

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

1796 по 1900 г. — Почаев, 1901. — 1022 с.

20. Костриця М. Ю., Жилюк С. І. Архієпископ Модест Стрельбицький — випускник Кам'янець-Подільської семінарії // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: Науковий збірник / Відп. ред. Л. В. Баженов. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 276–278.

21. Дахненко Л. О. Сто років Волинському єпархіальному давньосховищу // Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського єпархіального давньосховища / Гол. редколегії Б. А. Крутляк. — Житомир, 1993. — С. 3–6.

22. Костриця М. Давньосховища Волині // *Ibid.* — С. 7–8.

23. Боцяновский В. Волинское церковно-археологическое древнехранилище // ВЕВ. — 1893. — № 36.

24. Указ Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Волинской Духовной Консистории от 15 ноября 1893 года № 753. Цитується за примірником Циркуляра № 15210, що зберігається у приватному архіві М. Ю. Костриці.

25. Волинский историко-археологический сборник. — Почаев, 1896. — Вып. I.

26. Лащук Ю. Перші музеї на Житомирщині // Народна творчість та етнографія. — 1992. — № 4. — С. 30.

27. Левицкий О. Рецензия на «Волинский историко-археологический сборник» // Киевская старина. — 1901. — Ноябрь. — С. 108.

28. Василевська С. І. З історії Володимир-Волинського давньосховища // Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. — Луцьк, 1993. — С. 408 — 409.

29. Ульяновський В. І. Краєзнавча діяльність братства ім. князів Острозьких // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей і повідомлень II-ої Волинської історико-краєзнавчої конференції. — Луцьк, 1988. — Ч. II. — С. 210.

30. Полянский Д. Церковно-приходская летопись на Волини // ВЕВ. — 1884. — № 1–2. — С. 1–26; № 3. — С. 79–82; Костриця М. У витоків наукового пізнання краю // Вільне слово (Житомир). — 1995. — 8, 15 груд.

31. Баженов Л. В. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX століть: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — С. 54–56.

32. ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 2205. — Оп. 1. — Спр. 1–433.

33. Фотинский О. Волинь на XI археологическом съезде в

г. Києве // ВЕВ. — 1899. — № 32.

34. Костриця М., Кондратюк Р. Краєзнавець М. Трипольський і його нарис про Житомир // Житомирський вісник. — 1996. — 19 лип.

35. Кот С. І. Волинське давньосховище: слідами втрачених цінностей // Житомир в історії Волині і України: Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції / Відп. ред. М. Ю. Костриця. — Житомир, 1994. — С. 47—50.

36. Тези наукової конференції до 100-річчя Волинського Спархіального Давньосховища: 18–20 травня 1993 року / Відп. ред. Б. А. Кругляк. — Житомир, 1993. — 67 с.

Т. А. Галькевич

НОВІ СТОРІНКИ ДО ТВОРЧОЇ БІОГРАФІЇ В. О. КОТАРБІНСЬКОГО

В Україні XIX–поч. XX сторіччя жили і працювали чимало представників польського мистецтва, імена яких по праву ввійшли в історію не лише польської, а й української художньої культури. До їх числа належить і Вільгельм Котарбінський (1849–1921), мистецька спадщина якого в Україні ще й до сьогодні не дістала належного висвітлення, хоча прізвище цього самобутнього майстра свого часу було досить відомим та популярним. Проте, у дослідженнях з історії українського і світового мистецтва ім'я В. Котарбінського згадується лише епізодично. Чимало плутанини є у висвітленні окремих періодів творчого шляху митця [1]. Такі події з життя художника як навчання в Санкт-Петербурзькій академії мистецтв у 1875–82 рр. та одержане 1905 р. звання академіка насправді стосуються його двоюрідного брата, польського художника та педагога — Мілоша Котарбінського (1854–1944), художня творчість якого залишилася дещо в тіні здобутків та успіхів Вільгельма Котарбінського.

Вільгельм (Василь) Олександрович Котарбінський народився 30 листопада 1849 р. у місті Неборові Ловицького повіту Варшавської губернії у родині службовця. Навчаючись у Варшавській гімназії, одночасно у 1867–71 рр. здобув художню освіту у варшавському рисувальному класі під керівництвом Р. Гадзевича. В роки юності Вільгельм пережив досить драматичний момент. Дві речі — бажання стати художником та кохання до своєї кузини спричинили до серйозного конфлікту з батьком, який ні те, ні інше не схвалював. До того ж, одруження з родичкою забо-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

роняла римо-католицька церква. А професія художника, на думку батька, не личила соціальному статусу шляхтича. Всупереч волі рідних, молодий Вільгельм вирішив податися до Італії для продовження навчання. За сприяння свого дядька, а також як стипендіат Варшавського товариства заохочення вишуканих мистецтв, він вирушив до Рима, де 1872 р. вступив до Академії св. Луки. На щорічному конкурсі, організованому Академією на звання кращого рисувальника, отримав срібну медаль та звання «першого рисувальника» Рима. 1875 року закінчив Академію із золотою медаллю. На початку художньої кар'єри митець бідував. Аби заробити на життя, Вільгельм Котарбінський давав уроки малярства початківцям. Поміж його учнями була й юна Марія Башкирцева — українська художниця, у спогадах якої знаходимо згадку про молодого професора живопису.

Відомий польський, український і російський художник Генрік Семирадський відзначав у листі від 27 серпня 1873 р., що Котарбінський деякий час проживав у нього, що це дуже порядний, добросердечний хлопець, але найчастіше голий як турецький святий чи варшавський стипендіат [2]. Молодому художнику жити у готелі було не по кишені, а умеблювання майстерні, як згадував митець, складалося зі столу, поламаного стільця, мольберта та старого манекена, з якого вилізала солома. На ніч Вільгельм перевтав стіл, прив'язував до ніжок столу єдине простирadlo і спав у цьому імпровізованому гамаку [3, С. 297]. Тяжко хворого, вмираючого від голодного тифу Вільгельма Котарбінського врятували і опікувались ним російські художники Павло та Олександр Сведомські, які згодом допомогли Вільгельму і упорядкувати власну майстерню. З того часу поміж ними почалася нерозривна дружба. Відтоді й доля стала прихильною до Котарбінського — він починає працювати на замовлення і згодом стає одним з найпопулярніших художників Рима.

Найвизначнішою сторінкою творчості художника стали розписи київського Володимирського собору. На запрошення А. Прахова, який керував роботами з розпису собору, Вільгельм Котарбінський разом з братами Сведомськими 1887 р. прибув до Києва. До виконання настінних розписів в інтер'єрі храму було залучено відомих російських художників М. Нестерова, В. Васнецова, М. Врубеля. Пензлю В. Котарбінського належать сюжети «Преображеніє Господне», «Створення сонця, місяця і зірок», «Створення риб і птахів», «Створення четвероногих звірів і людини», «Бог відпочиваючий по закінченню творення» та ін.

У співпраці зі Сведомськими були виконані великі композиції «В'їзд до Єрусалиму», «Таємна вечеря», «Христос перед Пілатом», «Розп'яття», що привертали найбільшу увагу прихожан. Всього Вільгельмом Котарбінським і Павлом Сведомським було написано 18 картин та 84 окремі постаті святих.

На той час кузина, в яку був закоханий художник, овдовіла, і Вільгельм Котарбінський 1888 р. виїхав до Варшави, щоб одружитися з нею. Однак цей запізнілий шлюб не став щасливим. Врешті дружина залишилася у своєму маєтку під Вільно, а Вільгельм по закінченні роботи у Володимирському соборі назавжди пов'язав своє життя з Києвом, час від часу виїжджаючи до свого маєтку в Кольську Слуцького повіту.

Вільгельм Котарбінський виконав також багато розписів для костьолів Білорусі та Польщі. Спільно з групою художників створив внутрішнє оформлення — настінні розписи та іконостас для церкви в ім'я Олександра Невського, що належала Рубежівській колонії (на Київщині) [4]. На замовлення петербурзької, московської та київської знаті розписував інтер'єри їхніх будинків. Серед них — Миколи Терещенка (нині — Національний музей Т. Г. Шевченка) та будинок Богдана Ханенка (нині у ньому картинна галерея, що носить ім'я подружжя Ханенків).

Крім монументально-декоративного мистецтва В. Котарбінський чимало працював у галузі станкового живопису та графіки. Ще за часів перебування в Римі визначилась творча манера Вільгельма Котарбінського, в якій переважали елементи класичного академічного стилю. Художник, щиро захоплений красою та гармонією античного життя, створював композиції, в яких звертався головним чином до образів, взятих із Святого писання, з історії та побуту стародавнього Риму, Сходу, Греції («Оргія римська», «Жертва Нілу», «Смерть Мессаліни», «Христос перед Пілатом», «Воскресіння Лазаря», «Бій кентаврів з амазонками»). На львівській виставці 1894 р. за картини на античні сюжети В. Котарбінський здобув золоту медаль.

Пізніше митець захопився зображенням фантастичних сцен, містичних видінь — в його творчості з'являються елементи символізму. Ангели, генії смерті, вампіри, самогубці та духи природних сил населяють його твори («Поцілунок долі», «Поранений вампір», «Кривавий дух», «Могила самовбивці», «Поцілунок медузи», «Після смерті», «Ангел смерті.»). На той час В. Котарбінський вважався одним з найвідоміших символістів. Надзвичайна працездатність була відмінною рисою художника, який не

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

залишав пензля майже до останніх днів свого життя. Як згадував Микола Прахов, «...в голові Вільгельма Олександровича роїлись як бджоли у вулику все нові і нові ідеї, які потребували термінового втілення. Він малював на всьому, що випадково підверталось під руку, і все що пронеслось у свідомості: жіночі та чоловічі обличчя, випадково бачені в трамваї, квіти, листя, пейзажі, архітектурні, античні мотиви» [3].

Перебуваючи у Києві, художник виконує багато сепій, в яких переплітаються між собою античний світ та містика. Своєрідна історія їх виникнення. Під час роботи у Володимирському соборі, Котарбінський і брати Сведомські часто обідали у Прахових. За обідом, захоплені розмовами про мистецтво, відтворювали олівцем свої думки просто на скатертині, яку кожен день доводилось міняти. Для дружини А. Прахова, Емілії Львівни це було досить незручним і якось вона підклала під кожен столовий прибор аркуш чистого паперу. Брати Сведомські перестали малювати, а Котарбінський взяв аркуш, знайшов чорнило і почав малювати. Надалі так і працював. Слухав, коли читали вголос, брав участь у розмові і створював щодня одну чи дві сепії [3]. На виставках сепії художника мали надзвичайний успіх.

1893 року Вільгельм Котарбінський взяв активну участь у заснуванні Київського товариства художників, діяльність якого залишила помітний слід у духовному житті міста. Був членом, організованого у 1908 р. об'єднаного комітету зі спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку в Києві. У 1915 р. митець отримує звання академіка. Виставляє свої роботи у Римі, Варшаві, Кракові, Познані, Берліні, Петербурзі, Москві, Львові та Києві. Про популярність художника свідчить і той факт, що його роботи неодноразово були репродуковані на поштівках. Київське видавництво «Рассвет» видало велику серію поштівок з репродукціями його полотен.

Під час Української революції, в умовах загального хаосу, змучений нескінченими негараздами, В. Котарбінський на запрошення Прахових переїхав жити з готелю «Прага» до їхнього будинку (вул. Трьохсвятительська, 20). Відомо, що Олена Адріанівна Прахова — дочка професора А. Прахова брала в нього уроки малювання аквареллю, а В. Котарбінський створював для неї чарівні шкідці для вишивання.

У цьому ж будинку і закінчився життєвий шлях Вільгельма Котарбінського. Микола Прахов так згадував останні дні життя художника: «Помирав Вільгельм Олександрович повільно,

при повній свідомості, від старечого склерозу і паратифу... На особливо сильний біль Котарбінський не скаржився... Добрий шахіст, постійний відвідувач київського шахового клубу, що збирався у ресторані готелю «Кане», внизу Фундуклеївської вулиці, він чудово грав всліпу з одним чи декількома партнерами. От і зараз, під час хвороби, подовгу грав із самим собою, а потім з партнером, який часто йому вживався... Кожного ранку вживалося йому, що хтось приходить до нього в кімнату, сідає на ліжко, в ногах, грає з ним у шахи «всліпу», без дошки і кожного разу програє і мовчки виходить. Якось Котарбінський сказав, що сьогодні він знову приходив, грав зі мною і виграв, значить, сьогодні я помру.» [3].

Так і сталося. Помер художник увечорі 4 вересня 1921 р. Похований на польській дільниці Байкового кладовища в Києві. Могилу художника неодноразово намагалися знести, але, на щастя, місце останнього спочинку майстра щоразу відстоювали кияни: колекціонер В. Єфремов, художник Д. Корсунь. З 1995 р. могила художника знаходиться під опікою київського народно-культурного товариства «Згода».

1. Список русских художников. К юбилейному справочнику Императорской академии художеств: 1764–1914. — / Сост. Кондаков С. М. — Б.и., Б.м. — Ч. 2. — С. 99.; Benezit E. Dictionnaire des Peintres, Sculpteurs. — N. 2. — P., 1924. — S. 807; Allgemeines Lexikon der Bildende Kunst. B.21/H. Vol. — L., 1927. — S. 347; Wielka encyclopedia Powszechna. — T. 6. — Warszawa: Państwowe wyd. Naukowe, 1965. — S. 109; Словник художників України. — К., 1973; Митці України: Енциклопедичний довідник. — К., 1992. — С. 32; . Słownik artystów polskich. — T. 4. — Wrocław: Wyd. «Ossolineum», 1986. — S. 177.; Мистецтво України: Біографічний довідник. — К., 1997. — С. 326; Окремі дослідження та публікації: Собор Св. Равноапостольного князя Владимира в Києве. — К.: Изд. С. В. Кульженко, 1898. — С. 137; Петров Н. И. О росписании стен и вообще об украшении Киевского Владимирского Собора. — К., 1899. — С. 8; Бурданов Г. Выставка в музее Императора Николая II. // В мире искусств. — 1907. — № 2. — С. 19; Художественная хроника // Мир искусства. — 1902. — С. 38; Музейна колекція та художнє життя Сумщини: Проблеми і перспективи вивчення. Тези доповідей та повідомлень наукової конференції присвяченої 70-річчю утворення Сумського художнього музею. — Суми, 1990. — С. 6–8; Polscy

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

uczniowie Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu w XIX i na początku XX wieku: Katalog wystawy / Muzeum Narodowe. — Warszawa, 1989. — S. 101.

2. Wojciechowski J. Talent zagubiony // Dziennik Kijowski. — 1998, № 14. — S. 7.

3. Прахов Н. А. Страницы прошлого. — К., 1958. — С. 303.

4. Колонію створено у селищі Рубежівка 1876 р. (поблизу с. Буча) Товариством землеробних колоній і ремісничих притулків з метою виховання і навчання ремеслам малолітніх злочинців. Згодом колонію було перенесено на дев'яту версту Житомирського шосе. 1893 р. у колонії відкрили церкву в ім'я О. Невського, яку 1934 р. знесли. Див.: Ковалинський В. В. Меченаты Киева. — К., 1998. — С. 276.

В. П. Ляхоцький

З РОДУ УКРАЇНСЬКОЇ ШЛЯХТИ (сторінки з життєпису Миколи Василька)

Ім'я Миколи Василька належить до численної генерації талановитих громадських, політичних і державних діячів, яких підняла на гребінь суспільно-політичного життя доба Української революції 1917–20 рр. У цьому сузір'ї імен важливе місце посідають й перші представники українського дипломатичного корпусу — Д. Антонович, К. Мацієвич, В. Винниченко, А. Лівіцький, О. Лотоцький, І. Мазепа, І. Огієнко, С. Петлюра, Є. Петрушевич, Є. Онацький, О. Шульгін [1].

Микола Василько належав до унікальних постатей неабиякої політичної ваги ще до початку революції. Не менше двох десятиліть він активно впливав на соціально-політичне життя Буковини, за що був поіменований сподвижниками некоронованим королем краю [2, С. 1], тим, кого «інтелігенція, за малими винятками, вважала... незаступним і геніальним» [3, С. 497]. Ініціатор руху українців Буковини, активний борець за піднесення ролі православної церкви в суспільстві, українізацію освітніх закладів, посилення українського впливу у владних структурах краю, виборчі реформи — усе це стосується Миколи Миколайовича Василька, барона за походженням, аристократа духу, одного з будівничих національної дипломатії, патріота України, життя і діяльність якого на дві третини ХХ ст. були незаслужено замовчувані.

Він і досі для сучасників багато у чому залишається «terra

inkognito». Дослідження особового фонду М. Василька, що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України, а також документів і матеріалів, що відклалися в Державному архіві Чернівецької області, засвідчують парадокс забуття одного з видатних представників національної еліти. Лише останнім часом побачила світ низка цікавих і змістовних розвідок, авторами яких є земляки славетного українця — Ф. Керницький [4] та О. Добржанський [5].

Хто ж він, «людина, яка так чудово розуміла реалії політики і все, що могла робила для Буковини та України, їхнього майбутнього»? [6, С. 50]. Де витoki його високого духу, таланту політичного лідера, дипломата?

Етимологія слова Василько сягає часів давньої Греції. **BASILEUS** у перекладі з грецької — цар, реконструйоване згодом болгарами і українцями в здрібнілопестливу форму. Буковинські Васильки мають походження, яке також сягає глибин віків. Український рід, який згодом поєднався з одним із молдавських князівських, за часів середньовіччя володів, зокрема, маєтком Лукавець. Найприскіпливіший біограф М. Василька О. Добржанський, на підставі виявлених історичних джерел, стверджує, що Олександр V, князь молдови, 1428 р. письмово засвідчив право на володіння маєтком синам Станіслава Луковецького Кузьми та Юрія. Саме від цих Луковецьких, переконаний учений, і походить рід Васильків [5, С. 299]. Він наводить дату — 1776 р., коли вперше, в рамках досліджуваного генеалогічного дерева, зустрічається прізвище Василько. Зафіксовано також, що Олександр Василько з Лукавця, який володів селом Берегомет, 1 жовтня 1777 р. склав присягу на вірність австрійському імператору.

За імператорським указом від 14 березня 1787 р. буковинська шляхта була зрівняна в правах із Галицькою. Відтоді буковинське дворянство поділялося на два стани — панів і лицарів. До перших належали графські та баронські роди. Грамоту на підтвердження лицарського звання Василь, Микола та Степан Васильки отримали 10 серпня 1792 р. Архівні документи свідчать, що розподіл земель та маєтків між братами станом на 1802 р. мав такий вигляд: Микола володів с. Іспас та Баїнце; Василь — селами Лукавець, Берегомет, Панка, Жадова, Мигове; Степан — селом Калинівці. 01 січня 1855 р. Юрія (Йордакі) Василька, який відносив себе до волохів (румунів) і володів маєтками Лукавець і Берегомет, за видатні заслуги перед держа-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

вою було нагороджено орденом Залізної корони 2-го класу, а його синові — барону Олександрю, який в 70–80х рр. ХІХ ст. посідав місце маршала (голови) Буковинського крайового сейму, присвоєно почесний титул «Серецький», за назвою місця розташування одного з маєтків — с. Берегомет на річці Серет. Історичні джерела доводять, що Микола Юрійович Василько у 60-х рр., здобувши парламентську практику в крайовому сеймі, розчарувався у ній, вийшов з сейму і присвятив себе виключно господарським справам свого маєтку Слободзія-Комарівці Вижицького повіту. Там 24 березня 1868 р. у його сім'ї народився син, якого назвали Ніколасом (Миколою).

Час зростання М. Василька позначений для Буковинської землі відчутними змінами в національній, культурній і церковній сферах. «Для українського народу, — зазначають літописці краю, — цей стан важливий тим, що від нього розпочинається організоване українське життя і посилюється національна свідомість буковинців» [3, С. 247].

До десяти років нащадок родини виховувався у волосько-німецькому дусі. З 1878 р. навчався в елітній Теразіанській академії у Відні. Тут здобували освіту діти з найвпливовіших верств суспільства Австро-Угорської імперії, що гарантувало їм у майбутньому швидку й блискучу кар'єру. Юний Микола мав рідкісний дар спілкування й товаришування з багатьма представниками свого покоління, які згодом посіли впливові посади державного управління, що відіграло неабияке значення в його подальшій долі. По завершенні 1887 р. навчання, протягом семи місяців відбував військову службу в 16-му полку, розташованому в Чернівцях. За станом здоров'я 1888 р. подав у відставку і вступив на юридичний факультет Чернівецького університету, який закінчив у 1891 р.

Після смерті батьків М. Василько отримав у спадок родинний маєток. У ньому на той час проживали 684 українці, 37 румунів, 34 євреї і німці [5, С. 247]. Доля близько восьми сотень співгромадян віднині залежала від двадцятидвохлітнього землевласника. Усвідомлюючи, що віра й церква — стрижень духовності особистості, а шлях до Бога лежить через рідну мову, М. Василько на власний кошт збудував нове помешкання для священика, переконав його в необхідності ведення служби не румунською, а українською мовою, знявши тим самим соціальну напругу, яка тривалий час існувала в громаді. За виважений, розсудливий підхід у вирішенні складної проблеми, голова епа-

рхії митрополит Сильвестр відзначив дії господаря грамотою та архієрейським благословенням [6].

Молодий аристократ, невдовзі здійснив спроби увійти в коло близьких за духом громадських об'єднань. Поміркований від природи, він виявляв обережність, не кидався у вир суспільних процесів, спостерігав за ними, аналізував, обмежуючись лише участю в окремих акціях. Протягом шести років М. Василько значними коштами підтримував національне об'єднання «Юність», обирався його почесним членом. Одночасно на запрошення відомого на той час румунського діяча І. Зотти, вступив до товариства «Згода», але переконавшись, що його діяльність далека від проголошеної в назві, рішуче розірвав з ним будь-які стосунки [5, С. 300].

Молодий барон 29 жовтня 1890 р. узяв шлюб з Ольгою, представницею давнього роду Гергелі-Форгашів, яка в подружньому житті, сповненому гармонії, народила йому трьох чарівних дочок [7].

Відразу після одруження він реалізував давню мрію — купив маєток Лукавець, який понад 400 років зберігав тепло його рідного гнізда. Водночас продав Солободзію-Комарівці, назавжди полишивши місце, де народився.

У Лукавцях М. Василько швидко завоював повагу й довіру населення, був обраний головою громади села, яка за національним складом, як і Слободзія-Комарівці, була переважно українською. Виходячи з національного складу мешканців маєтку, він запровадив у його діловодстві рідну для селян українську мову, завзято взявся за вивчення говірки своїх односельців [8]. Подібна поведінка пояснювалася, на думку О. Добржанського, кількома причинами: природним, притаманним Васильку відчуттям політичної ситуації й розумінням того, з чим слід було найперше рахуватися, за вирішення яких проблем братися; впливом на нього прогресивних за поглядами викладачів академії Теразіануму; близькими стосунками між ним і чоловіком рідної тітки, професором медицини, директором крайової лікарні, депутатом імперського та крайового парламентів Василем Волянном [5, С. 301]. Саме ця людина своїм світоглядом, прикладом заклала основні підвалини його подальшої діяльності, зумовила тактику поведінки майбутнього парламентаря в громадських процесах, сприяла розвитку природних здібностей до публічного політичного дійства.

В. Волян із притаманною толерантністю, прагненням до цивілізованого розв'язання назрілих політичних і соціальних про-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

блем земляків, разом із колегою-однодумцем І. Тимінським спробували створити певну центристську партію, яка б слугувала буфером між крайніми позиціями румунів та націоналістично налаштованих українців. Забезпечити гармонію розвитку спільноти, об'єднати її покликане було гасло: «Буковина для всіх буковинців!». Під впливом В. Воляна, М. Василько, сповнений палким бажанням дії, використовував будь-яку можливість для вияву себе як поміркованого і водночас активного громадського діяча. Маючи для цього відповідні матеріальні статки, він взявся за організацію різного роду благодійних акцій [9], сприяв діяльності товариства українок «Карпати», регулярно спонсорував його заходи, опікувався розвитком освіти в Лукавцях [10]. Невдача В. Воляна із створенням партії консервативних русинів зумовила звернення його до москвофілів, у рамках руху яких було організовано об'єднання під назвою «Народна Рада». Проте розбіжності у поглядах, діях та позиціях її діячів, сутички, які невпинно виникали між представниками єдиного блоку, стримали Василька від формального вступу до цього об'єднання. Врешті-решт не вбачаючи у діяльності «Народної Ради» перспективи, він 1895 р. вдався до самостійної політичної акції і створив та очолив організацію під назвою «Православна руська читальня». Її мета — оброну й поширення культурних надбань, православ'я, мови й традицій українського народу [11]. Таким чином було створено платформу для здійснення наміру балотуватися до місцевого сейму та подальшого просування щаблями політичної кар'єри.

1897 р. така нагода випала. Через стан здоров'я В. Волян відмовився балотуватися на наступний парламентський термін. На звільнену вакансію, репрезентуючи рух консервативного русинства, М. Василько висуває власну кандидатуру. Він активно включився у передвиборну кампанію, проводив численні масові зібрання. У газетах з'являються матеріали з викладом його програми дій та шляхів її втілення в життя, поглядів на тогочасні проблеми краю та імперії. Рефреном у ній лунала вимога: відкласти вирішення національних питань на майбутнє, зосередитися на проблемах соціально-економічного розвитку, щоб реально й відчутно поліпшити життєвий рівень населення. Замість проблем загальних, закликав до вирішення нагальних потреб: проблем окремого містечка, села, конкретної людини. «Недавно займався сейм предложением, — констатує він, звертаючись до народних обранців краю, — поставити мост на Пруте коло Торечи, щоби уможливити лучшу комуникацію громадам, лежачим межі

Новоселицею а Черновцями, як Бояны, Раранце, Тоноровце и Магалья. Из маловажных причин отложило ваше большинство той, так важный для тамошних жителей проект на будущность». І продовжував: «Вы мене закинете, що румунській народ, до котрого належите, может только под проводом бояр и властителей больших поселостей добиватись національного розвитія в Австрії. Так, мои г[оспода], кто знает народний характер хотя бы только поверховно, той мусить признати, що мужику на селе, маломецянину в местечку, більше лежит на сердици економічне существованье и добробыт его родины, як боротьба о національні права; дайте своему народу вперед хлеба, а тогда, если ему добре поводится, то будет он уметь с вами або без вас боронити свою народность» [12]. Подібні заяви викликали у румунських політичних колах негативну реакцію. Вони вбачали в особі майбутнього кандидата енергійного й сміливого опонента своїм деклараціям, ту особистість, якій під силу порушити усталений баланс сил у парламенті, зміцнити позиції москвофільського табору, чисельність і вплив якого зростали. Негативне сприйняття М. Василька посилював факт станової приналежності. Він ніби зраджував інтереси клану, з якого походив. Як аргумент проти кандидатури молодого діяча було висунуто формальний — вік. Миколі Миколайовичу на той час ще не виповнилося 30 років, визначених законодавством як стартові для участі у виборчих перегонах. М. Василько миттєво зреагував на подібний випад, зняв свою кандидатуру, закликаючи при цьому до єднання зусиль українців та румунів у вирішенні злободенних потреб населення Буковини. Подальшого досвіду політик набував як активний член передвиборчого штабу В. Воляна, який під тиском соратників погодився на подовження терміну депутатського мандату.

Гостре відчуття необхідності створення кола однодумців, а згодом на його базі ядра соратників для проведення наступної виборчої кампанії спонукало Василька 7 жовтня 1897 р. закласти нову громадську організацію — «Вижницько-Путилівську Раду» [13]. Її платформа: на основі православної віри об'єднати в єдину політичну силу весь український загаль, здатний узгодити свої економічні, національні й особисті інтереси з існуючим законодавчим полем Австро-Угорської держави [14].

1898 р. правові формальності лишилися позаду, шлях до участі у боротьбі за отримання депутатського мандата в крайовому сеймі вільний, проте прагнучи зашкодити молодому політику, опоненти як з румунського табору, так і з боку українсь-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ких народівців, звинувачують його у приховуванні факту перебування під слідством за нібито неповернутий фінансовий борг і розпочали проти нього нову кампанію дискредитації. Але за відсутністю такого факту кандидат легко відхилив звинувачення. Однак напруга передвиборчих перегонів не спадала. Часописи опонентів рясніли компрометуючими кандидата випадками, які деінде переходили межі коректності. Один із подібних дописів з'явився в газеті «Руска Рада». Ратуючи за обрання депутатом Вишницько-Путилівського повіту чернівецького судового радника В. Ясеницького, газета запевняла виборців: «...тоді матимете доброго заступника на котрого можна безпечно спуститися, бо не буде зради». Що ж до іншого кандидата, характеристика його була абсолютно протилежною: «Вороги поставили таки на своїм, — констатував автор статті, — по повіту товчеться, як Марко по пеклі, нібито дідич із Лукавця п[ан] Коко Василько». Газета закликала читача: «...Тепер, треба би доконечно добре припилювати виборців, бо сором і ганьба була б для Гуцулів, як би ...не вибрали собі і руського заступника. Таким заступником, — стверджував він, — не може бути Коко Василько, хоть най він і як божиться і закликається. Вовка все в ліс тягнутиме. Хто не вмів на своїм газдувати і довів до того, що его маєток вже таксують і будуть ліцитувати, той хиба так само газдуватиме з краєвими грішми». Подібні епігети газета посилювала фактами, які «свідчили» про те, що за часів депутатства їхнього роду у сеймі, зокрема Бергомітського Василька й Леона Василька з Зеленева, простий люд зазнавав вражаючого зубожіння, яке призвело до того, що «гуцули мали колись ... цілі гори і полонини і більше на долах», нині ж «...зійшли на біду ... підупали духом» [15].

Та до проведення виборчого марафону, розмаїття подібних закидів М. Василько був підготовлений. Дійовим, наступальним друкованим органом, трибуною кандидата стала, зокрема газета «Буковинський огляд», а штабом, із розгалуженою мережею осередків, — Вишницько-Путилівська Рада. Успішній агітаційній кампанії команди В. Василька сприяла його реальна участь у вирішенні тих чи інших конкретних проблем і запитів населення. 1897 р. він закладає у Лукавцях українську школу, а «Православну читальню» реорганізовує в читальню «Руської Бесіди». Вкладає кошти в будівництво православної церкви для парафіян свого села.

Комплекс цих заходів і вкладені у кампанію кошти дали

добрий результат. З 80-ти виборщиків за М. Василька проголосували 79. Двоступенева система виборів передбачала: спочатку від кожних п'ятисот виборців обирався один представник, які й обирали депутата.

16 грудня М. Василько українською мовою склав присягу, а 18-го виступив із двогодинною промовою, в якій проголосив: «Вступивши тут як заступник руського народу, заявляю, що руському народу служити буду вірно, конституційні права й свободи всіх жителів Буковини захищати буду чесно» [16].

Серед перших заходів новообраного депутата — намагання врегулювати проблеми православної церкви. В січні 1899 р. разом із депутатом Єротеєм Пігуляком подав до Буковинсько-Далматинського синоду «Меморіал», в якому констатувалася існуюча нерівність українців у порівнянні з румунськими прихожанами. Митрополії рекомендувалося розподілити Буковинську архієпископську консисторію на дві рівноцінні: українську та румунську, які б окремо вирішували церковні справи представників двох народів. Пропонувалося, щоб архієпископ Чернівецький і єпископ Радівецький по черзі призначалися з представників однієї, а потім іншої національностей [17]. Подібний радикалізм викликав негативну реакцію у середовищі москвофілів, наляканих перспективою зміцнення українських позицій православної церкви в регіоні. Пропозиція депутатів неодноразово розглядалася на спільних засіданнях представників українського й румунського духовенства, проте варіанту вирішення проблеми так і не було знайдено.

Актом потужного соціального значення, який сприяв утвердженню у свідомості електорату образу М. Василька як послідовного прихильника демократизації церковного устрою в Буковині, надання церкви національних рис, стала церемонія освячення, збудованої значною мірою на його кошти, православної церкви влюбому йому с. Лукавець. Подія зібрала понад 15 тис. прихожан з усіх навколишніх населених пунктів. Її удостоїли своєю присутністю й віншуванням президент краю барон Бургіньон, митрополит православної церкви Аркадій, відомі політики, діячі освіти, культури, духовенства.

У виступах в сеймі М. Василько критикував органи загальнодержавного й регіонального управління, службовців, які добросовісно не виконували покладених на них обов'язків. Рішуче наполягав на зміщенні з посад так званих «дбайливців» інтересів земляків. У парламенті Василько швидко став помітною фі-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

гурою. Увійшовши у політичне життя як старорусин (москвофіл), еволюціонував у свідомого захисника українських національних інтересів. Поступово завоював симпатію значної кількості українських послів. Водночас зваженими діями він викликав до себе не лише повагу й приязнь, а й певну настороженість, особливо з боку «старої гвардії» народовців. Новенький усе ж залишався «темним скакуном» у політичному марафоні. Один із лідерів цього руху С. Смаль-Стоцький 1899 р. так характеризував його в листі до О. Маковея: «Бог его зна? Крутить, вертить на всі боки, мудра і спосібна бестія, гладкий чоловік, ми ніби в особистій приязні, і на «особисте» треба зводити» [18].

1899 р. позначився смертю духовного провідника М. Василька, професора В. Воляна. Через це у виборчому окрузі на звільнену вакансію до австрійського парламенту оголошено позачергові вибори. За підтримки С. Смаль-Стоцького, який відмовився на користь Василька від балотування до парламенту, та народовців і москвофілів, які боролися за вплив на новоспеченого депутата, молодий політик висунув свою кандидатуру і 10 грудня здобув одностайну перемогу.

З перших днів перебування в новому статусі М. Василько, з метою утвердити себе повноцінним парламентарем із значним потенціалом ідей та енергії для їх реалізації, виявив надзвичайну активність. Щоб виступити з трибуни парламенту, не очікуючи цього тривалий час у черзі, він домовляється з молододчехами, які вже 16 березня 1900 р. поступилися у ній йому своїм місцем. З Віденської трибуни М. Василько проголосив вимоги: фінансувати громадські роботи у регіоні, запобігти бездіяльності «Товариства крайової агрокультури», вжити заходів, спрямованих на вирішення національних та міжпартійних проблем, існуючих на Буковині. Він викривав зловживання румунських землевласників в управлінні маєтками Православно-го релігійного фонду, торгівлею лісом, афери з позичками, засуджував бездіяльність чиновників, надісланих віденською адміністрацією до Буковини, вимагав перегляду виборчого законодавства, вказуючи на те, що 3 млн. українців, зокрема Галичини, мають право обирати до сейму лише 17 послів, у той час як така кількість поляків — 61. У 1901 р. М. Василько захищав права українського студентства, виступив проти їх дискримінації. Він відстоював інтереси сільгоспвиробників Східної Галичини, підтримував вимоги страйкарів-селян. Резонансною стала його промова в парламенті, виголошена 19 грудня 1903 р.,

в якій різко критиковано проект чеських послів, що передбачав реорганізацію імперії у федерацію автономних країв, в якій українське населення було б підкорене й «розплавлене» у середовищі поляків та румун. Подібній доктрині він протиставив проект автономного устрою. Цікаву оцінку позиції М. Василька в цьому питанні дав згодом сучасник тих подій К. Левицький: «Оця промова (19.12.1903) посла Василька викликала дуже добрі враження в українському громадянстві, так, що він здобув собі марку розумного політика і сміливого оборонця прав українського народу. До особи посла Василька не всі галицькі українці мали повне довір'я, бо таки дехто йому не довіряв із причин його близьких взаємин з урядовими чинниками... Але мій життєвий досвід з довголітньої співпраці з послом Васильком каже мені прилюдно признати, що він працював із нами щиро» [19].

Подібне «зухвальство» молодого депутата-початківця не могло не викликати негативну реакцію і акції протидії у опонентів. Румунські й німецькі депутати вирішили позбавити його права участі в роботі однієї з комісій Буковинського сейму, розраховуючи при цьому й на підтримку з боку українських депутатів. Однак, протестуючи проти антиконституційних дій більшості, українські депутати залишили парламент. 07 липня 1902 р. вони скликали народне віче, яке одностайно підтримало позицію національно-свідомих українців. Цей форум став рубіжним у подальшій політичній кар'єрі Василька. На ньому він оголосив про остаточне розходження як із консервативними русинами, так і з москвофілами, перехід до табору народовців. Розпочався новий період його громадської діяльності, який збігся із процесом змін у співвідношенні суспільних сил, а також із загостренням міжпартійної боротьби. Подією, яка не залишилася поза увагою всіх учасників суспільно-політичних процесів на Буковині, стало створення 1903 р., ініційованого двома однокашниками по академії М. Васильком та А. Ончулом сеймового клубу, так званого «Вільнодумного союзу», до якого вступили всі українські послы — С. Смаль-Стоцький, Є. Пігуляк, Т. Левицький, Є. Гакман, Б. Штравхер. Головою «Союзу» обрано А. Ончула, заступником — С. Смаль-Стоцького. Останнього згодом заступить М. Василько. «Вільнодумний союз», сконсолідувавши у своїх лавах прогресивні сили Буковинського краю, пропонував своє бачення й підходи до вирішення насамперед соціально-економічних проблем краю, розширення політичних прав населення незалежно від національного й станового походження.

Натиск членів «Союзу» на сесії 1903 р. був настільки стрі-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

мким, що консервативна більшість парламенту, щоб запобігти розгляду питання про реформу виборчої системи залишила засідання сейму. У програмних вимогах «Вільнодумного союзу» ставилися зокрема завдання:

1) у проблемах політичних: уведення загального, таємного й безпосереднього голосування; усунення політичних привілеїв; забезпечення рівноправного розвитку всіх національностей імперії.

2) у справах економічних домагатися: призупинення процесу обезземелення й пролетаризації селян; заснування крайового банку для надання земельних кредитів й підтримки розвитку промислу різних галузей; розгортання різних форм громадського руху; неухильне поліпшення добробуту населення.

3) у галузі освіти, науки й культури: розвиток національної науки, поширення народних шкіл; запровадження в навчальний процес української мови [20, С. 97].

З перших кроків існування нечисленні вільнодумці активно включилися в політичне дійство, поступово перетворюючись на фактор, що визначав напрями політичного життя.

Вибори до Буковинського сейму, які відбулися 1904 р., «Вільнодумний союз» проводив на основі єдиних гасел і програмних положень. Буковинськими кандидатами в депутати виступали від повітів: Вижницького — М. Василько, Заставнецького — Ф. Калитовський, Станівського — Т. Левицький, Серетського — А. Малик, Кіцманського — Є. Пігуляк та Садагурського — С. Смаль-Стоцький [21]. Завдяки глибоко продуманому плану, ефективному проведенню передвиборчих заходів, спрямованих на підтримку своїх кандидатів, гнучкості у виборі головних гасел моменту, пропаганді їх у конкретних соціальних прошарках виборчим штабом, влучним публікаціям у пресі «Союз» досяг поставленої мети. Так, наприклад, у третій виборчій курії з 12-ти депутатів від «Союзу» було обрано 11. Причому українські народовці вибороли всі 6 місць, де висували своїх кандидатів. Завдяки приєднанню до альянсу німецьких та єврейських депутатів «вільнодумці» отримали 18 мандатів, а консервативна румунська, польська та вірменська партії разом — лише 13 місць [20, С. 97].

Досягши домінуючого положення в сеймі, об'єднання дістало можливість проводити через голосування всі розроблені ним документи. Тільки на 13 засіданнях першої сесії обговорено й ухвалено законопроекти про реформу виборів до сейму,

заснування крайового банку, підвищення заробітної плати вчителям, затверджено бюджет на наступний рік, внесено зміни до громадянського закону. У 1905 р. відкликано з посади президента Буковини Бургіньйона. «Ніколи, — стверджують сучасні історики В. Даниленко та О. Добржанський, — Буковинський сейм не працював із такою інтенсивністю» [20, С. 98]. М. Василько — один із групи найбільш ініціативних і рішучих депутатів блоку. Ґрунтовна підготовка питань, винесених на обговорення, гострий розум, швидка реакція на події, рішучість, сміливість і послідовність у відстоюванні інтересів мешканців краю вирізняли його серед колег. Як свідчить добірка текстів виступів М. Василька, його запитів до законодавчих та виконавчих органів влади, відбувався процес змушнення молодого державного діяча, набуття ним неоціненного досвіду орієнтації у хитросплетіннях комбінацій між різними угрупованнями. Тоді коли він передбачав, що його плани можуть здійснитися, їх виконання принесе користь, неодмінно долучав ще й грошові внески.

Проблеми, які вирішував сейм, зачіпали значний обсяг прикладних питань, торкалися водночас як інтересів блоків, так і амбіцій кожного з їх кола. Одна з них для «Вільнодумного союзу» виявилася фатальною. 1905 р. у його середовищі виникли гострі суперечки навколо формування, відповідно до рішення сейму, керівного складу крайового банку. Між румунською й українською групами блоку існувала попередня домовленість про надання президентської посади в ньому румуну, а однієї з віце-президентів — українцю. Однак румуни на чолі з А. Ончулом висунули вимоги, задоволення яких призвели б до перетворення банку на інституцію, що відстоювала б інтереси не всього населення краю, як передбачалося від початку, а лише румунів, із чим українські депутати погодитися не могли. Компромісу досягти не вдалося. Навпаки, румуни-прогресисти на чолі з А. Ончулом об'єдналися з учорашніми опонентами депутатами румунами-землевласниками й вийшли з «Союзу». У результаті українські послі разом із трьома німецькими і двома єврейськими послами склали парламентську меншість, що призвело до розпаду зазначеного блоку. М. Василько залишився в групі українських народних обранців, продовжував захищати інтереси тих, хто його обрав і надалі не менш рішуче виступав проти будь-яких спроб опозиції щодо обмеження прав широкого громадянства, гальмування процесів економічного й соціального

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

розвитку. Між М. Васильком і А. Ончулом виник гострий конфлікт, що супроводжувався тривалими публічними суперечками, викликаними наклепницькими нападками А. Ончула. Кінець протиріччям поклав відкритий суд, який визнав М. Василька переможцем [2, С. 1]. У результаті А. Ончула засудили на місяць ув'язнення, з правом заміни покарання сплатою 3 тис. корон штрафу, чим і скористався підсудний.

Однак, незважаючи на своє нетривале існування, «Вільнодумний союз», залишив помітний слід в історії Буковини. Його діяльність активізувала прагнення суспільства до реформ, сприяла зростанню почуття національної гідності, самосвідомості, загостренню потягу до освіти, науки, культури. Це спричинилось до пошуку народовським рухом нових програмних гасел, форм діяльності в масах. Результатом стало створення «Національної Ради русинів на Буковині», через яку прогресивні діячі прагнули об'єднати всі народовські сили у єдину партію, підпорядкувати їй діяльність усього національного депутатського корпусу. Установчі збори нового об'єднання відбулися в листопаді 1905 р. «Національна Рада» вперше в історії українського визвольного руху на Буковині розробила програму дій, яка визначала діяльність громадського формування в державно-політичній, національній, культурній сферах. Але відсутність широко розгалужених осередків у містах і селах Буковини, чітко визначеної соціальної бази, а звідси — й провідників програмових ідей безпосередньо на місцях, відчутно позначалася на її діяльності, звужуючи діапазон впливу на маси. Проте вона все ж сприймалася ними як лідер, провісник національного руху.

Слід віддати належне М. Васильку. Попри бурхливість політичних подій, які нерідко мали характер баталій, насиченість депутатським і корпоративним навантаженням, Микола Миколайович не послаблював уваги до тих, хто з неухильною послідовністю на кожних виборах, незалежно від їхнього рівня, віддавав голос за свого депутата. Вірність виборців і політична перспектива слугували додатковою мотивацією його неухильної уваги до земляків.

При нагоді він вирушав додому, зустрічався з населенням на зборах, мітингах, проводив індивідуальні бесіди, був уважним до їх скарг, прохань про допомогу, запитів, до вирішення будь-яких проблем, які ставили перед ним. У полі зору депутат завжди тримав підтримку сільгоспробітника, сприяння йому у вирощуванні, збиранні, збереженні та реалізації продукції, отри-

манні кредитів. У полі зору М. Василька постійно знаходилися стан шляхів, медичних, культурних та навчальних закладів, проблеми православної церкви. Особливу увагу він приділяв питанням поширення в повіті мережі україномовних шкіл, забезпеченню їх кадрами, підручниками, обладнанням. Вершиною його діяльності в цьому напрямі стало заснування у Вижниці національної гімназії [22].

1907 р. констатував неспроможність «Національної Ради» виконувати функції вождя, об'єднати навколо себе всі прогресивні сили краю. Вона зникла з політичного горизонту. В регіоні розпочався рух за організацію політичних сил на партійній основі, яка передбачала б чітку наявність програми, керівних структур, місцевих осередків, фіксованого членства та друкованого органу. Однією з перших утворилася «Поступова партія Буковини», відома ще як «Національно-демократична партія». Продовжуючи й розвиваючи політику народовців, партія формувала свою програму, яка визначала полем діяльності захист конституційних прав громадян австрійської монархії. Основними завданнями діяльності, крім збільшення кількості українських депутатів у сеймах та українського представництва в місцевих органах влади, партія вважала розвій демократичних засад, вирішення соціальних проблем буковинців, поліпшення стану фінансування регіонів, надання сприятливих умов і пільг для економічного, освітнього, наукового та культурного розвитку Буковини.

На чолі партії став О. Попович. До складу її керівництва увійшли також Д. Драчинський, Є. Пігуляк, С. Смаль-Стоцький та М. Василько. Їхні зусилля були спрямовані на консолідацію національних сил для вирішення важливих політичних і соціально-економічних питань.

1908 р. став для М. Василька одним із найпомітніших та приємних. Прийшла пора підбиття перших підсумків політичної та громадської діяльності. Найголовніший з них: Микола Миколайович Василько відбувся як талановитий політичний діяч. Його авторитет у суспільно-політичних процесах не піддавався сумніву, а лідерство мало таку силу, що жоден крайовий президент Буковини, починаючи з Бургіньйона, а також наступників — Гогенлое, Бляйлебена, Мерані і Еддорфа — не був призначений на цю посаду без погодження з визначним політиком [2, С. 1]. Наведений факт — яскраве свідчення високого професіоналізму парламентаря, наявності в нього залізної волі,

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

нездоланної наполегливості й цілеспрямованості, пасіонарної енергії, харизматичного поля, якостей, які піднесли його на рівень діяча загальнонаціонального масштабу. Громадськість всіх частин Австро-Угорщини вітала впливового політика, ювілей гучно святкувала і Буковина. Найперше — її інтелігенція. Земляки широко відзначили 10-ту річницю парламентської діяльності Василька. Важко перелічити сьогодні всіх, хто привітав ювіляра в день урочистого зібрання 22 серпня, тих, хто надіслав йому вітання, в яких констатувалися численні здобутки, благородні справи, вчинки, здійснені за цей час народним бароном. Наведемо основні їх концентри. Їх об'єднує щире шанування, вдячність за велетенську працю, спрямовану на полегшення життя трудящого люду, всебічний розвій краю.

«Ювіляр, — наголосив, зокрема, голова «Українського клубу» у державній раді Ю. Романчук, — все і всюди стояв в обороні прав покривджених, заступав щиро свій повіт і своїх виборців, та при тім не забував ніколи про загальну справу. Його діяльність сягала скрізь, там, де живе український нарід в Австрії. Одна з найважливіших його заслуг, — підкреслив оратор, — се те, що він удержує звязь між Галичанами й Буковинцями» [22]. «Великою заслугою Василька, — відзначав віце-маршал крайового сейму С. Смаль-Стоцький, — є й те, що він зробив руську справу на Буковині справою краєвою, а справу всіх Русинів справою австрійською» [23]. Інспектор шкіл Вишницького повіту Нікорович зазначив, що імениннику треба завдячити й значною розбудовою шкіл у місцевості [23]. Настоятель вишницького православної храму протоієрей Семанюк стверджував, що ювілей депутата «є народним святом». Запевнив, що «всі виборці Василька будуть за ним щосили стояти, бо він поставив нашу національну справу на ноги» [23]. Відзначення десятиліття першого етапу парламентської діяльності вилилося у справжню демонстрацію як відчутної ролі М. Василька в політичному, економічному, культурно-освітньому житті краю, так і значного авторитету депутата серед різних верств населення. Але попереду на нього чекали нові суворі випробовування, досягнення, втрати й розчарування. Відлік розпочинав наступний етап його громадсько-політичної діяльності, позначений новим вибухом розбрату серед народовців, об'єднаних у партію, превалюванням у її лідерів особистих інтересів над суспільними, прагненням обійти один одного в перегонах за здобуття високооплачуваних посад тощо [20, С. 109]. Це призводило до того, що офіційно проголошуючи єдність, вони

водночас підступно виступали з протилежними гаслами, допускаючи випадки проти однопартійців у пресі, зраджуючи, руйнуючи ідейні підвалини, якими запряглися, як перед народом, так і перед державою.

Зусилля ж О. Поповича, колективу партійного часопису «Буковина», тих, хто відстоював загальнонародні, національні інтереси, спрямовувалися, зокрема, на притлумлення радикалізму відродженого автохтонного руху, який сповідував гасло «Буковина для буковинців». Проте висловлювання, які з'являлися в періодиці на кшталт: «Буковина — то неначе смітник, на який вивозять з усіх країв добутки гіперпродукції» [20, С. 110], також шкодили цій діяльності, гальмували розвиток процесів, спрямованих на встановлення громадянського миру в суспільстві та національного взаєморозуміння в ньому.

На партії негативно позначилися й протиріччя, в які втягнулися між собою її лідери О. Попович та С. Смаль-Стоцький. Результатом такого розвитку подій стало створення 22 серпня 1909 р. у структурі політичного товариства «Руська Рада» ще одного політичного угруповання, так званої «мужицької партії», тобто селянської, яке очолив С. Смаль-Стоцький.

Такі дії лідерів партії завдали їй єдності нищівного удару. Вона катастрофічно втрачала вплив на громадське й політичне життя. Урятувати ситуацію керівництво доручило М. Васильку, обравши його головою партії. Однак було запізно. Енергійні дії нового голови не дали очікуваних результатів. Зібрати воєдино розколотий на шматки народовський рух не вдалося. Поповнивши лави «Руської Ради», рештки політичної організації в ній і розчинилися. А творча плідна співпраця двох велетнів буковинської політики дала відчутну тріщину. Навколо кожного гуртувалися прихильники одного чи іншого табору. Послідовники М. Василька видавали «Православну Буковину», С. Смаль-Стоцького — «Україну». В політичній сфері розкол виявив себе також у буковинському сеймі, у віденському парламенті.

1911 рік — рік чергової регіональної виборчої реформи. За нею виборців поділено на національні і професійні курії. Віднині представники окремої етнічної групи обирали послів, з правом входження до будь-якої партії. За фаховим розподілом — селяни, вчительські організації, духовенство та ін. отримали право обирати своїх послів [3, С. 258]. Усього до крайового сейму, уже за новим законодавством, було обрано 63 депутати, але із них тільки 17 українців, в тому числі й М. Василько,

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

який очолив утворений з українських парламентаріїв «Український клуб».

Обраний 1911 р. крайовий парламент провів лише одну сесію, на якій було розглянуто питання санації народних кас (української та румунської). Під час його обговорення між М. Васильком та С. Смаль-Стоцьким тріщина непорозуміння значно поглибилася. Приводом цьому стала справа «Селянської каси», яку очолював останній. Мета створення і 25-літнє існування об'єднання — підтримка дрібного й середнього прошарку сільського населення, створення умов для ефективного ведення сільського господарства краю. До 1911 р. «Каса» — значна фінансова установа, фонд якої сягав кількох мільйонів. Від початку її існування незмінним керманічем був С. Смаль-Стоцький. Місце виконавчого директора в останні роки існування посідав Л. Когут, який, прагнучи збільшити фінансові можливості так званого селянського банку, вдався до різних авантур, що суперечили чинному законодавству. Для здійснення подібних операцій потрібні були сильні зв'язки в урядових колах Відня, добрі знання специфіки й тонкощів фінансових потоків, кон'юнктури ринку, значні резервні капітали. Брак зазначених компонентів, недалекоглядна стратегія дій керівництва «Каси», де до того ж мали місце махінації й фальсифікація, призвели до значних втрат коштів, нестачі 1 млн. корон і, зрештою, до банкрутства [20, С. 112–113].

Обговорення проблеми в сеймі викликало нову хвилю взаємних звинувачень та докорів між М. Васильком і С. Смаль-Стоцьким та їх прихильниками, що в результаті призвело до ліквідації «Руської Ради» (мужицької партії) та виходу С. Смаль-Стоцького з сейму.

19 червня 1912 р. відбулося спільне засідання всіх депутатів буковинського сейму й австро-угорського рейхстагу. На ньому М. Василько поставив питання про зняття з себе повноважень голови клубу, проте його відставка прийнята не була. Розкол набув незворотного процесу, назавжди роз'єднавши дві могутні особистості, навколо яких гуртувалися чималі політичні сили, спільні зусилля яких уможливили б реальні соціально-економічні зрушення та прогрес у розвитку краю. Історики по-різному оцінюють причини подібного перебігу подій. Одні всю вину за розкол руху покладають на М. Василька, інші звинувачують С. Смаль-Стоцького.

Кожна із сторін наводить аргументи на користь свого кумира, запевняючи в неупередженості добору фактів і повноті

висвітлення подієвого ряду. При цьому прихильники С. Смаль-Стоцького не цураються цитувати витяги з характеристик самого Степана Йосиповича, дані ним опоненту, зокрема: «уважаю Василька найбільшим нещастям українського народу, що його політика не народна і не національна, а наскрізь особиста, звернена лиш на те, аби його особа за всяку ціну і завжди була наверху. Зміст її — боротьба з особистими його противниками (Ончулом, Штравхером і т.д.), користи з неї виходить менш для него. Він завів у нас тиранію з всіма її приналежностями з страшенно розгалуженою тайною поліцією, з цілою зграєю донощиків [24]. Докоряють, що боротись за те «аби витягнути українців із того нерівного, пригнобленого становища, в якому вони опинилися в силу різних обставин» Васильку потрібно було, виключно для того, щоб зміцнити свій особистий авторитет як на Буковині, так і у Відні, щоб претендувати на найвищі посади в імперії», що Василько на все «дивився зверхньо, поставивши за основу своєї політики закулісні комбінації, зробивши при цьому ставку насамперед на особисті зв'язки та знайомства у вищих ешелонах влади». Звинувачували в тому, що його «мало що могло лучити до простих українців, бо був він аристократом за походженням і вихованням, українською мовою володів слабенько» [20, С. 116–117]. Інша сторона, як ми зазначали на початку статті, визнавала його вождем народів Буковинського краю, лідером політичного істеблїшменту, вродженим дипломатом [3, С. 497]. Проте навіть опозиційна до М. Василька газета «Украинская жизнь», 1913 р. покладаючи на нього вину за розпад українського парламентського союзу, одночасно суперечила цьому, стверджуючи якраз протилежне, що: «Політика Василька, оперта на вузькому провінціальному патріотизмі» [25].

Не беремося однозначно оцінювати дії кожного з персонажів політичного дійства на полі Буковини та Австро-Угорщини. Переконані: необхідні глибокі всебічні дослідження суспільно-політичного розвою імперії та її провінції наприкінці ХІХ–початку ХХ ст., передумов, мотивації дій кожної з названих особистостей, зрештою — внеску в загальнонародну і загальнонаціональну справу, парламентського й політичного доробку. Нині, і це факт, здійснити подібний комплексний аналіз надзвичайно складно. Якщо архівні документи, що відклалися в результаті життєдіяльності С. Смаль-Стоцького, зосереджені переважно в Україні, то справа з історичними джерелами, які стосуються життя М. Васи-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

лька, інша. Значна їх частина зберігається за кордоном і з тих, чи інших причин недоступна дослідникам. Науковцям також, щоб познайомитися з ними, необхідно знання румунської й німецької мов. Серед них мають бути і політологи, і правники, й історики-міжнародники.

Але найперше необхідно бути безсторонніми, звільненими від схематизму та біполярної оцінки минувшини, абстрагуватися від різного роду висловлювань, епітетів, створити на широкому історичному тлі розлогі психолого-мотиваційні полотна визначних діячів українського народу, постатей, діяльність яких залишили слід в анналах свого народу.

Після виборів 1911 р. до віденського парламенту з Буковини до нього увійшли п'ять депутатів: М. Василько, Є. Пігуляк, І. Семака, М. Спинул та С. Смаль-Стоцький. Вони утворили «Буковинський парламентський клуб», головою якого обрано М. Василька. Позиція об'єднання базувалася на підтримці, за незначними винятками, урядової політики, на підставі якої значною мірою він і вирішував проблеми краю.

Крім «Буковинського клубу» у віденському парламенті, шляхом об'єднання в єдиний блок із галицькими клубами націонал-демократів і радикалів, було створено «Союз українських послів». До його складу увійшли 29 депутатів, у тому числі М. Василько, обраний заступником голови. На цій посаді Микола Михайлович доклав чимало зусиль для реалізації програми «Союзу», яка передбачала: 1) усунення свавілля влади; 2) розширення конституційних свобод; 3) уведення на теренах Буковини і Галичини демократичної виборчої реформи; 4) досягнення національної автономії; 5) поліпшення добробуту всіх верств населення, вирішення аграрного питання, сприяння розвитку промисловості, забезпечення прожиткового мінімуму усім робітникам і безземельним селянам, які втратили працездатність; 6) удосконалення податкової системи, скорочення строку військової служби; 7) забезпечення культурно-освітніх потреб українців, серед яких першорядне завдання — фундація в Чернівцях українського університету [26].

Крім того, М. Василько висував і домагався втілення в життя концепції, за якою в перспективі світової війни, що постала вже на той час на обрії, відбулося б відлучення Буковини та Поділля від Росії та включення їх до складу відродженої Галицько-Волинської держави в складі Австро-Угорщини.

Однак реалізації у повній мірі вказаної доктрини завадили

протиріччя з позицією українців Галичини. Тяжюючи до Польщі, вони стали в опозицію до буковинських парламентарів. Це призвело до розколу українського парламентського блоку, послабило тим самим вплив у ньому й М. Василька. Проте незабаром він повернув собі втрачені у парламентському клубі українських партій позиції й знову посів становище незаперечного лідера.

Перша світова війна перетворила Буковину на арену протистояння. Протягом чотирьох років на її теренах неодноразово змінювався державний порядок. В подібній ситуації більшість політичних діячів вимушена була емігрувати до Відня й Праги.

Офіційний Відень втратив потребу в парламентаризмі. Протягом 1914—1917 рр. рейхстаг імперії фактично призупинив функціонування, але значна частина його депутатів не припиняла активної діяльності. Серед них — і народні представники Буковини та Галичини. Вони заснували національне угруповання, так звану «Репрезентацію українських послів», яка отримала назву спочатку «Головна», а потім, з 15 травня 1915 р., «Загальна українська рада» [2] — міжпартійну організацію, до якої, крім регіональних послів, увійшли емігранти з Наддніпрянщини (24 галичан, 7 буковинців, 3 представники «Союзу визволення України»). Її головою обрано К. Левицького. М. Василько обійняв посаду заступника голови. Однак, незважаючи на зусилля спрямувати енергію політиків на вирішення проблем українських територій, всі спроби депутатів виявилися невдалими. До цього, як стверджує Сидір Ярославин, призвела надмірна лояльність, «безхребетність» президії ЗУР до Австро-Угорського уряду, відсутність послідовності та наполегливості у відстоюванні національних інтересів. А тому всі заходи Ради не мали значного успіху [28].

23 жовтня 1916 р. глави Австро-Угорщини та Німеччини оприлюднили маніфест, яким проголошувалося утворення Польської держави. Відповідно до нього Галичина отримала у складі Австро-Угорської монархії статус автономії. Поступливість у цьому питанні, виявлена керівним ядром національного об'єднання, неспроможність відстояти інтереси, зокрема і буковинського краю, призвела до того, що «Загальна українська рада» остаточно втратила вплив на політичні процеси і, формально існуючи, фактично перестала діяти. Але не припиняли своєї діяльності окремі депутати — її члени. Більшість із них прагнула допомогти багатостраждальній Батьківщині, сприяти вирішен-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ню як масштабних, що виходили за рамки регіону, так і проблем поточних, місцевих, які стосувалися окремих військових угруповань, району, особистості. Не був винятком і депутат від Вижиницького повіту М. Василько. Разом з Е. Фішером протягом 1915–16 рр. він на власні кошти створив «Гуцульсько-Буковинський Легіон» [3, С. 298].

Убивство голови уряду графа Штюрга 1917 р. відіграло роль поштовху у відновленні роботи віденського парламенту. На його засіданнях з новою силою залунали вимоги українських депутатів до забезпечення права на самовизначення народам, які проживали на теренах Австро-Угорщини. М. Василько був активним провідником цієї ідеї в життя.

З вибухом у Російській імперії революції, в час «коли повстала Велика Україна, до чого Василько доложив немало заходів, він поклав на цю карту» [19, С. 130]. Але відводив в ній собі роль не локомотива, а лише діяльного учасника на полі, визначеному потребами революції.

Він, постає, яка в передвоєнні роки та в період Першої світової війни фактично виступала безумовним лідером усіх регіональних і загальнодержавних політичних акцій, не вбачаючи тепер у собі потенціалу загальнонаціонального публічного вождя радикального руху і політичних процесів, свідомо висловлювався на користь лідерства у новітніх процесах молодого покоління. «Моя роля скінчилася, — зазначав він. Тепер приходить черга на вас, молодих» [19, С. 497, 514].

Йому ніхто не заперечував. Надто помітною і впливовою фігурою політичного життя був Микола Миколайович, щоб хтось із революціонерів нової генерації наважився без шкоди власним амбіціям, співдіяти поруч з ним. Тому, з мовчазної згоди всіх учасників політичного олімпу, йому надавалася певна ніша політичної діяльності, проте за межами України. Але про це пізніше.

Невдовзі Австро-Угорська держава розчленувалася, й українці на її теренах усе гучніше і рішучіше домагалися «сполучення всіх українських областей Австро-Угорщини, Підляшшя і Волині з областями України в одну самостійну республіканську державу, яка є і остане незалежно від усіх слов'янських і других сусідніх держав...» [29, С. 27]. 13 жовтня у Чернівцях представники українських партій категорично заявили: «хочемо самі рішати свою долю... Від Карпат по Чорне море межують наші границі...» [29, С. 28]. Через кілька днів делегація, у складі якої був і М. Василько, вирушила до Львова, де 21 жовтня 1918 р. зібралися дві тисячі

українських посланців від усього краю. Його, разом із Костем Левицьким, Андреем Шептицьким, Євгеном Петрушевичем обрано до президії зібрання.

Він учасник закладення нового державного утворення та народження його парламенту: «Української народної ради», а також один із її керманів. Саме йому та Євгену Петрушевичу випала доля представляти «Українську національну раду» на переговорах з австрійським прем'єром, які відбулися 23 жовтня. Керівні органи Ради змінюють дислокацію, переїздить до Відня, де все ще діяв старий парламент, а в його складі функціонував і український парламентський клуб. У Львові ж діяла філія ради. Вона і стала тим ядром, яке невдовзі очолило революційний рух, який став складовою частиною загальної революційної хвилі, що спричинила радикальні зміни на політичній карті світу. Віденський центр, відірваний від основних подій, втратив ініціативу, спроможність реально впливати на їх розвиток. Відсутність достовірної інформації або її запізнення спричиняли плутанину, гальмували розвиток руху, він чим далі, тим більше дискредитував себе.

У цей час М. Василько виступив співзасновником Української національної ради у Львові і Західноукраїнської Народної Республіки, її зовнішньополітичної служби, яка розпочала свою міжнародну діяльність відкриттям посольств у Відні, Берліні, Празі, Будапешті, налагоджуючи там насамперед торговельні та поштово-телеграфні зв'язки. Лише після цих заходів австрійський уряд визнав легітимним і представника молоді республіки, першого її дипломатичного представника — М. Василька. Закордонні місії Західно-Української Республіки готували ґрунт для встановлення дипломатичних відносин у Ватикані, Белграді, Римі. Згодом було організовано політичні представництва у США, Канаді й Бразилії. Посольства й місії вели також значну інформаційну та пропагандистську діяльність. Протягом шести місяців до травня 1919 р. М. Василько захищав інтереси ЗУНР поза її межами. За час перебування послом ЗУНР у Відні український дипломат доклав багато зусиль, щоб переконати дипломатичні представництва, зокрема Америки, Великобританії, Італії, Чехії та інших країн, у необхідності надання дієвої допомоги Українській республіці в її боротьбі за незалежність.

Помітним внеском в історію незалежної України доби Визвольних змагань залишиться його неофіційна, непомітна на перший погляд, проте надзвичайно важлива роль у роботі української де-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

легації на переговорах у Бресті. Значною мірою завдяки йому (а він виконав роль останньої краплі, яка і переважила на користь української сторони), перший зовнішньополітичний акт України успішно відбувся. Саме він зумів переконати свого товариша по Терезіанській академії, голову делегації Австро-Угорщини, міністра закордонних справ, графа О. Черніна в тому, що, незважаючи на напружену ситуацію в Україні, більшовицьке повстання в Києві, Українська Центральна Рада та її виконавчі органи, уряд функціонують, здійснюють управління державою. Останнім аргументом, який вирішив долю переговорів стала стрічка телеграфних розмов між Києвом і Брестом від 6 лютого 1918 р., продемонстрована Васильком Черніну. Вона переконливо засвідчила, що український уряд утримує владу у своїх руках [30].

Результатом переговорів між УНР та Четверним союзом стала мирна угода, підписана 9 лютого 1918 р. Вона майже повністю відповідала варіантові українського проекту, запропонованого делегацією УНР. Договір складався з десяти статей та таємного протоколу про утворення українського коронного краю в межах Австро-Угорщини. На відміну від мирної угоди таємний протокол датовано днем раніше, 8 лютого. Крім мирного договору, між сторонами за період з 9 по 12 лютого було укладено чотири окремі угоди: Українсько-Німецький договір, Українсько-Болгарський додатковий договір, Українсько-Турецький додатковий договір та Українсько-Австро-Угорський додатковий договір.

У здійсненому — безперечна заслуга і М. Василька. Сучасники усвідомлювали непересічну значущість події. «Дозвольте і мені щиро привітати Вас і в Вашій особі в цей день, нашу Україну», — першим з української делегації, тремтячим, зворушливим голосом звернувся тоді до члена української делегації Олександра Севрюка М. Василько. «У ту ясну, зоряну ніч, — пише О. Сердюк, — верталися ми до нашої хати з першими грамотами нашої держави» [31].

Та, на жаль, талант дипломата, витончений і доведений до досконалості професіоналізм М. Василька тривалий час не був затребуваним керівництвом Української держави. Ситуація змінилася лише з приходом до влади Директорії УНР. 9 травня 1919 р. Василько рішенням Директорії призначений послом до Швейцарії. Відповідно до його фахового рівня, авторитету у міжнародному дипломатичному середовищі та серед колег по цеху в УНР, М. Василькові було надано ранг міністра [32, С. 127]. І хоча Швейцарія не визнала УНР, завдяки таланту М. Василька українська місія в країні

користувалася всіма дипломатичними пільгами. Влада прагнула зав'язати з Україною стосунки, маючи насамперед на меті широкий спектр розвитку торгівлі. Василько робив усе можливе і неможливе, щоб діяльність дипломатичних партнерів здійснювалася в унісон.

Віднині дипломат-міністр отримав у тій чи іншій формі, — «перед усім телеграфування та листування» можливість спілкування із головою держави Симоном Петлюрою. Між ними зав'язується активний діалог, у ході якого обговорювалися важливі дипломатичні кроки УНР завершального етапу Української революції. Зокрема, у другій половині 1919 р., коли, усвідомивши безперспективність сподівань на підтримку та визнання української незалежності й опинившись у стані війни на два фронти (проти Червоної та білої Добровольчої армій), С. Петлюра та уряд Директорії УНР спрямували свої зусилля на пошук нових союзників. Ще від початку 1919 р. у політичних колах УНР плекалася ідея зближення з Польщею та Румунією. Спільно з ними Директорія сподівалася залучити країни Антанти та США до її боротьби проти більшовизму, отримати від них дипломатичну та військову допомогу. Активним поборником цієї концепції виступав і М. Василько. З цією метою у червні 1919 р. відбулася його зустріч із представником дипломатичного корпусу США у Відні, а згодом — численний ряд переговорів. Переконаючи американців у необхідності надати допомогу УНР, він наголошував на відсутність в Україні прагнення до зближення з Німеччиною, що інкримінувалося українському урядові американською стороною. Про інтенсивність переговорів М. Василька свідчать звіти американських дипломатів, що рясніли його прізвиськом, в яких він називався навіть ледь не «лідером українського національного руху» [33].

Чітко визначилася його позиція й у питанні активізації дипломатичного діалогу, спрямованого на зближення міждержавних позицій між Україною, Польщею та Румунією. Він стояв на тому, що заради великого можливі поступки, певні жертви, в тому числі й територіальні. З цього приводу 6 листопада 1919 р. він, зокрема, писав раднику Української Національної Ради Костянтину Левицькому: «Як відомо, жодна держава в початках своєї самостійності не розпоряджала своєю територією: то ж чому мають власне українці, які з бідною існували в давній Австрії... ставити жадання збудувати зараз державу, яка обіймала б усі її етнографічні території. Через це доходжу до

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

точки погляду, що українці примушені все те віддавати, що зараз перепиняє дорогу іти рука в руку з румунами й поляками, які мають ті самі устремління, що й українці, перешкодити в утворенні давньої Росії» [32, С. 123–124].

Голову місії УНР у Румунії К. Мацієвичча М. Василько інформує: «Я роблю, що можу, щоб піддержати наші зносини з Румунією... Бачу старання тут польського посольства, щоб увійти в зносини зі мною» [32, С. 124]. В цій ситуації 27 листопада він виклав конкретний план дій уряду Головному Отаману. Василько пропонував запросити на українську територію війська Румунії та Польщі, встановити на ній демаркаційну лінію та під їх захистом готуватися до весняних воєнних дій, попередньо відпустивши на зиму по домівках особовий склад війська УНР, згодитися на всі вимоги союзників, щоб запобігти фінансовим втратам, перевести кошти УНР з Берліну до Румунії [32, С. 129]. «Я хочу суверенної України, і перед цєю метою всі спеціальні інтереси (Галичина, Буковина, Бессарабія) відступають назад» [32, С. 131].

Слід відзначити, що українські дипломати працювали в складних умовах, яких можна було б назвати цілу низку. Ми зазначимо лише одну: брак регулярного зв'язку з Міністерством закордонних справ і урядом України, її керівництвом, навіть між поодинокими посольствами, що доводило інколи до неприємних курйозів, які потребували делікатного виходу з них. Наприклад, в той час коли М. Василько докладав неймовірних зусиль, щоб зав'язати відносини з румунами, колишній посол у Румунії Юрій Масенко виступив в українській пресі у Відні проти неї [34].

Хід подальших подій продемонстрував схожість підходів до вирішення проблеми захисту УНР з боку С. Петлюри, уряду та дипломата найвищого рівня М. Василька. Гідно поцінуючи його аналітичні здібності, гнучкість у виході з кризових ситуацій, уряд Директорії УНР в листопаді обговорює питання про призначення послом до Німеччини М. Василька, дипломата який рішуче виступив проти німецького вторгнення в Україну у квітні 1918 р., засуджував повалення Української Центральної Ради, безглузде насильство німецьких військ, виявлене щодо населення українських територій, відіграв видатну роль під час Брестських переговорів, за яким у 1918–1919 рр. міцно закріпилася репутація «антигермана». Однак політичні реалії, інтереси УНР були вище особистих емоцій.

З початком 1920 р. настав останній в житті М. Василька пері-

од — берлінський. Він збігся з кінцевими зусиллями УНР проти-діяти комуністичній навалі на теренах України, з розгортанням діяльності Державного Центру УНР в екзилі, зміною концепції діяльності політичного керівництва Української Народної Республіки на міжнародній арені. Акцент у ній віднині переносився на проведення заходів, які б привели до визнання де-юре державами УНР, надання їй вагомої всебічної підтримки, як могутньому чиннику антибільшовицької боротьби, військової силі, здатний в час X завдати рішучого удару по радянському режиму в Україні. Документи свідчать, що в цей час М. Василько став тією єдиною інстанцією уенерівської дипломатії, яка в одній особі (майже) зосередила у своїх руках всю зовнішньополітичну службу, про надзвичайно інтенсивну діяльність метра української дипломатії у столиці Німеччини, про той обшир міжнародних проблем, до вирішення яких він через місії УНР мав причетність у тих країнах світу, де діяли українські представництва. Гідна подиву насиченість його діяльності візитами, зустрічами, контактами з представниками дипломатичних служб різних країн, державними й політичними діячами. Він, у тій чи іншій мірі, долучався (хоча й інколи на рівні письмових рекомендацій або аналізу ситуації і свого її позитивного для України вирішення чи виходу з неї) до розробки меморандумів, звернень, угод, проектів розвитку міждержавних стосунків.

Агонія Української революції мобілізувала його працездатність. Основні зусилля в цей час М. Василько спрямував на забезпечення визнання УНР західними державами та отримання від них усебічної — моральної, військової та фінансової — допомоги. Василько аналізував кожен ситуацію у світі, яка мала відношення до України, прагнув через власні контакти з дипломатичними службами зрушити її на користь України або ж запобігти укладенню договорів, які б зашкодили національно-визвольному рухові. Повною мірою це стосується як Ризької (1920), так і Генуезької (1922) конференцій.

Рамки даної статті не дозволяють здійснити всебічний огляд дипломатичної діяльності М. Василька, вона вимагає більш досконалого, глибокого вивчення, узагальнення та аналізу.

Поразка Української революції поставила дипломатичну службу УНР у скрутні моральні й фінансові обставини. Документи свідчать про матеріальні труднощі, яких зазнавали всі українські місії за кордоном. М. Василько всіляко прагнув, навіть за рахунок власних коштів, пом'якшити їх. Він з рідкісною гідністю викону-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

вав покладені на нього Урядом повноваження в найскрутніших умовах еміграційного життя нести відповідальність за утримання дипломатичних представництв України за її кордонами. Відповідно, він змушений був реагувати й на численні клопотання про матеріальну допомогу, із якими зверталися до нього громадські організації, діячі науки, освіти, культури, державні службовці. Нікому не відмовляв, кожному в міру можливостей надавав допомогу. Цим беззастережливо користувалися співвітчизники, кількість яких неухильно зростала. Фінансову допомогу, з проханням про яку звернувся Д. Дорошенко, М. Василько надав, зокрема Спілці об'єднаних громадських і добродійних організацій у Німеччині (2 тис. марок польських), Комітету Музею-архіву визволення України (25 тис. марок польських), видавництву міністра ісповідань І. Огієнка «Українська Автокефальна Церква» (100 тис. марок польських) [35, арк. 165-166, 227]. Серед тих, хто отримав від посла допомогу: В. Винниченко, Є. Чикаленко та багато інших [35, арк. 247, 227].

Разом з тим, міністр неухильно здійснював коригування міжнародної діяльності Державного Центру, активно включився у процес збалансування, «настроювання» двосторонніх переговорів та відносин, здійснював прогнози, застерігав, протидіяв хибним крокам української дипломатії. Саме він заздалегідь спрогнозував зраду «союзників» і той національний сором, який впаде на плечі ДЦ УНР в екзилі у зв'язку з відсутністю глибокого аналізу та перспектив вступу УНР до Ліги Націй, передбачив ті непоправні наслідки, які впадуть на республіканський уряд у майбутньому.

Мало хто знає, що вибір подальшого, після Тарнова, місця перебування Головного Отамана Симона Петлюри — Францію визначив за кілька місяців до кончини знову ж таки М. Василько.

Політичні обставини з кожним роком ускладнювалися, склалися не на користь Державного Центру УНР в екзилі. В 1923 р. його діяльність перейшла у нову фазу, активність центру знизилася, реальна участь у міжнародних процесах звузилася. Справа моральної й матеріальної підтримки вигнанців з України поглинала М. Василька все більше. Він, поруч із цим, з професійною цікавленістю через пресу, листування, «живі контакти» продовжував стежити за розвитком міждержавних відносин у світі, насамперед у Європі, проте вже не мав можливості вплинути на них. Події в Україні глибоким болем відбивалися в його душі. Різка зміна ситуації, перехід від напруженого ритму життя до

«спокою», постійні переживання за долю Батьківщини та нервова напруга наклали відбиток на стан здоров'я корифея української політики й дипломатії. Життєві сили покидали його. 2 серпня 1924 р. М. Василько помер під час перебування в санаторії курортного містечка Райхенгала. Причиною смерті стала важка форма астми, посилена невиліковною тугою за Батьківщиною, далеко від якої він і був похований.

І нині прах великого українця лежить в берлінській землі. М. Василька шанують і знають у багатьох країнах світу. Його ім'я посіло почесне місце в дипломатичних історичних описах, підручниках багатьох країн Європи. Ми ж, насамкінець, звернемося лише до однієї оцінки особистості великого громадянина, даної в рік його смерті не союзниками, земляками, а в некролозі, який побачив світ у німецькій газеті «Czer nowitzer Allgemeine Zeitung» 8 серпня 1924 р.,: «Він був світовою людиною з такими ж високими манерами...» [2].

Життя Миколи Василька було подібне до балади, в якій від початку життєвого шляху до переходу в іншу субстанцію оповідалося про перемоги і поразки, злети й падіння. Діяння такої людини слід гідно поцінувати сучасним і майбутнім поколінням. Це слугуватиме гарантом пам'яті про тих, хто розбудовує нині вільну, незалежну Україну, постанню якої присвятили життя мільйони українців, серед яких на почесному місці й ім'я Патріота, Дипломата, Парламентаря, Людини — Миколи Миколайовича Василька.

1. Стрельський Г. В. Українські дипломати доби національно-державного відродження (1917–1920 рр.). Біографічний довідник. — К., 2000. — 48 с.

2. Nikolaj Wassilko // «Czer nowitzer Allgemeine Zeitung». — 1924. — № 5857. — 8.08.

3. Буковина: її минуле і сучасне. — Париж–Філадельфія–Детройт. — 1956.

4. Керницький М. Микола Василько: дві дати з його політичного життя // Буковина — мій рідний край. — III історико-краєзнавча конференція молодих дослідників студентів та науковців. Мат.-ли. Чернівці, 17 травня, 1998 р.

5. Добржанський О. Початок політичної кар'єри М. Василька // Питання історії України. Зб. наук. ст. — Т. 4. — Чернівці, 2000. — С. 298–306.

6. Посол на сойм краевый и русский боярин Николай Васи-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

лько // Селянин. — 1898. — 1 вересня.

7. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі ЦДАВО України). — Ф. 4456. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 315.

8. Подражания достойный случай // Православная Буковина. — 1894. — 1 грудня.

9. Православная Буковина. — 1895. — 15 березня; 1897. — 1 лютого.

10. Там само. — 1895. — 13 лютого.

11. Там само. — 1895. — 1 жовтня.

12. Буковинские ведомости. — 1897. — 16 марта.

13. Державний архів Чернівецької області (далі ДАЧО). — Ф. 3. — Оп. 1. — Спр. 7110.

14. Православна Буковина. — 1897. — 15 жовтня.

15. Вибори до сейму // Руска Рада. — 1898. — 4 вересня.

16. Православна Буковина. — 1899. — 15 січня.

17. ДАЧО. — Ф. 3. — Оп. 3. — Спр. 4. — Арк. 1–3.

18. Відділ рукописних фондів та текстології інституту Української літератури ім. Т. Шевченка НАН України. — Ф. 59. — Спр. 2097. — Арк. 1.

19. Левицький К. Українські політики: Сильветки наших давніх послів і політичних діячів. — Львів, 1936. — С. 130.

20. Даниленко В. М., Добржанський О. В. Академік Степан Смаль-Стоцький. Життя і діяльність. — Київ—Чернівці, 1996.

21. До Руского народу на Буковині // Руска Рада. — 1904. — 8 червня.

22. Енциклопедія українознавства: У 2 т. — Т. 1. — Львів, 1993. — С. 216.

23. Ювілей посла Николая Василька // Буковина. — 1908. — 12 вересня.

24. Смаль-Стоцький С. Моя сповідь // Діло. — 1913. — 27 лютого.

25. Украинская жизнь. — 1913. — № 3.

26. Петлюра С. З життя Австрійської України — українські посли в віденському парламенті // Україна. — 1907. — Т. IV. — С. 13–14.

27. ЦДАВО України. — Ф. 4456. — Оп. 1. — Спр. 5.

28. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західно-Українських Землях у 1918—1923 роках. — Філадельфія, 1956. — С. 22—23.

29. Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. — Львів, 1995.

30. Коваль В. До історії української дипломатії: делегація УНР на Брестській мирній конференції. Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 1999. — Т. 4. — С. 219.

31. Сердюк О. Підписання берестейського договору // Календар Червоної Калини. — 1939. — С. 61.

32. Онацький Євген. Під омофором барона М. Василька // Український історик. — 1980. — Ч. 1–14 (65–68).

33. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). — Київ, 1996. — С. 89–90.

34. Верига В. Визвольні змагання в Україні в 1914–1923 рр.: У 2-х т. — Т 2. — Львів, 1998. — С. 243.

35. ЦДАВО України. — Ф. 4456. — Оп. 1. — Спр. 2.

Т. М. Лобода

ПЕРЕРВАНИЙ ПОЛІТ, АБО СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ЖИТТЄВОГО ТА ТВОРЧОГО ШЛЯХУ ТРОХИМА ЗІНЬКІВСЬКОГО

«Висока худа постать, — видно, що хвора людина. Ласкаве, але трохи захмарене обличчя, з невеличкою підстриженою бородою, з рівним носом, з лобом, що насувався, звисав над очима; очі глибоко заховалися. Офіцерська одіж якось не личила цій постаті, цьому обличчю... (проте) улюбому йому товаристві людина весела і жвава вельми», — згадував Борис Грінченко [1, С. ХХХІІ] і таким залишився у пам'яті знайомих та друзів талановитий український письменник, публіцист, фольклорист, перекладач, мовознавець, громадсько-культурний діяч, військовик Трохим Абрамович (Авраамійович) Зіньківський.

Народився Трохим Абрамович 23.07(04.08) 1861 р. у Лісівській слобідці Бердянська (тепер Запорізької обл.) в робітничій сім'ї. Батько працював поденно (певний час хліборобив, потім працював конопатником на морі). Рід Зіньківських походив з Полтавщини, з Зіньківського повіту. У родині Аврама та Ульяни Зіньківських, окрім Трохима, було ще троє хлопців (Михайло, Григорій, Кирило) і троє дівчат (Євдокія, Ганна, Марія). Марія померла немовлям, а Кирило — у 9 років [1, С. VIII; 2].

З раннього дитинства хлопець виявляв допитливість, устремління до знань та навчання. Тому читати вивчився у письменної тітки ще до школи. В січні 1872 р. пішов до парафіяльної школи, де провчився півтора роки, а згодом — три роки у

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

двокласній повітовій міській школі (батьки не мали фінансової змоги навчати сина в гімназії). Вчився сумлінно, був першим учнем. По закінченні школи (1875) мав намір вступити до вчительського інституту, але там приймали лише з 16-ти річного віку, тому хлопець був вимушений залишитися в школі ще на рік «за старшого учня». У 1877 р. поїхав до міста Карасубазара, куди через війну було переведено Феодосійський вчительський інститут. Екзамени склав успішно і був зарахований, проте провчився лише чотири тижні, захворівши на «курячу сліпоту». На зібрані вчителями гроші поїхав на лікування до Харкова. Там відомий офтальмолог Л. М. Гіршман (1839–1921), виявивши у хворого трахоми очей, провів вдалу операцію. У Харкові Трохим пробув 19 місяців. Бракувало грошей. Хлопець, щоб якось протриматись, працював у хлібопекарні, продавав на базарі пиріжки, потім — по 14 годин у харківській друкарні «Сроуме» простим робітником із платнею в 5 карбованців. У друкарні і жив, спав на долівці, вкрившись одягом. Однак жага знань була сильніша за фізичну втому — незважаючи на слабкі очі, хлопець багато читав — брав книжки у знайомого з бібліотеки.

Повернувся Трохим додому лише 5 (17) липня 1877 р. До інституту вже не потрапив. Тому 24 вересня 1879 р. склав іспит при Бердянській гімназії на «вольнопределяючогося» і був зарахований до 3-ої роти 60-го резервного батальйону в Сімферополі, а вже через 11 місяців — 24 серпня 1880 р., його було направлено до обраної ним за власним бажанням юнкерської школи в Одесі. Вступні іспити юнак склав настільки вдало, що їх результат дав змогу обминути найнижчий клас і завдяки цьому закінчити курс юнкерської школи за 2 роки. Саме на період навчання у цьому закладі припадає переломний момент у життєвому шляху Трохима Зіньківського: його переважно інстинктивна прихильність до всього українського наповнюється справжнім національним змістом. Заслуга у цьому — перш за все високоосвіченої, талановитої і прихильної до української національної справи людини — вчителя історії Л. Смоленського.

Юнкерську школу Трохим скінчив у серпні 1882 р. за 2-м розрядом. Почалася військова служба з її постійними переїздами, муштрою, маневрами, таборами. 15 травня 1883 р. його «проізвели» в офіцери. Відчуваючи невдоволеність, потребу самотвердження, реалізації свого потенціалу, Трохим самотійно вивчає латинську, грецьку, французьку мови, а у квітні 1886 р.

вдало складає іспити на «атестат зрілості», після чого розпочинає підготовку до вступу до Петербурзької військово-юридичної академії. Серйозна, наполеглива праця юнака увінчалася успіхом. 15 вересня 1887 р. Трохима зарахували на перший курс академії. У цей час відбуваються зміни і в особистому житті студента — у січні 1888 р. він узяв шлюб з Ганною Тимофіївною Сервичківською.

Навчання та становлення сімейного життя не відволікали Трохима Зіньківського від активної участі у суспільно-політичному житті: він увійшов до близького до народників гуртка студентів-українців.

На час навчання в академії припав і початок активної письменницької праці Т. Зіньківського. Наприкінці 80-х—на початку 90-х рр. він друкував у західноукраїнських періодичних виданнях поезії, байки, оповідання. Писав під псевдонімами та криптонімами — Т. Звїздочот, Т. Певний, М. Цупкий, П. З., Т. З., Горлиця, Z. Першою літературною працею Трохима Зіньківського був переклад українською мовою кількох оповідань М. Є. Салтикова-Щедріна. Він переклав Езопові байки, Вергілія, а також — з французької, німецької поезії, написав п'єсу «Сумління» та казку «Заець, що себе жертвує» [3], кілька творів для дітей. На початку 1888 р. надіслав до львівської «Зорі» замітку про український театр у Петербурзі. Займався укладанням українського народного календаря, написав і першу свою белетристичну роботу — «Історична казка». В основу літературної творчості Т. Зіньківського лягли спогади, спостереження і враження дитячих та юнацьких років, сприйняття військового повсякденного побуту. А його твори «Сон», «Сидір Макарович Притика», «Моншер-козаче», «Кудюю йти» без перебільшень можна віднести до золотого фонду української новелістики. Автобіографічне оповідання «Сидір Макарович Притика» здобуло високу оцінку відомих тогочасних діячів Д. Мордовцева, Б. Грінченка, М. Комарова. Згодом, у 1889 році цей твір перекладено російською мовою. Окремими збірками вийшли оповідання «Малюнки справжнього життя» (1889) і байки («Байки М. Цупкого», 1889). На думку С. Єфремова Трохим Зіньківський був другою поруч з Б. Грінченком характерною для 80-х років XIX ст. постаттю в українському письменстві [4].

Інтерес становлять і його публіцистичні та літературно-критичні твори. Наприкінці 80-х—початку 90-х рр. побачили світ його «Молода Україна, її становище і шлях» (1890), що стала своєрідним маніфестом нового покоління борців за українсь-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ку національну справу, «Національне питання в Росії», «Шевченко в світлі європейської критики». У них Т. Зіньківський аналізував актуальні питання громадського життя, мету і завдання національного руху, основні напрями у ньому. Саме йому належать перші спроби осмислити стратегічні і тактичні засади українського націоналізму [5]. «Наш націоналізм — оборона свого національного життя, волі, і яким він був у протязі всієї історії, таким повинен і зоставатися», — писав Трохим Зіньківський у праці «Молода Україна, її становище і шлях» [6]. Проте, погоджуючись із думкою, що саме самостійність держави є найпершою запорукою національного життя, все ж вважав, що таке завдання за тодішніх умов було б не чим іншим, як лише дитячою фантазією і схилився до ідей федеративного устрою як найліпшого реально можливого варіанту. Проте Трохима Зіньківського не можна назвати песимістичним націоналістом. «Ми мусимо підвестися духом в гору, мусимо йняти віри, що народ, котрий дає світові генія (мова йде про Т. Г. Шевченка — авт.), не мусить загинути, духовно занепасти, ...народ сей володіє такими духовними силами, такою міццю до пасивної боротьби, перед котрою мліють і мліють усі ворожі заходи його знищити, усі зла, всі лиха... Не вдаваймося ж у тугу, а вірмо в духовну непохитну міць нашого великого міцного народу», — закликав автор у своїй праці «Тарас Шевченко в світлі європейської критики» [7].

Трохим Абрамович мав також природний дар тонкого відчуття мови, і, не будучи фахівцем, проте, відчуваючи потребу в професійному його підкріпленні, самотужки вивчав філологію, студіював народну і стару книжкову українську мови, маючи в задумі написання української граматики. Він опрацював величезний матеріал, насамперед фонетичний, проте, на жаль, через його передчасну смерть ця робота так і залишилася незавершеною.

Петербурзьку військово-юридичну академію Т. Зіньківський закінчив на початку червня 1890 р. і був «прикомандирований» до військового прокурора у Києві, де перед ним розгорталася заманлива і стабільна кар'єра військового правника. Проте, від самого початку військової кар'єри Т. Зіньківський мав непереморне, просто-таки нав'язливе бажання «скинути з себе кригу субординації й падлюшного рабства. Так мені остобісіла ся навіжена солдатчина, що я радніший вхопитись за найменшу змогу збутись її, збутись хоч би промінявши на гірше» [8]. Вже в листопаді 1890 р. він розраховував вийти у відставку і зайнятися адвокатською практикою. Прагнув до змін у

житті, вважаючи, що таким чином зможе найкраще прислужитися народові в його незнанні своїх прав, і матиме більше вільного часу для роботи на ниві письменства та науки права. В перспективі мріяв навіть про університетську кафедру. Проте слабке здоров'я, підірване замолоду голодуванням та невтомною працею, увесь час давало про себе знати. Хворів на «горлову сухоту», що була своєрідною «візитівкою» інтелігенції того часу. Але навіть будучи вже тяжко і безнадійно хворим, продовжував свої наукові студії. Працював над написанням «Історії штунди», котру розпочав ще у Петербурзі, але, на жаль, не встиг повністю підготувати її до друку [9]. Продовжував збір матеріалів до «Української енциклопедії». Проводив роботу над монографією з порівняння карного права України та Росії в другій половині XVIII ст. (на жаль, матеріали, зібрані Т. Зіньківським до неї, не збереглися).

Однак, як він не протривав хворобі, стан його невпинно погіршувався. Це перекреслило всі його задуми. З метою видужати навесні поїхав додому до Бердянська, проте вже було занадто пізно. Помер у батьківській хаті 8(20).06.1891 р. о 17 годині. Похований поруч з могилою матері. Коштом Одеської громади і В. Кравченка у 1911 р. на його могилі було встановлено пам'ятник з епітафією, яку склав В. Боровик:

«Стражденник син стражденника народа,
Кришталь його кривавої сльози,
Він не згинався, хоч як гула негода,
І не здригавсь від гуркотів грози.
Змагався навіть він з життям самим,
Коли людина ти — зітхни за ним!» [10].

«Здається ми не помилилися, коли скажемо, що тепер Зіньківський увіходить до українського письменства тільки яко талановитий працівник; але через яких 10–15 років ми мали б з його діяча, що стояв би поруч с перворядними нашими робітниками літературними, с тими, що стоять зараз після Шевченка, — завсігди у нас однакового» [1, с. LX], — така була думка його сучасників, висловлена Борисом Грінченком, з якою не можна не погодитися і зараз.

1. Чайченко В. (Грінченко Б.) Трохим Зіньківський // Зіньківський Т. Писання. — Кн. 1. — Львів, 1893. — С. XXXII.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

2. Спогади Василя Кравченка про Трохима Зінківського (Сидір Краль. Вступна стаття, публікація, коментарі) // Київська старовина. — 1997. — № 3–4 (316), (травень–серпень). — С. 173.

3. Зінківський Т. Заєць, що себе жертвує // Зоря. — 1885. — Ч. 14.

4. Єфремов С. Історія українського письменства. — К., 1995. — С. 511.

5. Шевчук В. Нащадок запорожців // Є. Чикаленко. Спогади (1861–1907). — К.: Темпора, 2003. — С. 17–18.

6. Зінківський Т. Молода Україна, її становище і шлях // Зінківський Т. Писання Трохима Зінківського. — Кн. 2. — Львів, 1896. — С. 81–119.

7. Тарас Шевченко в світлі європейської критики // Писання Трохима Зінківського. — Кн. 2. — Львів, 1896. — С. 76.

8. З листа Б. Грінченку від 29.03.1890. Див.: Василь Скрипка. Письменник, фольклорист, публіцист // Літературна Україна. — 1971. — 13 серпня. — С. 4.

9. Зінківський Т. Штунда, українська раціоналістична секта // Зінківський Т. Писання Трохима Зінківського. — Кн. 2. — Львів, 1896. — С. 121–289.

10. Спогади Василя Кравченка про Трохима Зінківського // Київська старовина. — 1997. — № 3–4 (316), (травень–серпень). — С. 173.

Г. В. Стрельський

ТВОРЧЕ ЖИТТЯ І ТРАГІЧНА СМЕРТЬ М. А. СЛАВІНСЬКОГО

Наприкінці травня 1945 р. на одній з вулиць Праги гвардії старший лейтенант П. Закревський затримав сивоголового літнього чоловіка «для встановлення особи». Підозру в пильного офіцера викликало те, що дідусь підійшов до гурту солдатів-визволителів, які розмовляли українською мовою, щоб привітати земляків з Перемогою. Як з'ясувалося, Закревський «упіймав великого петлюрівського птаха». Затриманим виявився «забутий» у радянській Україні, але широко відомий в країнах Заходу, громадсько-політичний діяч, учений-історик, юрист, журналіст, літературознавець, перекладач, поет Максим Антонович Славінський (літ. псевдоніми — М. Стависький, С. Лавинський та ін.). Після короткого попереднього слідства у відділі контррозвідки

СМЕРШ 4-ої гвардійської танкової армії М. Славінського на початку травня 1945 р. було відправлено до Києва у слідчу частину НКДБ УРСР. Справу «прийняли до розгляду» 09.08.1945 р. Далі були щоденні багатогодинні допити, що тривали до початку листопада. Як видно з протоколів цих допитів, М. Славінському, що «відзначив» своє 77-річчя у першій Київській в'язниці УНКВС, довелося за ці три місяці «прокрутити» у пам'яті усе своє життя. Відповідаючи на численні запитання слідчих, він пригадав і послідовно виклав основні факти своєї біографії, громадсько-політичної, наукової і літературної діяльності. Ці неповторні за формою «літературно-канцелярського запису» автобіографічні мемуари, що зберігаються у Відомчому державному архіві СБУ [1], є одним з найважливіших джерел вивчення маловідомого досі життєпису Максима Славінського.

Народився він 12.08.1868 р. у містечку Ставище Таращанського повіту на Київщині у селянській сім'ї. Успішно закінчивши київську гімназію (1886), юнак опанував в Університеті св. Володимира навчальні програми двох факультетів — юридичного (1887–91) та історико-філологічного (1891–95), здобувши ґрунтовну політико-правову та філологічну освіту. У роки навчання брав активну участь у діяльності драгоманівських гуртків під керівництвом професора університету М. Ковалевського. Чимало членів цих гуртків (зокрема й М. Славінський) пізніше зорганізувалися в Українську партію соціалістів-федералістів з програмною орієнтацією на автономну Україну в складі Російської федерації.

По закінченні університету (1895) М. Славінський протягом двох років відбував службу у царській армії. Невдовзі переїхав до Петербурга. Працював присяжним повіреним судової палати (1897–98). Проте, юридична кар'єра не приваблювала його. Основною своєю професією М. Славінський обрав літературну справу — журналістику. У 1899–1906 рр. він працював у редакціях газет і журналів: «Северный курьер», «Жизнь», «Мир божий», «Товарищ», «Труд», «Наша жизнь» (Петербург), «Приднепровський край» (Катеринослав), «Южные записки» (Одеса) та ін., зарекомендувавши себе кваліфікованим журналістом і публіцистом, фахівцем з національного питання. На сторінках цих видань з'явилося чимало поетичних творів М. Славінського, його російських перекладів творів Т. Шевченка та інших українських поетів.

У травні–вересні 1906 р. М. Славінський був головним редактором журналу «Украинский вестник» (Петербург) — друкова-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ного органу Української громади у І Державній думі Росії. Авторський колектив журналу склали кращі інтелектуальні сили українського національного руху — М. Грушевський, Д. Багалій, Ф. Вовк, В. Гнатюк, В. Доманицький, О. Лотоцький, О. Русов, М. Біляшівський, І. Шраг, М. Могилянський, П. Чижевський, Д. Дорошенко та ін. Останній влучно назвав цей журнал «українською трибуною на цілу Росію» [2]. У першому ж числі журналу було вміщено статтю М. Славінського під красномовною назвою «Імперія народів» [3].

У 1909–15 рр. М. Славінський працював співредактором популярного тоді часопису «Вестник Европы» (Петербург–Петроград), на сторінках якого продовжував висвітлювати своє розуміння «українського питання» в Російській імперії. «Як журналіст М. Славінський був більш за всіх нас в курсі справ політичних — внутрішніх і міжнародних, — згадував О. Лотоцький. — В російських журналістичних колах М. Славінський, навіть працюючи у виданнях суто російських, завше мав себе як українця, — не зрікаючись своїх українських поглядів та не маркуючи себе «малоросом», як звичайно поступали його колеги, російські журналісти українського походження. Лейтмотивом публіцистичних праць М. Славінського в українській справі була ідея Росії не як суцільного цілого із погляду національного та політичного, а як «імперії народів», у якій кожен народ має користуватись належним правом національним та політичним» [4]. З 1915 р. до початку 1917 р. М. Славінський брав участь у боях Першої світової війни в чині прапорщика. Наприкінці березня 1917 р. його обрали членом Української Національної Ради в Петрограді. Він був одним з організаторів Російської республікансько-демократичної партії, членом її ЦК і співзасновником партійного органу — газети «Отечество». За дорученням О. Керенського, у червні 1917 р. М. Славінський очолив Особливу нараду, яка розробляла реформу федеративного устрою Росії. У вересні 1917 р. він був обраний членом Тимчасової Ради Російської Республіки (передпарламенту) і призначений представником Тимчасового уряду Росії при Українській Центральній Раді. У цьому ранзі М. Славінський взяв активну участь в роботі З'їзду поневолених народів Росії, що відбувся того ж місяця в Києві [5]. Навесні 1918 року М. Славінський повернувся в Україну, друкувався в газетах «Нова Рада», «Відродження», інших періодичних виданнях.

За влади гетьмана П. Скоропадського (з кінця квітня 1918 р.) М. Славінський був радником Міністерства закордонних справ,

повноважним представником Української держави при уряді Війська Донського, брав активну участь як голова політичної комісії у мирних переговорах з делегацією радянської Росії (травень–червень 1918), працював міністром праці в уряді Ф. Лизогуба. Восени 1918 р. М. Славінського було обрано членом ЦК Української партії соціалістів-федералістів.

Перший уряд Директорії УНР, враховуючи те, що М. Славінський, окрім інших необхідних якостей вченого і дипломата, вільно володіє всіма слов'янськими мовами і особисто знайомий з президентом Чехо-Словаччини Т. Масариком, призначив його головою Української дипломатичної місії у цій країні. Прибувши до Праги 17.01.1919 р., місія на чолі з М. Славінським розгорнула активну роботу. М. Славінському вдалося придбати і відправити для Армії УНР три вагони медикаментів і два вагони білизни й обмундирування, звільнити і повернути з Чехо-Словаччини на Батьківщину близько 10 тисяч українців з числа військовополонених колишньої російської армії та біженців. Очолювана М. Славінським місія зв'язалася з дипломатичними службами європейських країн, випустила і розповсюдила серію (понад сорок брошур) «Пізнайте Україну». У цих виданнях, а також в популярних лекціях М. Славінський та інші представники місії доводили світовій громадськості що є український народ, який має свої національні, етнічні особливості, свою історію і культуру, що цей народ домагається тепер міжнародного визнання власної незалежної держави. Після розпуску місії (1923) М. Славінський викладав курси «Історія Європи XIX століття» та «Історія України» в Українській господарській академії в Подєбрадах і в Українському високому педагогічному інституті ім. М. Драгоманова у Празі. Одночасно писав і надсилав статті до львівської газети «Діло», журналу «Літературно-науковий вісник» та інших видань. Зокрема, в 1927–33 рр. він був постійним кореспондентом громадсько-політичного тижневика «Тризуб», що був заснований з ініціативи С. Петлюри і продовжував видаватися у Парижі. У своїх статтях, а також публічних лекціях, виступах у комісіях Ліги Націй М. Славінський гостро критикував більшовицьку ідеологію, методи правління в СРСР і УСРР. Він був заступником голови «Головної емігрантської ради» (Париж), матеріально допомагав Музею визвольної боротьби України у Празі. На його квартирі найчастіше збиралися представники української політичної еміграції в Празі [6]. У 1934 р. в Подєбрадах був виданий курс лекцій М. Славінського — «Історія України», а 1938 р. —

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

його брошура «Національно-державна проблема в СРСР» (у Парижі, російською мовою).

Саме ця брошура, знайдена агентами СМЕРШу під час обшуку помешкання М. Славінського у Празі, стала одним з найголовніших «речових доказів» його «злочинів». Він був звинувачений у тому, що протягом багатьох років «вів активну роботу, спрямовану на повалення Радянської влади на Україні, відрив її від Радянського Союзу і створення самостійної буржуазної держави» [1]. Чекаючи на суд Військового Трибуналу, М. Славінський помер у 1-й в'язниці УНКВС 23.11.1945 р. у Києві.

Окремо варто сказати про одну сторінку із особистого життя М. Славінського. Ще у 1886 р., познайомившись із Лесею Українкою, він стає одним з її найближчих друзів. У радянських дослідженнях життя і творчості Лесі Українки про цю дружбу (а, ймовірно, і щось більше) не згадувалося, оскільки особа М. Славінського табуувалася. Але досить уважно прочитати листи Лесі Українки до рідних і друзів (навіть з числа виданих у радянські часи [7], деякі спогади її близьких, наприклад, книгу її сестри [8]), щоб зрозуміти, яке місце в житті великої поетеси в той період займав М. Славінський. Наведу хоча б один приклад. У листі до М. Павлика Л. Українка писала: «Цікава я, яке враження на галицьких людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про моє сотрудництво з Ставиським (так просто!!!). Я оце задумую писати децицю, то коли надрукую — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі...» [9]. У 1888 р. М. Славінський став одним з найактивніших членів створеного за ініціативою Лесі Українки гуртка «Плеяда молодих українських літераторів». 1893 р. разом з поетесою він вперше переклав українською мовою і видав поетичну збірку Г. Гейне «Пісні кохання» (передмову до цієї збірки написав І. Франко). Цікаво, що славетний композитор М. Лисенко того ж року створив цикл з 12 солоспівів і 2 дуети на український переклад віршів свого улюбленого поета Г. Гейне [10]. Вершиною циклу є дует «Коли розлучаються двоє», що давно сприймається як українська народна пісня. Між тим, славу М. Лисенка як композитора цілком розділяє автор українського тексту цих музичних творів — М. Славінський. В одному з тогочасних листів до Олени Пчілки — своєї хрещеної матері у літературній праці, М. Славінський писав: «Я українець. І як Вам те відомо, українець не тільки через те, що в серці України вродився, а й через те, що нічим іншим я і не хочу бути!...» [11].

1. Відомчий державний архів Служби безпеки України. — Спр. 39173. — Арк. 17.
2. Український історичний календар. — К., 1995. — С. 128.
3. Украинский Вестник. — 1906. — № 1, 21 мая. — С. 34–38.
4. Верстюк В. Ф., Осташко Т. С. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 159.
5. Реєнт О. П., Андрусішин Б. І. З'їзд поневолених народів. — К., 1994. — С. 8–9, 18, 31–32, 45, 47.
6. Шульгин Олександр. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. — К., 1998. — С. 25.
7. Леся Українка. Документи і матеріали (1871–1913). — К., 1971.
8. Косач-Кривенюк Ольга. Леся Українка: Хронологія життя і творчості. — Нью-Йорк, 1970 (Тут ім'я М. Славінського згадується на 56-ти сторінках: переважно при цитуванні листів Л. Українки. — Г. С.).
9. Леся Українка. Збір творів у 12-ти томах. — К., 1978. — С. 319.
10. Скорульська Р., Харчук Р. Остання зірка «Плеяди» // Слово і час. — 1998. — № 3. — С. 83.
11. Там само. — С. 81.

М. П. Чабан

КНИГАР ДМИТРО ЛИСИЧЕНКО

Дмитро Михайлович Лисиченко — учасник українського робітничого руху на Катеринославщині — провідний член катеринославської організації УСДРП, товариш по партії В. Винниченка. Книгар і чесний трудівник рідного слова. Але останні сімдесят років про нього мало хто згадував.

Дмитро Лисиченко за архівними матеріалами народився 10.10.1887 у Катеринославі. Його мати — Марія Федорівна Лисиченко, жителька с. Красногригорівки Катеринославського повіту [1]. Відомості щодо батька відсутні. Юнак, спраглий до знань, спромігся здобути середню освіту — закінчив вчительські курси. Навколо Дмитра та його дружини Марії Олександрівни (дівоче Кираченко) зосереджувалася вся нелегальна праця катеринославської організації УСДРП.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

У Катеринославі з 1913 по 1919 рік Лисиченки тримали українську книгарню «Слово» [2]. Містилася вона спочатку за адресою — Поліцейська, 36 (нині це вул. Шевченка), а згодом — Поліцейська, 59, будинок Мізка. Будівлі сто років, та вона, на щастя, збереглася. Фронтон прикрашають літери «ДПС» — Дім пролетарського студентства. Тут тривалий час знаходився історико-філологічний факультет Дніпропетровського університету.

Лисиченки листувалися з Борисом і Марією Грінченками. Їхні листи і листівки на бланках книгарні «Слово» стосувалися, головним чином, розповсюдження друкованого слова. Мешкали Лисиченки в різний час на вулицях Польовій (нині проспект Кірова) і Первозванівській, 89 (тепер Короленка). Цей будинок — неподалік від сучасного Бабушкінського райвійськкомату. Тут квартирував до арешту 1915 р. і один із чільних діячів УСДРП у Катеринославі Ілько Давидович Вирва (1888–1938).

Офіційно Д. Лисиченко в ті роки працював таксувальником служби зборів Катерининської залізниці. А заснована ним книгарня була його приватною справою, результатом відданості громадській роботі. Передусім, він відомий як пропагандист української книжки. На губернській виставці 1910 р. в Катеринославі Д. Лисиченку серед інших доручили від товариства «Просвіта» відповідати за продаж українських книжок [3]. Додамо, що «Просвіта» тоді була єдиною легальною українською громадською організацією, оскільки УСДРП діяла нелегально.

У травні 1914 р. В. Винниченко і його дружина таємно прибули з еміграції до Катеринослава і певний час мешкали у Лисиченків на Польовій. В. Винниченко тепло змалював Марію Олександрівну в образі Олі Степанівни — головної героїні свого оповідання «Босьяк». Сучасники характеризували Марію Лисиченко як «надзвичайно віддану справі людину» [4].

Книгарня «Слово» була тим центром, де планувалося розпочати діяльність українського видавництва в Катеринославі. «За реакції, що запанувала зі всесвітньою війною й поклала важку лапу на київські українські видавництва та гадала задушити всякі вияви українського руху, потреба в книжці не зменшилась», — згадував у 1930 р. Д. Лисиченко.

Серед гуртка, що купився біля книгарні «Слово», виникла думка розпочати видавництво. Тому що на майбутній рік не передбачалося, що вийде хоч якийсь календар, спинилися на виданні календаря типу дешевого народного видання. Думку одразу

ж переведено в життя. Зібрано паї й колективно складено календаря. Через місяць він побачив світ. Справа розпочалася якнайкраще і можна було сподіватися успіху й розвитку, бо енергії в ініціаторів не бракувало; з матеріального боку справа також налагоджувалася. Та несподівані арешти серед українського робітництва в місті наприкінці 1915 р. повиривали майже всіх ініціаторів видавництва і вони опинились у в'язниці» [5, № 2, С. 62].

Людина скромна, Д. Лисиченко пише тут у множині, але мова, передусім, про нього самого. Жандарми пильно стежили за кожним кроком власників книгарні «Слово». Самому Лисиченкові філери дали прізвисько — «Книгар». Жандармам було відомо, що книгарня «Слово» видала не лише картки з портретами українських письменників І. Котляревського та М. Коцюбинського, але й плакат УСДРП щодо десятиріччя революції 1905 р.

Компромату на нього було зібрано достатньо, за ним прийшли о третій годині в ніч на 27.11.1915 р. Тієї ночі в Катеринославі заарештували чимало діячів української інтелігенції, робітничого руху, «Просвіти». Через тиждень, 3 грудня, на Д. Лисиченка як на «державного злочинця» склали жандармський формуляр з докладним описом біографічних даних, зовнішніх прикмет, фотографіями в анфас, профіль і повний зріст, а також відбитками пальців обох рук [1].

Д. Лисиченко справді був одним з чільних діячів місцевої організації УСДРП. Заклав їх Васько — «Золоті зуби», який мав про людське око слюсарну майстерню, а фактично був на утриманні жандармів, дістаючи від них дуже солідну плату. У щоденнику В. Винниченка «Золоті зуби» фігурують як символ поліцейських нишпорок. Васька-провокатора заарештовують одразу після Лютневої революції в Петербурзі, там він і сидів в ув'язненні, але подальша його доля невідома.

Та повернемося до тих, кого посадили з ласки «Васька-Золоті зуби». Начальник Катеринославського губернського жандармського управління полковник Терентьев 02.02.1916 р. доповів катеринославському губернатору про самостійницьку підривну діяльність місцевої організації УСДРП. Позаяк Д. Лисиченко був одним з її керівників, сподіватись йому на якесь пом'якшення гіді було. Полковник наполягав перед губернатором «в связи с переживаемым моментом об изъятии настоящего дела из общей подсудности и передаче в ведение Одесского Военно-Окружного суда». Губернатор не заперечував і Лисиченка судили з усією суворістю воєнного часу.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

З в'язниці Д. Лисиченка визволила Лютнева революція 1917-го. Влітку його було обрано членом Української Центральної Ради від Всеукраїнської Ради робітничих депутатів [6]. Д. Лисиченко повернувся до своєї книгарні «Слово», яка тривалий час стояла опечатаною. [2, Арк. 259–260]. Він заходився організовувати видавництво, яке мало б ту ж назву, що й книгарня, — «Слово». Спочатку воно випускало політичну літературу соціал-демократичного напрямку — книжки К. Лібкнехта, Ж.-Ж. Жореса. Але з утворенням у місті видавництва «Каменярь» припинило видання політичної літератури і зосередилося переважно на випуску книжок для дітей та юнацтва. Всього у світ вийшло 23 книги — серед них «Дніпрові пороги» В. Біднова, «Збірник найкращих пісень» Т. Романченка, «Книжка-різдвянка» О. Пчілки, «Мандрівка до осередка землі» Ж. Верна, «Українське кобзарство» Д. Яворницького... [5, № 2, С. 65].

Наприкінці 1918 р. видавництво «Слово» розпочало друкувати «Словник української мови» професора Д. Яворницького, що містив слова, які не потрапили до фундаментального словника Б. Грінченка і був його цінним доповненням. Та цей проєкт, на жаль, не вдалося реалізувати. Вийшов друком лише перший том на літери «А–К», який сьогодні є бібліографічною рідкістю. У 1920 р. разом з виходом першого тому словника видавництво «Слово» мусило припинити існування і передати свій видавничий портфель новому видавництву, закладеному при Катеринославському Союзі споживчих товариств.

Залишившись без роботи, Д. Лисиченко виїхав з рідного міста до Києва. На цей час Дмитро Михайлович дещо відійшов від політичної діяльності. Він завідував книгарнею Вукоопспілки (колишня книгарня «Київської старовини» з давніми національними традиціями) на Безаківській, 8. Книгарня була напрочуд добре організована, — згадує 96-річний киянин Юрій П'ядик, який у 20-х рр. працював під керівництвом Дмитра Лисиченка і чимало розповів авторові цієї статті про цю непересічну особистість. У книгарні можна було знайти книжки українською мовою або про Україну, які видавалися де-будь у світі. На прилавку завжди лежала свіжа газета, що її видавав В. Винниченко в Парижі. Не дивина, що тут можна було побачити київських письменників поодинокі і групами. Звичайно, всі вони добре знали Дмитра Лисиченка» [7].

Отже, завдяки своїй роботі в Києві Д. Лисиченко був у центрі культурного життя 20-х років — того потужного духов-

ного піднесення, яке сьогодні, на жаль, має назву «Розстріляне відродження». Серед особистого внеску Дмитра Михайловича у розвиток української культури зазначимо переклад українською мовою світових класиків, зокрема, творів Ж. Верна, та Д. Лондона («Морський вовк», «Пошитий у дурні», «Багряна чума», «Віра в людину», «Мартин Іден»). Завдяки Д. Лисиченкові наука не втратила рукописи видатного етнографа, поета Івана Манжури. Це він попрохав свого приятеля Т. Романченка викупити у катеринославського книгара В. Алексеєва рукописи І. Манжури та передати їх до ВУАН [8]. Д. Лисиченко був також ретельним бібліографом, одним із авторів київського часопису «Бібліологічні вісті». Склавав для ВУАН докладний бібліографічний покажчик катеринославських видань. Д. Лисиченко є також автором розвідки «Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині», вміщеної на сторінках «Бібліологічних вістей» (1930). У цьому ж часописі в 20-х роках видруковані його статті «Українська преса в Катеринославі», «Стан книжкової торгівлі» і «Рукописи Івана Манжури». В часописі «Західна Україна» вміщені статті «Мова книжкових полиць» і «Канадська більшовицька драма». А часопис «Червоний шлях» вмістив його нарис «В Середній Азії» (1930).

Дружина Д. Лисиченка — Марія Олександрівна — також була цікавою постаттю в українському культурному житті 20–30-х років ХХ ст. У 1917-му її разом з чоловіком обрано від УСДРП до складу Української Центральної Ради [6]. З переїздом до Києва друкувалася в періодиці з оповіданнями та нарисами (журнали «Зоря», «Червоний шлях», «Глобус»), активно виступала як перекладачка з англійської. У 1927–1930 рр. побачили світ окремими виданнями в її перекладах твори Д. Лондона (близько десяти книжок), М. Ріда, Е. Войнич, Д. Конрада, Ш. Андерсона та інших авторів. Перекладені нею твори Ф. Купера і Шервуда друкувалися в часописах «Червоні квіти» і «Життя й революція».

Як свідчать архівні матеріали, Лисиченки до 1930 р. жили в Києві на Андріївському узвозі. Дмитро Михайлович завідував коморою Київської філії Книгоспільки. Заарештований органами ДПУ 17.11.1930 р. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УСРР був 13.02.1931 р. на підставі статті 54-7 Карного кодексу УСРР засуджений до п'яти років виправно-трудових таборів [9]. Подальша доля Дмитра Михайловича невідома. Ось як висловився з приводу його арешту Ю. П'ядик:

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

«Вірогідно, що за тодішньою практикою йому додали строк, а, може, й стратили. Він був звинувачений, здається, у розповсюдженні націоналістичної літератури. Думаю, що практично це було так. «Книгоспілка» була спадкоємцем видавництва «Дніпросоюз». Після нього в коморі залишилося багато плакатів, наскільки я пригадую кооперативного та сільськогосподарського змісту. У книжковій коморі, особливо восени, коли розсилалися підручники, пакувалося багато тьоків. Щоб книжки не псувалися, їх загортали у ці плакати, а потім у рогожі. Певно, хтось з периферії написав до органів про це і колесо закрутилося...» [7]. Так це було чи ні — достеменно невідомо.

Реабілітували Дмитра Лисиченка лише 20.04.1989 р.

1. Жандармська картка на Лисиченка Дмитра Михайловича // ДАДО, № 242. Справа: УСДРП. (Там же і його фото).

2. ДАДО, Ф. 313, Оп. 2СЧ, Од. зб. 3147.

3. «Дніпрові хвилі». — Катеринослав, 1911. — № 20–21.

4. Тищенко (Сірий) Юрій. Володимир Винниченко // Юрій Тищенко (Сірий). З моїх зустрічей. Спогади. — К., 1997. — С. 73.

5. Лисиченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині // «Бібліологічні вісті». — К., — 1930. — № 2, 3.

6. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. — К., 1998. — С. 220.

7. Рукописні спогади Юрія П'ядика про Дмитра Лисиченка від 20.03.1994 // Особистий архів М. Чабана.

8. Листи Д. Лисиченка до Трохима Романченка // Відділ рукописів Інституту літератури НАН України. — Ф. № 46. — Од. зб. 686–714.

9. Слідча справа Д. Лисиченка // ЦДАГО України (Київ). — Ф. 263, Оп. 1, Спр. 62022. (Лист з ЦДАГО України до М. Чабана від 16.02.2000).

М. А. Білорус

С. І. БЕРЕЗНЯК ТА ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ У 1917–1918 рр.

Постаті більшості активних учасників Української революції 1917–20 рр. все ще залишаються мало дослідженими. Показовим є той факт, що, упорядковуючи виданий у 1998 р. біогра-

фічний довідник «Діячі Української Центральної Ради», [1] його автори — відомі дослідники тієї буремної пори В. Верстюк та Т. Осташко — змогли оприлюднити біографічні дані лише про дуже невелику частину її членів. Не те що біографії, імена членів УЦР часто є невідомими для нас. Тому актуальним завданням дослідників залишається збирання по крихтах біографічних відомостей, які б дозволили реконструювати їх життєвий шлях, основні віхи громадсько-політичної діяльності.

Одним з таких позабутих діячів Української революції був Саватій Іванович Березняк — економіст за фахом, учитель, учасник Всеукраїнського національного конгресу та трьох Всеукраїнських військових з'їздів, член Української Центральної Ради, Малої Ради та її комітетів зі складу та з законодавчих внесень, голова Всеукраїнської ради військових депутатів, учасник Демократичної наради в Петрограді та Першого Всеукраїнського з'їзду Рад, делегат до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів, член ЦК Української партії соціалістів-революціонерів (центральної течії), працівник видавництва «Криниця» та Київської філії «Всевидачу» (1919–20).

Народився він 18.09.1884 р. у м. Коростишеві Радомишльського повіту Київської губ. в сім'ї селянина Івана Самійловича Березняка (1843–1915), який на початку ХХ ст. володів у Коростишеві двома десятинами землі. Закінчив однокласну народну школу при Коростишівській учительській семінарії (1895) та семінарію (1904). У свідоцтві про її закінчення від 3.07.1904 р. за № 406, після атестаційних оцінок, записано: «а ще навчався палітурному майстерству і може керувати хором».

З вересня 1904 р. по серпень 1906 р. працював учителем Баралетського нормального двокласного училища (с. Баралети Ахалкалакського пов. Тифліської губ.), з серпня 1906 р. по серпень 1910 р. — вчителем Закатальської ремісничої школи (м. Закатали Тифліської губ.), з серпня по жовтень 1910 р. — помічником учителя Сигнахського міського училища. В жовтні цього ж року Саватій Березняк склав іспити при Тифліському Олександрівському учительському інституті на звання «учителя городского по положению 31 мая 1872 г. училища», а в листопаді того ж року його призначено на посаду вчителя до Тифліського міського чотирикласного училища. З 1906 намагався вступити до Київського комерційного інституту. Зрештою, наприкінці 1910 його зараховують «дійсним слухачем» на економічне відділення. З 4.01.1911 р. С. Березняк виходить у відставку й повертається з Тифлісу до Києва.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

В 1911–15 рр. успішно проходить навчання у Київському комерційному інституті. Протягом дев'яти семестрів слухав курси лекцій відомих київських професорів — істориків, економістів, юристів: М. Довнар-Запольського, В. Косинського, С. Єлізарова, О. Ейхельмана, О. Гілярова, П. Сльозкіна, В. Сінайського, К. Воблого, В. Новодворського, П. Кованька, Л. Яснопольського та ін. Вивчав німецьку (у Р. Берзіна) та французьку (у Леклерка та А. Турньє) мови. Відвідував у професора О. Русова практичні заняття зі статистики за темою: «Видання та продаж українських книг з 1900 по 1911 роки». Вже після завершення повного інститутського курсу у вересні 1915 захистив у нього курсову роботу «Спроба української студентської анкети в м. Києві 1913 року». В роботі на підставі 400 анкет, зібраних ним серед студентів-українців семи київських вищих навчальних закладів (комерційний, політехнічний, учительський, жіночий медичний інститути, університет, духовна академія, вищі жіночі курси) аналізував не лише походження, становий склад, економічний стан опитуваних, але й джерела їх національної самосвідомості, обсяги використання ними української мови, української преси тощо [2].

Під час навчання С. Березняк працював в українській студентській громаді інституту, обирався до її правління товаришем голови, а в лютому 1913 р. став головою. Після Березняка громаду очолював М. М. Ковалевський (1892–1957) [3], згодом — один з керівників УПСР, член УЦР, міністр в кількох складах уряду УНР. По його смерті в Австрії видано чудово написані ним спогади, де він згадує Комерційний інститут, його українську студентську громаду і Саватія Березняка. «Я, розуміється, одразу вступив до української громади інституту, що, як я вже згадував, була найчисленнішою в Києві. Головою громади був студент старшого семестру Саватій Березняк. Це був дуже зрівноважений і розумний товариш, який дуже добре zorganizовував громаду... В громаді були різні секції, і все було zorganizовано так, щоб дати українській молоді, яка прибуває до Києва з провінції, національно-культурну і матеріальну опіку. Кожного тижня відбувались в різних секціях реферати, часом дуже цікаві.» [4].

Треба відзначити, що в ці ж 1911–15 рр. в Комерційному інституті вчилися: Сергій Остапенко, в майбутньому другий після В. Чеховського «директоріанський» прем'єр-міністр УНР, Світозар-Олег Драгоманов, син М. Драгоманова і двоюрідний брат

Л. Українки, три сестри Мокроус — Ольга, Параска та Варвара — активістки Української студентської громади (остання згодом стала дружиною Івана Лизанівського).

До нелегальної роботи в соціалістичних гуртках Саватій долучився від юнацьких літ. У 1902, за часів навчання в Коростишівській учительській семінарії, він очолював місцеву групу соціалістів-революціонерів. У роки вчителювання в Тифліській губ. входив до есерівських гуртків в Ахалкалаках і Закаталах. З певністю можна стверджувати, що і в роки навчання в Комерційному інституті він не стояв осторонь нелегальної партійної роботи. Згодом, від часу установчого з'їзду Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), що відбувся 4–5 квітня 1917 р. С. Березняк входив до її лав. У січні 1919 р. його обрано кандидатом у члени ЦК УПСР (центральної течії) [5, Арк. 5].

Передреволюційні роки у житті С. Березняка були досить насиченими подіями. Восени 1915 він складав випускні іспити, після чого 22.11.1915 р. одержав звання «кандидата економічних наук другого розряду» та чин XII класу [1, Арк. 1]. У цей час, з огляду на хитке становище на Південно-Західному фронті в зв'язку з контрнаступом австро-німецьких військ, київський Комерційний інститут було евакуйовано до Саратова. У першу ж ніч по приїзді, 8 жовтня від нападу астми помер професор О. Русов, високо шанований серед київського студентства, особливо українського. Його тіло перевезли до Києва і на п'ятий день після смерті на Байковому цвинтарі відбувся вселюдний похорон видатного вченого і громадського діяча [5]. Як активіст студентської української громади, Саватій Березняк не міг стояти осторонь цих подій і, напевно, брав у них активну участь. Принаймні, саме у той час посилювалося поліцейне стеження за ним. Так, можна з великою вірогідністю стверджувати, що в жовтні — листопаді 1915 р. С. Березняку доводилося приїздити до Саратова, або й жити там певний час. Показово, що керуючий справами Комерційного інституту листом від 08.12.1915 до пристава третьої дільниці м. Саратова, повідомляє адресу «колишнього слухача Інституту Березняка Саватія: м-ко Коростишів, Київської губернії, власний дім» (адреса досить умовна, насправді жодного власного будинку у Саватія ніколи не було) [7].

Наприкінці 1915 р. або на початку 1916 р. С. Березняка мобілізували і направили у діючу армію на Південно-Західний фронт. Під час Лютневої революції 1917 р. він, вірогідніше, перебував десь поблизу фронту, в районі Крем'янця. На Все-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

українському національному конгресі (6–8.04.1917) його обирають до складу Української Центральної Ради «від військової громади м. Крем'янця». В реєстрі персонального складу УЦР, затвердженому мандатною комісією шостих загальних зборів 8.08.1917 р. проти прізвища «Березняк Саватій» зазначено: «солд. штабу 11 арм. корп. суду (Півд.–Зах. фр.)». На допиті 21.10.1920 р. на запитання «чим займався і де служив при Керенському» — він дає відповідь: «рядовий 10-го запасного полку» [5, Арк. 5].

Від червня 1917 р. по квітень 1918 р. С. Березняк брав участь в роботі Малої ради [1, С. 208, 215]. У своїх «Споминах» М. Грушевський, розповідаючи про перший Всеукраїнський військовий з'їзд (5–8.05.1917), боротьбу крайніх правих і лівих течій та свої зусилля спрямувати роботу з'їзду в помірковане річище, згадує С. Березняка: «...одного разу застав я просто-таки в сльозах військових делегатів Березняка і Іванова, які жалувались, що Винниченко своєю демагогією сіє розбрат між військовими делегатами, піднімає солдат проти офіцерів-делегатів, так би сказати між військовою демократією і панством (говорили се солдати ж)» [8].

На другому Всеукраїнському військовому з'їзді (5–10.06.1917) Березняка обрано до Тимчасової ради військових депутатів, до її президії та головою Всеукраїнської ради військових депутатів, яка 11 червня у повному складі була кооптована до УЦР. 20.06.1917 на відкритті п'ятої сесії УЦР, після інформації М. Грушевського про II військовий з'їзд, С. Березняк, як голова Ради військових депутатів, «щиро дякує за привітання, зазначаючи, що рада військових депутатів і все військо готові всі сили, розум і завзяття покласти на працю для рідного народу і краю.» На цьому ж засіданні його обирають до восьмичленної комісії «про склад Центральної ради» [9, С. 106, 107].

С. Березняк неодноразово виступав на засіданнях Малої ради, зокрема 5–6 липня 1917 р., коли розглядалися події, пов'язані з виступом полку ім. Полуботка, та питання про розмежування функцій Генерального секретаріату і Малої Ради. 16 липня — при прийнятті статуту Генерального секретаріату. [9, С. 171, 182, 193, 198, 208, 215, 217, 236, 243, 255, 543].

Про участь С. Березняка в подіях серпня 1917 р., пов'язаних з відстоюванням перед Петроградським Тимчасовим урядом повноти реальних автономних прав Генерального Секретаріату — першого українського уряду — розповів у своїх спогадах тодішній член ЦР В. І. Кедровський (1890–1970). «Військовий Гене-

ральний Комітет ухвалив послати мене для переговорів від імені Комітету з Головою Генерального Секретаріату В. К. Винниченком та з Головою Центральної ради М. С. Грушевським в справі призначення С. П. Петлюри на становище Секретаря Військових справ. Таку ж постанову зробила й Всеукраїнська Рада Військових Депутатів, уповноваживши свого голову Саватія Березняка відбутися такі самі переговори» [10, С. 392–394].

9.09.1917 р. на засіданні Малої ради С. Березняк виступив в обговоренні питання участі у Демократичній нараді в Петрограді. Ось текст його виступу: «Коли стоїть питання, чи має бути коаліція, чи власть перейде до рук соціалістів, то двох думок бути не може. Досвід минулого, корніловщина доказує, що революція не може йти далі по руслу, на який пхали її буржуазні класи. Досвід коаліції власті з людьми, що давно вмерли для революції, це величезна помилка для революційної демократії, яку треба негайно направити. Власть повинна перейти в руки соціалістів, відповідальних перед органами революційної демократії. Ми жадаємо закінчення війни, знесення смертної кари, переведення воєнних і соціально-економічних реформ, не чекаючи Установчих зборів. В області розв'язання національних проблем в Росії і на Україні революційна демократія поповнила цілий ряд помилок. Вона не піддержала викиненого Україною лозунга федерації, не піддержала статуту о Конституції України 16 липня і помирилась з імперіалістичним актом розділу України, з інструкцією Генеральному секретаріатові. Наші домагання такі: 1) утвердити статут о Конституції України, прийнятий Українською Центральною радою 16 липня; 2) утвердити Генеральний секретаріат по ділах продовольства, юстиції, доріг, пошт і телеграфів і воєнного; 3) включити в компетенцію Генерального секретаріату Катеринославську, Харківську, Херсонську і Таврійську губернії, крім Криму, установивши для більш точного розмежування принцип референдуму. Реорганізація армії по національно-територіальному принципу. По війні піднесем голос за розоруження і заміну армії міліцією» [9, С. 281, 284].

В середині вересня 1917 С. Березняка, К. Величка та П. Куцяка від Всеукраїнської Ради військових депутатів було кооптовано до складу української делегації на Демократичну нараду в Петрограді. З членів української делегації на нараді виступали М. Порш (він же входив до президії наради), М. Шаповал та К. Величко. Останній від імені Всеукраїнської Ради Вій-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ських депутатів зачитав декларацію, основні тези якої відбивали погляди соціалістичної більшості Центральної Ради й повторювали в розширеному вигляді те, що говорив С. Березняк на засіданні Малої Ради 9 вересня [9, С. 476–516].

21 жовтня С. Березняк як голова Всеукраїнської Ради військових депутатів брав участь в напруженому Третьому Всеукраїнському військовому з'їзді в Петрограді і вітав його делегатів [11]. На надзвичайному засіданні Малої Ради 16 листопада (дата опублікування звіту) його введено до складу комісії законодавчих внесень [9, С. 452]. 6.12.1917 р. на останньому засіданні з'їзду рад робітничих, селянських і солдатських депутатів (відбувався 4–6.12.1917) він виступає в обговоренні ультиматуму більшовицької Ради народних комісарів. Його виступ в пресовому звіті передано так: «С. Березняк (український соціаліст-революціонер), представник Всеукраїнської ради військових депутатів, нагадує в своїй промові, як поволі коло Центральної ради купчився народ український та військо і як разом з тим починало до її слова прислухатись російське правительство. Ленін більше уже поважає силу Центральної ради, ніж поважав її Керенський, але він хоче випробувати цю силу і для того поставив ультиматум. Ультиматум ще не війна, і до війни ми не допустимо, але треба показати Ленінові, що всі ми стоїмо за Центральну Раду. Коли ж Ленін таки піде на війну, то ми йому зломимо зуби» [9, С. 508].

У кінці грудня 1917 р. в опублікованих пресою списках кандидатів по виборах делегатів Українських установчих зборів у списковій № 2 (УПСР) по Південно-Західному фронту п'ятим номером (всього 15 кандидатів) подано: «Березняк Саватій Іванович, Голова Всеукраїнської Ради військових депутатів, кандидат економічних наук. Київ, Терещенківська, 2» [12].

Як член УЦР С. Березняк 11.01.1918 р. брав участь у нічному засіданні Малої ради, на якому обговорювалась та приймалась остаточна редакція IV Універсалу; при поіменному голосуванні висловився за прийняття Універсалу [9, С. 101, 102; 8, С. 231]. На засіданнях Малої ради від комісії законодавчих внесень він вносив на розгляд: 24 березня — законопроект про збільшення акцизу на тютюн та вироби з нього; 6 квітня — пропозицію про об'єднання і поширення економічної комісії; 9 квітня — законопроект про надання бібліотеці ЦР права одержувати книжки і різні видання з-за кордону без усякого мита [9, С. 226, 247, 258].

З 1918 р. по червень 1920 р. С. Березняк працював завідую-

чим книжкового складу у видавничому товаристві «Криниця». Певний час він був причетний до керівництва друкарнею цього видавництва. Від 30.06.1920 р. він обіймав посаду секретаря, а згодом завідувача відділу обліку та розповсюдження в Київській філії Всеукраїнського видавництва ВУЦВК «Всевидат» [5, Арк. 6, 13, 15, 24].

В час, коли почалися переслідування українських соціалістів-революціонерів, 19.10.1920 р. особливим відділом ВЧК при Реввійськраді Південно-Західного фронту Березняка було заарештовано у його помешканні по вул. Святославська 9, кв. 5. Звільняють його 23 жовтня, взявши підписку з зобов'язанням щодня з'являтися до голови Губчека. Вдруге він був заарештований 9.11.1920 р. на робочому місці в Губвидаті (вул. Миколаївська, 2). Та вже 29.01.1921 р. головний лікар «Харківського центрального 1-го дому суспільного примусового труда» виписав свідоцтво за № 258 про те, що ув'язнений Березняк Саватій Іванович, 36 років, помер 28 січня 1921 р. від висипного тифу [5, Арк. 19].

Суд у справі, яку зрештою було названо «Справою членів ЦК УПСР» Голубовича, Петренка, Лизанівського, Часника, та інших — один з перших антиукраїнських показових процесів більшовицької влади — відбувся 22–29.05.1921 р. у Києві. На ньому часто називалося ім'я Саватія Березняка. Закордонний Комітет УПСР невдовзі після закінчення суду, прийняв спеціальну постанову, в якій пом'януто і Саватія Івановича Березняка.

1. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Бібліографічний довідник. — К., 1998.

2. ДАК, Ф. 153, Оп. 7, Спр. 229. («Березняк С. И.»; Оп. 9, Ч. 1, Од. зб. 66.

3. ДАК, Ф. 153, Оп. 8, Спр. 8, Арк. 21, 38, 40.

4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. — Інсбрук, 1960. — С. 102, 146–147.

5. ГДА СБУ, Спр. № 69270 Ф. п. в 40 т., Т. № 19.

6. Русова С. Мої спомини. — К.: Україна-Віта, 1996. — С. 137–138.

7. ДАК, Ф. 153, Оп. 3, Спр. 232, Арк. 3.

8. Грушевський М. Спомини / Публікація С. Білоконя. — К., 1989. — № 9. — С. 134.

9. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: В 2-х т. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1.

10. Кедровський В. 1917 рік. Спогади члена Українського

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

військового генерального комітету і товариша секретаря військових справ у часи Української Центральної Ради. — Вінніпег: Видав. Спілка «Тризуб», 1967. — С. 392–394.

11. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди / Історичні зошити. — К., 1992. — № 7. — С.

12. Вільна думка: вісник Української Військової Ради Південно-Західного фронту. — 1917. — 29 грудня. — № 11.

Н.П. Тріпутіна, О.К. Рябченко,
М.О. Білостоцький

ІСТОРІЯ ЩАСЛИВОЇ ЛЮДИНИ (Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев)

Протягом тисячоліть людство докладало чималих зусиль, щоб пристосувати нашу не надто затишну планету до свого існування та розвитку. В авангарді поступу людської цивілізації завжди виступала наука. Серед тих, хто своїм гострим розумом та невтомною працею формував сучасне обличчя світу, помітною постаттю є видатний астроном та геодезист, професор, доктор фізико-математичних наук, заслужений діяч науки України Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев (10.01.1877–01.10.1956). Його життя та наукова діяльність не знайшли достатнього висвітлення в дослідженнях істориків науки, їм присвячено лише кілька невеликих публікацій. Найбільш докладною з них можна вважати розповідь про нього в книзі «Астрономія в Харківському університеті за 150 лет» О. І. Сластьонова [1]. Професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев, як це видно з текстологічного аналізу документів, сам брав участь у створенні цієї книги і був згоден з саме такою трактовкою цієї теми. Високим професійним рівнем аналізу наукового спадку видатного вченого позначена стаття К. Н. Кузьменко та В. К. Плузнікова «Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев» в журналі «Земля и вселенная» [2]. Наступні біографічні розвідки за своїм малим обсягом не могли дати нам повного уявлення про значення діяльності Б. П. Остащенка-Кудрявцева для вітчизняної і світової науки [3–6]. Особистість цієї неординарної людини лишилася практично поза увагою дослідників. Тим ціннішою є для сучасних істориків можливість звернення до матеріалів особистого архіву вченого, які були нещодавно передані його дочкою до Музею історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури [7].

Наукові здобутки професора Б. П. Остащенка-Кудрявцева рівною мірою належать як російському, так і українському народам. Особистість Бориса Павловича як науковця і людини містила в собі найкращі риси кількох народів, з якими він був пов'язаний своїм походженням [2].

Найглибше простежуються його корені по материнській лінії. Мати вченого Єлизавета Густавівна походила з давнього німецького дворянського роду фон-Ленц, на фамільному гербі якого стояв девіз «Esse non videri» — «Бути, а не ввижатися!». Чималий внесок в скарбницю європейської науки та культури зробили нащадки «освіченішого мужа і відомого письменника» суперінтенданта (лютеранського єпископа) Юліуса Ленца, який започаткував у XV ст. цей рід. Серед них були поети, музиканти, державні посадовці. До однієї з бокових гілок цього роду належав видатний російський фізик Е. Х. Ленц.

Від часу перселення цієї родини в Лїфляндію їх родовим гніздом став маєток Рінгмундсхоф поблизу Риги, відомий надзвичайною красою місцевості. У XIX ст. серед німецьких предків Б. П. Остащенка-Кудрявцева з'являється єдина російська персона — його бабуся, дружина Густава Вільгельмовича (Васильовича на російській кшталт) фон-Ленца, дочка Пензенського губернатора Анна Федорівна Гаврилова.

Їх дочка Єлизавета Густавівна свою долю зустріла в Петербурзі, працюючи гувернанткою після закінчення Смольного інституту. Її обранцем став українець за походженням, виходець з Курської губернії, молодий архітектор Павло Іванович Остащенко-Кудрявцев. Народжений у 1840 р., він був сином кріпака, управителя однієї з найпишніших дворянських садиб Росії «Мар'їно» в селі Іванівському у 20 км від Рильська, яка належала герою кавказької війни, князю О. І. Бяратинському, в почесному полоні у якого перебував легендарний Шаміль. Село назване на честь колишнього господаря цих багатих земель І. Мазепи [8]. Помітивши у обдарованого юнака художні здібності, власник маєтку направив Павла Івановича вчитися на архітектурне відділення Петербурзької академії мистецтв [2]. По закінченні навчання, у грудні 1867 р. він отримав диплом з відзнакою на звання некласного художника-архітектора і можливість ознайомитися з художніми скарбами Західної Європи під час творчої подорожі.

Побралися Єлизавета Густавівна і Павло Іванович 17.01.1874 р., а 10.01.1877 р. в них народився син, якого названо Борисом. Він не

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

успадкував від батьків ні капіталів, ні майна, але в достатку був нагороджений допитливістю розуму, працелюбством, різнобічними талантами, цілеспрямованістю й відданістю науці. Чотирнадцятирічним гімназистом Борис Павлович втратив батька. Щоб завершити освіту, йому довелося підробляти репетитором у більш заможних учнів. Гімназичний викладач математики О. В. Борисов прищепив юнакові велику любов до своєї дисципліни і був дуже задоволений, коли, закінчивши гімназію з золотою медаллю і ставши студентом фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету, його учень вирішив присвятити себе астрономії. Бо ж, як він казав, повторюючи вислів відомого астронома М. Ковальського, «Астроном повинен бути математиком більш, ніж сам математик» [2].

В університеті на його блискучі математичні здібності звернув увагу професор С. П. Глазенап і запропонував йому приступити до занять астрономією ще раніше, ніж це було заплановано навчальною програмою. Мистецтву астрономічних спостережень навчав завзятого студента астроном-спостерігач Н. О. Тачалов. «Чотири роки я працював під керівництвом Тачалова, — писав згодом Борис Павлович, — і з великою вдячністю пригадую його чисельні вказівки й поради. Він був для мене вчителем і другом» [6].

На третьому курсі університету (1894), молодий вчений взяв участь в експедиції Російського географічного товариства з дослідження Курської магнітної аномалії під керівництвом французького магнітолога Муру (Moureaux). Під час експедиції дослідниками було проведено 149 спостережень у 102 точках земної поверхні.

Перша наукова робота молодого вченого «Об определении цены деления уровня по наблюдениям Полярной» була надрукована у вересневому випуску «Известий Русского астрономического общества». (1897 р.) Влітку він був направлений до Пулковської астрономічної обсерваторії, де під керівництвом О. А. Баклунда опрацьовував питання небесної механіки. У 1898 р., по закінченню Санкт-Петербурзького університету, Борис Павлович отримав диплом I ступеня, був залишений професором О. М. Ждановим при ньому і відряджений до Пулковської обсерваторії. Відтоді і до 1923 р. Борис Павлович працював у Пулкові та його відділеннях.

Коли наступного, 1899 р. адмірал С. О. Макаров готував експедицію до полярних морів на першому російському криголамі «Єрмак», директор Пулковської обсерваторії О. Баклунд направив до її складу 22-річного Б. П. Остащенко-Кудрявцева як досвідченого астронома-спостерігача для проведення астрономічних та

магнітологічних досліджень. Ні екстремальні умови походу через важкі криги, ні смертельна небезпека, яка щомиті чекала на корабель під час цілком автономного плавання за відсутності авіаційної підтримки та радіозв'язку з берегом, не завадили молодому досліднику здійснити унікальні за своєю науковою цінністю і точністю спостереження. Окрім астрономічних явищ, молодий вчений досліджував процеси формування так званих «важких криг» в полярних морях. Це дозволило наблизитись до розуміння закономірності їх утворення. В цьому плаванні Борис Павлович пройшов незабутню школу невпинності на шляху наукового пошуку, безмежної відданості науці, проявив себе гідним соратником легендарного флотоводця, який включив результати спостережень, власноруч оброблені молодим ученим, до своєї книги «Ермак во льдах» як додаток до неї. Він також запросив молодого астронома взяти участь у з'їзді British Association, що відбувся того ж року в Дуврі [9].

1900 рік знову привів Бориса Павловича в полярні широти: він став учасником російсько-шведської експедиції з градусних вимірювань на Шпіцбергені. Разом з колегами-вченими здійснив похід вглиб острова, про що згадується в книзі астронома О. С. Васильєва «На Шпицберген і по Шпицбергену» [10], а також у звіті академіка О. Баклунда про цю експедицію.

Ще перед відплиттям на Шпіцберген Борис Павлович вперше відвідав Миколаївське відділення Пулковської обсерваторії з метою встановлення точності Вертикального кола. Після повернення з експедиції, він знову був відряджений до Одеси, де за допомогою Вертикального кола здійснив у 1901–1902 рр. велику серію спостережень Одеського фундаментального каталогу астрономічних схилень. Результати досліджених абсолютних схилень 407 зірок склали понад 400 сторінок в «Трудах Пулковской обсерватории» і принесли ученому премію Російського астрономічного товариства «За кращий твір з астрономії в Росії за 1907 рік» (математична обробка даних провадилася в 1902–07 рр.) [9].

З травня 1903 по грудень 1906 року Б. П. Остащенко-Кудрявцев проводив абсолютне визначення схилень зірок з четвертого «Каталога Пулковских главных звёзд». Цей каталог був значно ширший та точніший за попередні. Щоб досягти такої небаченої точності, кожен з занесених в каталог 549 зірок Борис Павлович спостерігав по 8 разів і сам обробив усі дані.

У 1912 р. морське відомство передало Пулкову обсерваторію у Миколаєві. Для її переобладнання і перепрофілювання

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

туди відрядили Б. П. Остащенко-Кудрявцева. Після проведеної реорганізації Борис Павлович став завідувачем Одеського відділення Пулковської обсерваторії. Цій події передувало обрання його, за сукупністю наукових праць, старшим астрономом Пулково, що дорівнювало званню ординарного професора. Починаючи з 1912 р., коли Вертикальне коло було перевезене з Одеси до Миколаїва, Борис Павлович проводив спостереження об'єктів з «Миколаївського каталогу 1915 року», який, окрім 1426 зірок «Пулківського каталогу 1895 року», містив ще 478 зірок, які можна було спостерігати тільки на широті Миколаєва. Результати цієї роботи, яку протягом 1914–22 рр. він зробив разом з П. К. Залеським, склали окремий ювілейний 57-й том «Трудов Пулковской обсерватории», який вийшов у 1939 р. до 100-річчя обсерваторії. Але між цими датами лежала ще ціла безодня «випробувань на міцність», яку йому належало пройти. Гортаючи сторінки біографії вченого, мимоволі доходиш висновку, що тодішні неймовірні зрушення, перевороти він сприймав як іще один шанс, даний долею для торування наукових шляхів.

Не гаючи часу, Борис Павлович використовує нагоду для доти небаченого розгортання роботи з пропаганди і популяризації наукових знань серед найширших народних верств. Проводилися лекції з астрономії, фізичної географії, математики в Миколаївському матроському та Народному робітничому університетах, роботу яких він сам і організував, працюючи деканом, заступником ректора, головою Ради Миколаївського товариства народних університетів. Крім того, була ще напружена діяльність в Губернському відділі народної освіти, головування в Комісії з охорони пам'яток мистецтва і давнини, публікація низки популярних статей з питань астрономії. У 1919–23 рр., як професор Миколаївського інституту народної освіти (МІНО), Борис Павлович викладав комплекс астрономічних дисциплін. 1920–22 рр. — жителі Миколаєва обирали його депутатом Міської ради. За культурно-освітню, організаційну та громадсько-політичну діяльність мешканці Миколаєва у 1922 р. вшанували Бориса Павловича на його 45-річчя як Героя праці [11]. Роботі в обсерваторії залишалися лічені години.

Окремої розповіді заслуговує епізод біографії Б. П. Остащенко-Кудрявцева, пов'язаний з його участю в організації 1918 р. Української академії наук у Києві. З цілком зрозумілих міркувань Борис Павлович в своїх службових автобіографіях уникає

згадок про свій приїзд до Києва і зустрічі з В. І. Вернадським. Але на основі щоденникових записів першого Президента УАН і матеріалів про створення Академії вимальовується наступна картина. У червні 1918 р. Борис Павлович привіз Вернадському досить невтішні звістки про скрутний стан Миколаївської обсерваторії, яка напередодні революції фактично була південним форпостом Головної астрономічної обсерваторії РАН і виконувала надзвичайно складні і важливі астрономічні і геодезичні дослідження. Для неї навіть був замовлений і виготовлений перед Першою світовою війною найбільший на той час в Європі телескоп-рефрактор діаметром 32 дюйми. Але доставити телескоп з Ірландії завадила війна. В. І. Вернадський відразу усвідомив трагічне становище обсерваторії, відрізаної від Петрограда фронтами і виключне значення для науки збереження цього закладу [12, С. 111, 114]. Намагаючись, на прохання Остащенка-Кудрявцева, підтримати Миколаївську обсерваторію, Вернадський вирішив тимчасово, до остаточного визначення її приналежності, прийняти її до складу УАН. В свою чергу, на прохання В. І. Вернадського, Борис Павлович взявся скласти доповідну записку для Комісії по вищих навчальних закладах та наукових установах, перед якою той двічі ставив питання про Миколаївську обсерваторію, про необхідність існування астрономічної обсерваторії першого розряду в межах України і про загальні завдання астрономічних обсерваторій на півдні країни. В цій комісії обговорювалися також питання щодо асигнувань для Миколаївської обсерваторії, її штатів [13, С. 67–68]. Пункт 2 параграфа 7 Статуту Української академії наук, який містить перелік наукових установ при Відділі фізико-математичних наук УАН, починається саме згадкою про Астрономічну обсерваторію [14, С. 169].

Подальший розвиток науки в Україні потроху зосередився в її першій столиці — Харкові. Сюди у 1923 р. й переїхав професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев, отримавши від Ради астрономів Пулково щире подяку за «25-річну енергійну роботу» [15, Арк. 8]. З метою підготовки наукових кадрів вітчизняних астрономів при Харківському ІНО, який виник у 1921 р. в результаті реорганізації Харківського університету, 9.02.1923 р. було утворено Науково-дослідну кафедру астрономії [11, Арк. 4]. Її дійсним членом був затверджений професор Остащенко-Кудрявцев. Тоді ж він почав працювати старшим астрономом та провідним астрометристом Харківської астрономічної обсерваторії. Разом з ним до нового

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

місця виїхала і його молода чарівна дружина, онука героя оборони Севастополя часів Кримської війни віце-адмірала М. К. Селістранова, майбутній видатний український скульптор Ольга Миколаївна Кудрявцева (1896–1964). Того ж року в них народилася донька Зоя.

Харківський період діяльності Бориса Павловича позначений вражаючим розширенням напрямів наукової діяльності. Відбудова народного господарства України, вщент зруйнованого в роки Першої світової та громадянської воєн, підготовка до періоду індустріалізації викликали значну увагу Радянського уряду до розвитку геодезії та картографії в країні. Тому, відповідаючи на виклик часу, одночасно з роботою в Харківській астрономічній обсерваторії і викладацькою діяльністю в Харківському ІНО та Харківському педагогічному інституті, Борис Павлович значні зусилля спрямовує на геодезичні дослідження. В центрі його уваги в ці роки опинилися розробка наукових засад геодезії та картографії та проблема піднесення геодезичної освіти в Україні. Ще у 1922 р. з українського порівняння довгот він вивів для служби часу довготу тогочасної столиці України — Харкова [2]. У 1924–29 рр. Борис Павлович працював ученим спеціалістом та консультантом створеного у 1922 р. Українського геодезичного управління. За дорученням Держплану СРСР він виконує завдання з координації старих та нових геодезичних вимірювань. До 10-річчя Радянської України за його підписом виходить нова карта геодезичних вимірювань республіки, при складанні якої були застосовані більш досконалі картографічні проекції, розроблені Б. П. Остащенко-Кудрявцевим. Він також складає каталог нівелірних пунктів на Україні. Одночасно вчений займається розробкою математичної теорії картографічних проекцій і пропонує оригінальний метод їх дослідження за допомогою диференціальних величин першого порядку, який дав практикам можливість зв'язати картографію з вищою геодезією і на новому рівні проводити геодезичні дослідження території України [15]. Починаючи з 1924 р. Борис Павлович працював професором, завідувачем кафедри, деканом та заступником директора Харківського геодезичного та землевпорядного інституту і завідувачем картографічного сектору Українського науково-дослідного інституту геодезії та картографії. Оскільки вивчення курсу інструментознавства, який він викладав в інституті, гальмувалося відсутністю відповідних підручників, Геодезичний та земле-

впорядний інститут в середині 20-х самотужки видав написані Борисом Павловичем книжки «Теорія оптичних струменів» та «Струментознавство» [16, С. 15]. Його діяльність була відзначена почесними значками «Відмінник праці» та «Відмінник геодезії та картографії», які він отримав від Головного управління геодезії та картографії при РНК СРСР [4]. В 1935 р. Борис Павлович був затверджений ВАК у вченому званні професора, а в 1936 р. йому було присуджено учений ступінь доктора фізико-математичних наук.

У 1941 р. в Алма-Аті, куди 65-річний професор був евакуйований з захопленого фашистами Харкова, він очолив кафедру геодезії в гірничо-металургійному інституті і одночасно працював в Казахській філії АН СРСР.

Відступила від Харкова фашистська навала, почало оживати зруйноване місто. Обсерваторія чекала на свого провідного співробітника. Два власноручних листи директора Харківської астрономічної обсерваторії М. Барабашова до професора Остащенка-Кудрявцева датовані 26 січня та 23 липня 1944 р. зберігаються в Музеї Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури (ХДТУБА). В обох жваво обговорюється проблема якнайшвидшого повернення Бориса Павловича з родиною до Харкова або його участі в наукових дослідженнях обсерваторії [9].

З осені 1944 р. Борис Павлович знову поринає у роботу завідувача астрометричним відділом обсерваторії, керує кафедрою вищої геодезії Харківського інженерно-будівельного інституту, Харківського гірничого інституту. Багато зусиль віддавав професор Остащенко-Кудрявцев діяльності Харківського відділення Всесоюзного астрономо-геодезичного товариства, засновником і першим головою якого він був до кінця життя. У 1952 р. він отримав почесне звання заслуженого діяча науки УРСР, а в 1953 р. був нагороджений Орденом Леніна. В ці роки новим напрямом наукових пошуків Бориса Павловича стала маркшейдерська справа, якій він присвятив ряд досліджень [11, С. 185]. З вересня 1955 р. Б. П. Остащенко-Кудрявцев був призначений на посаду завідувача новоствореної кафедри маркшейдерської справи Харківського гірничого інституту. Це відбулося на 79-му році його фантастично напруженого життя. 1 жовтня 1956 р. професор Б. П. Остащенко-Кудрявцев пішов з життя.

За свідченням сучасних йому дослідників, науковий доробок вченого становить понад 90 праць. Але була одна робота,

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

якій він присвятив останні роки життя — це сторінки його спогадів, написаних після 1947 р. [15]. Якщо науковий спадок вченого можуть оцінити фахівці, то спогади свідка та учасника численних важливих подій в історії науки та країни загалом, саме життя цієї дивовижно обдарованої, чарівної, цільної і цілеспрямованої людини, яка попри страшні буревії ХХ сторіччя, змогла здійснити своє покликання і виконати свій обов'язок перед людством, багато чому можуть навчити нашого сучасника, що обирає свій шлях на зламі епох. Тому автори вважають надзвичайно важливим популяризувати історію життя видатного вченого і готують до видання його мемуари.

1. Слостєнов А. И. Астрономия в Харьковском университете за 150 лет. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1955.

2. Кузьменко К. Н., Плужников В. Х. Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев // Земля и вселенная. — 1978. — № 3. — С. 59–61.

3. Українська радянська енциклопедія. — Т.8. — К., 1982. — С. 86.

4. Саврон М. 40 років плідної роботи // За більшовицькі кадри. — 1937. — 20 квітня.

5. Швалб М. Г. и др. Харьковская астрономическая обсерватория: Библиогр. указ. (1917–1967). — Харьков, 1967.

6. Геодезичний енциклопедичний словник. — Львів: Євро-світ, 2001. — 668 с.

7. Музей історії Харківського державного технічного університету будівництва та архітектури. Особистий фонд Б. П. Остащенко-Кудрявцева.

8. Фёдоров С. И. Марьино. — Воронеж: Центр. — Чернозём. изд-во, 1988.

9. Заслуженный деятель наук УССР профессор Горного института Борис Павлович Остащенко-Кудрявцев // Харьковский горный институт. Труды. — Т.1. — Харьков, 1952. — С. 182–186.

10. Васильев С. На Шпицберген и по Шпицбергену во время градусных измерений. — Одесса, 1915.

11. ЦДАВО України. Ф. 166, Оп. 2, Спр. 471.

12. Вернадский В. И. Дневники: 1917–1920. — К.: Наук. думка, 1994. — 270 с.

13. Сытник К. М., Апанович Е. М., Стойко С. М. В. И. Вернадский. Жизнь и деятельность на Украине. — К.: Наук. думка, 1988.

14. Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К.: Наук. думка, 1993.

15. Особиста справа Б. П. Остащенко-Кудрявцева // Архів Харківського державного технічного університету радіоелектроніки. Опис 54, Пак. 2, Спр. 63.

16. Бочков М. В. Харківський геодезичний та землевпорядний інститут // Записки Харківського геодезичного та землевпорядного інституту. — Харків, 1927. — С. 3–18.

О. В. Дручек, Л. А. Савенок

УКРАЇНОЗНАВЕЦЬ З ПОДІЛЛЯ

Життя і творча спадщина відомого українського вченого-славіста, етнолога, бібліографа та історика Костя Олександровича Копержинського (1894–1953) залишаються мало відомими широкому загалу. Поодинокі і фрагментарні згадки про нього містяться в окремих працях [1], у невеликих розвідках з нагоди 10-річчя смерті дослідника та у студіях про працю К. Копержинського у царині бібліографії й книгознавства [2]. Остання «Українська літературна енциклопедія» згадує про вченого, але припускається прикрих помилок [3]. Невеличка розвідка про одеський період життя дослідника ситуації не змінює [4].

Між тим для дослідження творчого доробку, життя і діяльності вченого існує в цілому достатня джерельна основа. Насамперед, це особистий архів ученого, який зберігається в Публічній бібліотеці імені М. Салтикова-Щедріна у Санкт-Петербурзі і налічує 777 справ [5]. До цього часу він практично залишається поза увагою дослідників, проте в ньому є не лише матеріали про творчу і службову діяльність К. Копержинського, але й зберігається низка його цікавих наукових рукописів. Це дослідження з історії української, російської, білоруської, болгарської, чеської літератур, а також з історії, мовознавства, етнології і фольклору України.

Окремі відомості про дослідницьку та науково-організаційну роботу К. Копержинського містяться у фондах Наркомату освіти ЦДАВО України, Інституту рукопису НБУВ та інших архівосховищах.

Народився Кость Олександрович 22 жовтня (4 листопада) 1894 р. у с. Глібове на Поділлі (тепер Новоушицького р-ну Хмельницької обл.) у родині сільського вчителя. По закінченні у 1918 р. слов'яно-руського відділення Петроградського університету повернувся в Україну. Наукову підготовку в університеті К. Копер-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

жинський пройшов під керівництвом видатного знавця стародавньої української літератури, палкого українського патріота академіка В. Перетця. Значний вплив на молодого вченого мав також український етнолог академік М. Сумцов.

На батьківщині К. Копержинський спочатку викладав у середній школі, а згодом взяв активну участь у розбудові Кам'янець-Подільського університету: був професорським стипендіатом, а протягом 1921–22 рр. — доцентом і професором кафедри історії української літератури [6].

Після закриття Кам'янець-Подільського університету, прагнучи продовжити наукові дослідження під керівництвом академіка В. Перетця, молодий професор переїхав до Петрограду. Наступні роки його життя (з жовтня 1922 по жовтень 1925) були надзвичайно насиченими і плідними. Він отримав посаду наукового співробітника II-го розряду, а з 1924 р. — I-го розряду у Науково-дослідному інституті літератури при Петроградському університеті. У цей період з'явилися перші друковані праці дослідника з історії української культури: «Острозька друкарня в Острозі та в Декмані після Берестейської унії, її видання та діячі» [7] і «Магічно-акробатичні і пантомімічні вистави на Україні в другій половині XVIII–на початку XIX ст.» [8]. Вже ці невеличкі розвідки приваблюють звертанням автора до нових сюжетів в історії української культури і ретельним опрацюванням нових джерел.

У Петрограді Кость Олександрович викладав мову і літературу в середніх та вищих навчальних закладах, активно співробітничав у Товаристві дослідників української історії, мови та письменства, де виконував обов'язки секретаря і вивчав історію української літератури XVI–XIX ст. під керівництвом академіка В. Перетця. Так, у 1923–25 рр. науковець зробив більше десяти доповідей на засіданнях Товариства, в яких узагальнив частину зібраних в архівах і бібліотеках Петрограда, Москви і Кам'янця-Подільського матеріалів. Ці доповіді, зокрема присвячені аналізу розвитку української літератури на Поділлі у першій половині XIX ст., оглядам розвитку українського театру [9], споминам про академіка М. Сумцова, були схвально зустрінуті відомими вченими — академіком В. Перетцем, членами-кореспондентами РАН Д. Абрамовичем, В. Адріановою-Перетц, А. Ляшенком і Б. Модзалевським [10].

З вересня 1925 по вересень 1928 року молодий, але вже досвідчений вчений і педагог жив і працював в Одесі. В одеському ІНО,

професором якого К. Копержинського було обрано у 1926 р., учений викладав курси історії революційного руху, етнології, історії української мови і літератури. Одночасно у 1926–28 рр. К. Копержинський завідував українським відділом (кабінетом) Центральної наукової бібліотеки (нині це ЦНБ університету) і, натхненно взявшись за справу впровадження української мови, викладав її та українознавство на численних педагогічних курсах, в гуртках українізації для викладачів і співробітників вузів Одеси, робітників закладів культури тощо [11]. Копержинський із завзяттям брав участь в науковому і культурному житті Одеси і всього Півдня України. Його було обрано членом Одеської комісії краєзнавства та Одеського наукового при ВУАН товариства, де він зробив низку змістовних доповідей. Чимало сприяв налагодженню співробітництва одеських українознавців з академічними установами, керованими М. Грушевським. Кость Олександрович був активним членом одеського Українського бібліографічного товариства, діяльність якого найбільшою мірою відповідала дослідницьким уподобанням вченого: постійно виступав з бібліографічними оглядами (частину з них було згодом опубліковано), редагував «Записки» Товариства, брав участь у святкуванні ювілеїв академіків С. Єфремова, М. Грушевського тощо. Разом із М. Слабченком, М. Гордієвським, В. Герасименком, А. Музичкою та іншими вченими і громадськими діячами К. Копержинський перетворив в середині 1920-х рр. Одесу на один з осередків (сучасники називали її «вогнищем») української науки і культури.

У ці роки К. Копержинський опублікував більше 30 наукових праць (серед них — одну з найкращих своїх етнологічних праць «Обжинки» [12]) та огляд літературознавчих праць [13], що набув широкого визнання.

Саме на цей час припала й публікація двох фундаментальних праць з історії українського театру XVIII–XIX ст. — «Театральне та музичне життя на Поділлі наприкінці XVIII та в перші три десятиліття XIX ст.» (1926) та «З історії театру на Чернігівщині (1750–1830)» (1928). Фактично, К. Копержинський першим розпочав дослідження історії українського театру кінця XVIII–початку XIX ст. Продовжував учений і вивчення історії давньої української літератури. У 1926 р. вийшла друком, підготовлена за архівними матеріалами Поділля, цікава праця «Український письменник XVI століття Василь Сурозький». В одеський період життя К. Копержинський написав декілька краєзнавчих праць. Так, в «Огляді видань Одеського наукового

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

при ВУАН товариства» учений (на основі дослідження викладацьких студій академіка М. Є. Слабченка) першим висловив думку про існування в Одесі нової школи дослідників соціально-економічної історії Півдня України. «Узагальнюючи цілу роботу товариства, — наголошував Кость Олександрович, — можна сказати, що Одеське наукове при ВУАН товариство має всі дані для того, щоб зайняти перше місце на Степовій Україні як дійсно наукова організація» [14].

У змістовних працях «Бібліографічні уваги до історії української книги в Одесі 80–90-х років XIX ст.» (1927 р.) та «М. Комаров у суперечності з цензурою наприкінці 80-х і на початку 90-х років» (1929) на основі копіткого вивчення архівних джерел, зокрема і втраченого на сьогодні особистого архіву М. Комарова, К. Копержинський подав докладну історію української книги в Одесі в останні десятиріччя XIX ст. і навів перелік заборонених царською цензурою книг за 1879–1912 рр., яких нарахував 89. Серед них значилися твори Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського і Б. Грінченка, а також деякі українські переклади творів О. Пушкіна і М. Некрасова. На основі опрацювання архіву М. Ф. Комарова Кость Олександрович підготував і вмістив у відомому часописі «Україна» статтю про боротьбу цього відомого діяча з царською цензурою [15].

У 1928 р. на запрошення академіка М. Грушевського вчений переїхав до Києва, де працював у гуманітарних установах ВУАН: дійсним членом Науково-дослідної кафедри історії України у відділі примітивної культури і народної творчості, керував Комісією нової історії, читав для аспірантів напрочуд цікавий курс порівняльної етнографії в зв'язку з історією слов'ян. У 1930–33 рр. учений працював у київській філії Науково-дослідного інституту Т. Шевченка (тепер Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України) як дійсний член, керівник секції літератури феодальної епохи та фольклору, керівник бібліографічної комісії та секції методики та історії літературної критики. Одночасно він співробітничав з кафедрою етнографії ВУАН та працював консультантом у Всенародній бібліотеці України (тепер Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського НАН України).

Протягом 1929–33 рр. К. Копержинський видрукував не менше 15 статей, оглядів, рецензій і повідомлень, виголосив низку доповідей в академічних установах і підготував для публікації ряд праць, але через згортання політики «українізації» вони вже не дійшли до друкарського верстата. З них і за своїм змістом, і за

громадсько-політичним значенням варто відзначити ґрунтовну працю про громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова на зламі 60–70-х рр. XIX ст. та аналіз його епістолярію [16, 17]. Увагу сучасних етнологів приверне й об'ємний твір (5 авторських аркушів) про новорічні господарські та обрядові звичаї слов'ян. Вони мали складати частину великої роботи про господарські сезони [18]. На жаль, цьому задумові не судилося бути реалізованим.

Сталінський погром української науки знову змусив К. Копержинського переїхати до Ленінграду, але там його 1934 р. було засуджено за «український буржуазний націоналізм» й заслано на Північ. Після звільнення і короткого вчителювання в Курській області Кость Олександрович переїхав до Іркутська. Там у 1937–45 рр. працював в Педагогічному інституті та Університеті, де завідував кафедрами російської мови та слов'янознавства і отримав підтвердження вченого звання професора. Проте це ще не означало «відпущення гріхів», і московські чиновники не дозволили відомому вченому повернутися в Україну. Тому з 1945 р. до кінця свого тернистого земного шляху (упокоївсь Кость Олександрович 18 березня 1953 р.) він працював професором кафедри слов'янських літератур Ленінградського університету. З середини 30-х рр. практично всі українознавчі праці дослідника залишились у шухляді.

Певна юридична реабілітація прийшла до українського вченого лише після смерті, а от повернення його праць науці та культурі України ще попереду. Українознавча спадщина Костя Олександровича — опублікована і неопублікована — нараховує понад 50 рукописів з історії, культурології, літературознавства, історії літератури і театру, бібліографії та етнології. Вона відзначається змістовною і переважно архівною джерельною базою, ґрунтовним її аналізом та оригінальними висновками й до сьогодні значною мірою не втратила свого наукового значення.

1. Див.: Історія АН УРСР. — К., 1967. — Кн. I. — С. 401; Історія української літератури. — К., 1971. — С. 19.+

2. Сафонов Г. И. К. А. Копержинский: (К 10-летию со дня смерти) // Славянская филология: Сб. ст. — Л., 1964. — С. 130–135; Гуменюк М. П., К. С. Копержинський — бібліограф і книгознавець // Формування і використання бібліотечних фондів. — К., 1984. — С. 114–121.

3. Українська літературна енциклопедія. — Т. 2. — К., 1990. — С. 560.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

4. Савенок Л. А. К. Копержинський і Одеса (До 100 річчя з дня народження вченого) // Одесі — 200. Матеріали міжнародної наукової конференції. — Одеса, 1994. — С. 73–79.

5. Рукописний відділ Публічної бібліотеки ім. М. Салтикова-Щедріна / Санкт-Петербург, Росія (Далі — РВ ПБС). Ф. 1006.

6. ЦДАВО України. Ф. 166, Оп. 12, Спр. 3576, Арк. 1–2.

7. Копержинський К. Магічно-акробатичні і пантомімічні вистави на Україні в другій половині XVIII на початку XIX ст. // Україна. — 1924. — Кн. 3. — С. 53–61. Рукопис виявлено: ІР НБУВ. — Ф. X, № 330881; Праця отримала схвальну рецензію: ВУАН. Записки Істор.-філ. відділу. — К.: ВУАН, 1925. — Кн. V. — С. 223.

8. Копержинський К. Острозька друкарня в Острозі та в Дермані після Берестейської унії, її видання та діячі // Бібліографічні вісті. — 1924 — Січень-березень. — № 1–3. — С. 68–74.

9. Санкт-Петербурзьке відділення Архіву Російської академії наук. Ф. 242, Оп. 1, Спр. 2, Арк. 3–4.

10. Звідомлення Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді за перше п'ятиріччя (1922–1926). — К., 1927. — С. 12–15;

11. РВ ПБС. Ф. 1006, Спр. 1, Арк. 2–3;

12. Копержинський К. Обжинки: Обряди збору врожаю слов'янських народів нової доби розвитку. — Одеса, 1926.

13. Його ж. Українське наукове літературознавство за останнє десятиліття. 1917–1927 рр. — К., 1928.

14. Його ж. Огляд видань Одеського наукового при ВУАН товариства // Записки Українського бібліографічного товариства в м. Одесі. — Ч. 1. — Одеса, 1928. — С. 37.

15. Його ж. М. Ф. Комаров у суперечках з цензурою наприкінці 80-х і на початку 90-х років // Україна. — 1929. — Грудень (№ 38).

16. Його ж. Громадсько-політична тактика М. Драгоманова у 60-х і в першій половині 70-х рр. // Україна. — 1930. — Січень-лютий, березень-квітень. — № 39–40.

17. Його ж. Листи М. Драгоманова до Ол. Скребицького з 1886–89 років // Україна. — 1930. — Травень-червень. — № 41.

18. Його ж. Господарчі сезони / З історії новорічного циклу / Машинопис, 47 арк. // ІР ЦНБ ім. В. Вернадського НАН України. Ф. X № 30844.

**АКТОР І ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ ХРИЗАНТ КУДРИНСЬКИЙ:
ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА**

17 квітня 2000 р. Буковина відзначила 90-річчя від дня народження відомого майстра сцени Хризанта Івановича Кудринського. Покоління буковинців, яке зростало в часи панування радянської влади, навіть не чуло ім'я людини, таврованої більшовицьким режимом, яка відіграла вагому роль у становленні театрального мистецтва на Буковині у ХХ ст.

Народився Хризант Кудринський у с. Нових Мамаївцях поблизу Чернівців. Важка доля змусила батька шукати роботи за океаном і до 1922 року він перебував на заробітках у Канаді. За цей час Хризант закінчив п'ять класів сільської школи і восени 1922 року вступив до першого класу чернівецької української гімназії № 4. Неодноразово під час літніх канікул він організовував у рідному селі курси української мови, керував хором, вів драматичний гурток. Зокрема, у 1929–1930 рр. у селі були поставлені п'єси «Москаль-Чарівник» І. Котляревського, «Безталанна» І. Карпенка-Карого, «Невольник», «Дай серцю волю — заведе в неволю» М. Кропивницького [1, С. 45]. Мамаївські актори об'їздили всі навколишні села, де з успіхом проходили їх вистави. І що головне, їх виступи спонукали до утворення драмгуртків і хорів у багатьох селах Буковини.

Культурницька робота Х. Кудринського не подобалася румунській владі. Він почав зазнавати утисків, затримано було видачу йому диплому бакалавра. Незважаючи на несприятливі обставини, у 1932 року він вступив на юридичний факультет Чернівецького університету. Одночасно включився у діяльність академічного товариства «Чорноморе», виступав у хорі «Буковинського Кобзаря», брав участь у роботі українського театру, де виконував роль Петра у «Наталці Полтавці» І. Котляревського, Андрія у «Запорожці за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, Хоми Брута у виставі за повістю М. Гоголя «Вій» [1, С. 48].

Після входження Буковини до складу радянської України провідні буковинські актори Хризант Кудринський, Сидір Терлецький, Іван Дудич та молодий починаючий Тарас Рідуш влилися до колективу створеного радянською владою Чернівецького драматичного театру. Основний склад акторів театру прибув із Харкова. Створена при театрі акторська бригада ви-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ступала на заводах і фабриках міста [2, С. 78].

У травні 1941 р. актори театру виїхали на гастролі до Станіслава (нині Івано-Франківськ), де їх застав початок війни. «22 червня 1941 р. у залі Станіславського театру ми розпочали виставу «Сади цвітуть», — згадував Тарас Рідуш. — Нас здивувало те, що зал був напівпорожній. Такого ніколи раніше не траплялося. Після закінчення першої дії вистави, нам повідомили, що почалася війна» [3]. З великими перешкодами, пов'язаними з військовим часом, актори ледве змогли дістатися до рідного театру у Чернівцях. В дорозі було втрачено практично весь театральний реманент та костюми. Проте, незважаючи на перешкоди, 28 червня 1941 р. у театрі було проведено свято з нагоди відзначення першої річниці від дня визволення Буковини з-під румунської окупації [4].

Через декілька днів колектив театру евакуювався. Дозвіл на евакуацію був наданий лише приїжджим акторам, місцевих про це навіть не повідомили. Боячись переслідувань з боку румунської влади за роботу в українському радянському театрі, частина місцевих акторів перебралася до Станіслава, а Х. Кудринський, С. Терлецький, М. Павловський та І. Дудич з «Буковинським куренем» до Коломиї, де розпочали театральну діяльність в умовах німецької окупації краю [2, С. 71].

Наприкінці 1943 р. Коломийський театр переїхав до Станіслава. Там поставили декілька оперет, в яких був задіяний Х. Кудринський («Циганський барон» Й. Штрауса — роль Берінкая, «Катерина» М. Аркаса — роль Андрія, «Корневільські дзвони» Р. Планкетта — роль Треніше, «Продавець птахів» К. Целлера — роль Адама, «Чорноморці» М. Лисенка — роль Івана). Ці ролі принесли успіх Хризанту Івановичу, засвідчили неабиякий талант актора і співака. Його голос нерідко порівнювали з голосом великого Івана Козловського [5]. Виступаючи на сцені театру в окупованому Станіславі, буковинські майстри сцени намагалися донести українське слово до своїх земляків, досить часто наражаючись на незадоволення з боку німецької окупаційної влади.

З наближенням фронту до Прикарпаття більшість провідних артистів Станіславського театру, в тому числі і Хризант Кудринський, покинули українські землі і переїхали до м. Лінц в Австрії, де продовжували працювати на сцені оперного театру. Австрійська публіка з великою шанобою і глибокою повагою ставилася до українських співаків, серед яких чільне місце посідав Хризант Кудринський.

Проте, в цей час здоров'я Хризанта Івановича різко погір-

шилося. Він переніс важку операцію і майже до червня 1945 р. знаходився в австрійській лікарні. Однак все частіше думав про Україну, про рідну Буковину і на початку вересня того ж року прибув до Чернівців.

Що ж чекало Хризанта Івановича на рідній землі? Те ж, що й інших українців, які перебували на окупованій території. Він відразу потрапив під невсипуще око органів державної безпеки, вважався людиною з темним минулим і підлягав ізоляції.

Відновлений Чернівецький драматичний театр, який в перші повоєнні роки очолив народний артист СРСР Василь Василько з прихильністю зустрів Хризанта Івановича. Йому запропонували виконання ролей у виставах «Літак запізнюється на добу», «Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Чорноморці» М. Лисенка [6, С. 38]. Проте, вже 4 березня 1946 р. до театру завітали представники управління держбезпеки по Чернівецькій області, які заарештували Хризанта Кудринського без пред'явлення ордеру. На той час, практично, Кудринський був останнім місцевим актором, який ще залишився на волі. Адже ще у грудні 1944 р. був заарештований І. Дудич, дещо пізніше — Василь Дячук, Ступан Дубіневич [7].

У постанові про арешт, підписаний лише 16 березня 1946 р., зокрема, зазначалося, що «з 1922 р. Кудринський був активним учасником ОУН під псевдонімом «Павло Тетеря», членом юнацької організації товариств «Чорноморе» та «Кубань», організував спортивне товариство «Гонта» і керував ним. Будучи кадровим націоналістом протягом ряду років, був членом крайового проводу ОУН Берлінського філіалу. Знаходячись у керівному складі проводу ОУН, був зв'язаний з членами Берлінського філіалу Д. Квітковським, В. Колотилом, В. Костенюком, Н. Данилюком, Д. Яремчиком та іншими. У вересні 1945 р. прибув на Буковину для створення повстанських українсько-націоналістичних загонів для боротьби з радянською владою» [8]. Такі звинувачення були занадто серйозними. Складалося враження, що до рук НКВС потрапив націоналіст світового масштабу, який становить серйозну загрозу радянському суспільству. Вирок не забарився: 10 років позбавлення волі у виправно-трудових таборах з поразкою у правах на 5 років і конфіскацією майна [8, арк. 12].

Політика більшовицької влади щодо інтелігенції полягала у двоєдиному завданні: нейтралізувати та ізолювати певну її частину, а решту перетворити на покірний засіб реалізації своїх планів форсованого інтегрування західноукраїнського регіо-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ну до суспільно-політичної та економічної системи «казармового соціалізму», що панував в СРСР. Насильство стало головним, а стосовно окремих груп інтелігенції, єдиним засобом державного впливу. Репресивні заходи (ув'язнення, депортації, фізичне знищення, звільнення з роботи тощо) найчастіше застосовувалися до так званих «класово-ворожих елементів», до числа яких було зараховано і Хризанта Івановича.

Незважаючи на те, що після подання касаційної скарги до військового трибуналу військ МВС Українського округу, справу Кудринського повернули на новий розгляд, Хризанта Івановича відправили до м. Нарви (Естонія), де він вперше зіткнувся з табірною дійсністю. «Не міг собі уявити, що такі жакливі злочини можуть творитися в країні, яка всюди рекламувала себе як найдемократичнішу і найсправедливішу. Це було варварство, перед яким поступалися навіть фашистські інквізитори. На прохідній вахтові кілограмовими молотами розбивали мертвим голови і тільки після такої процедури «випускали» небіжчиків на волю, щоб ніхто не впізнав, хто був. Люди помирили не десятками а сотнями...» [5].

Після майже річного перебування Хризанта Кудринського у таборі надійшло розпорядження про його повернення до Чернівців для «дослідження» справи. І знову почалися нескінченні допити, опитування неіснуючих свідків, очні ставки. Слідчі — майстри різного роду фальсифікацій — і цього разу залишилися на висоті. Справу Кудринського було відправлено на розгляд до Особливої ради при МДВ СРСР, яка 13 вересня 1947 р. залишила попередній вирок у силі.

І знову табір у селищі Абезь Комі АРСР. У ньому свого часу знаходився майстер української сцени Й. Гірняк, там редагував табірну газету «Северный горняк» Остап Вишня [9]. Поряд з Хризантом Івановичем відбувала покарання народна артистка СРСР Лідія Русланова, вислана до Комі АРСР після арешту її чоловіка, генерал-лейтенанта В. Крюкова. І що цікаво, вона жодного разу не виступила ні в театрі, ні на концертах в Абезі, проте неодноразово співала у табірних пунктах перед в'язнями, виконуючи улюблені твори засуджених, зокрема, знамениті «Валянки» [9].

У таборі Хризант Іванович довідався про існування Гулагівського театру, створеного ще у 1932 р., і разом з іншими народними і заслуженими артистами розпочав творчу працю на сцені театру. Так, в опереті М. Стрельникова «Холопка» роль Андрія виконував народний артист СРСР О. Аксьонов, Дмитра — Х. Кудринський.

Проте, вже наприкінці 1949 р. всіх в'язнів, засуджених за статтею 58 КК УРСР, відправили до мордовських таборів. Опинившись у надзвичайно складних умовах, Хризант Іванович звертається з проханням перегляду його справи, сподіваючись, що, нарешті, його повинні почути. Після додаткових неодноразових перевірок вирок вже вкотре був залишений в силі.

Лише смерть Сталіна та певні кроки демократизації суспільно-політичного життя дозволили по-новому поглянути на цю справу. Звернення батька Хризанта Івановича, а також художника Чернівецького драмтеатру Д. Нарбута, директора Коломийського драмтеатру І. Кугутяка, диригента цього ж театру Є. Цисика до Голови Президії Верховної Ради СРСР, прокурора військ МВС Чернівецької області та в інші інстанції змусили військову прокуратуру винести справу Х. Кудринського на розгляд комісії з перегляду справ на осіб, засуджених на контрреволюційні злочини, що утримувалися в таборах, тюрмах МВС СРСР, знаходилися на засланні та поселенні. 20 червня 1955 р. комісія скасувала згадану постанову Особливої ради при МДБ СРСР стосовно Кудринського і припинила справу за відсутністю складу злочину [8, арк. 34].

І, нарешті, Хризант Іванович вдома, на рідній Буковині. Радості буковинця не було меж, коли його як рідного зустрів колектив драматичного театру ім. О. Кобилянської, який в цей час очолював Ю. Козаковський. Найбільше вразило Хризанта Івановича те, що дружина художника-декоратора театру О. Плаксія Валентина Прасол передала Кудринському його портрет, який до арешту актора знаходився у фойє театру. Майже десять років його друзі берегли портрет так званого «ворога народу», портрет «буржуазного націоналіста», за який в будь-який момент можна було потрапити за ґрати [9].

Х. Кудринський повернувся до рідного театру, який з нетерпінням чекав його нових виступів. Проте суворий клімат Півночі, табірні поневіряння далися взнаки, голос його звучав вже не так, як цього бажав сам Хризант Іванович. Після довгих роздумів він вирішив покинути театр і переїхав на постійне місце проживання у сільську місцевість.

Будучи вже немолодою людиною, Хризант Іванович у 1956 р. одружився з Лідією Єлізарівною Лазар. Його не полишала думка повернутися до улюбленої справи. Він вирішує ще раз спробувати себе на сцені і з цією метою переїздить до Івано-Франківська. Проте, після декількох репетицій у театрі, незважаючи на підтримку старих друзів і партнерів по театральних виставах, він остаточно

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

переконався, що сцена для нього вже втрачена назавжди.

Після чергового повернення на Буковину, знаючи творчу натуру Хризанта Івановича, у Вашковецькому районному відділі культури йому запропонували посаду завідуючого клубом с. Карапчів. Сільські клуби і бібліотеки вважалися тоді головними ідеологічними осередками західноукраїнського села і покликані були всіляко сприяти вихованню «будівничих комуністичного майбутнього». Хризант Іванович дещо в іншому руслі спрямовував роботу клубу. Зокрема, він організовував різноманітні гуртки, де кожний мешканець села міг розкрити свої творчі здібності. Найбільшій популярності набули хор і драматичний гурток. Тільки за 1956 р. було показано 14 вистав. Найбільшим успіхом користувалася драма І. Франка «Украдене щастя», з прем'єрою якої аматори виїздили до сусідніх сіл [2, С. 71].

Чернівецьке обласне управління культури неодноразово відзначало піднесення культурного рівня мешканців села і проводило у с. Карапчів семінари завідуючих сільськими клубами області з метою вивчення передового досвіду роботи клубу. Районне ж керівництво було стурбоване тим, що багатолітній в'язень ГУЛАГу очолює головну ідеологічну установу села, побоювалося, що його культурна політика приведе до піднесення національної свідомості українства. Це й вирішило подальшу долю Хризанта Івановича. Його звільнили з посади завідуючого клубом та вчителя французької мови у с. Бабино.

Сім'я Кудринських залишилася без будь-яких засобів існування, тим більше, що народилася дочка Марія. Безвихідь змусила Хризанта Івановича звернутися до своїх головних кривдників – начальника Винницького районного відділу КДБ. І що ж просила у своєму листі ця знедолена людина: «...Прошу відправити мене назад у Красноярський край. Тут я безробітний. Міліція чіпляється до мене, як до дармоїда, погрожує виселити з села» [8, арк. 43]. І вихід знайшовся (слід врахувати, що йшов 1958 рік): запропонували Кудринському посаду, яка не дозволить західноукраїнському інтелігенту будь-якого спілкування з людьми на культурно-освітній ниві. П'ять років буковинський актор пропрацював у торгівлі, хоча у спогадах зазначав, що «ніколи не уявляв себе торгівцем, але що робити, якщо іншого виходу немає? Треба було скуштувати ще й цього хліба» [9].

Лише у 1962 р. Хризант Івановича запросили до Чернівецького обласного управління освіти, де запропонували посаду вчителя французької мови у Карапчівській середній школі. Важко

визначити, чим керувалося обласне освітянське начальство, пропонуючи роботу вчителя Хризанту Івановичу. Це дещо здивувало і збентежило його, проте, не вагаючись, він погодився змінити свою професію. Не маючи відповідної освіти, 52-річний Хризант Іванович вступив до Московського інституту іноземних мов (заочно), який на «відмінно» закінчив у 1965 р. Крім знання французької мови, якою, до речі, володів досконало, намагався прищепити дітям любов до рідної землі, повагу до старшого покоління, шанування народних традицій. Хоча не завжди це вдавалося похилого віку учителю у складні 60–70-ті роки, коли русифікаторські процеси поглинали українство, все життя суспільства зводилося до нівелювання будь-яких національних ознак, створення єдиної спільноти — «радянського народу».

Практично все життя над Хризантом Кудринським тяжіло тавро «ворога народу», «зрадника Батьківщини». У 1988 р. на профспілкових зборах Карапчівської середньої школи її директор, згадуючи «темне минуле» Хризанта Івановича, не погодився на нагородження його медаллю «Ветеран праці» [9]. Майже двадцять років пропрацював Хризант Іванович учителем школи і не заслужив цієї нагороди. І лише втручання Чернівецького обласного управління освіти вирішило «проблему» — 78-річного Х. Кудринського було вшановано, чим практично повернули йому честь і людську гідність.

19 березня 1995 р. перестало битися серце відомого буковинського актора та громадського діяча [10].

Сьогодні постать Хризанта Івановича Кудринського поступово повертається із забуття нащадкам. У пресі з'являються статті про життєвий і творчий шлях буковинського актора, педагога та громадського діяча, який поклав своє життя на вівтар служіння рідному народові.

1. Петрюк Д. Ілюстрована історія Мамаївців. 420-річчю Мамаївців присвячується. — Чернівці: Зелена Буковина, 1999.

2. Демочко К. Мистецька Буковина. Нариси з минулого. — К.: Мистецтво, 1968.

3. Інтерв'ю з актором Чернівецького музично-драматичного театру ім. О. Кобилянської Тарасом Рідушем (з архіву автора).

4. Дудич І. З історії українського театру на Буковині. — Радянська Буковина. — 1961. — 20 червня.

5. Фостій І. Сокіл з підтягим крилом // Відродження. — 1996.

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

— 22 березня.

6. Сулятицький Т. Чернівецький обласний музично-драматичний театр ім. О. Кобилянської. — К.: Мистецтво, 1987. — С. 38.

7. Державний архів Служби безпеки України, Чернівці (далі ДА СБУ, Чернівці), Спр. П-6068.

8. ДА СБУ, Чернівці, Спр. ФС-1873, Арк. 11.

9. Фостій І. Сокіл з підтятим крилом // Відродження. — 1996. — 5 квітня.

10. Повідомлення про смерть Х. І. Кудринського // Час. — 1995. — 24 березня.

І. С. Івченко

З ІСТОРІЇ ДЕНДРОЛОГІЧНИХ ДИНАСТІЙ

Тривалий час діяльність династій численних представників різноманітних наукових галузей, на жаль, належним чином не висвітлювалась. Втім у дендрології, як складовій частині ботаніки, вони нерідко відігравали помітну роль. Протягом століття (80-ті ХІХ–80-ті ХХ ст.) працювали батько і син Іван Каетанович і Євген Іванович Бордзиловські, Сергій Іванович і Іван Сергійович Івченки, академіки Сергій Іванович та Дмитро Сергійович Куржинські.

Розпочаті засновниками дендрологічних династій, відповідні наукові розробки досить успішно розвивалися їх нащадками. Останні сповідували й власні, оригінальні погляди на деякі наукові аспекти. Крім того етапи життєвого шляху в науці багатьох вчених напрочуд органічно «вписуються» у науково-історичні періоди розвитку і формування дендрології вже так званої «дарвіновської» епохи, позначеної, насамперед, становленням еволюційного вчення і створенням певних узагальнень.

В цьому контексті діяльність двох дендрологічних династій — Бордзиловських і Івченків є найбільш показовою. При поступовому поширенні застосування у флористико-систематичних дослідженнях еволюційних ідей Ч. Дарвіна і його послідовників кінця ХІХ–початку ХХ ст., все більш виразно починає проявлятися і внесок у філогенетичну систематику українських вчених, зокрема співробітників Університету св. Володимира у Києві. Один з них, Іван Каетанович Бордзиловський, який народився 26.09.1852 р. в с. Лучиці Мозирського повіту Мінської губ., всю свою професійну діяльність пов'язав саме з цією установою. По

закінченні університету у 1883 р. він був вже цілком сформованим дослідником-дендрологом, який в подальшому працював в кількох напрямках — флористичному, палеоботанічному, експериментально-біологічному та інших.

З 1886 р. Бордзиловський був дійсним і доволі діяльним членом Київського товариства природознавців. У 1888 р. йому Київським товариством природознавців з розрахунку державних субсидій було виділено 75 карбованців на проведення флористичних досліджень в межах південної частини Мінської губернії. На той час він вже надрукував свої найбільш відомі роботи про формування і еволюційний розвиток соковитих плодів різних типів за узагальнюючою класифікацією — ягоди, кістянки, яблука [1]. Досліджуючи крім видів роду *Sorbus* декілька видів з 5-ти родин, Бордзиловський із студентської лави здобув собі ім'я в наукових колах університету і одержав схвальну оцінку проф. О. В. Баранецького. Різні гістологічні зони, встановлені Бордзиловським в плодах, зокрема *Sorbus aucuparia*, дозволили деяким вченим, які проводили більш детальні карпоботанічні дослідження вже у ХХ ст., зробити важливі висновки для філогенетичної систематики горобин.

Флористичному дослідженню ряду регіонів України, а в їх складі і видів *Sorbus*, великою мірою сприяв той факт, що він був, згідно з останнім бажанням померлого навесні 1894 р. професора Університету св. Володимира І. Ф. Шмальгаузена, редактором-коректором його відомої праці «Флора Средней и Южной России, Крима и Кавказа». Завдяки його самовідданій роботі в 1896 р. був опублікований 1-й том монографії Шмальгаузена, а у наступному — вийшов в світ і 2-й том. На жаль, і самому І. К. Бордзиловському залишалося жити і працювати зовсім небагато. Напружена праця в університеті, двох київських гімназіях, Ботанічному кабінеті (лаборант, консерватор) вкоротила йому віку. Він помер 30.11.1903 р. у приміщенні Ботанічної лабораторії університету від приступу грудної жаби. Приват-доцент Київського ун-ту, енергійний дослідник-дендролог В. Н. Хитрово знайшов чудові слова про нього у некролозі, опублікованому 1905 р. в «Трудах ботанического сада Юрьевского университета»: «Как человек очень добрый и простой, Иван Каетанович пользовался всеми симпатиями многочисленных своих учеников и всех вообще, кто знал его».

10.08.1875 р. у Івана Каетановича, тоді ще молодого людини, народився син, наречений Євгеном. На порозі ХХ ст. Є. І. Бордзиловський закінчив ту ж саму установу, а в подальшому, за обсягом

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

наукового доробку і його вагомістю, перевершив батька. Ще до його смерті він почав співробітничати на кафедрі ботаніки Університету св. Володимира, проявивши виключну працездатність при обробці величезних за обсягом гербарних колекцій. Приймавши естафету від батька, у 1905 р. він продовжив вивчення флори Мінської губернії. У наступному році молодший Бордзиловський розгорнув масштабні флористичні дослідження у Закавказзі, активно гербаризував по роду *Sorbus* в околицях Сухума, Нового Афона, Александрополя (в подальшому Ленінакана), Ахалкалакі, в горах Алагезе, Цхра-Цхаро, Абулі та ін. Однак, в одній з його доповідей того часу «Про деякі кавказькі рослини» на засіданні Товариства (1909), Бордзиловський лише побіжно відзначив своєрідність горобин Кавказу, детально характеризуючи нові види родів *Medicago*, *Nepeta*, *Veronica* та інших трав'янистих рослин.

В складні для української науки 20-і роки Є. Бордзиловський в своїх дослідженнях як і раніше віддає перевагу кавказькому регіону, веде педагогічну діяльність і активно співробітничав з провідними вітчизняними дендрологами того часу О. В. Фомінін і В. І. Липським. Публікує нотатки про флористичні знахідки в регіоні у перших числах щойно заснованих тоді часописів «Український ботанічний журнал» і «Вісник Київського ботанічного саду», як і раніше надаючи перевагу трав'янистим рослинам. Лише на початку 30-х рр., достатньо несподівано для ботанічної громадськості, Є. І. Бордзиловський виступає як передбачливий дендролог-систематик. Описуючи вид гібридогенного походження *Sorbus rooriana* Bordz [2], він називає його на честь Т. А. Роопа — одного з дослідників (у 1908–1910, 1914) сусідньої з Кавказом північно-східної частини Туреччини, що в ті роки перебувала під владою Росії. На жаль, в результаті саме непередбачливості деяких сучасників до відкриття Бордзиловського, монографіями європейських горобин в подальших багатотомних флористичних виданнях СРСР і України цей вид було втрачено.

Невеликою мірою, але все ж таки ці втрати були компенсовані саме Бордзиловським шляхом видання у 1935 р. добре ілюстрованого зводу лікарських рослин України з відповідною характеристикою й видів горобин. Однак, у ті роки, позначені посиленням тоталітарного режиму, Бордзиловський вже не міг вповні, а головне, офіційно проаналізувати зібрані О. А. Янатою і його дружиною Н. Осадчою фітоними роду *Sorbus*, частково видані багато років пізніше [3, 4]. Для звичайної горобини *S. aucuparia* — це «рябина звичайна, рябина дика, скорух ягідний», причому

для першого фітоніма простежується і географічна закономірність, а останній використовувався у етнічному регіоні України Лемки, розташованому в Карпатах і вздовж долини р. Дністер. Другий вид з цього роду в Україні, як і перший щедро оздоблений народними фітонімами — *S. torminalis* або так звана берека, практично не має бінарних назв — «Берек, берека богорожник, брак, брякина, рябина берека, сордюх», однак одне з небагатьох з них, — «Груша кленова», надзвичайно влучно характеризує її морфолого-філогенетичні корені.

В подальшому Є. І. Бордзіловський виконав головну роль як один з провідних авторів і редакторів 12-томної «*Флори УРСР*». Головним редактором 1-го тому цього видання (1936), присвяченого переважно споровим і голонасінним рослинам, був видатний український дендролог акад. О. В. Фомін. Редактором другого видання 1-го тому 1938 став саме Бордзіловський; його автором разом з О. В. Фоміним був майбутній академік АН СРСР Є. М. Лавренко. Останній також став редактором 2-го тому (в якому Бордзіловський виступив вже як головний редактор), присвяченого однодольним рослинам (підписаний до друку 21.06.1940 р.). У 1939 р. він був обраний членом-кореспондентом АН УРСР. Під час Другої світової війни Є. Бордзіловський разом з деякими колегами залишався в окупованому Києві [5]. Ця обставина певною мірою вплинула на долю 3-го тому «*Флори УРСР*», який з'явився лише у 1950 р. Серед авторів цього, а також наступних 4-го (1952) і 5-го (1953) томів, був і вже покійний на той час (помер у 1948 р.) Є. Бордзіловський. Він був також відомий і як чудовий педагог, що виховав, зокрема, докторів ботаніки О. Д. Вісюліну і Д. М. Доброчаєву.

В повоєнні роки розгортає свої дослідження український дендролог Сергій Іванович Івченко, який народився 25.03.1925 р. у с. Буди Харківської області. З березня 1943 р. по травень 1945 р. він перебував у діючій армії, за що мав бойові нагороди. По закінченні Українського сільськогосподарського інституту в Харкові (1950), зарахований до аспірантури Українського науководслідного інституту агролісомеліорації і лісового господарства. Під керівництвом відомого українського дендролога проф. С. С. Пятницького у вересні 1953 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Плодові породи в полезахисних лісових насадженнях на звичайних чорноземах УРСР». У 1956 р. Івченко був обраний на посаду старшого наукового співробітника ЦРБС (нині — Національного ботанічного саду України), директором якого тоді був ака-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

дем'як М. М. Гришко і чиє ім'я тепер носить ця установа.

В 50–60-і рр. С. І. Івченко збирає матеріал для докторської дисертації, присвяченої проблемам інтродукції диких плодових рослин Євразії і Північної Америки на Україну. Захистивши її у 1971 р., протягом подальшого десятиліття Івченко поєднує наукову роботу з викладацькою (з 10.01.1973 р. — професор ботаніки) в Київському педінституті ім. О. М. Горького (нині Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова) і письменницькою — стає членом Спілки письменників України. 7.01.1972 р. Івченко призначений виконуючим обов'язки декана природничо-географічного факультету Київського педінституту. Саме завдяки остаточному становленню вже у зрілому віці його особистості в полі своєрідної триади, сформованої науково-викладацько-письменницькими спрямуваннями, і з'явилися напрочуд оригінальні науково-популярні твори С. І. Івченка.

Вперше своє кредо в популяризаторській галузі, що двома словами можна висловити як «зацікавленим — цікаво», Івченко найбільш повно розкрив у «Цікавій дендрології» (1964). Вже у наступному році, за усіма законами жанру, він заінтригував читачів назвою твору «Загадки цинхони» або хінного дерева, вивезеного іспанськими конкістадорами з Перу. Івченко присвятив їй однойменну новелу, разом із 33 іншими включену до другого розділу книги, присвяченого інтродукованим рослинам. Разом з цим об'єктом в книзі зібрані розповіді ще про низку деревних рослин. Тому цілком слушним є наведення автором після згаданої основної назви додаткової «Рассказы о деревьях». В іншій частині новел першого розділу, названого «Старі знайомі», йдеться про дикорослі рослини, здебільшого України і Росії, серед яких, з поміж багатьох інших, знаходимо види хвойних — новели «Новорічна гостя», «Зелений повпред», «Сибірська розмова» і листяних — новели «Патріарх лісів», «Тригранний горішок», «Справжній горіх» та ін. Звичайно, розповідь про представників вітчизняної дендрофлори була б не повною без згадки про символ української природи калини («Калинка моя...»), липу, яблуню, кизил тощо.

Перевидану у 1968 р. книгу Сергій Іванович присвятив пам'яті свого батька, великого шанувальника природи, сільського трударя — Івана Павловича Івченка, а автором передмови став льотчик-космонавт А. Ніколаєв. Важко проходила цензурні бар'єри наступна робота Івченка «Дерева-пам'ятники», що вийшла друком на черговому зламі двох радянських періодів, у

1967 р., позначеному подальшим посиленням ретельної цензурної фільтрації наукових текстів, особливо історико-меморіального гатунку. Займатись етноботанічними дослідженнями ставало практично неможливо, а з утворенням на Україні у 1977 р. Комітету наукової термінології — навіть небезпечно для подальшого продовження наукової кар'єри. Тому потрібно було докласти чимало зусиль при донесенні до відповідного осередку читачів, що вже сформувався на той час під впливом їх творів, багатогранні властивості рослинного світу. Задумана Івченком наступна широкопланова робота вже в традиційній для нього галузі ботанічної новелістики, як і «Загадки цинхони», призначена для видання у популярній тоді серії «Эврика» московського видавництва «Молодая гвардия», таки з'явилася з претенціозною назвою «Занимательно о ботанике» (1969). В ній як і раніше майстерно виписані в основному в ресурсологічному контексті 31 оповідь про рослини, розміщені в розділах «Дарунки природи» і «Плоди праці». Наступні популяризаційно-дендрологічні твори — «Лесное чудо» (1975) та «Книга о деревьях» (1977) — сприяли включенню Івченка до Президії Українського ботанічного товариства [6].

Вже на початку 80-х років, захопившись глобальними розробками А. Л. Тахтаджяна з флористичного районування світу [7], Івченко вдався до інтерпретації зібраних ним протягом кількох десятиріч всебічних дендрологічних даних в ботаніко-географічному напрямі. Доопрацьовуючи нову книгу [8] під час перебування у письменницькому Будинку творчості на Чорноморському узбережжі поблизу селища Піцунда, С. І. Івченко трагічно загинув 12 листопада 1984 р.

Іван Сергійович Івченко після закінчення у 1973 р. лісогосподарського факультету Української сільськогосподарської академії (нині Національний аграрний університет) за порадою батька вступив до аспірантури Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного АН УРСР. У 1978 р. він під керівництвом видатного українського ботаніка проф. М.В. Клокова підготував і захистив дисертацію на тему «Дендрофлора Українського Полісся». Починаючи з 80-х років Івченко-молодший послідовно досліджує дендрологічні осередки й інших регіонів, розробляючи, як і більшість колег, класичний флористичний напрям стосовно деревних рослин природного походження в межах усієї України. Разом з цим, ряд робіт він присвятив актуальним аутсоологічним і ресурсологічним аспектам, а в рік смерті батька опублікував пер-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ше історіографічне дослідження з таксономії і філогенії деревних рослин України [9].

Паралельно вивчаючи систематику складних дендрологічних об'єктів, таких як види родів *Betula*, *Rubus*, *Chamaecytisus*, і лишаючись при цьому незмінним прихильником основ фітоєдологічної концепції свого вчителя Клокова, І. С. Івченко з другої половини 80-х і у 90-і рр. накопичує матеріал з біографо-бібліографічних даних вчених — авторів більш ніж 450 видів дендрофлори України, розглядаючи їх опосередкованими творцями дендрологічної науки в Україні. Цьому також сприяв історико-генезисний підхід при інтерпретації відповідних даних на новому етапі досліджень, що настав після завершення узагальнюючого етапу видання і первинного осмислення багатотомних флористичних зведень [7].

У Сергія Івановича Івченка — чотири онуки, але лише одного з них, найстаршого Сергія, він знав. Тепер С. І. Івченко-наймолодший, навчаючись на факультеті, який започаткував його дідусь, проявляє інтерес до дендрологічних об'єктів, намагаючись співідувати при цьому новітні досягнення в галузі комп'ютерної техніки на межі 2-го і 3-го тисячоліть. Це, зокрема, допомогло йому підготувати інформативно насичене дослідження про особливості берез України і Сибіру в порівняльному аспекті.

1. Бордзиловский И. К. О способах развития сочных и мясистых плодов. Протокол 8-го очередн. собр. Киевского об-ва естествоиспытателей 20. 12. 1886. — К., 1886. — С. LXIII — LXIV; Бордзиловский И.К. О способах развития ягодных и мясистых плодов // Записки Киевского об-ва естествоиспыт. — 1888. — IX. — 1–2. — С. 65–106.

2. Бордзиловський Є. І. Про деякі вірменські і джавахетські рослини // Вісник Київськ. Ботсаду. 1931. — № 12–13. — С. 105–143.

3. Осадча-Яната Н. Українські народні назви рослин (зібрав автор на Україні в роках 1927–1939) // Українська Вільна академія наук, США. — Нью-Йорк, 1973. — 173 с.

4. Смик Г. К. Корисні та рідкісні рослини України: Словник-довідник народних назв. — К.: УРЕ, 1991. — 416 с.

5. Доброчаєва Д. М. У пошуках карти Ю. Д. Клеопова «Флористическое районирование Евросибири». — 1991. — Т. 48. — № 6. — С. 124–128.

6. Ситник К. М. Флористика, систематика і географія рослин та їх найближчі завдання // Укр. ботан. журн. — 1977. — Т. 34. —

№ 5. — С. 481–488.

7. Тахтаджян А.Л. Флористические области Земли. — Л.: Наука, 1978. — 240 с.

8. Івченко С.І. Занимательно о фитогеографии. — М.: Молодая гвардія, 1984. — 176 с.

9. Івченко І. С. Історична інтерпретація видів дендрофлори України // Укр. бот. журн. — 1984. — Т. 41. — № 3. — С. 94–101.

Л.Г. Рева

УКРАЇНСЬКІ ДЖЕРЕЛА ТВОРЧОСТІ СЕРГІЯ БОНДАРЧУКА

Бондарчук Сергій Федорович — кінорежисер, актор, педагог, культурний і громадський діяч, народний артист СРСР (1952), Лауреат Ленінської (1960), Державних премій СРСР (1952, 1984) та Державної премії України ім. Т. Г. Шевченка (1982), Герой Соціалістичної Праці (1980). Народився 25 вересня 1920 р. у с. Білозерка на Херсонщині в родині голови колгоспу. Закінчив Всесоюзний державний інститут кінематографії (1948), в якому згодом викладав (з 1971). Знявся в українських фільмах: «Тарас Шевченко» (1951), «Іван Франко» (1956), «Овід» (1980, роль Монтанеллі), читав вірші Тараса Шевченка в художньо-документальній стрічці «Тарас» (1989). Поставив кінокартини: «Доля людини» (1959), «Війна і мир» (1966–1967, Премія Американської кіноакадемії «Оскар», 1968), «Ватерлоо» (1970), «Червоні дзвони» (1982) та ін. Помер 20 жовтня 1994 р. у Москві. Похований на Новодівичьому цвинтарі.

Ім'я нашого співвітчизника, видатного актора, режисера і педагога Сергія Федоровича Бондарчука органічно вписане в історію вітчизняного та світового кінематографу.

Ми прагнули, звернувшись до багатогранної творчої діяльності С. Бондарчука, торкнутися її українських витоків, показати якщо не прямий, то опосередкований вплив українського контексту на мистецьку спадщину великого майстра. На нашу думку, становлення С. Бондарчука як самобутньої особистості у кінематографічному світі було б немислимим без усього того, що Україна привнесла в його духовне життя, що могло сформуватись лише на землі його предків, будучи безпосередньо поєднаним з духом України та її народом, ментальними та культурними константами. Його постать — невід'ємна ланка не лише в сві-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ті кіно, а й в цілому в історії української культури.

Про великого митця написано чимало спогадів і біографічних праць, однак, російські дослідники та мас-медіа практично майже не торкалися проблем духовних впливів української землі на формування рис його характеру: скупий, почасти здобрений біографічними деталями, фактаж, майже фотографічне згадування про зйомки кінофільму «Тарас Шевченко», «Овід» тощо не розкривають творчої багатогранності С. Бондарчука.

Особистість Сергія Бондарчука — яскрава, самобутня, неповторна — приваблювала всіх, кому довелося зустрічатися з ним на життєвих дорогах. Джерелом творчості була чарівна природа Херсонщини, односельці, люди з роботящими руками і ніжною вдачею. Чесність і доброзичливість, інтелігентність, любов до праці, моральна чистота, органічна єдність з природою — саме цими рисами наділяв С. Бондарчук — кінорежисер і актор — образи героїв у своїх фільмах.

Найважливіше значення для формування особистості митця, його психологічного складу мала родина — як носій традицій у способі сприйняття та осмислення світу, настанов до внутрішніх і зовнішніх збудників. «Все починається з дитинства... З матері, батька, бабусі і дідуся. З озера чи лісу, який поруч з домівкою, з поля, з неба, з рідної хати» [1, С. 13], — писав він у своїх спогадах. Ранньому і різнобічному розвитку С. Бондарчук передовсім зобов'язаний своєму батькові, Федорові Петровичу. «Батько в своїх рішеннях був людиною суворою. Він любив співати, любив вірші, шанував поезію Шевченка і Пушкіна. Цінував класичну і народну музику, захоплювався живописом і сам трохи малював» [1, С. 17]. С. Бондарчук завжди пам'ятав батькові слова: все ж таки хотілося, аби син був інженером, лікарем, мав якусь земну професію, а вже коли і артистом, то — «бути актором, а не комедіантом». Це і стало девізом та сенсом усього життя митця.

Мати С. Бондарчука, Тетяна Василівна, була людиною поетичною, глибоко відчувала й любила пісню. «В душі відкидала мій «несерйозний вибір», та все-таки не засмучувала мене різними протестами: «Йди до діла з усією душею, все терпи від нього... І не чекай легкої радості, і не жалійся. Якщо ти ділу виявишся по душі, то й радість прийде. Тільки не скоро. І не легка. І сьогодні її слова мені видаються віщими» [1, С. 25].

Спостережливість, кмітливість, допитливість складали основу його натури. Ці якості доповнювалися мрійливістю і силь-

но розвинутою уявою. «Пам'ятаю до деталей своє перше втікання з дому в «далекі краї» з бажанням помандрувати, побільше взнати, хотів пробитися до Усурійської тайги. Та прийшлося відвідати лише Херсон, який був для мене найбільш близьким. Мою уяву розбурхували оповідання про старовинний маєток, залишки якого збереглися в Білозерці. Виявилось: це маєток діда Пушкіна — Ганнібала», — згадував митець [1, С. 24]. Ймовірно, що пізніше юначу увагу весь час бентежила думка екранізувати твори Пушкіна, але то все буде згодом.

У становленні С. Бондарчука як актора і режисера відіграло роль багато чинників. Перш за все — любов до рідного краю, його природи, народу. Народна пісня, дума, українська література з полум'яним шевченківським словом, твори М. Гоголя глибоко запали в душу С. Бондарчука. Вони відкривали перед допитливим юнаком новий, незнаний світ, допомагали повному осмислити скарби народної творчості, сприяли розвитку його індивідуальності.

Непересічну роль у формуванні митця відіграв О. Довженко, легенда світового кіномистецтва, письменник, художник, який справив на С. Бондарчука сильне, незабутнє враження могутністю таланту, образністю думок, українською поетичністю мислення. Його лекції у Всесоюзному державному інституті кінематографії, які слухав С. Бондарчук, участь нехай у невеликій епізодичній ролі в фільмі Олександра Петровича «Мічурін», а головне — сама особистість видатного діяча української культури — полишили незгладимий слід у свідомості актора, який зізнався: «Можливо, головний, найголовніший урок Довженка і є в тому — у любові до людей, заради яких ми живемо, мучимося творчими муками і створюємо фільми» [1, С. 10–11]. «Пам'ятаю, Довженко невпинно повторював нам, молодим, щойно вступаючим до світу кіно: «Ми живемо у великий час... Ось чому найголовніше, про що ми зараз повинні подумати, — велика тематика. Це одне із найкардинальніших питань... Коли я говорю про велику тему, я говорю про необхідність великої теми і великих проблем у наш час» [1, С. 137]. Значно пізніше, вже багато чого реалізувавши у житті, О. Довженко підкреслював: «За яку б тему не брався кінематографіст, до якого б часу не звертався — далекої історії чи фантастичного майбутнього, він завжди має бути сучасним» [1, С. 136]. Це була одна з вимог всесвітньо визнаного класика кіно, видатного майстра, революційного художника. Особливо О. Довженко на-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

голошував на необхідності великої широти і великої правдивості майстра: «... Приготуйте найчистіші фарби, художники... Ми будемо писати відшумілу юність свою... Приберіть геть усі п'ятаки мідних правд. Залиште лише чисте золото правди», — писав О. Довженко у кіноповісті «Щорс» [2, С. 136–138]. Це стало для С. Бондарчука його творчим кредо, мірилом основних життєвих цінностей.

Уважно стежачи за роботою великого майстра, він учився у Олександра Петровича, і пізніше сам у своїй творчості використовував традиційні і новітні методи, застосовував прийоми свого учителя: «Довженко завжди був невдоволений і уже зробленим, і тим, що робив. Для нього було мукою дивитися власний матеріал. Чому? Та тому, що, примусивши себе подивитися готовий матеріал, він обов'язково його доопрацьовував. Так могло продовжуватися до нескінченності», — згадував С. Бондарчук [3, С. 62–63]. Ознаками високої громадянської та режисерської проби, вимогливістю до себе і своєї праці, позначена і вся творчість С. Бондарчука. Найціннішим у спілкуванні з учителем стали для нього доброзичливість, коректність, делікатність. Він власним прикладом навчав шанувати людську гідність, чужу позицію, а водночас — уміти бути твердим і непоступливим у принципових питаннях.

Акторським дебютом С. Бондарчука стала дипломна робота — роль підпільника Валька у кінофільмі за романом О. Фадєєва «Молода гвардія» (реж. С. Герасимов, 1948), що мала надзвичайний успіх. Дія картини відбувається в Краснодарі, і його герой, за задумом режисера, розмовляє українською, щоб природніше відтворити Донбаське середовище. Уже сама зовнішня типажність актора з самотніми рисами українського характеру, типові ознаки побуту, одягу, спілкування були ніби замовлені кінематографом, а до цього приєдналася ще й дивовижна наполегливість, помножена на обдарування. Талановито втілений герой С. Бондарчука справляє враження реально існуючої людини. Акторові на той час було лише 26 років.

Наступною серйозною акторською роботою була заглавна роль у кінофільмі «Тарас Шевченко» (реж. І. Савченко) Київської кіностудії художніх фільмів ім. О. Довженка, за яку С. Бондарчука відзначено Державною премією СРСР (1952) та премією Міжнародного кінофестивалю в Карлових Варах (1952), а також званням народного артиста СРСР. Фільм охоплював 18-річний період життя поета. «Я приступив до роботи над роллю задовго до зйомок. Савченко читав мені уривки з майбутнього сценарія,

радився з кожної, знову написаної сцени, посвячуючи спочатку в авторські сценарні замисли, а потім, протягом всієї сценарної роботи, і в творчі плани образотворчого, монтажного, звукового вирішення, залучаючи мене до спілкування з художниками та композитором фільму» [3, С. 70], — згадував митець. Він вчився режисерської майстерності в І. Савченка. «Його яскравий, самотній почерк не міг не вплинути на мене».

Коли згодом знімали кінокартину «Овід» М. Мащенко, С. Бондарчук та молодий актор А. Харитонов гуляли по довженківському саду, тополиною алеєю Савченка: «Ось таким же недосвідченим, як ви, Андріє, лише трохи старшим, постав я перед великим майстром нашого кіномистецтва Ігорем Андрійовичем Савченком, коли він запросив мене на роль Т. Шевченка. Ось цією алеєю ходили ми з ним, і він годинами розповідав про своє бачення фільму, про драматургічну будову кожного епізоду, вводив мене в поетичний, філософський світ великого поета. Це були і мої перші режисерські уроки. Ігор Андрійович був не лише режисером, а й прекрасним педагогом» [4].

Змалку кохаючись на поезії та малярстві Кобзаря, С. Бондарчук настільки захопився майбутньою роллю, що став «консультантом» з шевченкознавства: «Було не просто прочитано понад трьохсот різноманітних книг і матеріалів про поета, його сучасників та епоху, але й співставлено, проаналізовано чимало фактів та документів, що торкалися Шевченка» [5, С. 34]. Відтворюючи характер Кобзаря, С. Бондарчук передав усю глибину його трагедії та непохитну моральну стійкість, поєднав душевну дисгармонію й непорозуміння героя з навколишнім світом з дивовижною його сердечністю і гуманністю. В «Щоденнику» поета є запис: «Всі роди приниження й наруги пройшли нібито не торкаючись мене».

С. Бондарчук говорив: «Вірші, пісні Шевченка увібрали в себе думи народні, уяву, талант, саму душу народу. Тому й дорогими вони будуть завжди, як відлуння рідної землі» [3, С. 72].

Критика високо оцінила роботу майстра: «Образ Шевченка в цьому фільмі за психологічною глибиною, емоційною силою, за простотою, ясністю, людяністю — одне з найкращих досягнень радянського кінематографа» [6]; «У Шевченка-Бондарчука була та щаслива впевненість у собі, те відчуття власної сили, які оволодівають художником на порозі великих звершень. Особисте відчуття артиста, який приступає до своєї найважливішої роботи, співпало з настроєм героя» [7]; «Для самого Сергія Федо-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ровича роль Шевченка залишалася найулюбленішою, найхвилюючішою... Актор вперше відчув себе в уявному житті природньо й вільно, вперше грав з повною внутрішньою віддачею, вперше відчув абсолютну єдність слова й фізичної дії» [8].

Своєю переконливою грою С. Бондарчук справив величезне враження на Івана Миколайчука, який пізніше теж відтворив образ Т. Шевченка в кінематографії. Через кілька років І. Миколайчук писав: «Коли мені самому випало грати Шевченка у фільмі В. Денисенка «Сон», Шевченко Бондарчука явився переді мною як найвищий зразок істового, подвижницького проникнення у сутність відтворюваного образу..., вмінням створювати образи, у котрих узагальнюється, згущується зміст народного життя, народної історії...» [9].

На Київській кіностудії художніх фільмів актор зіграв ще одну головну роль — І. Франка в однойменній картині «Іван Франко» (1956), відтворив роль Монтанеллі у кінофільмі «Овід», за що отримав Державну премію УРСР ім. Т. Шевченка (1982), на Укркінохроніці 1989 р. у художньо-документальній стрічці «Тарас» митець читав дикторський текст.

«Будучи зайнятим у Києві на зйомці, постановкою складного спектаклю, він встигає подивитися першу кінокартину І. Миколайчука, дві частини незакінченого фільму талановитого актора, кінорежисера Л. Бикова, що передчасно загинув», — пише у своїх спогадах про співробітництво з С. Бондарчуком колишній директор кіностудії ім. О. Довженка М. Мащенко [10].

В Україні С. Бондарчук знімав і батальні сцени кіноепопеї «Війна і мир». 6 років творчого життя віддав він цій багатосерійній постановці. Бородинська битва — художній і ідейний центр кінороману — знімалась у нас на Закарпатті, так само, як натурні сцени наступної кінокартини С. Бондарчука «Ватерлоо». Сповнені глибокого філософського змісту, роздумів про долю народів, обидва ці фільми закликають любити нашу прекрасну землю, оберігати її від зла, найстрашнішим з яких є війна.

Не випадковим є звернення С. Бондарчука до творчості М. Шолохова, у якого він знаходив адекватну своєму дарові монументальну епічність, силу глибинного духу насущного життя.

Під час роботи над кінофільмом «Доля людини», він, як актор та режисер, звертався думками та відчуттями до України, оскільки Кубань, де відбувалася дія фільму, увібрала в себе ознаки українства. Акторові були близькими герої М. Шолохова, передусім відтворюваний ним образ Андрія Соколова, у якого все відібрала

війна: дружину, сина, але не Батьківщину, не любов до своєї землі. Саме ця любов до безкраїх південних степів, до батьківської хати-мазанки, зі світлицею, де в рушниках висів портрет Т. Шевченка, а його слово було, мов рядки зі Святого Письма, не раз на вертала актора і режисера С. Бондарчука до використання цієї натури в кінострічках. Якось актор зізнавався: «Мене з дитинства оточувала природа — хвилі Дніпра, кувшинки в річці, степ без кінця та краю, наша маленька хата.» [1, С. 24]. Та й не лише за цими ознаками герої М. Шолохова були близькими йому: «...доля батька мого, робітника, майстрової людини, колишнього в Широчанці і парторга, і голови колгоспу, виконуючого ці нелегкі за тими часами «посади», багато в чому схожа з долями шолохівських героїв» [3, С. 44], — зізнавався С. Бондарчук.

Мотиви пам'яті в їх різноманітних виявах розкривають широту здобутків митця. Природа, пейзажі південних степів у кінофільмах С. Бондарчука виступають невід'ємними від зображуваного. Митець увійшов в історію як неперевершений майстер розлогих широких кінополотен, плодотворний і самобутній, як сама родюча земля, щедро напоєна сонцем, з чарівними у своїй величчї картинами природи українського півдня, з мужніми, працьовитими і на рідкість достовірними героями, яким віриш і на яких обов'язково хочеш бути схожим. Та й не тільки це. «Для Шолохова поняття істини в мистецтві пов'язане перш за все з глибинним осяганням народного характеру, незвичайною зіркістю погляду, прозорливим проникненням в поезію земного, істинно незвичайним знанням того, про що він пише. Кожен рядок його — пошуки цієї істини» [3, С. 40]. Проте не відразу С. Бондарчукові дісталася ця роль. «Спочатку у нього (Шолохова) було недовір'я до мене — людини міської: «чи зможу влізти в шкіру» Андрія Соколова, характеру, який він побачив у самій серцевині народного життя? Він довго розглядав мої руки і сказав: «У Соколова руки ж інші»... [3, С. 47] Вже пізніше, мешкаючи в будинку М. Шолохова, С. Бондарчук, одягнений в костюм Соколова, йдучи на зйомку, чув: «Андрій наш на роботу пішов».

В стрічці «Вони воювали за Батьківщину» вічними, незмінними постають південний степ, його білоголові пагорби, хутірець, який губиться в липневих сутінках, одинокий вітряк, що похмуро опустився долу свої величчї крила. Все це до чегу нагадує рідний український пейзаж. І сам хутірець, куди входять залишки потріпаного в боях полку, й біленькі хатки, кури на подвір'ях, телятко на прив'язі, журавель біля криниці, похилений тин, біла

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

фіранка у відкритому віконці і жодної людини на вулиці, — все це в своєму спокої та вічності, неймовірно далеке від війни. Але саме цей «спокій» передає напруженість неспокою дійсності. В цьому фільмі С. Бондарчук продовжив розпочатий ще в «Долі людини» показ людини в екстремальних умовах, в її єднанні з оточуючим світом, у невід’ємності від усього суцього. Такий стан творчої людини, на думку філософа, літературознавця, мистецтвознавця, М. Бахтіна, цілком закономірний: «Я в світі безвихідної дійсності, а не випадкової можливості» [11]. Власне, ця не декларована, а карбована в серці злитість із відчуттям причетності до всього, що відбувається в світі, сприймається як першопричина дарованої долею здатності С. Бондарчука побачити і розкрити цей світ ніби вперше. «Чи не чудо це, коли письменник бере кольори та запахи рідної землі і втілює їх у слові? Так народжується дещо нове, неповторне, і життя — що минуло, пройшло — продовжується знову» [3, С. 42], — писав С. Бондарчук.

С. Бондарчук неодноразово згадував слова свого вчителя: «Я завжди думав і думаю, що без гарячої любові до природи людина не може бути художником. Та і не лише художником, — писав О. Довженко. — Сам же він любив природу самовіддано» [3, С. 66]. Як важливо художникові з дитинства спостерігати схід сонця в полі, вдихати пахощі трав, відчувати дихання природи. І він бачив ці україньські ранкові зорі, розливи рік, яблуні в цвіту. Можливо, ці згадки дитинства відобразились у пейзажах «Долі людини», пройнятих таким гострим відчуттям південної української весни, степів Херсонщини [7, С. 10]. Створюючи кіноверсію повісті «Степ» А. П. Чехова, уродженця Приазов’я, С. Бондарчук згадував: «Я думаю, що Антон Павлович, подивившись «Степ» на екрані, не став би мене лаяти і фільм би йому сподобався» [1, С. 104].

Ще під час навчання С. Бондарчука у ВДІКу, С. Герасимов виховував у студентів уміння глибоко проникати в світ людських почуттів, психологію та нюанси характеру своїх героїв. Звертаючись до творчості М. Гоголя, С. Герасимов, залюблений у його поетичну прозу, неодноразово читав уривки з «Тараса Бульби» і так образно аналізував «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», що не можна було не проїнятися любов’ю і шаною до незвичайного письменника з України. «Мертві душі» він вважав шедевром [5, С. 26]. Саме під впливом цих «читань» С. Бондарчук усе життя мріяв поставити «Тараса Бульбу».

Кіноопея «Війна і мир», вибрана С. Бондарчуком для екранізації, також не випадкова. Українське коріння Л. Толстого

та С. Бондарчука їх світогляд, якимось дивним чином спонукали останнього до велетенського за своїм розмахом охоплення роману. Відомо, що екранізація творів Л. Толстого завжди жевріла в серці С. Бондарчука. «Толстой охоплює і моє життя і все, що мені близьке. Стихія Толстовського генія співзвучна безкрайному морю. Читаєш його і занурюєшся в такі глибини людської душі, воедино зливаю з природою, і відчуваєш хвилювання, яке йде вшир, хвилювання почуттів, підвладне колам, що розходяться, Толстовської думки, її музичному ритмові, образній будові», — сказав в інтерв'ю журналістам С. Бондарчук [12].

П'єр Безухов, зіграний С. Бондарчуком, був близький йому психологічно. Масонські шукання героя режисер-актор С. Бондарчук змальовує і співставляє зі Сквородинськими пошуками філософії правди життя. І тут ми звертаємо увагу: сам Л. Толстой відзначав, що «геніальний український мислитель йому духовно близький» [3, С. 180]. Скворода прагнув жити серед простого люду, і Толстой весь час мріяв про селянське буття: до простого життя він, врешті, і пішов з панської садиби. Г. Сквороду і Л. Толстого розділяло століття. С. Бондарчук як актор і режисер, певною мірою ці дві великі постаті поєднав. За романом П'єр — чужий світові, і не лише за своїми зовнішніми ознаками, вчинками та походженням. Його мислення також неординарне: «Те саме, чим він раніше мучився, чого шукав постійно, мету життя, тепер для нього не існувало. Ця мета життя, яку шукав, тепер не випадково не існувала для нього лише в дану хвилину, але він відчував, що її немає і не може бути. І ця відсутність мети давала йому те повне, радісне відчуття свободи, яке в цей час складало його щастя. Він не міг мати мети, бо тепер мав віру, — не віру в які-небудь правила, чи слова, чи помисли, проте віру в живого, завжди відчутного Бога. Раніше він шукав його в цілях, які він ставив собі. Цей пошук мети був лише пошуком Бога; і раптом він узнав у своєму полоні не словами, не роздумами, але безпосереднім відчуттям про те, що йому давно вже наговорила нянюшка; що Бог ось він, тут, скрізь... В усьому близькому, зрозумілому він бачив лише обмежене, дрібне, житейське, нісенітне... Тепер же він навчився бачити велике, вічне і безкінечне в усьому»... [14].

В останні роки життя С. Бондарчука у його творчих планах було ще одне звернення до української тематики — давно виношений план — екранізації повісті «Тарас Бульба», у якій він мав намір

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

виконати головну роль. На жаль, цьому не судилося здійснитися.

Свої знання, майстерність С. Бондарчук разом з дружиною актрисою І. Скобцевою передавав талановитій молоді. З 1971 року він викладав у Всесоюзному Державному інституті кінематографії, керував режисерською та акторською майстернею. «Ні на хвилину не забувай, що ти артист, до твого голосу, до образу, створеного тобою в кіно і в театрі, прислухається глядач, неси йому своє серце громадянина, неси ідеї, які звеличують його, які кличуть на великі звершення, до мужності та героїзму, — ось у чому, по суті, полягає ідейне кредо Бондарчука-актора і педагога» [14].

С. Бондарчук — режисер і актор кіно — здобув всесвітню славу і визнання. Є. Євтушенко, автор передмови до книги спогадів С. Бондарчука «Желание чуда», писав: «Книга Бондарчука — це його «заповіт» усім молодим, які входять в прекрасний світ мистецтва. Вони раніше мають бути підготовлені до того, що робота буде «пекельною». Ті, хто очікує від мистецтва райського життя, ламаються. Лише готовність до щоденної самопожертви виконує творців» [15].

Не поривають зв'язків з Україною і його діти. Син — актор і режисер — Федір Бондарчук, нещодавно разом з сестрою Оленою, зняв документальний фільм, присвячений своєму батькові. Часто він приїздить в Україну для роботи у телепрограмах. Олена Бондарчук — дебютувала в кінофільмі українського режисера М. Мащенко «Паризька драма» (1983). Заслужена артистка Росії, Наталія Бондарчук часто приїздить до Києва, і відвідує Херсонщину, шануючи ту землю, що зростили її батька, і яка подарувала світові видатного діяча сучасного кіномистецтва Сергія Бондарчука.

-
1. Бондарчук С. Воспитание правдой. — М., 1993.
 2. Довженко О. Арсенал. Щорс. — К., 1986.
 3. Бондарчук С. Желание чуда. — М., 1981.
 4. Стишова Е. Что позволено кесарю // Независимая газета. — 2000. — 26 сент. — С. 7.
 5. Высторобец А. Сергей Бондарчук. Судьба и фильмы. — М., 1991. — С. 34
 6. Шалуновский В. И. Сергей Бондарчук. — М., 1959. — С. 7.
 7. Ханютин Ю. М. Сергей Бондарчук. — М., 1962. — С. 36.
 8. Туманова Н. Талант и труд. Творчество народного артиста СССР Сергея Бондарчука: Учебное пособие. — М., 1961. — С. 22.
 9. Цит. за журналом: Искусство кино. — 1980. — № 9. — С. 137.
 10. Мащенко Н. Праздник // Радуга. — 1980. — № 8. — С. 137.

11. Бахтин М. М. Архитектоника поступка // Бахтин М. М. *Ars vetus — ars nova.* — К., 1999. — С. 199.
12. Толченова Н. Мера красоти. — М., 1974. — С. 119.
13. Толстой Л. Война и мир. — Т. 4. — М., 1981. — С. 156–157.
14. Подвиг В. П., Черненко А. Ф. Мастерская Сергея Бондарчука. — М.: Искусство, 1985. — С. 7.
15. Евтушенко Е. Искусство как точка опоры // Бондарчук С. Желание чуда. — М., 1981. — С. 6.

С. М. Ляшко

ЛЕГЕНДА ФУТБОЛУ — ВІКТОР КОЛОТОВ

*«Як тільки гра набуває краси, що нею
можна милуватися, одразу стає
очевидною цінність гри для культури».*

(Й. Гейзінга)

Неможливо уявити нації та їх культури без улюблених спортивних ігор, а пантеон національних героїв — без спортивних зірок. Хто стає футбольною зіркою, чії постаті «обростають» барвистими легендами? Як правило, це талановитий, яскравий форвард, який уміє забивати чудо-голи, що надовго залишаються у пам'яті вболівальників. Саме завдяки йому «гра набуває краси» і «стає очевидною її цінність для культури» [1].

Основне амплу футболіста Віктора Михайловича Колотова — хавбек, півзахисник. 22 м'ячі у ворота противника у 55 іграх за збірну СРСР вивели В. Колотова на 4-те місце після «чистих» форвардів О. Блохіна, В. Іванова, Е. Стрельцова. 100-й м'яч, забитий ним 17 вересня 1979 р. у матчі із «Зенітом», увів його до членів символічного клубу імені Г. Федотова. Причому першим хавбеком у цьому списку. Це та багато іншого до снаги людині, наділеній талантом від Бога.

Суша довідка про досягнення одного з найкращих футболістів радянського і українського футболу 70-х рр. ХХ ст. В. М. Колотова могла б виглядати таким чином.

Заслужений майстер спорту СРСР, заслужений тренер України, чемпіон СРСР (1971, 1974, 1975, 1977, 1980). Володар кубка СРСР (1974, 1978). Володар Кубка кубків (1975), Суперкубка УЄФА (1975). Бронзовий призер Олімпійських ігор 1972, 1976 рр. (в 11 матчах забив 5 м'ячів). 37 разів брав участь у матчах єврокуб-

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

ків (8 м'ячів). У чемпіонатах СРСР зіграв 218 матчів і забив 62 голи. За збірну СРСР (1970–1978) провів 55 ігор і забив 22 м'ячі. 12 разів виводив збірну СРСР з пов'язкою капітана (1975, 1976). Останній матч за збірну провів 5 квітня 1978 р. В основному складі «Динамо» провів 11 сезонів. У списку «33 кращиків» його назвали 7 разів, з них 4 — під першим номером (1971, 1972, 1974, 1975); член символічного клубу імені Г. Федотова. За підсумками 1976 р. англійський «Уорлд коккер» зарахував В. Колотова до символічної збірної світу. Журналісти порівнювали його з видатними футболістами світу — аргентинцем Ді Стефано, німцями Гюнтером, Нетцером.

Віктор Михайлович Колотов народився 3 липня 1949 р. у селищі Юдіне неподалік від Казані. Як і всі хлопці його віку, спочатку грав «двір на двір», «вулиця на вулицю». До футбольної секції прийшов у 7 років. У дитячих змаганнях почав грати з 1958 р. за місцевий «Локомотив». Як і в багатьох хлопчаків того часу, його кумирами були А. Біба, В. Лобановський, А. Бишовець, В. Банников. Його першим наставником був Г. К. Востоков. Тренер зумів розвинути у хлопчиків його виняткові природні дані. У 1967 р. за рекомендацією Г.К. Востокова він був запрошений у команду класу «Б» «Чайка» (Зеленодольськ) на роль центрального нападаючого, де грав один сезон. Забив 24 голи, за що й отримав приз кращого бомбардира. Потім недовго грав у «Трудових резервах» (Казань, 1968). У ці ж роки у складі юнацької збірної республіки в українському місті Стрії став срібним призером першості СРСР серед «ремісників» («Трудові резерви»), поступившись у фіналі команді Москви, отримав приз кращого півзахисника. Тоді ж привернув увагу тренерів команди І ліги — казанського «Рубіна», в основному складі якого грав до осені 1970 р. Виконував функції центрального захисника і півзахисника атакуючого плану.

Багатообіцяючим молодим футболістом з татарського «Рубіна» зацікавились клуби вищої ліги. Він отримав запрошення від московських ЦСКА, «Торпедо», «Спартака», київського «Динамо». Врешті почав грати у «Динамо». Першим у новій команді був матч із ворошиловградською «Зорею» (6 травня 1971 р.), у якому новачок після передачі м'яча В. Мунтяном у високому стрибку головою забив гол. Дебют виявився вдалим. За підсумками сезону молодий гравець став кращим бомбардиром команди (10 голів, з них 4 — головою), міцно й надовго зайняв місце в основному складі «Динамо», у якому грали Є. Рудаков, О. Блохін, В. Мунтян, Л. Буряк, В. Веремєєв (тренер команди — Олександр

Олександрович Севідов). З появою В. Колотова команда взяла на озброєння нову тактику, коли основну роль у матчі грав півзахисник. Як тільки м'яч опинявся у фахівців довгого паса, він тут же робив свій коронний затяжний ривок. В. Колотов завжди мав різьблене чуття на головний пас і багато років забивав найпотрібніші для команди голи. «Швидкість, на якій самотній хлопець з-під Казані Віктор Колотов увірвався в наш великий футбол, здавалася незбагненою: друга ліга — збірна — київське «Динамо» — усе за одним заходом...» — згадував про його появу в команді В. Лобановський [2]. А футбольний оглядач Лев Філатов писав про цей період у житті футболіста так: «Як легко, навіть весело починав він! Довгі, мов ходулі, невтомні ноги, здавалося, самі, жартуючи-граючи, виносили його до воріт противника, і колотовські набіги були невідворотними. Його удари вирішили результат багатьох важливих матчів. Тренери перетворювали його то на диспетчера, то на «хвилеріз», і скромний, граючи завжди з душею, на повну силу, він беззаперечно виконував будь-яку доручену йому роботу» [3].

70-ті роки — це був саме той час, коли гра у футбол зазнавала серйозних, кардинальних змін і вимагала, відповідно, виконавців нового класу, здатних опанувати великий обсяг нових техніко-тактичних дій. Природний дар, спортивні якості, склад характеру, любов до футболу дали змогу В. Колотову прийняти новий стиль гри, початок якому поклали у 1973 р. тренери «Динамо» В. Лобановський та О. Базилевич. Грав на лінії півзахисту. Його манера гри — охоплювати весь простір поля, боротися за кожний м'яч і постійно загрожувати воротам, якнайкраще підійшла до нового стилю гри команди.

З приходом у 1973 р. до команди В. Лобановського почалась нова смуга у футбольній освіті В. Колотова. Він першим у команді прийняв суворі вимоги нових тренерів. Зросли навантаження. Почалась осмислена теоретична робота. Прийшло розуміння сучасного футболу. Результат переконливо підтвердив правильність вибраного тренерами шляху. Коли команду очолили В. Лобановський та О. Базилевич, згадував В. Колотов, «ми... не уявляли, наскільки складною виявиться їхня програма. Незвичні навантаження, ритм роботи, ритм життя... Вони не просто висунули програму, а зуміли стимулювати саме ті командні якості, розвиток яких зумовив успіх. Тотальний футбол був немислимий без атлетизму, техніки і тактичної грамотності. Ці якості стали трампліном для успіху. Шлях та його здійснення залежать від

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

тренерів. Гра кожного набула змісту» [4].

«Головне, що я з усієї цієї тяжкої роботи виніс, — говорив у одному зі своїх інтерв'ю того часу В. Колотов, — футбол, якому мене так наполегливо вчили, став, врешті, моїм. Він мені зрозумілий, я його перевіряв на собі і можу пояснити, як у нього треба грати» [5]. Виявилось, що В. Колотов як ніхто інший підходить під модель майбутньої команди: швидкий, рішучий, самовідданий, налаштований на гру з першої до останньої хвилини, такий, що відгукується на кожну контратаку, уміє забивати з будь-якої позиції, незамінний як в обороні, так і в стрімкій контратаці (чистий фірмовий підкат, несподівані ходи). На початку своєї тренерської кар'єри В. Лобановський часто на заняттях сам виходив на поле: «Нещодавно я на власному досвіді переконався, що являє собою В. Колотов. Не заздрю суперникам, яким доводиться мати з ним справу» [6].

Яким бачили В. Колотова вболівальники, журналісти, колеги, тренери? Фізично сильний, витривалий, старанний, цілеспрямований, мав високу дистанційну швидкість, добре грав головою, вмів застосовувати підкати. Працездатність, широкий діапазон дій і гранична самовіддача. Довгі ривки з м'ячем з глибини поля завжди таїли небезпеку для суперника. Був невимовний у завершених атак після прострелів з флангів, добре розраховував точку зустрічі з м'ячем, нерідко забивав у стрибках і падіннях гарні голи. Мав неабиякі якості лідера. В. Колотову були притаманні неймовірна працездатність, універсалізм, віддача, готовність і здатність прийняти нове. У нього було чуття на найбільш підходящий момент для штурму чужих воріт, і він часто використовував вигідні моменти, у створенні яких сам і брав участь. «Футболіст-невидимка», він у потрібний момент «засвічувався», і його неабиякий талант вирішувати головні проблеми команди у конкретній грі знаходив реалізацію.

Універсальність у грі — одна з вимог, які В. Колотов висував до себе та гравців своєї команди, і в кожній грі відстоював цю позицію. Він вважав: «Універсалізм і розкутість тягнуть за собою нестандартні дії, які ставлять перед суперниками несподівані завдання» [7]. Його універсалізм повністю відповідав амплуа хавбека: вмівий гравець оборони, В. Колотов грамотно виконував у ній функцію так званого «хвилеріза» і за необхідності ставав одним з найактивніших фігур в організації й завершенні атаки. Ще в часи своєї юності В. Колотов став володарем двох, здавалося б, несумісних прізв'язь: одного — як кращий центрфорвард, а другого — як

кращий захисник. У матчі з командою Бельгії, коли «Динамо» залишилось без воротарів, В. Колотов зайняв місце у ворота. Пізніше О. Севідов розповідав, що його вразила гра Колотова: справжній голкіпер!

З багатьох забитих м'ячів найяскравіше у пам'яті В. Колотова відбилися два з них. Перший — забитий у ворота «Ейндховена» (Голландія) у півфінальному матчі на Кубок Кубків 9 квітня 1975 р. На правому фланзі В. Мунтян граціозною передачею кинув м'яч вперед В. Трошкіну. Той сильно послав його уздовж воріт приблизно на рівні грудей. Уважний В. Колотов передбачив можливість такого ходу, вчасно підійшов зліва до «своєї» штанги і, нахилившись, головою закинув м'яч у сітку. У цій фланговій атаці прекрасно збіглися зусилля кількох гравців у часі і просторі [8]. Інший м'яч — у відбірному матчі чемпіонату Європи з командою Ірландії був забитий на 29-й хвилині з подачі В. Веремєєва. «З-за спини захисника метнувся і впав назустріч м'ячеві, що низько летів, довгоногий, трохи ексцентричний Колотов, і, з чисто цирковою сюрпризністю, неначе він цьому навчений, головою відправив м'яч у ціль. 2:0. Швидко, складно і красиво! Це, без сумніву, був варіант «на Колотова», не у кожного він вийшов би» [9].

В. Колотов віртуозно володів «тактикою епізоду». Будучи відданий у певні моменти гри самому собі, він уміло, технічно і тактично виправдано, несподівано для противника і не порушуючи загального командного плану, завершував епізод, який нерідко вирішував результат зустрічі.

Багато журналістів відзначали підвищені почуття пристрасності, вірності і відповідальності, з якими В. Колотов служив футболу. «У кожному матчі він згорає до кінця, у кожному матчі він залишає на полі всі сили... Колотов у грі — це суцільний запал, це дивна невтомність» [7]. 9 вересня 1975 р. у Мюнхені у першому матчі за Суперкубок УЄФА з «Баварією» німецький захисник ударив Колотова металевими шипами в стегно. З поля його винесли на ношах. Німецькі лікарі біля краю поля зробили йому, по суті, невелику операцію, після якої він продовжив гру. Журналіст Л. Каневський зазначав у післяматчевому репортажі: «Після того, як динамівцям було вручено Суперкубок, у мене з гравцем відбулась невелика розмова. Я запитав у футболіста, чи варто було повертатися у Мюнхені на поле. Він сумно всміхнувся і відповів: «Розумієте, на Олімпіаштадіоні ми грали в ослабленому складі. І я, будучи капітаном, просто

БІОГРАФІЧНІ ТА ГЕНЕАЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ

не мав права промарширувати до роздягальні. А травма? Що ж, пройде...» [6]. Оглядач газети «Франкфуртер Рундшау» відзначив у цьому матчі гру екстра-класу В. Колотова та О. Блохіна, назвавши їх зірками світового футболу.

Наділений усіма якостями лідера, молодий футболіст уже в 1972 р. став капітаном «Динамо». Виконував ці обов'язки протягом п'яти сезонів, що є своєрідним клубним рекордом. Пізніше, у 1975 р., в інтерв'ю М. Михайлову В. Колотов так відповів на запитання про роль і обов'язок капітана в команді: «Виділю головне з усього, що входить до комплексу обов'язків капітана, — це підвищена вимогливість щодо спільного обов'язку... Суть у тому, що коли гравці роблять багато, то капітан повинен робити ще більше. Активність капітана може виявлятися по-різному. Мені здається, що справжній авторитет прийде до того капітана, який на ділі доведе, як треба жити, тренуватися, грати. Я намагаюсь діяти саме так» [7].

У середині 1970-х у київському «Динамо» грали: В. Мунтян, О. Блохін, В. Онищенко, В. Веремєєв, Л. Буряк, В. Трошкін, М. Фоменко, С. Решко, В. Матвієнко. Завдяки тренерам, їхній програмі, футболістам, які прийняли її, команда набула тих якостей (атлетизм, техніка, тактична грамотність, змістовність, психологічна зрілість), що стали трампліном до успіху.

На початку сезону 1981 р. В. Колотов зіграв свої останні матчі у складі «Динамо». У 1983 р. він перейшов на тренерську роботу і вже через три роки отримав звання Заслуженого тренера України. Працював у дитячо-юнацькій школі «Динамо» (1982–83), головним тренером команди «Прикарпаття» (Івано-Франківськ, 1996–97), головним тренером «Борисфена» (Бориспіль, 1993–94). До жовтня 1992 р. він — наставник «дубля» київського «Динамо» (1984–92). У 1995–96 рр. та з 1998 р. — головний тренер молодіжної збірної України. У відбірному циклі Євро-2000 В. Колотов керував молодіжною збірною України. Будучи наставником молодіжної збірної України, Віктор Михайлович не робив гучних багатообіцяючих заяв. Він діяв згідно зі своїми професійними переконаннями.

На запитання одного із кореспондентів «Що таке щастя?» В. Колотов відповів: «По-перше, коли тебе розуміють, по-друге, — коли робота і захоплення збігаються» [5]. Таким він залишився у пам'яті усіх шанувальників цього виду спорту. Його любили вболівальники, друзі, колеги. «Усе він робив настільки професійно і вчасно, що вболівальники відразу зарахували

В. Колотова у розряд улюбленців, дивувались» — згадував В. Лобановський [1]. Маючи визнання мільйонів уболівальників і розуміння у фахівців, він залишався простою і доступною людиною, без найменшого натяку на «зірковість» чи зарозумілість (А.Н. Крощенко, тренер юнацької збірної України). «Буває ж такий щасливий збіг — гравець великий і людина добра» — згадував А. Біба [10]. Забиті ним м'ячі і розіграні комбінації надовго залишалися у пам'яті вболівальників, спортивних коментарів, товаришів по команді, а ще довше — у пам'яті тих, хто щиро любив цю чудову людину і спортсмена.

Віктор Михайлович Колотов помер 4 січня 2000 р. «У справжньої гри є початок, проте немає і не може бути кінця; на зміну тим, хто пішов, приходять нові виконавці, для яких життя Колотова — прекрасний взірєць служіння своїй справі» [6].

-
1. Гейзінга Й. Homo Ludens. — К.: «Основи», 1994. — С. 57.
 2. Великий пахарь футбольного поля // 2000. — 2000. — 14 января. — С. 25; Лобановский В. Бесконечный матч // Футбол. Еженедельник. — 2000. — № 1. — С. 21.
 3. Филатов Л. Ожидание футбола // Футбол. Еженедельник. — 2000. — № 1. — С. 21.
 4. Колотов В. «Хочу внести историческую ясность» // 2000. Стадион. — 2000. — № 1. — С. 26.
 5. Колотов В. «Счастье — когда работа в радость» // Команда. — 3 июля 1999. — С. 5, 6.
 6. Каневский Л. Первый универсал // Киевские ведомости. — 24 января 2000. — С. 23.
 7. Михайлов М. Долг капитана // Футбол-Хоккей. — 1975. — № 34. — С. 3, 4.
 8. Филатов М. Не верится, что апрель... // Футбол-Хоккей. — 1975. — № 15. — С. 7, 8.
 9. Филатов М. Права всегда игра // Футбол-Хоккей. — 1975. — № 21. — С. 7, 8.
 10. Великий молчун. Пам'яті Віктора Колотова // Футбол. Еженедельник. — 2000. — № 1. — С. 18–20.

IV. ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

М. Д. Ходоровський

УКРАЇНЦІ В МАСОНСЬКОМУ РУСІ РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ XVIII ст.

Вітчизняна біографістика та мемуаристика нараховують чимало праць про осіб XVIII ст., причетних до масонського руху. Часом автори життєписів, спогадів дотримуються полярно протилежних позицій: або приналежність до масонства замовчується, або ледве не кожний тогочасний культурний, науковий, політичний, церковний діяч оголошується вільним муляром.

Наприклад, у деяких працях видатному українському церковному діячеві, філософу Ф. Прокоповичу відводиться роль одного з фундаторів таємного товариства «Нептун» — начебто першої російської ложі, заснованої в Санкт-Петербурзі 1717 р., тобто в один рік з утворенням Великої ложі Англії [1, С. 3]. Хоч насправді генеза масонського руху в Російській імперії припадає на більш пізній час — 1740–50-ті рр. Реальною підставою щодо виникнення цього міфу можна вважати лише те, що ідеологія російського масонства поряд із західноєвропейськими джерелами (містичними вченнями Я. Беме, Л.-К. Сен-Мартена, Е. Сведенборга та ін.) живилась також українською релігійною, філософською та етичною думкою. Не випадково, у російських таємних масонських друкарнях видавались праці українських мислителів, зокрема й Ф. Прокоповича.

Дискусійним є питання про участь в масонському русі Г. Сквороди. Гіпотеза щодо посвячення Г. Сквороди до ордена за кордоном документально не підтверджена. Водночас потребує спростування і полярно протилежна думка про негативне ставлення Г. Сквороди до вільномулярства. За спогадами М. Ковалинського, його духовний наставник стверджував: «...якщо ж вони (тобто вільні муляри — автор) мудрують у простоті серця, щоб бути корисними громадянами суспільства, то я їх поважаю; та заради цього їм не треба відокремлюватися» [2, С. 411]. Тобто Г. Скворода виступав проти того, щоб діяльність масонства відбувалась таємно і наполягав на підпорядкуванні дій вільних мулярів завданням суспільства. Нагадаємо: тієї ж думки щодо призначення масонства дотримувались і його реформатори Й.-В. Гете, Й.-Г. Гердер, Й.-Г. Фіхте та ін. М. Грушевський слушно вказує, що ма-

сони, як і Г. Сковорода, «розвивали думки про боротьбу в людині матерії і духу, покладали обов'язком людини поборювати в собі потяги матеріальні і підніматись до світу духовного через самопізнання й увагу до внутрішнього об'явлення, що повинне заступити місце пустої шкільної науки тощо» [3, С. 97]. До вільномулярства приєдналися учні «українського Сократа» — М. Ковалинський та В. Томара. Біографи російських масонів — О. Лабзін, І. Лопухін та ін. — також чомусь замовчують вплив української духовної традиції на масонських адептів неукраїнського походження, тих, хто прагнув неухильно дотримуватися моральних заповідей християнства [4, С. 55–61; 5, С. 650–682; 6]. Нагадаємо, що, зокрема, О. Лабзін був обізнаний з вченням Г. Сковороди. Це засвідчує публікація на шпальтах редакovanого ним журналу «Сионский вестник» трактату Г. Сковороди «Вступні двері до християнської добронравності» з короткою передмовою від редакції журналу (1806) [7, С. 156–179].

Заслугує на окремий розгляд літературна і масонська діяльність М. Хераскова. По батьківській лінії М. Херасков походив з валаського боярського роду (справжнє його прізвище — Хереско). Батько письменника за часи царювання Петра I переселився до Російської імперії і згодом обіймав посаду коменданта Переяслава. Мати — А. Д. Друцька-Соколинська, походила із старовинного роду волинських князів. М. Херасков народився в Переяславі, дитинство його пройшло на Слобожанщині. У поетичній творчості М. Хераскова виразно окреслені «сковородинські мотиви»: питання свободи і внутрішньої незалежності, прагнення жити подалі від міської суєти, таврування користолюбства, жадоби почесей.

Думка Г. Сковороди, що «цілком людину бачить той, хто бачить і серце її» [2, С. 348], тобто внутрішній, духовний світ її, цілком відповідала поглядам прибічників сентименталізму, літературного напрямку, який слідом за англіцями О. Голдсмідом, Л. Стерном, французами П. Мариво і А. Прево започаткував в Росії М. Херасков. В свою чергу, інтерес до духовного буття людини зближував сентименталізм і масонство. М. Херасков у своїх творах, зокрема містичній поемі «Володимир», звернувся до легендарних постатей Княжої доби. Як ревногий масон, він тлумачив вчинки своїх героїв крізь призму моральних настанов ордену.

Отже, не випадково М. Херасков поєднував літературну діяльність з масонською. Він був провідним діячем ордену в Росії, одним з керівників масонських лож «Аполлон» (намісний майстер, заступник майстра, 1776), «Озіріс» (оратор, 1776), «Гармонії» (ора-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

тор, 1780). 1782 р. М. Херасков став членом Капітулу Восьмої Провінції, ритором Провінційної ложі Росії і в цьому ж році ввійшов до ордену розенкрейцерів [4, С. 19; 8, С. 40]. Все це засвідчує, яку важливу роль відігравав М. Херасков у російському масонстві.

На жаль, українські дослідники обминають організаційну діяльність М. Хераскова, навколо якого протягом 50–70-х рр. XVIII ст. гуртувались представники української громади у Санкт-Петербурзі і Москві.

М. Херасков обіймав посади ректора, а згодом куратора Московського університету. За участю студентів він видавав журнали «Полезное увеселение» (1760–62), «Свободные часы» (1763), «Вечер» (1775), організував літературні салони в Москві і Санкт-Петербурзі. Чимало молодих українських інтелектуалів, сподвижників М. Хераскова, під його впливом приєднались до масонського руху.

Зокрема, під опікою М. Хераскова розгорталась літературна і видавнича діяльність В. Санковського, вихованця Києво-Могилянської академії і Московського університету. Дослідники вільного мулярства, в т.ч. Т. Бакуніна, вказують на причетність В. Санковського до ордену [9, С. 424]. На думку Г. Вернадського, журнал «Доброе намерение», який видавав В. Санковський протягом 1775–76 рр., належав до тих періодичних видань (зрозуміло, поряд із журналами М. Хераскова), які були «джерелом, з котрого черпали живу воду мудрості» російські вільні муляри того часу [10, С. 134]. Активним співробітником херасківських журналів, а також «Доброго намерения» В. Санковського був письменник українського походження О. Вершницький [11, С. 151–152].

До найближчих сподвижників М. Хераскова належав І. Богданович, виходець з Полтавщини, автор відомої поеми «Душенька». Протягом декількох років він мешкав у квартирі М. Хераскова, навчаючись в Московському університеті. І. Богданович був посвячений до ордену в елагінській ложі «Дев'яти Муз» (1772) [11, С. 106]. До цієї ложі входив і ще один соратник М. Хераскова, В. Пашкевич, український і російський музичний діяч: диригент, скрипаль, композитор, автор численних опер, в т.ч. «Мілена» за поемою М. Хераскова. В. Пашкевич належав до групи з 16 осіб («усамітнених», як вони себе називали), котрі заснували в Санкт-Петербурзі ложу «Уранію» (1772) [12, С. 94]. До цієї ж ложі входили українці — вихованці Пажеського корпусу — офіцер російської армії, майор Я. Дубянський і видатний економіст (він навчався також у Лейпцизькому університеті) А. Рубановський [12, С. 97]. Ймовірно, до ор-

дену був посвячений В. Золотницький, український філософ і правознавець, співробітник херасківського журналу «Полезное увеселение» [9, С. 618].

В означений період до масонського руху приєдналось чимало вихідців з України, які не були безпосередньо пов'язані з М. Херасковим. Серед них — професор Московського університету М. Гаврилов. Його працю «Про добродійність у вигляді простоти душевної» відзначав Д. Чижевський як здобуток української філософії XVIII ст. [13, С. 80]. М. Гаврилов входив до складу ложі «Сфінкс» (орієнтовно 1776) і пізніше до ложі «Олександра троїстого Порятунку» (1817) [9, С. 103–104].

Основоположник вітчизняного наукового акушерства і педіатрії Н. Амбодик-Максимович був членом ложі «Нептун» у Кронштадті (1779–1780), підпорядкованої Капітулу Фенікса в Стокгольмі [9, С. 320]. Він обіймав у ній посаду секретаря і був втаємничений до четвертого ступеня. Переслідування царським урядом adeptів масонства відбилась і на його життєвій долі. Цей визначний український лікар-енциклопедист «на превеликий жаль, — зазначає О. Пучківський, — не міг використати своїх здібностей і свого знання, бо уряд і навіть товариші по фаху — лікарі — весь час робили йому перешкоди і не давали можливості працювати як слід, і виконати свої наміри та завдання» [14, С. 29].

За наявними джерелами петербурзьку ложу «Уранію» відвідував поет Ф. Козельський [12, С. 97], який походив з Полтавщини. На думку деяких дослідників, він був навіть активним членом цієї ложі [15, С. 73–74]. До складу московської ложі «Озіріс» (1780–83) входив вчений-економіст, українець за походженням С. Десницький [16, арк. 18–19].

Вітчизняна інтелектуальна еліта приєдналась до російського масонського руху внаслідок міграційних процесів в Україні, котрі заохочувались царським урядом. Українці-масони власними прикладами християнського подвижництва, практичною етикою спонукали на активну духовну працю інших «братів» з російських масонських лож, передусім із товариства «московських мартиністів» під орудою визначного російського просвітителя, письменника М. Новикова. Між тим, у численних життєписах М. Новикова замовчуються його зв'язки з українськими культурними і науковими діячами [4, С. 29–35; 17; 10; 18].

В одному з листів до М. Карамзіна М. Новиков писав, що йому не вдалось здобути систематичної освіти [19, С. 219–220]. Але протягом усього життя він навчався самотужки. «Першим уні-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

верситетом» для майбутнього просвітителя став учбовий заклад, заснований К. Розумовським за зразком українських колегіумів при Ізмайловському полку (де М. Новиков відбував військову службу 1762 р.) Згодом М. Новиков спілкувався з українськими інтелігентами в літературних салонах М. Хераскова. В археографічній і видавничій діяльності М. Новикову допомагали вихованці Києво-Могилянської академії, зокрема історики, архівісти М. Бантиш-Каменський і В. Рубан. М. Новиков, за спогадами М. Лонгінова, особливо завдячував за допомогу українському науковцю, статс-секретарю Катерини II Г. Козицькому у створенні багатотомного археографічного видання «Стародавня російська вівліофіка», в якому вперше було опубліковано щоденник українського церковного та культурно-освітнього діяча Д. Туптала [12, С. 38]. У «Спробі історичного словника про російських письменників» (1772) М. Новиков приділив значну увагу українцям, вмістивши біографічні довідки про Л. Барановича, А. Зертис-Каменського, П. Могилу, Ф. Прокоповича та ін.

За сприяння М. Хераскова та українського масона Я. Дубяньського М. Новиков був посвячений до масонського ордену. У невпинних пошуках істинного масонства М. Новиков та його однодумці відкидали одну вільномулярську систему за одною. Зрештою їх моральною опорою стала «філософія серця» Г. Сковороди. Прикметно, що серед найближчих соратників М. Новикова було чимало українців. Наприклад, судячи з наявних матеріалів, М. Новиков не розпочинав жодної справи, не порадившись з «братом Еліомасом» — таким було масонське ім'я українця С. Гамалії.

Син священика Семен Іванович Гамалія походив з Полтавщини, навчався спочатку в Києво-Могилянській академії, згодом — в Академічному університеті в Санкт-Петербурзі. Викладав латину у сухопутному кадетському корпусі у другій половині 1760-х рр.; працював в Сенаті (1770–74). З 1774 р. — управитель канцелярії графа З. Чернишова, намісника Полоцької і Могильовської губерній (1774–82), московського генерал-губернатора (з 1782). За сприяння З. Чернишова він зблизився з московськими масонами і, передусім, з М. Новиковим. С. Гамалія обіймав посаду наглядача «Теоретичного градусу» в Москві; був майстром стільця московської ложі «Девкаліон» і вільномулярського осередка в Тулі (без назви), опікувався ложами «Геркулеса в Колищі» в Могильові і «Сонце на Сході» в Казані [20, С. 152–156; 21, С. 188–190; 9, С. 165–166]. «Він приніс, — писав Д. Чижевський, — до російських масонів знання Сен-Мартена, перекладав Я. Бьоме (мабуть, повний переклад або

переклад значної частини його творів в 22 писаних томах, що залишився невидрукованим), перекладав «Ночі» Юнга [22], [13, С. 81]. До цього слід додати, що С. Гамалія разом з М. Новиковим працював над масштабною за своїм обсягом «Герметичною бібліотекою», яка мала складатись з величезної кількості томів і містити тлумачення «ієрогліфів» масонської мудрості.

За ініціативи М. Новикова члени його товариства українського походження були посвячені до найвищих масонських ступенів і обіймали високі посади в ордені. Наприклад, український лікар, організатор медичної справи О. Звіряка був одним з керівників петербурзького відділення «московських мартиністів» і місцевої капітулярної ложі розенкрейцерів [23, С. 261–262; 24, С. 70, 211].

На думку М. Грушевського, одним з визначних українських масонів XVIII ст. був З. Карнеєв. «Він походив з української слобідської старшини (Ахтирського полку), — пише М. Грушевський, — ... де вчивсь — невідомо. Служив у військовій, а потім у адміністративній службі... В 1790-х рр. був мінським губернатором і лишив по собі гарну пам'ять своєю толеранцією в уніатській справі. В 1817–1822 рр. був начальником (куратором) Харківської шкільної округи і дуже займався релігійним вихованням студентів і гімназистів: організував для них недільні зібрання для читання Євангелія (перед Службою Божою), ширив Св. Письмо, а в 1812 р. привів до утворення студентського Біблійного товариства, в яким брали участь і українці» [3, С. 99–100].

До наведених М. Грушевським відомостей слід додати, що З. Карнеєв чимало сприяв активізації масонського руху на Слобожанщині на початку XIX ст. І в цьому йому допоміг досвід, набутий у товаристві мартиністів. За свідченням М. Новикова, З. Карнеєв був майстром стільця ложі мартиністів в Орлі (до цієї ж ложі належав його брат І. Карнеєв) [20, С. 149, 151]. Захар Якович також обіймав посаду наглядача «теоретичних зібрань» розенкрейцерів в Орлі [9, С. 234].

Поміж українців, що входили до товариства мартиністів, слід також згадати лікаря і перекладача М. Багрянського (масонське ім'я — Брат Ліхас). Під час навчання в Московському університеті (1779–83) М. Багрянський вступив спочатку до ложі «Апіса» шведського Капітулу Фенікса. Після знайомства з М. Новиковим вийшов з цього угруповання і приєднався до мартиністів. Протягом 1783–86 рр. М. Багрянський призначався чиновником декількох московських лож, в т.ч. ложі «Латона» [25]. «Брат Ліхас» був відданим соратником М. Новико-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

ва. Протягом усього строку ув'язнення М. Новикова у Шліссельбурзькій фортеці (1792–96) М. Багрянський з власної ініціативи перебував з ним в одній камері, щоб доглянути хворого «брата Коловіона» (масонське ім'я М. Новикова). Перед тим, на слідстві М. Багрянський не дав жодного свідчення, котре б зашкочило М. Новикову [20, С. 130–133].

Українці-масони допомагали «брату Коловіону» у втіленні чисельних його проектів, включаючи найбільш масштабний — «Дружнє вчене товариство» (1781). Ця найбільша просвітницька і благодійна організація мартиністів мала свої учбові заклади: перекладацьку, педагогічну і філологічну семінарії, «Типографічну компанію» (1784–91). Під опікою головної організації мартиністів перебувало декілька просвітницьких товариств, зокрема, «Зібрання університетських питомців», першим президентом якого був М. Антоновський. До «Зібрання...» входили студенти Московського університету, які вчилися на кошти мартиністів. Протягом 1784–89 рр., на цей раз в Петербурзі, діяла під орудою М. Антоновського ще одна просвітницька організація мартиністів «Товариство друзів словесних наук» з власним друкованим органом «Беседующий гражданин» (1789).

За споминами М. Антоновського, до складу московської і петербурзької просвітницьких організацій мартиністів відбиралось чимало вихованців Києво-Могилянської академії. Вони допомагали М. Новикову у виданні масонських журналів «Утренний свет», «Вечерняя заря», «Покоящийся трудолюбец» та ін. Лише іноді вказувались автори статей, надрукованих в цих виданнях. Так, у журналі «Вечерняя заря» анонімно був опублікований філософський трактат студента Московського університету, українця Л. Давидовського «Міркування про істинне людське благо, виведене і доведене з самої людської натури» (1782) [26, С. 185–199]. За сприяння М. Новикова та інших мартиністів старшої генерації до ордену були посвячені українці: І. Андрієвський, один із засновників вітчизняної ветеринарії, літератор [9, С. 24–25]; А. Могилянський, перекладач [9, С. 342]; П. Сохацький, філософ [9, С. 505–506]; І. Сафонович, письменник [9, С. 472]; М. Петровський, військовий діяч, письменник [9, С. 401] та ін.

Тісні зв'язки з товариством мартиністів підтримували українські художники В. Боровиковський та Д. Левицький, котрі переїхали до Росії. Так, В. Боровиковський створив портрети мартиністів, в т.ч. розенкрейцера О. Лабзіна. Цей мистецький твір В. Боровиковського згадував в одному з листів М. Новиков [19, С. 70].

Підсумовуючи, слід констатувати, що спадщина українських вільних мулярів вивчена недостатньо. Грунтовного розгляду потребують питання щодо особливостей українського національного масонства, джерел його формування, співвідношення із загальним процесом розвитку вільного мулярства. Викликає заперечення той факт, що українські інтелектуали, які входили до складу петербурзьких і московських лож, представлені у словниках колишньої АН СРСР і нинішньої РАН як суто російські культурні і наукові діячі. Йдеться, зокрема, про М. Антоновського, М. Багрянського, С. Гамалію, Л. Давидовського [11, С. 35–37, 45–47, 145, 194–195, 237] та ін. За слушним висловом П. Голубенка, «навіть так звані русифіковані українці зберігають свою внутрішню національну автономність, своє українське «я», яке виявляється навіть у тих творах «російських» письменників українського походження, які писані російською мовою» [27, С. 198].

Нагальною потребою є публікація документальної спадщини українців-масонів XVIII ст. з відповідним науковим коментарем і аналізом їх діяльності в контексті розвитку тогочасної української духовної культури. Першочерговим завданням є також створення біографічного словника українських масонів XVIII ст. Передбачається, що підготовка цього видання буде здійснена на базі Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

1. Веселаго Ф. Очерк истории морского кадетского корпуса с приложением списка воспитанников за 100 лет. — СПб.: Типография Морского кадетского корпуса, 1852. — 298, 144 с.

2. Сковорода Г. Твори: В 2 т. — К.: «Обереги», 1994. — Т. 2. — 480 с.

3. Грушевський М. Духовна Україна: Збірник творів. — К.: «Либідь», 1994. — 558 с.

4. Бакунина Т. Знаменитые русские масоны. — М.: «Интербук», 1991. — 141 с.

5. Барсков Я. Иван Владимирович Лопухин // Русский биографический словарь / под ред. А. А. Половцева. — СПб., 1914. — Т. «Лабзина–Ляшенко». — С. 650–682.

6. Модзалевский Б. Александр Федорович Лабзин // русский биографический словарь. — СПб. 1914. — Т. «Лабзина–Ляшенко». — С. 2–12.

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

7. Скворода Г. Начальная дверь к христианскому добронравию (и несколько строк издателей о его жизни) // Сионский вестник. — 1806. — Ч. 3. — С. 156–179.

8. Масонство в его прошлом и настоящем / Под. ред. С. П. Мельгунова и И. П. Сидорова: В 2 т. — М.: СП «ИКПА», 1991. — Т. 1. — 255 с.

9. Bakounine T. Le repertoire biographique des francs-maçons russes (XVIII-e et XIX-t siècles). — Paris: Les Editions Petropolis, 1967. — 640 p.

10. Вернадский Г. Николай Иванович Новиков. — Пг.: Издательство «Наука и школа», 1918. — 163 с.

11. Словарь русских писателей XVIII века. — Вып. 1 (А–И). — Ленинград: «Наука», Ленинградское отделение, 1988. — 357 с.

12. Лонгинов М. Новиков и московские мартинисты. — М.: Типография Грачева и комп. у Пречистенских ворот Д. Миляковой, 1867. — 384, 176 с.

13. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. — К.: Видавництво «Орій», 1992. — 230 с.

14. Пучківський О. Три фундатори російської медицини // Україна. — 1924. — Кн. 4. — С. 27–34.

15. Козельский Федор Яковлевич // Энциклопедический словарь: Биографии / Изд. Брокгауз и Ефрон. — М., 1997. — Т. 6. — С. 73–74.

16. Центр схоронності історико-документальних колекцій (Москва, Російська Федерація), Ф. 1412 (Матеріали Т. Бакуніної). — Оп. 1. — Спр. 475. — Арк. 18–19.

17. Боголюбов В. Н. И. Новиков и его время. — М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1916. — 486 с.

18. Некрасов С. Апостол добра. Повествование о Н. И. Новикове. — М.: «Русский путь», 1994. — 191 с.

19. Письма Н. И. Новикова / Сост. А. И. Серков, М. В. Рейзин. — СПб.: Издательство имени Н. И. Новикова, 1994. — 384 с.

20. Новые документы по делу Новикова (сообщено Н. Поповым) // Сб. Русского исторического общества. — СПб., 1868. — Т. 2. — С. 96–158.

21. Пекарский П. Дополнения к истории масонства в России XVIII столетия. — СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1869. — 225 с.

22. Йдеться про Йоганна Генріха Юнга-Штіллінга (1740–1817).

23. Барсков Я. Л. Переписка московских масонов XVIII века. 1780–1792 гг. — Пг.: Издание Отделения русского языка и

словесности Императорской Академи наук, 1915. — 337 с.

24. Вернадский Г. Русское масонство в царствование Екатерины II. — СПб.: Издательство имени Н. И. Новикова, 1999. — 569 с.

25. Некрологическое описание доктора Багрянского // Всеобщий журнал врачебной науки. — 1813. — № 4. — С. 117–118.

26. Давыдовский Л. Я. Рассуждение об истинном человеческом благе // Вечерняя заря. — 1782. — Ч. 1. — С. 185–199.

27. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К.: «Дніпро», 1993. — 447 с.

К. Т. Черкасова

О. ПАЛИЦИН І ХУДОЖНЯ КУЛЬТУРА СЛОБОЖАНЩИНИ КІНЦЯ ХVІІІ–ПОЧАТКУ ХІХ ст.

*«Где циркуль и перо, и ты, любезна Лира,
Давали лучшее вкушать мне счастье мира...
Где я довольным быть навек моей судьбой
И жить самим собой...»*

А. Палицин «Послание к Привете»

[I, С. 194].

Постать харківського просвітителя Олександра Олександровича Паліцина (1749–1816) znana в Україні у зв'язку з діяльністю організованого ним на початку ХІХ ст. просвітницького гуртка, відомого в історії як «Попівська академія». В історичній, мистецтвознавчій, краєзнавчій літературі другої половини ХІХ ст. неодноразово відзначалася велика роль його особистості у справі розвитку культури і просвітництва не лише на Слобідській Україні, де він провів більшу частину свого життя, але й далеко за її межами [2, С. 100–111].

О. О. Паліцин належав до старовинного дворянського роду, який переселився з Великої Росії до Слобідської України, що опосередковано підтверджується відсутністю прізвища О. О. Паліцина у списку осіб, занесених до старовинної родовідної книги Слобідсько-Української губернії 1767 р. Своєю батьківщиною він вважав Новгородщину. Предком Паліцина був відомий келар Троїцько-Сергієвої лаври Авраам Аверкій Іванович Паліцин [3, С. 380], який брав активну участь у визвольному русі проти польської навали у 1620 р. До 1770 р. О. Паліцин служив у Пе-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

тербурзі ад'ютантом російського фельдмаршала П. О. Румянцева-Задунайського [4]. В чині прем'єр-майора вийшов у відставку і оселився у с. Попівці Харківської губ., за 15 верст від повітового міста Сум, де й провів своє життя [2, С. 101]. Село Попівка було засноване сумським священником О. Словенським і у другій половині XVIII ст. належало до володінь ахтирського поміщика О. С. Савинова [5; 6]. З часом Попівка об'єдналась з с. Железняк Сумського пов. (нині Сумської обл.) [7], а після смерті О. Паліцина перейшла у власність його друга і учня М. Ф. Алфьорова [5].

Будинок О. Паліцина не зберігся. У краєзнавчій літературі зустрічаються згадки про існування в Железняку «подільського дому» Кириякових (рос. Кириаков), в наступному перебудованого, з яким і пов'язується історія так званої «Попівської академії». Виявлені у архіві земельні плани маєтку Миколи Дмитровича і Аркадія Дмитровича Алфьорових [8] дають уявлення про його розташування серед мальовничої природи. Спосіб життя «попівського пустельника», як себе називав О. Паліцин у поетичних творах, відповідав тодішнім уявленням дворянського стану про життя на лоні природи. У своєму листі до В. Н. Каразіна від 30 березня 1806 р. він захоплено писав про своє «...особливе задоволення годувати з своїх рук птахів і білок, які жили в тіні вікових дубів, що оточували його сільський будиночок [9].

Наприкінці XVIII ст. Сумський і Ахтирський повіти Харківської губернії були найбільш густо населеною частиною Слобожанщини. Просвітницький гурток «Попівська академія» став на той час центром художніх і просвітницьких інтересів досить великої території. Саме тут народилася ідея створення в Сумах університету для дворянських дітей і школи для різночинців.

У поемі «Послание к Привете» серед 70 російських письменників О. О. Паліцин згадував учасників свого просвітницького гуртка «Попівська академія». З літераторів столичної школи його представниками були письменник і поет В. В. Капніст, письменники С. М. Глінка та Є. І. Станевич. Як поети вони сформувалися у петербурзькому літературному середовищі та згодом тривалий час мешкали в Україні, привносячи столичні віяння у культурне життя Слобожанщини. Так батько В. В. Капніста оселився в Україні після російсько-турецької війни. В. В. Капніст (1757–1823) — автор сатиричної комедії «Ябеда» і знаменитої оди «Вольность» — з 1780-х років жив у с. Обухівці Полтавської губ., маєтку свого батька [1, С. 180]. Він займався не лише літературною, а й громадською діяльністю, обіймав виборні посади.

С. М. Глінка (1776–1847) неодноразово бував у «Попівської академії» в 1799–1802 рр. [1, С. 195]. У 1802 р. недовгий час жив у маєтку поміщика Хруцова в с. Рясне як учитель [1, С. 111]. В своїх творах пропагував ідеї виховання молодого покоління у народному дусі.

Поет і письменник Є. І. Станевич (1775–1835) походив з Ніжина. Освіту здобув у Московському комерційному училищі. Рано почав займатися літературною діяльністю. У 1802–1804 рр. мешкав у поміщиків Кондратьєвих в маєтку Низи поблизу Сум [10]. За рекомендацією О. Паліцина деякий час служив гувернером у Г. Шидловського в Старому Мерчику, звідки часто приїздив до О. Паліцина у Попівку разом зі своїм вихованцем. Йому Є. Станевич присвятив свої переклади «Сільського життя» Ж. Деліля і «Ландшафтів або дослідів про сільську природу» Незай-Мерзонія [2, С. 109]. Працював також вихователем у родині П. М. Штеричевої, племінниці харківського полковника Я. Донець-Захаржевського, у якого подовгу жив Г. С. Сковорода і якому Є. Станевич присвятив свій переклад з Плутарха [1, С. 196]. У 1804 р. Є. Станевич виїхав до Петербурга.

До «Академії» належали також перекладачі П. С. і Л. С. Байкови, поет І. Ф. Богданович (1743–1803), який в 1786 р. прибув з Петербурга до Сум [2, С. 111]. Серед учасників «Академії» згадується також ім'я письменника В. Л. Пушкіна.

Традиції просвітництва на Слобожанщині були продовжені засновником Харківського університету, вченим і громадським діячем В. Н. Каразіним, з яким О. Паліцин, судячи з адресованого йому та опублікованого у журналі «Молодик» листа, підтримував дружні стосунки [12]. Через знаного у столичних колах поміщика М. І. Камбурлея О. Паліцин був знайомий з К. Р. Дашковою, відомим російським культурним діячем, президентом Петербурзької академії наук.

О. Паліцин підтримував стосунки з найбільш впливовими особами краю, вважаючи багатьох з них своїми друзями. Численні представники харківського дворянства походили з старовинних родів Кондратьєвих, Донець-Захаржевських, Голіциних, Полуботків, Щербіних, Квіток, Трубецьких. Губернські предводителі дворянства Г. Р. Шидловський, М. І. Камбурлей, Н. Р. Подгоричани, А. Д. Кантемир були близьки до кола освіченого столичного дворянства.

Від 60-х років XVIII ст. у середовищі харківського дворянства почався процес засвоєння просвітницької ідеології. Архітектор і художник Г. К. Лукомський, відомий дослідник культурного

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

життя провінції, відзначав високий рівень розвитку на Слобожанщині маєткової культури. На підтвердження цього він наводив твори мистецтва і архітектури значного художнього рівня, що належали авторам столичної школи та їх учням. При цьому Г. Лукомський підкреслював значення особи О. Паліцина у цьому процесі, зазначав, що під його впливом місцеві поміщики створювали в своїх маєтках будинки за проектами кращих столичних зодчих, збирали бібліотеки, облаштовували театри.

У більшості бібліографічних джерел О. Паліцина називають письменником і перекладачем. Коло його літературних інтересів визначалося відданістю ідеям письменників шишковської школи. Сам О. Паліцин не зараховував себе ні до якого літературного товариства. За відгуками В. І. Ярославського, він був ревним шанувальником Вольтера.

У письменницькому середовищі початку ХІХ ст. О. Паліцин був досить відомим, хоча його власні літературні доробки нечисленні. К. М. Батюшков у своїх творах відводив йому місце у одному ряду з М. О. Львовим:

«Хвала тебе, протяжный Львов,
Ковач речений смельй
И Палицын, гроза чтецов,
В Поповке поседельй....

[3, С. 173]

У літературних журналах того часу ім'я О. Паліцина згадується з приводу полеміки, яка відбулася через рецензію на його поему «Послание к Привете» [12]. Є. Станевич присвятив О. Паліцину цілий розділ у своєму творі «Способ рассматривать книги» [3, С. 381]. Найбільшого визнання, судячи з відгуків, здобув поетичний переклад російською літературною мовою «Слова о полку Игореве», (Харків, 1807). М. Ф. Сумцов вважав цей переклад О. Паліцина «видатним явищем» серед сучасних йому творів за внутрішньою побудовою літературної мови, простотою, і ясністю художніх образів [2, С. 215].

Головним спрямуванням літературної діяльності О. Паліцина були переклади творів західноєвропейської літератури: Вольтера, Ж.-Ж. Руссо (російський переклад «Новой Элоизы» витримав два видання), Жерардена («О составлении ландшафтов»), Ж. Деліля, Ж. Ф. Сен-Ламбера («Времена года»), Мільвуа, що видавалися у різний час в Москві, Петербурзі, Харкові.

Протягом 1802–16 рр. О. Паліциним були перекладені ро-

сійською і опубліковані у різних виданнях Харкова, Санкт-Петербурга і Москви сім творів західноєвропейської просвітницької літератури, яким належало важливе місце в осмисленні поетики художньої культури романтизму. Поетичні символи літератури початку XIX ст. здобули відображення в асоціативних образах природнього оточення замських маєтків, при створенні садів та парків пейзажного стилю, у художніх образах творів живопису, що прикрашали інтер'єри палацових будівель.

Достатньо згадати, що вперше у Російській імперії в перекладі О. Паліцина в 1803 р. з'явилася поема Ж. Деліля «Сады или искусство украшать сельские виды», яку було видано у 1814 р. друкарнею Харківського університету. У перекладі О. Ф. Воєйкова ця поема з'явилася лише у 1816 р. [13, С. 194]. При цьому О. Воєйков супроводив своє видання перекладом коментарів Деліля та деякими примітками, запозиченими з перекладу О. Паліцина [13, С. 194, 226]. Особливу популярність поеми у Росії відомий російський культуролог академік Д. С. Ліхачов пояснював тим, що нові принципи садівництва, описані в поемі, не потребували складних філософських переосмислень. Прочитавши Деліля одразу можна було займатися облаштуванням пейзажного саду. Для нього була важливою, насамперед, видовищна сутність, що відображала естетичні принципи створення натурального природного середовища [14]. Поему можна вважати практичним посібником зі створення штучних пейзажів маєткових парків [15].

«Сад есть обширная и сельская картина
 Рисуй! Поляна, холм, ручей, долина,
 Оттенки муравы, деревьев и листов,
 Отливы, яркий блеск и пестрота цветов,
 Часы и времена, переменная погода,
 И дневный малый круг, и круг великий года;
 Вот краски, полотно, вот кисть, соображай:
 Твоя природа! Сам рисуй и исправляй...».

У всіх напрямках своєї літературної творчості О. Паліцин виявив себе послідовником романтичного напрямку. Так він описував власний будинок у Попівці — втілення певного естетичного ідеалу: «...От течи дом должен был покрыться соломой. Под сельскую соломенную кровлю подставлены сохи..., стены обложены наростами из дерев и покрыты разноцветным мхом, около окон поставлены смородинные притолки в виде арок, что все, разрушив симметрию, дает строению вид странный, дикий и живописный» [5].

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Нові ідеї романтизму здобули значне поширення у провінційному середовищі. Культ замиського життя був реалізований архітектурними засобами організації маєткових ансамблів і засобами пейзажного живопису — у штучно створених пейзажах маєткових парків. Маєтки будувалися за відомою схемою, заснованою на включенні до єдиного комплексу палацових будівель, споруд культового призначення, службових і господарських дворів, що цілісно сприймалися у сільському природному оточенні, на тлі пейзажного парку.

Просвітницька діяльність О. Паліцина та учасників його «Академії» мала безпосередній вплив на розвиток маєткової культури, хоча літературні свідчення про характер цієї діяльності є досить скупими. Коло особистих контактів О. Паліцина у середовищі губернського дворянства дозволяє вважати його причетним до створення найбільш вагомих архітектурних ансамблів Слобожанщини. За свідченням мистецтвознавця Г. К. Лукомського, О. Паліцин «...в концe XVIII–началe XIX вв. украсил своїми сооруже́ниями мно́гие города и села Слободской Украины: Ахтырку, Лебедин, Тростянец, Краснокутск, Хотень, Штеповку. Но широкая литературная деятельность А. А. Палицына развернулась в Сумах и его окрестностях, где он постоянно жил, никуда не выезжая...» [16, С. 44]. У Хотині, маєтку М. І. Камбурлея, за проектами О. Паліцина збудовані «большая каменная оранжерея, конюшни и целая улица деревянных сельских домов для музыкантов и певчих» [16, С. 45].

Перший відомий парк пейзажного стилю у Росії з'явився не раніше 1773 р. у с. Троїцькому поблизу Таруси, помісті К. Р. Дашкової. О. Паліцину належить ідея створення пейзажного парку на Слобожанщині в замиському палацовому ансамблі Старого Мерчика на Харківщині — маєтку предводителя дворянства Харківської губернії Г. Шидловського. Палац тут зводив губернський архітектор П. А. Ярославський. О. Паліциним побудовано у Старому Мерчику господарські служби, розташовані курдонером навпроти палацу; в пейзажному парку — «кам'яний манеж, альтанку, резервуар, ротонду у вигляді круглого храму зі склепіннями» [10, С. 133]. Парк з мальовничими пейзажами, штучними ставками, альтанками на островах створювався не раніше 1776–78 рр. одночасно з будівництвом палацу. Тут же О. Паліцин побудував кам'яну церкву, креслення до проекту якої виконав В. І. Ярославський. Інтер'єри палацу — величезного двоповерхового будинку на високому цоколі, приписуваного І. Е. Грабарем до творчості архітектора Баженова, прикрашали художні твори столичних майс-

трів. У вітальні висіли портрети пензля В. Л. Боровиковського. Особисті архіви володарів маєтку не збереглися, тому документально авторство О. Паліцина не підтверджене.

Старий Мерчик був місцем, яке охоче відвідували любителі мистецтва і природи. У Старому Мерчику жив і працював учителем французької мови відомий письменник І. Ф. Вернет; йому О. Паліцин присвятив вірші, опубліковані в журналі «Харьковский Демокрит» у 1816 р. [17]. Влітку 1848 р. у Мерчику перебував останні свої дні відомий художник-пейзажист, родоначальник акварельного портрету — П. Ф. Соколов [18].

З особистих архівів О. О. Паліцина збереглося 17 листів, адресованих архітектору В. І. Ярославському, що датуються 1802–11 роками. Про них В. Ярославський згадує в своїх «Записках», опублікованих в «Киевской старине» за 1887 р. У них він наводить перелік споруд і будівель, в проектуванні й будівництві яких О. Паліцин брав безпосередню участь. В типологічному відношенні це були переважно церкви, особняки і господарські будівлі для заміських маєтків. До їх числа належить ансамбль маєтку Славгород на Сумщині, що належав іменитому роду Надаржинських. У числі їх володін на початку XIX ст. були також Янків Ріг, Іванівка та Кам'янка, у якій О. Паліцин запроектував і побудував Різдваву церкву.

З об'єктів, що збереглися в Славгороді, найбільш відомим є Троїцький храм (1808), що входить до ансамблю маєтку. Він детально описаний Г. Лукомським, який характеризував його як досить типовий приклад палладіанського напрямку російського класицизму. Троїцька церква з дзвіницею належить до типу периптеральних храмів. Автор цитованого дослідження відзначав «отлично выполненные дорические колонны», вдало знайдені пропорції дзвіниці у вигляді масивного кубу з прямим отвором звонниці, яку увінчує «мощный и отлично скомпонованный дзвонниці со шпилем...», і як він вважав, — «храм вполне может быть причислен к числу лучших построек губернии» [16, С. 76]. Стилiстично близькі йому: соборний храм у маєтку Великого Бурлака (не зберігся) невідомого автора, за припущенням Г. К. Лукомського, — В. П. Стасова, палац в Хотині архітектора Д. Кваренгі.

До числа найбільш значимих за задумом культових споруд О. Паліцина В. І. Ярославський відносив п'ятиглаву церкву Івана Предтечі у Штепівці Лебединого повіту, в маєтку П. М. Штеричевої. Храм знаходився в парку. Як вважав Філарет Гумілевський, за своїми розмірами він був найбільш значущим у західній частині Харківської єпархії. До центральної ротонди з трьох

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

боків прилягали багатоконні портики. Церкву увінчував величезний купол з чотирма кутовими вежами. «Будучи устроеной на возвышенном месте, она видна со всех сторон на далеком расстоянии», — писав він [19, С. 601]. Церква в Штепівці будувалася дев'ять років, починаючи з 1802 р. У своєму листі, датованому «августа 1806 г.» О. Паліцин називав храм однією з кращих своїх будівель, висловлюючи, однак, жаль стосовно значних змін, внесених власниками до його первісного задуму: «...внутренние арки заглушены, в алтаре вместо круглых окон вверху, высечены нижние, ненужные, обширные и безобразные; так и крыльца сделаны вместо чунных или плитных — деревянные из сырого леса...» [5, С. 39].

Різдвяна церква у Кам'янці, побудована за проектом О. Паліцина в 1800 р. належала до типу храмів-ротонд, поширеного у замиському будівництві початку ХІХ ст. Улюблену класицистами круглу форму споруди О. Паліциним змінено; овальній формі плану відповідають і окреслення колонних портиків-лоджій.

О. Паліцин справив чималий вплив на творчість молодшого покоління митців Слобожанщини. Членами його «Академії» були архітектори В. І. Ярославський, А. І. Кардашевський, М. Г. Ушинський, Н. Ф. Алфьоров, а також Є. О. Васильєв, з ім'ям якого пов'язують найбільш вагомий архітектурні споруди періоду класицизму у Харкові [2, С. 111].

Архітектор В. І. Ярославський (1777–1860) — племінник харківського губернського архітектора П. А. Ярославського. Він народився у с. Тростянець Сумського повіту. У 1797 р. закінчив Харківське казенне училище і вступив на службу до губернського правління канцеляристом. Для поміщика М. І. Камбурлея він склав план — карту його маєтків на Курщині, брав участь в складанні Атласу Слобідсько-Української губернії 1797 р., за який здобув чин колезького реєстратора. До 1802 р. В. І. Ярославський працював у різних маєтках як учитель, землемір, архітектор. З О. Паліциним він познайомився у 1779 р. і в 1802–1804 рр. часто мешкав у нього постійно. Під керівництвом Є. Станевича він займався літературними перекладами з французької, керував будівництвом за проектами О. Паліцина, креслив плани і фасади будівель. Під час свого перебування у Петербурзі (1806–08) зрідка надсилав О. Паліцину нові книги і турбувався про видання його літературних праць [2, С. 109]. У 1808 р. у Петербурзі, в класі професора архітектури А. Д. Захарова, В. Ярославський склав іспити на посаду губернського архітектора [10, С. 296].

З 1814 р. В. Ярославський став радником Херсонської казенної палати, згодом працював губернським землеміром. Протягом 1821–33 рр. займав різні посади у губернських правліннях: таврійському, тульському, калузькому. У 1834 р. В. Ярославський вийшов у відставку і оселився у Сумах. Серед своїх архітектурних робіт він називав: проект кам'яного дому в с. Бугаєвці Ізюмського повіту, будинку поліції у Сумах (1798 р.), проект реконструкції будинку, в якому раніше жив полководець О. В. Суворов, під будинок «присутственных» місць. У Харкові В. І. Ярославський збудує особняк В.Р. Подгоричани, міські торговельні ряди і склади, будинки з квартирами для військових [11, С. 296].

Євген Олексійович Васильєв (1773–1833) походив з офіцерської родини. У 1786–93 рр. навчався у Гірничому училищі в Петербурзі, архітектурні проекти виконував під наглядом Д. Кваренгі (з 1788), згодом працював у майстерні Антоніо Порто і академіка архітектури О. М. Воронихіна [2, С. 533]. Службу розпочав у 1796 р. в Петербурзькому магістраті. В 1803 р. Є. Васильєв переїхав на Слобожанщину і був призначений ад'юнктом архітектури у Харківський університет. З 1817 р. Є. Васильєв — професор університету, автор університетських будівель, зведених в 1820–23 рр. вздовж Університетської вулиці, а також дзвіниці Успенського собору (1821–33, 1837–44), яку після його смерті завершив архітектор А. А. Тон.

Творчий спадок Є. Васильєва свідчить про його провідну роль серед харківських архітекторів доби класицизму. Під його наглядом для головного корпусу університету, що відкрився у 1805 р., було прилаштовано будівлю генерал-губернаторського дому з надбудовою бокових флігелів для хімічного і фізичного корпусів. Він же проектував квартал нових університетських корпусів на протилежній стороні вулиці, серед яких провідне місце займає споруда університетської бібліотеки з актовим залом, церквою і обсерваторією. До комплексу будівель входять дво- та триповерхові учбові корпуси, гуртожиток «казеннокоштных» студентів, житлові будинки з квартирами для викладачів. Є. Васильєву приписують авторство Дмитрієвської (1807), Каплунівської (1809), Мироносицької (1819) церков (не збереглися), Миколаївської церкви на Григорівці (1821). Разом з архітектором В. Лобачевським він проектував будинок Дворянського зібрання (1814–20), з архітектором І. Вателетом — двоповерховий будинок 1-ої чоловічої гімназії по вул. Московській. Під його наглядом будувався архієрейський будинок на території Свято-Покровського монастиря (1825), головний корпус духовного училища на Бурсацькому узвозі. Посада університетського архіте-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

ктора на той час передбачала також здійснення керівництва розбудовою приміщень для всієї мережі закладів учбового округу, провідне місто в якому займав Харківський університет. За проектами Є. Васильєва побудовано декілька училищ в інших містах губернії, будинки гімназій у Курську та Воронежі [20].

Учнем, помічником і продовжувачем традицій О. Паліцина в «Академії» був Микола Федорович Алфьоров (1778–1840), брат вихованця Академії мистецтв Федора Федоровича Алфьорова [21]. Від О. Паліцина він успадкував масток у Попівці [8]. Короткі відомості про творчу біографію М. Ф. Алфьорова характеризують його як прихильника західноєвропейської культури [21]. Початкової архітектурної освіти він не здобув, хоча харківський історик Е. К. Редін у своїх матеріалах називає його учнем Камерона [22]. Кілька років, починаючи від 1800 р., М. Алфьоров жив у Попівці. З весни 1805 р. був «почесним членом Академії» і, за словами М. Сумцова, — «показал нерушимые к ней чувства и предпринял многие труды в ее пользу...» [2, С. 107]. З художніх творів М. Алфьорова цього періоду відомі чотири архітектурні акварельні пейзажі, виконані ним у Попівці в 1800 р., які довгий час зберігалися у Музеї вишуканих мистецтв і старожитностей Харківського університету. Два з них: «Пам'ятник у гроті» та «Будинок між деревами» — були вміщені М. Сумцовим у 1888 р. у «Харьковском сборнике». Навчався архітектурі за кордоном. На кошти О. Паліцина і В. Каразіна та за сприяння Петербурзької Академії мистецтв М. Алфьоров здійснив подорож до Італії та Франції. Оpubліковані в журналі «Молодик» листи М. Алфьорова з враженнями від поїздки свідчать про його інтерес до римської та грецької архітектури [11, С. 198]. У 1805–11 рр. М. Алфьоров двічі побував за кордоном. Разом з О. Паліциним і своїм сином О. М. Алфьоровим він доклав зусиль до створення великої художньої колекції, яку у 1872 р. було передано до Музею вишуканих мистецтв і старожитностей Харківського університету. До неї входили книги, малюнки і гравюри, чимало картин, які було придбано у художника І. Айвазовського, з яким М. Алфьоров був у дружніх стосунках [23].

З архітектурних побудов М. Алфьорова збереглася церква у Великому Бобріку на Сумщині. Проектуванням храму він займався після повернення з Петербурга, поселившись у помісті М. І. Камбурлея в Хотині [19, С. 45]. Романтичний сюжет акварельного пейзажу «Пам'ятник у гроті» (1800) М. Ф. Алфьоров поклав в основу про-

екту пам'ятника загиблим воїнам у Казані (1817–23). Храм-монумент побудований під наглядом архітектора Шмідта [24, 25], в подальшому реконструйований архітектором Пятницьким.

Про архітекторів Антона Івановича Кардашевського, який обіймав посаду губернського архітектора в Чернігові, і Моїсея Григоровича Ушинського біографічні дані не збереглися. Останнього високо оцінював В. Н. Каразін і рекомендував його як архітектора протоірею А. О. Самборському «для комітету розвитку у Росії англійського хліборобства».

Особливості історичного розвитку Слобідської України були такими, що тут досить швидко сприймалися привнесені класицизмом ідеї просвітницької ідеології, що на початку XIX ст. здобули забарвлення громадянськості та альтруїзму. Особа харківського просвітителя О. Паліцина, яка дивувала багатьох дослідників різноманітністю інтересів, була знаковою для тієї доби. За внеском у розвиток культури кінця XVIII–початку XIX ст. його слід розглядати в одному ряду з такими відомими представниками тодішньої російської культури як М. О. Львов і А. Т. Болотов. Діяльність О. Паліцина не залишилась поза увагою сучасників. За заслуги на просвітницькій ниві він у 1810 р. був обраний Почесним членом Харківського університету [4], а в 1814 р. — дійсним членом «Общества наук» при Харківському університеті [26].

Літературний спадок О. Паліцина розпорошено по сторінках видань, які становлять бібліографічну рідкість та є мало доступними для масової аудиторії. Поодинокі зі створених О. Паліциним пам'яток культового зодчества та об'єктів цивільної архітектури збереглися до нашого часу, причому у значно перебудованому вигляді. Та не дивлячись на це, в історії художньої культури Слобожанської України ім'я О. О. Паліцина — просвітителя, письменника, архітектора, вихователя цілої плеяди будівничих повинно зайняти належне йому високе місце.

1. Ніженець А. М. На зламі двох світів (розвідка про Г. С. Сковороду). — Х.: Прапор, 1970.

2. Сумцов Н. Ф. Культурный уголок Харьковской губернии (Поповская Академия) // Харьковский сборник. Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1888 г. — Х.: Тип. Губернского правления, 1888. — С. 100–111.

3. Батюшков К. Н. Сочинения К. Н. Батюшкова. Изданы П. Н. Батюшковым. — Спб.: Тип. В. С. Белашова. — Т. I, 1887. — С. 173, 380–381.

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

4. Сапухін П. А. Засновник першого літературного гуртка на Слобожанщині // Радянське літературознавство. — 1958, — № 1. — С. 127–129.

5. Сумцов Н. Ф. Из украинской старины. — Х.: Тип. Г. Н. Гагарина, 1905. — С. 36–40.

6. Багалеї Д. І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). — Т. I (1802–1815). — Х.: В университетской тип., 1893–1898. — С. 38.

7. Ступак Ю. П. Видатні художники на Сумщині. — Х: Прапор, 1969. — С. 12.

8. Государственный исторический архив Харьковской области. — Ф. 72, Оп. I, Д. 841. Харьковское отделение Государственного земельного банка (чертежи). Планы имений помещиков. План дачи деревни Поповка владельцев Николая Дмитриевича и Аркадия Дмитриевича Алферовых Сумского уезда, 421 дес.

9. Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. — Х.: Изд. Харьковского ун-та, 1910. — С. 882.

10. Записки В. И. Ярославского // «Киевская старина». — Т. XIX. — К., 1887.

11. Молодык на 1844 г. — Ч. 3. — Спб.: В тип. К. Жернакова, 1844. — С. 198–204.

12. Вестник Европы. 1807 — Ч. XXXV. — № 19.

13. Лотман Ю.М. «Сады» Делиля в переводе А. Ф. Воейкова и их место в русской литературе // Литературные памятники. Жак Делиль. Сады. Изд. АН СССР. — Ленинград: Наука. — 1987. — Прим. 10. — С. 191–209, 226.

14. Лихачев Д. С. Жак Делиль — учитель садоводства // Литературные памятники. Жак Делиль. Сады: Дополнения. — Ленинград: Изд. АН СССР. — 1987. — С. 210–213.

15. Делиль Ж. Сады или искусство украшать сельские виды. Пер. А. Воейкова. — Спб., 1816. — С. 10.

16. Лукомский Г.К. Старинные усадьбы Харьковской губернии. — Петроград: Изд. Н. В. Клейнмихель, 1917. — С. 44, 45, 76.

17. Палицин А. А. Послание Вернету // Харьковский Демокрит, 1916.

18. Чижова И. Родоначальник акварельного портрета (П. Ф. Соколов) // Юный художник. — 1987. — № 11. — С. 16–18, 44.

19. Гумилевский Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. III. Уезды Ахтырский и Богодуховский, Сумской и Лебединский. — М.: В тип. В. Готье, 1857.

20. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы. — Х.: Фолио, 1998. — С. 142–144.

21. Викулова А. Архитектор Н. Ф. Алферов // Традиції та новації у вищій архітектурно-художній освіті. — Х.: XXIII. — Вип. 3. — 1998. — С. 7–9.

22. Редин Е. К. Музей Изыщных Искусств и Древностей Императорского Харьковского университета (1805–1905). — Х., 1904. — С. 39.

23. Багалеи Д. И., Миллер Д. П. История г. Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Историческая монография. Т. 2 (XIX–нач. XX вв.). — Х.: Изд. Харьковского городского общественного управления, 1912. — С. 45.

24. Дульский П. Классицизм в казанском зодчестве. — Казань, 1930. — С. 10–27.

25. Калинин Н. Ф. Казань. Исторический очерк. Изд. 2-е. — Казань: Таткнигиздат, 1955. — С. 107.

27. Палицин А. А. Русский биографический словарь. «Павел–Петр». — Спб.: Типография И. Н. Скороходова, 1902. — С. 148–149.

В. А. Папанова

АКАДЕМІК П. І. КЕППЕН — ДОСЛІДНИК СТАРОДАВНЬОЇ ОЛЬВІЇ

Кеппен Петро Іванович (1793–1864) — ординарний академік Петербурзької академії наук (з 1843). Уродженець м. Харкова, вихованець Харківського університету (закінчив 1812). Юрист за фахом, історик, археолог, археограф, географ, статистик, бібліограф за своїми науковими інтересами. Залишив помітний слід у дослідженні античних пам'яток Північного Причорномор'я, насамперед давньогрецької колонії Ольвія.

Понад двісті років вивчається Ольвія. Серед її дослідників багато відомих імен, але перші завжди залишаються першими і їх дослідження зберігають свою цінність і для сьогодення. Інша справа, що не всі їх висновки підтверджуються наступним розвитком науки, але те, що вони бачили на власні очі, має неперсичне значення.

Академік П. І. Кеппен належав до плеяди перших дослідників Ольвії. Вперше він побував тут влітку 1817 р., здійснюючи приватну мандрівку вздовж узбережжя Чорного моря [1, С. 38]. Подо-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

рожуючи з Очакова до Миколаєва, він зупинився на один день у селі Ільїнському, щоб оглянути руїни античного міста. Ось який запис залишив двадцятичотириохлітній П. Кеппен: «Представьте себе невольника, расторгнувшего свои оковы — жителя столицы, сбросившего тяжкое иго ненавистного приличия... внезапно поражается он зрелищем величественным, единственным. Стоя неподалеку от устья Буга, с крутого берега обозревает беспредельную равнину, простирающую за широкой влагой; за рекою, которой ширина 6 или 7 верст и только вправо воображению представляется упоминаемый Геродотом, храм Цереры на мысе Гипполаев... Последние лучи заходящего солнца скользили по поверхности вод и бледная луна облеклась в золотую ризу своего величия. — Здесь увидел я Ольвию в прежнем блеске ея — мечты мои унесли меня назад за 24 столетия и я любовался прекрасной деятельностью многолюдного и знаменитого города» [2, С. 12–13].

Тільки через два роки П. Кеппен зміг знову приїхати до Ольвії, яка так його вразила, що він присвятив їй дослідженню все своє життя. З травня по грудень 1819 року він, за дорученням міністра внутрішніх справ О. П. Козодавлева, при якому був чиновником з особливих справ, здійснював ревізію поштових станцій вздовж Білоруського тракту до Криму. Перебуваючи в Миколаєві у жовтні місяці, молодий і допитливий Петро Кеппен знаходить час, щоб відвідати Ольвію [3, С. 111]. Він не тільки оглядає Урочище Ста могил, а й робить інструментальну зйомку городища за допомогою приладів [4, С. 171; 1, С. 41]. Це креслення зберігається у картографічному відділі Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі НБУВ). На ньому є напис «План розореного города Ольвия, снятый мною 26 октября 1819 года астролябиею» [5; 4, С. 172, рис. 11].

На основі цього креслення П. Кеппен створив та опублікував у 1821 р. план «Города Ольвии с окрестностями» [6]. На цьому плані П. Кеппен, ліворуч знизу, помістив і план городища, знятий ним восени 1819 р. Копію чистового варіанту «Плана Ольвийской крепости» знайшли на початку 90-х років ХХ ст. в архіві Державного історико-археологічного заповідника «Херсонес Таврійський» М. Золотарьов та С. Буйських [7].

Дослідники неодноразово звертались до плану П. Кеппена як до важливого джерела вивчення Ольвії [8, 9, 10]. Так А. Карасьов, аналізуючи план городища, відзначав дивовижну точність нанесення міських стін Нижнього міста, східної башти та виступаючої куртини [8, С. 13, прим.]. Більш детально цей план у своїй моно-

графії проаналізував С. Буйських [9, С. 16]. Але вчені користувались не оригіналом плану, а його другим варіантом, опублікованим М. Мурзакевичем у 1872 р. [11]. План 1821 р. дещо відрізняється від варіанта, який П. Кеппен надіслав на рецензію митрополиту Євгенію Болховітінову, тоді ще архієпископу Псковському, відомому перекладачеві давньогрецьких авторів та знавцеві античної історії [12, С. 6–7]. Так на першому варіанті немає траншей виборок стін у нижній частині городища, які позначені на другому літерами «В» та «У». Незначні відмінності є і в розташуванні башт. Крім того, на першому варіанті розрив мають не тільки оборонні стіни, а й стіни цитаделі.

Другий варіант аналогічний кресленню, зробленому П. Кеппенем у жовтні 1819 р. На ньому нанесений не тільки розрив в оборонних стінах, але є і напис «Ворота? Башня». Крім того, на кресленні є ряд пояснювальних написів. На північ від 1-ої Поперечної балки є написи «Нагорная часть города. В.», «Нижний город — Подол», «Верхняя часть (цитадель) — Крепость. А.», «Рог», тобто південний кут цитаделі. Особливо цікавими є написи «Башня угловая (развалины камней)» та «Башня (яма)», тому, що коли городище оглядав Петро Кеппен на місці башт були сліди траншей, що утворилися внаслідок виборок каменю турками та зберглися ґрати північно-західної башти. Але, не дивлячись на це, П. Кеппен майже точно встановив місцезнаходження та розміри куртин та башт цитаделі, Нижнього міста, а також реконструював розташування ділянки захисної лінії вздовж Заячої балки. На креслення нанесено і рельєф місцевості, градусні міри кутів прилягання двох стін, розміри між всіма башт, куртин та окремих ділянок захисних споруд.

Маючи ці дані, можна встановити розміри окремих частин захисних стін. Так, довжина стіни цитаделі, що проходила від кінця плато до південно-східної щоки 1-ої Поперечної балки, дорівнює згідно промірам Кеппена приблизно 410 м [13], а згідно сучасної зйомки — 422 м [14]. Як бачимо погрішність незначна. Свого часу О. Карасьов вважав, що П. Кеппен припустився помилки, коли показав східні оборонні мури Верхнього міста краєм берегового схилу, тому що він не міг їх бачити, бо вони були зруйновані водами Дніпро-Бузького лиману [8, С. 12]. Достовірність даних П. Кеппена щодо цього муру підтверджено розкопками В. Крапивіної на ділянці Р-25, де були відкриті ґрати башти та південно-східна частина стіни цитаделі другої половини II ст. н.е. [10, С. 29–31]. Про існування цих оборонних спо-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

руд писав і С. Буйських, але його локалізація та датування не збігаються з висновками В. Крапивіної [10, С. 31, прим.].

Опис цитаделі, креслення якої ми розглядаємо, подано у праці П. Кешпена «Ольвія. Древний город на реке Буг» у розділі 5 «Пространство города»: «Крепость ольвийская не была регулярная и почти треугольная; жители при построении оной соображались с местоположением. Главная часть сего укрепления находилась на возвышенности, коея высота равняется 34 саженым. С восточной стороны находился крутой берег Буга, с западной большой овраг, называемый нынче Заичьею балкою, а с северной небольшие углубления или же малая балка. Так как последняя сторона сия, по положению своему от неприятельских нападений, была менее обеспечена первых двух, то здесь и находились разные башни. Другая половина занимала часть горы и часть подола или низменности, которая лежит не выше 3 или 4-х саженой над Бугом. Ныне здесь нет уже никаких стен, остались одни только следы оных; небольшие валы, окопы и места, где некогда стояли башни.... Тут видны места, где находились некогда городские ворота, с обеих сторон защищаемые башнями; и по ныне это обыкновенной в развалины сего города» [2, С. 61–62]. Цей рукопис також зберігається в НБУВ, але в Інституті рукопису [2, 15].

Разом з кресленням у картографічному відділі НБУВ зберігається і копія плану, виконаного невідомим інженером, який П. Кешпен отримав від І. Бларамберга. На ньому є напис «Копия плана, хранящегося у г[осподи]на ст[атского] сов[етника] Ивана Павловича Бларамберга. Одесса 9 ноября 1819 года» [16]. П. Кешпеном на цьому плані зроблено ряд правок. У тому числі уточнено рельєф городища та місцезнаходження окремих курганних груп на некрополі. Порівнюючи цю копію з планом І. Бориславського (1816), нам вдалося встановити їх ідентичність [17]. Таким чином, у картографічному відділі НБУВ зберігається копія з плану І. Бориславського, оригінал якого знаходиться у Центральному державному воєнно-історичному архіві (ЦДВІА) Росії. Вірогідно, що саме цей план і був взятий за топографічну основу планів П. Кешпена (1819), І. Муравйова-Апостола (1820), І. Бларамберга (1822) та Ф. С. фон Мунцеля [18].

П. І. Кешпен першим з науковців пише історію Ольвії. Про його рукопис ми вже згадували. Додатками до книжки повинні були стати плани, ольвійські написи та зображення барельєфів, які знаходились у маєтках графа О. Г. Кущелева-Безбородька в с. Стольнім та графів Потоцьких у Тульчині, в особистій колекції Бла-

рамберга та у Харківському університеті. Перший варіант свого рукопису П. Кеппен, за рекомендацією академіка Ф. Аделунга, як вже згадувалося, відсилає на рецензію митрополиту Євгенію до Пскова, який висловлює ряд слушних зауважень [11, С. 410, 411]. Після цього автор переробляє майже всі розділи. Проте Кеппен так і не видав цю роботу. На наш погляд, цьому перешкодили дві обставини. По-перше, він почав докладно переробляти текст, а на це був потрібен час. По-друге, — у 1828 р. «предприимчивый И. Бларамберг, руководимый эллинистом А. Ф. Паниодором-Никовулом», видав свою книжку, присвячену Ольвії [11, С. 404]. І після цього, на думку Кеппена, не мало сенсу продовжувати роботу в цьому напрямі. Крім того, він все більше захоплюється іншими справами: палеографією, географією, етнографією та статистикою.

Неопублікована праця П. І. Кеппена складалася з чотирнадцяти розділів. Зрозуміло, що більш як за 180 років багато висновків цього рукопису переглянуто, але три розділи праці: 5 — «Пространство города», 6 — «Могилы в Ольвии» та 11 — «Великолепные здания Ольвии» мають неоціненне значення для сучасних дослідників Ольвії, оскільки в них подано зовнішній вигляд городища, на котрому ще чітко розрізнялися сліди виборки каменю, а також розміри захисних споруд та опис і розміри двох курганів, в тому числі, так званого Зевсового. Особливо приваблює п'ятий розділ, який разом з поданим кресленням розширює наші уявлення про топографію Ольвії перших століть нашої ери.

В цьому розділі нас зацікавило наступне повідомлення: «...в самой крепости жила только меньшая часть ольвийцев; гораздо большее число оных населяло без сомнения все пространство или урочище по множеству курганов на оном находящихя, называемое ныне Сто могил. Здесь, от Широкой балки почти до нынешнего села Ильинскаго (или не более 1/2 версты от оногo), в длину на две версты с половиною и более, а в ширину расстоянием от Буга версты на полторы, — в окружности ее всего слишком на шесть верст, — везде еще приметны следы прежних жилищ» [2, С. 62].

Залишки стародавніх споруд за межами міста бачив і О. Уваров [19, С. 35–38], на якого посилається у своїй фундаментальній праці з історії Ольвії В. Латишев [20, С. 105]. Але з В. Латишевим не погодився О. Карасьов, який, при цьому, все ж таки відзначав, що будівельні залишки на місці ольвійського некрополю бачив і П. І. Кеппен [8, С. 26]. Розкопки другої половини ХХ ст. підтверджують повідомлення П. Кеппена та О. Уварова, що територія

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

некрополю Ольвії у різні часи використовувалась не тільки для поховань небіжчиків, але у різні періоди життя міста забудовувалась житловими спорудами (дослідження Ю. Козуб, В. Папано-вої). Проте залишається загадкою, що ж бачили на Ольвійському некрополі О. Кеппен та О. Уваров.

Цікаві відомості про курган Зевса містить шостий розділ рукопису: «Ближайшая из сих к древней крепости могила, у самой подошвы в окружности имеет 285 шагов; высота оной от низу до самого верху 13 сажень. От верха в 8 ? саж. могила обложена была толстыми плитами тесаного раковинного камня [21], который ныне крестьянами употреблен на постройку изб; окружность могилы в том месте, где она обложена была камнями, — 56 сажень» [2, С. 65]. Перші дані про обмір кургану Зевса П. Кеппен записує на аркуші, на якому він робить і чорновий варіант «Плана розореного города Ольвія» (1819 р.) Це креслення докладно розглядалося вище. Крім плану «Могила А» (кургану Зевса), на ньому є напис: «Высота оной же окружности до верху = 13 саж. Отложить немного на NO... В 8 ? саж. от верха могила была обложена тесаным камнем (раковинным) defgh, который ныне крестьянами вынут. Камня сего не было к NO почему тут теперь рва нет. Вверху на могиле большое углубление также (?) и входом на NO. Окружность на 50 шагов (в ходе один около 10 шагов)... Окружность могилы у самой подошвы 285 шагов. Окружность рва где нет камня 56 сажень» [2]. Як бачимо, цей запис він майже дослівно переносить до свого рукопису.

Висота кургану Зевса, коли його бачив Петро Кеппен, дорівнювала 18 метрів, а діаметр 119,5 м. Цікаво, що Б. Фармаковський, який розкопав цей курган на початку ХХ століття, провів реконструкцію висоти насипу і, відповідно до його розрахунків, вона у первинному вигляді дорівнювала 14,5 м [21, С. 22].

Ще одне доцільне зауваження. На відміну від І. Мурав'йова-Апостола [23], І. Бларамберга [24] та О. Уварова [18, С. 39, прим.], котрі вважали курган Зевса за основу башти, П. І. Кеппен вірно ідентифікував його як поховальну споруду.

На сьогодні вивчені не всі матеріали із архіву П. І. Кеппена, які, до того ж, зберігаються в різних містах. Робота над ними може принести дослідникам нові сенсації та підтвердження їх практичних результатів, що, в свою чергу, додасть нові штрихи до біографії видатного академіка.

1. Кеппен Ф. П. Биография П.И. Кеппена // Сборник отде-

ления русского языка и словесности Императорской Академии Наук. — СПб., 1912. — Т. 89. — № 5. — С. 1–125.

2. Кешпен П. И. Ольвия. Древний город на реке Буг // ІР НБУВ. — Ф. V, Спр. 715, Арк. 12–13.

3. Кешпен П. И. Список русским памятникам, служащим к составлению истории художеств и отечественной палеографии. — М., 1822.

4. Папанова В. А. Маловідомі матеріали з архівів П. І. Кешпена // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 171–173.

5. Кешпен П. И. План города Ольвия // НБУВ, Картографічний відділ. — № 6348.

6. Кешпен П. И. План города Ольвии с окрестностями. — СПб., 1821 // ПФА РАН. — Ф. 30. — Оп. 1. — Д. 42. — Л. 7 об.

7. Золотарев М. И., Буйских С. Б. «Ольвийская крепость» П. И. Кешпена // Ольвия-200. — Тез. межд. конфер. — Николаев, 1994. — С. 48–51.

8. Карасев А. Н. Планы Ольвии XIX в. как источники для исторической топографии города // Материалы и исследования по археологии СССР. — М–Л., 1956. — № 50. — С. 9–34.

9. Буйских С. Б. Фортификация ольвийского государства (первые века нашей эры). — К., 1991. — 160 с.

10. Крапивина В. В. Ольвия: материальная культура I–IV вв. н.э. — К., 1993. — 184 с.

11. Мурзакевич Н. Н. Митрополит Евгений и академик Кешпен // Записки Одесского археологического общества истории и древностей. — 1844. — Т. 1. — С. 404–411.

12. Ананьева Т. «Читайте для познания Киева...» // Митрополит Євгеній Болховітін. Вибрані праці з історії Києва. — К., 1995.

13. В одній сажени в першій третині XIX ст. було 2, 134 м. (див.: Кияшко В. Я., Пронштейн А. В. Вспомогательные исторические дисциплины. — М., 1973. — С. 47).

14. Беленький Д. В. План заповідника «Ольвия» // Библиотека историко-археологического заповедника «Ольвия» ІА НАНУ, 1989.

15. Необхідно відзначити, що автор працювала з архівом П. І. Кешпена у Києві майже одночасно з І. В. Тункіною (див. Тункина И. В. П. И. Кешпен как исследователь Ольвии // Древнее Причерноморье. — Тез. докл. II чтений памяти проф. О. М. Карышковского. — Одесса, 1991; Русская наука о классических древностях юга России. — СПб., 2002. — 436–438).

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

16. План разоренного города Ольбио // НБУВ, Картографічний відділ, 17290.

17. Папанова В. А. О неизданных планах Ольвии // Ольвия-200. — Тез. межд. конфер. — Николаев, 1994. — С. 100.

18. Тункина И. В. Русская наука о классических древностях Юга России (XVIII–серед. XIX). — СПб., 2002.

19. Уваров А. С. Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря. — СПб., 1851.

20. Латышев В. В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.

21. У рукописі на цьому місці примітка 1 такого змісту: «Камень сей во множестве находят на берегах Черного моря. В Херсоне он называется Одесским; В Таганроге Ростовским по местам, откуда получается. Странно, что его близ самого Херсона нет, ибо на левом берегу Ингульца находится сей-же камень, который называют также аршинным. При добывании оногo из земли он мягок, но в последствии времени твердеет.» Через 70 років Б. В. Фармаковський уточнює, що камінь для будівництва кургану Зевса (крепіди та склепу) добували поблизу с. Корениха неподалік від Ольвії (див.: Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906. — С. 10, прим. 2).

22. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 годах // Известия императорской археологической комиссии. — СПб., 1906.

23. Муравьев-Апостол И. М. Путешествие по Тавриде в 1820 году. — СПб., 1823. — 338 с.

24. Blaramberg I. P. Choix de medailles antiques d'Olbiopolis en d'Olbia. — Paris. — 1822. — P. 26; Бларамберг И. П. Описание древних медалей Ольвии или Ольвиополя. — М., 1828.

І. С. Михальський

М. ЗАЛІЗНЯК — ПУБЛІЦИСТ: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ПОЧАТКУ ХХ ст.

На початку ХХ ст. у Російській імперії активну діяльність розгорнула партія соціалістів-революціонерів (далі — УПСР). Одночасно в Україні почав розвиватися рух українських есерів, перші гуртки яких з'явилися ще у 1903 р. [1, С. 42]. Одним із

найперших і активних діячів українських соціалістів-революціонерів був Микола Кіндратович Залізняк.

Його життя і політична діяльність цього часу майже не знайшли відображення в історичній літературі. Винятком є деякі енциклопедичні видання й збірки документів, в яких наприкінці містяться короткі біографічні довідки [2], проте постать М. Залізняка заслуговує на більш ретельне дослідження.

М. Залізняк народився 1888 р. у Криму. Замолоду був активним діячем есерівських гуртків у Таврійській губернії. Згодом, навчаючись у Київському університеті, брав діяльну участь у студентському житті: входив до складу Ради студентських представників від фракції есерів, був організатором студентських заворушень у лютому 1907 р. [3].

У часи буржуазно-демократичної революції 1905–07 рр. разом із С. Єфремовим зробив спробу організації партії українських есерів у великих містах України. За участю М. Залізняка наприкінці 1906 р. створюється студентський партійний гурток у Харкові, членами якого обговорювалося питання боротьби за створення самостійного «земельного фонду» у випадку націоналізації землі в країні [4]. Проте спроба зміцнення партії шляхом організації гуртків на той час виявилася невдалою [1, С. 42].

Після Третєчервневого державного перевороту 1907 р. М. Залізняк було заарештовано. При обшуку у нього виявлено прилад для друкування прокламацій, нелегальні брошури і гектографічну масу. Все це, на думку Київського губернського жандармського управління, свідчило, що «М. Залізняк знаходився в тісних ділових зносинах із видатними членами партії, які склали із себе колектив Обласного Комітету партії соціалістів-революціонерів» [5, Арк. 32 зв.].

Після звільнення М. Залізняк продовжував роботу у «Раді студентських представників», яка, за висновками жандармів, тримала в своїх руках все життя університету [5, Арк. 15]. Як і більшість членів студентської фракції соціалістів-революціонерів, М. Залізняк входив до складу міської організації есерів і, як член такої, займався партійною роботою поза університетом, а тому в університеті бував досить рідко [5, Арк. 16]. Але це не завадило йому стати одним із головних організаторів студентської сходки в університеті 17 листопада 1907 р., яка звернулася до студентів вищих навчальних закладів Києва з закликком оголосити активний страйк, поки уряд не виконає їхніх вимог, що передбачали розширення свободи діяльності студентських організацій [5, Арк. 22].

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Далі був знову арешт і втеча у 1908 р. із Лук'янівської в'язниці, після чого М. Залізняк емігрував до Галичини, де продовжив навчання у Львівській політехніці, беручи активну участь у студентському русі, внаслідок чого австрійський уряд забороняє йому знаходитися в межах імперії. З 1910 р. М. Залізняк перебував у Львові на нелегальному становищі [6], керуючи видавничою справою закордонного ЦК партії українських есерів. Ним було видано понад 30 назв книг і брошур різних авторів — М. Драгоманова, К. Каутського, В. Лібкнехта і самого М. Залізняка. Таємними шляхами ця література транспортувалася, зокрема, до Наддніпрянської України.

Саме у той час М. Залізняк сформувався як публіцист. Можна припустити, що на характер його публіцистичної діяльності мав вплив М. Грушевський, з яким він на той час підтримував тісні зв'язки. У період перебування у Львові М. Залізняк пише і видає такі популярні історичні твори, як «Король і народ» (1908), «Велика селянська війна 1525 р.» (1908), «Як французькі селяни собі землю добували» (1909).

З початком Першої світової війни М. Залізняк увійшов до Президії утвореного українськими емігрантами з Наддніпрянщини «Союзу визволення України», був організатором Українського інформаційного бюро у Стокгольмі й видавництва Української партії соціалістів-революціонерів.

М. Залізняк відомий нашим сучасникам, головним чином, завдяки своїм публіцистичним творам, які є цінним джерелом з історії українського національно-визвольного руху. Їх можна поділити на чотири тематичні групи: 1) твори загальнополітичної спрямованості; 2) твори про політичні партії; 3) популярні історичні твори; 4) вступні статті до творів інших авторів, які подавалися в його перекладі або реферативному викладі.

Одну з найбільших тематичних груп складають твори загальнополітичної спрямованості. Вони були присвячені окремим актуальним темам сучасності і важливим тогочасним подіям. Праці даної групи охоплюють два тематичні блоки: 1) національне питання і 2) загальний розвиток України й світу.

Твори М. Залізняка з національного питання дозволяють сучасному досліднику політичної історії виявити пріоритети українських есерів, якими вони керувалися в його осмисленні. Насамперед, характерним є спрямування інтересів М. Залізняка до аналізу досвіду розв'язання національного питання.

Найбільш важливою працею М. Залізняка, яка належить до

даного тематичного блоку, є «Нариси про національне питання» [7], видані у 1918 р. До книги увійшли матеріали, надруковані в «Літературно-Науковому віснику» у 1911–1913 рр.: «Національне питання в Австро-Угорщині», «Національне питання в працях останнього інтернаціонального соціологічного конгресу», «З новітньої літератури про національне питання». Вони мають історіографічний, описовий характер, оскільки ставили за мету ознайомити читачів з проблемою у висвітленні інших зарубіжних авторів.

Визначаючи причини звернення до даної проблеми, М. Залізняк писав: «незнайомість з національним питанням вже дуже багато пошкодила нам в нашій політиці. Українські партії й політичні діячі в роки російської й української революції виказали величезну наївність щодо розуміння і трактування національних справ. Тут нарobili вони багато помилок, за які вже тепер доводиться дуже дорого платити. Особливо шкідливим було ідеалістичне трактування ріжних націй в межах України, і тут лише тверда наука життя допоможе нам колись направити зроблені помилки. Шкода лише, що наука ця коштувала й коштуватиме занадто дорого...» [7, С. 5].

До другого тематичного блоку входять праці, присвячені розвитку України й світу. Твори даної групи відображають загальні політичні процеси, доводять до читача необхідний мінімум історичної й політичної інформації, спрямовують його на пошук нової інформації і схиляють до роздумів про майбутнє України. За ними ми маємо змогу простежити зміну поглядів українських соціалістів-революціонерів щодо майбутнього державного устрою України, оскільки саме на ці моменти акцентувалася увага М. Залізняка.

Так, у праці «Російська Україна й її відроджене» [8], М. Залізняк розкриває зміст поняття «Російська Україна», показує місце українського народу серед інших народів імперії, підкреслює, що він складає у ній 17,8% від загальної кількості населення [8, С. 7]. Автор аналізує процес формування народної свідомості, підвалини творчості й значення І. Котляревського, Т. Шевченка, М. Костомарова, оцінює діяльність Кирило-Мефодіївського братства та просвітницьку роботу П. Куліша, М. Драгоманова та інших українських діячів.

Досить велика за обсягом частина праці присвячена розвитку революційного руху на початку ХХ ст., зокрема, студентському рухові, утворенню перших українських політичних партій. Ці матеріали є також своєрідними споминами, оскільки ба-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

зуються на власному досвіді видатного діяча українських есерів і дозволяють виявити його власний погляд на події, порівняти її з іншими джерелами того часу.

Останній, сьомий розділ цієї невеличкої книги є найбільш цікавим і корисним для дослідників, оскільки в ньому М. Залізняк зробив спробу викласти власне бачення причин боротьби за автономію України, ролі у ній Українських громад у I та II Державних думах Росії.

Наприкінці праці автор зробив висновки, які дозволяють визначити його політичну орієнтацію: «...справа відродження українського народу в Росії стає тепер справою сього народу... А коли до боротьби стає нарід, можна бути певним, що скорше чи пізніше, а він таки розторощить свою тюрму, таки здобуде собі національну незалежність!» [8, С. 71].

М. Залізняк видав чимало праць, присвячених аналізу державного устрою зарубіжних країн, зокрема, Німеччини, Швейцарії, Сполучених Штатів Америки й Канади [9]. У них він особливо наголошував, що швидкому прогресивному розвитку цих держав сприяла їх федералістична побудова. Ці ідеї М. Залізняка знайшли пізніше своє відображення у проекті програми Української партії соціалістів-революціонерів 1915 року, де зазначалося, що «основным нашим идеалом является союз свободных национальных и краевых федераций» [10].

Особливе місце у спадщині М. Залізняка належить творам, що були присвячені безпосередньо діяльності українських політичних партій. Найбільш характерною серед них є «Українці, Росія й війна» [11], яка була видана під час першої світової війни у 1915 р. Головне завдання книги М. Залізняк бачив в обґрунтованому роз'ясненні широкому колу української громади власної позиції щодо світової війни і проголошення гасла незалежності України. Як історичне джерело, цей твір дозволяє поглянути на проблему очима українських есерів: М. Залізняк аналізує ставлення до війни Української партії соціалістів-революціонерів, Української соціал-демократичної робітничої партії, Української соціал-демократичної партії (Галичина), Товариства українських поступовців, групи Л. Юркевича, Союзу визволення України, Головної Української ради та деяких загальноросійських партій і політиків. Для підтвердження своїх позицій М. Залізняк наводив у книзі листівки і відозви, завдяки чому вона стала своєрідною збіркою документів українських політичних партій і міжпартійних організа-

цій, оскільки містить: відозви УПСР «До української інтелігенції в Росії», «До селян», «До робітників»; відозви Союзу визволення України «До громадської думки Європи», «До українського народу в Росії», «Солдате — озирнись!»; Маніфест Головної Української ради від 3 серпня 1914 р.

Саме з цієї книги сучасний дослідник має можливість познайомитися з есерівською характеристикою українського національного руху періоду першої світової війни. М. Залізняк розділив його на дві категорії. «Перша категорія се так сказати «офіціальні» представники українства в Росії, що мали в своїх руках «Раду», вели провід в «Товаристві Українських поступовців» у Києві й рівночасно засідали в конституційно-демократичних комітетах... Ся категорія, здатна лише на легальну діяльність, тепер розуміється дуже наполошена й сидить тихо...» [11, С. 22]. Друга категорія, на його думку — це представники нелегального українського руху «революційного й соціалістичного». «Люди сей категорії ведуть свою роботу далі. Вони стоять на становищу дальшої боротьби проти царату; далі ведуть агітацію й пропаганду серед українського селянства й робітництва» [11, С. 25].

Продовжуючи обґрунтування ідеї незалежності України, М. Залізняк у тому ж 1915 р. видав ще одну публіцистичну працю під назвою «Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?» [12], яка є логічним продовженням усієї ідеологічної та пропагандистської роботи українських есерів від початку їх діяльності. На відміну від інших українських соціалістичних партій, які висували гасла лише автономії України та загальноросійської партії есерів, яка ратувала за федеративний устрій, діячі УПСР знаходилися на самостійницьких позиціях, висували гасло незалежності ще у 1906–1907 рр., а у Програмній заяві українських есерів про відновлення партійної і революційної роботи, що була прийнята у 1911 р., це положення було одним з головних [13].

Тому для дослідника політичної історії початку ХХ ст. цей твір дає унікальну можливість з'ясувати підходи українських соціалістів-революціонерів до теоретичного обґрунтування ідеї незалежності України. М. Залізняк підкреслював, що «російський абсолютизм, як се показують факти економічного життя, дає заграничним капіталам, вложеним у різні підприємства в Росії, змогу працювати лише для зиску, але з найменшим напруженням, і тому виходить, що сей капітал не робить в Росії тої корисної з суспільного погляду роботи, яку він робить деінде —

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

він не дуже то дбає про розвиток продукційних сил, не дбає про заведення нових способів продукції, не дає робітничій класі ніяких можливостей для культурного розвитку» [12, С. 15]. А тому, щоб підвестись культурно, оволодіти західноєвропейськими формами виробництва і як наслідок сприяти зросту матеріального добробуту — необхідна незалежність України від Росії: «Без побиття й розбиття Росії нема що думати про європейський поступ. А розбите Росії неможливе без визволення України від її панованя» [12, С. 12].

Наступна тематична група — популярні твори М. Залізняка з історичної тематики — у джерелознавчому плані цінна тим, що дозволяє з'ясувати форми і методи пропагандистської роботи українських есерів, виявити її особливості порівняно з іншими політичними партіями і течіями. Адже ніякі інші партії не використовували популярні історичні твори як засіб агітаційної роботи серед українського населення. На жаль, сучасні дослідники історії українських партій початку ХХ ст. до сьогодні не звернули увагу на це явище.

Історичні твори у переказах М. Залізняка мали за мету підвести українського читача до думки про міфічність «божественного» походження російських царів, про необхідність боротися проти царського уряду, про те, що здобути краще життя можна тільки власними силами. Так, у популярному історичному оповіданні «Король і народ» [14] М. Залізняк розповів про події 1649 р. в Англії і страту короля Карла I. Підводячи підсумок розповіді, він зазначив, що це стало можливим тільки тому, що всі верстви населення діяли разом, що «сила була на боці незадоволених» і «ся кара показала, що висша власть належить ся народови, а не королеви, що король панує «з ласки народу», а не «з ласки божої» і панує тільки доти, доки народ його терпить» [14, С. 15]. Аналогічні за змістом і інші історичні твори автора [15].

Окрему групу публіцистичних праць М. Залізняка становлять його вступні статті до книг, які публікувалися його видавництвом і за його перекладом або редакцією. Це були твори, як правило, іноземних авторів, у яких розглядалися актуальні політичні і науково-теоретичні проблеми сучасності. У вступних статтях М. Залізняк підкреслював необхідність видання обраного твору, акцентував увагу читача на його головних аспектах і висновках, давав його коротку анотацію. Це дозволяло М. Залізнятку використовувати передмови для викладу власного бачення суспільних проб-

лем, аналізу суспільно-політичних процесів.

Так, у вступі до брошури Х. Житловського «Соціалізм і національне питанє» М. Залізняка зазначив, що соціалізм спочатку мав космополітичний характер, а трохи пізніше йому були притаманні державно-централістичні тенденції і саме тому практично не звертав увагу на національне питання. «Та пізніше практика життя й розвиток національного соціалістичного руху серед «неісторичних» народів привели до основної ревізії в сій справі утертої соціалістичної теорії... Результатом сеї ревізії була поява ряду основних праць над національним питанням найвизначніших теоретиків сучасного соціалізму...» [16].

Аналіз діяльності М. Залізняка у видавничій справі дозволяє констатувати, що активність його видавництва припадає на роки Першої світової війни і в центрі книговидавничої роботи знаходилися національне питання й обґрунтування ідей соціалізму (85% праць). Це були роботи М. Борисова, К. Ляйтера, М. Михайленко. Е. Пернерсторфера, К. Реннера, Ю. Ручки та ін. [17].

В роки Української революції 1917–1920 рр. М. Залізняк брав активну участь у громадському житті країни: у 1918 р. був присутнім на переговорах у Бресті з метою надання делегації Української Центральної Ради інформації й консультацій, про що детально розповідає в спогадах «Моя участь у мирових переговорах в Бресті Литовському», опублікованих в 1928 р. У 1919–1920 р. був послом УНР у Фінляндії, згодом повернувся до Відня.

Подальша доля М. Залізняка — людини, політика, публіциста — склалася нелегко. Після встановлення в Україні радянської влади вів перебував на еміграції, де внаслідок розходжень у поглядах із Закордонним комітетом Української партії соціалістів-революціонерів був у 1920 р. виключений з її лав. В 1921 р. разом із Г. Лисенком та іншими проголосив організацію нової групи УПСР, але вона виявилася не життєздатною [18]. Протягом першої половини 20-х рр. ХХ ст. М. Залізняк продовжував займати активну громадянську позицію, виступаючи ініціатором створення різних політичних і громадських об'єднань на допомогу народам України. Але його дії не завжди позитивно оцінювалися сучасниками, про що свідчать листи М. Грушевського до К. Студинського [19].

У 1945 р., після визволення України від німецьких загарбників і закінчення Великої Вітчизняної війни, М. Залізняк потрапив до рук органів НКВС і засуджений до 15 років ув'язнення. Помер він у 1950 р. у в'язниці.

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

Творча спадщина М. Залізняка, що нині стала доступною дослідникам в Україні, внесла чимало нового у розуміння складних перипетій розвитку українського соціалістичного і національно-визвольного руху. Незважаючи на деяку тенденційність і суб'єктивізм, праці М. Залізняка дозволяють, по-перше, чітко уявити позицію українських есерів щодо важливих політичних проблем того часу; по-друге, з'ясувати ставлення партії до інших політичних партій і течій; по-третє, уточнити методи політичної агітації серед українського народу; по-четверте, окреслити пріоритети українських есерів у співпраці з діячами міжнародного соціалістичного руху. У сукупності з іншими документами і матеріалами ці твори являють собою цінне джерело з історії соціалістичного руху в Україні, історії українських політичних партій початку ХХ ст.

1. Шаповал М. Ю. Революційний соціалізм на Україні. Кн. 1. — Відень, 1921.

2. Див.: Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 2. (Гол. ред. проф. д-р Володимир Кубійович). — Париж-Нью-Йорк, 1955–1957. — С. 736; Українські політичні партії кінця ХІХ–початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В. Ф. Шевченко та інші). — К., 1993. — С. 306; Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (Червень 1907–початок 1917 рр.). (Упоряд. Б. І. Корольов, І. С. Михальський). — Луганськ, 1999. — С. 153.

3. Українські політичні партії кінця ХІХ–початку ХХ століть. Програмові і довідкові матеріали (Упоряд. В. Ф. Шевченко та інші). — К., 1993. — С. 306.

4. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ–початку ХХ ст. Дослідження. — К.: «Смолоскип», 1996. — С. 69.

5. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі — ЦДІА). — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 1681. — Арк. 32 зв.

6. Там само. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 3321. — Арк. 32 зв.

7. Залізняк М. Нариси про національне питання. — К., 1918. — 144 с.

8. Залізняк М. Російська Україна й її відроджене. — Львів, 1910. — 71 с.

9. Залізняк М. Головні федерації сучасного світу. — Львів, 1914. — 236 с.

10. ЦДІА — Ф. 274. — Оп. 5. — Спр. 42. — Арк. 199.

11. Залізняк М. Українці, Росія й війна (Замітки й матеріали). — Б. м., 1915. — 40 с.
12. Залізняк М. Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?. — Б. м., 1915. — 14 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. — Ф. 4465. — Оп. 1. — Спр. 233. — Арк. 1 зв.
14. Залізняк М. Король та народ (Картина з історії Англії). Львів, 1908. — 16 с.
15. Залізняк М. Велика селянська війна 1525 року. — Львів, 1908. — 16 с.; Його ж. Як французькі селяни собі землю добували. — Львів, 1909. — 16 с.; Його ж. Велика французька революція. — Львів, 1914. — 276 с.; Його ж. Оповідання з історії української землі. — К. — Відень-Львів, 1919. — 146 с. та ін.
16. Залізняк М. Від редакції // Житловський Х. Соціалізм і національне питанє. — Б. м., 1915. — С. 3.
17. Борисов М. Соціалізм і питанє про національну автономію. — Б. м., 1915. — 43 с.; Ляйтер К. Імперіялізм московського народу. — Б. м., 1915. — 28 с.; Михайленко М. Національне питання в Росії й війна. — Б. м., 1914. — 16 с.; Пернерсторфер Е. Про новітній націоналізм, імперіялізм і соціалізм. Зб. статей Реннера К. й Гаммера О. — Б. м., 1915. — 105 с.; Реннер К. Проблеми Сходу /Національне питання на Сході/. — Б. м., 1915. — 47 с.; Ручка Ю. Російські соціалісти і теперішня війна. — Б. м., 1915 та ін.
18. Українська партія соціалістів-революціонерів за кордоном (Рр. 1920–23). — Б. м., 1923. — С. 3.
19. Грушевський М. Листи до Кирила Студинського (1894–1932)/ Упорядк., передм. Г. Сварник; вступ. стаття Я. Дашкевич. — Львів-Нью-Йорк: В-во М. П. Коць, 1998. — С. 27–28, 31–32.

О. В. Бугаєва

МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ ДІЯЛЬНОСТІ МУЗИЧНОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ М. ЛЕОНТОВИЧА

Чимало громадських об'єднань і мистецьких організацій, з якими пов'язані, попри всі негоди, збереження і невпинний поступ української культури у драматичні перші десятиліття ХХ ст., лише у наш час постають на сторінках наукових, громадсько-політичних і культурологічних видань з тривалого і незаслуженого забуття. Повернення імен їх діячів на п'єдестал на-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

родного визнання і поваги вимагає опрацювання архівних особових фондів, документів громадсько-політичних, освітніх, мистецьких, наукових організацій, багатих на історико-біографічну інформацію, суттєву з точки зору відкриття нашим сучасникам імен справжніх творців тих соціокультурних процесів, що відбувалися в Україні.

Трагічна загибель у ніч на 23 січня 1921 р. самотнього і геніального композитора Миколи Дмитровича Леонтовича, якого добре знали і любили не тільки за блискучий музичний талант, але як відверту і чуйну людину, чиє ім'я було своєрідним символом мистецької України, стала поштовхом до консолідації найкращих творчих, громадських, наукових сил у єдину організацію — Всеукраїнський комітет по вшануванню пам'яті М. Леонтовича, заснований 1 лютого 1921 р. Ця подія була знаковою для культурного життя післяреволюційної України. Перші чотири роки радянської державності в Україні супроводжувались агресивною політикою духовного геноциду української нації, жорстоким червоним терором, фізичним знищенням багатьох самотніх талантів. Історична віддаленість подій того часу дає можливість лише тепер зрозуміти і оцінити високу місію невеличкої купки однодумців, згуртованих у Комітеті, які постали в авангарді боротьби за збереження і відродження культурно-мистецьких традицій українства.

Кількість членів Комітету дуже швидко зростала за рахунок утворення філій, які ставали місцевими просвітницькими і культурними центрами, гуртували навколо себе селян і робітників, школярів і студентів — всіх, хто просто любив співати, любив свою землю і свій народ, і мав здібності та бажання приєднати себе до великого процесу культурної розбудови українського суспільства.

Динамічна організаційна перебудова музичного життя, яка вважається однією з найважливіших і результативніших подій в українській культурі 20-х рр. ХХ ст. — переорієнтація сфери музичної комунікації і спілкування виконавця та слухача зі справи приватної у загальносуспільну проблему — мала на меті виховання засобами музично-естетичного просвітництва, з одного боку, широкої народної аудиторії, з іншого — висувала завдання виховання професійних артистів, відданих ідеї демократичних культурних перетворень і гідних до виконання поставлених часом завдань.

Серед засновників Комітету були такі відомі постаті україн-

ської культури того часу, як Кирило Стеценко — композитор (фундатор Комітету), Юхим Михайлів — художник-символіст, мистецтвознавець, поет, Болеслав Яворський — музикант-педагог, учений-теоретик, композитор, Павло Тичина — поет, хоролий диригент, Володимир Дурдуківський — педагог, літературознавець, публіцист, освітній діяч, Пилип Козицький — композитор, педагог, Михайло Вериківський — композитор і диригент, Порфирій Демуцький — композитор і хоролий диригент, Лесь Курбас — театральний і громадський діяч, Сергій Дурдуківський — диригент і співак, Семен Тележинський — композитор, Олесь Чапківський — мистецтвознавець, журналіст, Гнат Яструбецький і Олександр Харченко — кооператори, Данило Щербаківський — мистецтвознавець, археолог, етнограф, музейний діяч, Яків Степовий — композитор, педагог, музично-громадський діяч, Степан Васильченко — письменник, педагог, Сергій Єфремов — літературознавець, публіцист, громадсько-політичний діяч, Порфирій Демуцький — фольклорист, диригент, просвітител, Нестор Городовенко — хоролий диригент, у майбутньому організатор і перший керівник капели «Думка», Фелікс Блуменфельд — композитор, піаніст і педагог, Микола Бурачек — живописець, театральний художник, мистецтвознавець, академік (та один із засновників) Української академії мистецтва, Іван Мар'яненко — театральний діяч, Дмитро Коліух — громадський діяч.

Після затвердження складу Комітету в той же день було розроблено Статут Товариства, який вже 7 лютого 1921 р. затвердили на перших загальних зборах Комітету за участю представників від різних мистецьких, наукових організацій та педагогічних закладів міста [1]. Президію Комітету було обрано у складі 5 осіб: голова — Юхим Михайлів, заступник голови — Пилип Козицький, секретар — Олесь Чапківський, члени — А. Харченко та І. Волянський. Тоді ж було затверджено назву організації — Всеукраїнський комітет по вшануванню пам'яті М. Д. Леонтовича. Дільність Всеукраїнського комітету здійснювалась у відповідності до затверджених положень Статуту.

Протягом року існування Комітет згуртував навколо себе майже всіх провідних українських фахівців різних галузей діяльності. Список членів Комітету на 1 січня 1922 р. налічував 49 осіб, серед яких музиканти, діячі науки й освіти, представники художньо-мистецького напрямку, літератори, поети, кооператори, представник влади, державні службовці — усі зацікавлені у справі увічнення пам'яті, подальшої популяризації й

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

поширення музики М. Леонтовича на всій території України.

До складу Всесоюзного комітету також увійшли члени родини, ініціативної групи, представники громадських і державних установ, а також юридичні особи: Державна капела України, Українська академія мистецтва, Українська академія наук, Українська медична академія, Київська консерваторія, Музично-драматичний інститут ім. М. Лисенка, Вищий інститут народної освіти, Національна опера України, Троїцький народний дім, Художньо-промислова палата, Сільськогосподарський вчений комітет, Кооперативний інститут, Уманський райсоюз. У звітних документах МТЛ збереглися імена діячів, які представляли ту, чи іншу творчу організацію.

Список членів ВКПЛ на 1 січня 1922 року [2]

1.	Леонтович Д.	почесн. член	батько композитора
2.	Леонтович К.	почесн. член	удова композитора
3.	Леонтович В.	почесн. член	сестра композитора
4.	Мончинська О.	почесн. член	сестра композитора
5.	Стеценко К.	фундатор	композитор
6.	Михайлів К.	фундатор	художник
7.	Чапківський Л.	фундатор	громад. діяч
8.	Яворський Б.	фундатор	проф. консерваторії
9.	Вериківський М.	фундатор	композитор
10.	Тичина П.	фундатор	поет
11.	Дурдуківський В.	фундатор	педагог
12.	Козицький П.	фундатор	композитор
13.	Тележинський С.	фундатор	композитор
14.	Харченко А.	фундатор	літератор
15.	Щербаківський Д.	персонально	археолог
16.	Квітка К.	персонально	композитор-етнограф
17.	Городовенко Н.	персонально	диригент
18.	Васильченко	персонально	письменник
19.	Качеровський М.	персонально	зав. видавничим відділом Будинку «Дніпросоюз»
20.	Коліух Д.	персонально	кооператор, гром. діяч
21.	Ревуцький Л.	персонально	композитор
22.	Єфремов С.	персонально	академік, літературознавець
23.	Демуцький П.	персонально	композитор
24.	Чуванів І.	персонально	кооператор

УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА. ВИПУСК 3

25.	Яструбецький Г.	персонально	адміністратор «Думки»
26.	Масленікова Н.	персонально	професор Ін-ту ім. Лисенка
27.	Коренчевський М.	персонально	кооператор
28.	Верьовка Г.	персонально	диригент капели
29.	Дурдуківський С.	персонально	артист (вок.квартет ім. Степового)
30.	Гайда М.	персонально	композитор
31.	Блуменфельд Ф.	персонально	директор Київ. консерваторії
32.	Соболь В.	персонально	диригент
33.	Кней	представник «Думки»	голова міському
34.	Меженко Ю.	УАН	Директор Нац. Бібліотеки
35.	Єременко	представник-диригент відділу Ін-ту ім. Лисенка	слухач
36.	Буцький А.	представник Ін-ту ім. Лисенка	директор Ін-ту
37.	Павлуцький Я.	представник В.І.Н.О.	професор
38.	Зарицький	представник Нац. хору	слухач Ін-ту ім. Лисенка
39.	Кривенький	представник Хору ім. Степового	студент
40.	Мар'яненко	представник Троїцького Народного Дому	артист
41.	Носів	представник с/г Вченого Комітету України	бібліограф
42.	Литвиненко	представник К.І.Н.Х.О.	кооператор
43.	Цельтнер	представник Т-ва Нар. Театру	
44.	Поліщук	представник Старостату В.І.Н.О.	студент
45.	Єфимов В.	представник Губсоюзу Київщини	кооператор
46.	Садовський І.	представник Т-ру ім. Шевченка	артист
47.	Лятошинський Б.	представник Київ. консерваторії	композитор, педагог
48.	Сантальджи	представник Губкопису Київщини	музезознавець
49.	Бурачек М.	представник Укр. Академії мист-ва	професор, художник

Завдання Товариства на початковому етапі його існування пов'язувались, по-перше, безпосередньо з творчістю і діяльністю

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

самого Миколи Леонтовича, по-друге, — допомогою родині померлого композитора і, по-третє, — загальним розвитком музичної культури України. Низка заходів щодо вшанування пам'яті передбачала:

- 1) улаштування циклу концертів з творів композитора;
- 2) видання збірника його музичних творів;
- 3) видання збірника пам'яті з біографічними відомостями про композитора;
- 4) вивчення музичної спадщини композитора та видання листівок, брошур і теоретичних праць про його творчість;
- 5) заснування і проведення конкурсу молодих композиторів та виконавців імені М. Д. Леонтовича.

Формування програмно-творчої політики з вшанування пам'яті М. Леонтовича було покладено на Президію Комітету та чотири Комісії: *Музичну* — вивчення творів М. Д. Леонтовича та інших українських композиторів, організація та проведення музичних вечорів і конкурсів, концертної діяльності; *Літературно-видавничу* — вирішення питань, пов'язаних з видавництвом музично-літературної спадщини М. Д. Леонтовича, збірників, присвячених його творчості, а також портретів, листівок і афіш; *Музейну* — «улаштування музею М. Д. Леонтовича, де б збиралися, переховувалися рукописні, друковані твори композитора, а також всі речі та матеріали, що стосуються його особи та діяльності і влаштування тимчасових виставок»; *Загальноорганізаційну* — заснування музичних філій на території України, керівництво ними, вирішення будь-яких організаційних питань, пов'язаних із роботою Товариства, видавничою, концертною діяльністю тощо [3].

Для вирішення своїх завдань і проведення музично-просвітницьких заходів у всіх регіонах України Всеукраїнський комітет висунув найважливіші для української культури питання про розгортання концертної діяльності, поширення мережі музично-освітніх закладів, виховання плеяди композиторської та виконавської молоді.

Вже перші місяці роботи Комітету дали плідні наслідки і сприяли формуванню нових поглядів щодо майбутніх шляхів розвитку організації: поступово розширювалось коло завдань, збагачувалися форми творчої та організаційної діяльності, зростала кількість її членів. Про це свідчить звітний документ про діяльність Всеукраїнського комітету за період від 1 лютого по 15 червня 1921 р.: «Становище справи музичної культури на

Україні і факт перебування в складі членів Комітету майже всіх відомих українських композиторів і музичних діячів (К. Стеценка, Я. Степового, К. Квітки, М. Вериківського, П. Козицького, П. Демуцького та інших) владно поставили перед Комітетом незрівнянно ширші завдання, ніж ті, які були в момент заснування Комітету і які не вкладаються в обмежене коло лише одночасного вшанування пам'яті М. Леонтовича».

Усі творчі сили було спрямовано на якнайширше ознайомлення із творчим доробком Миколи Леонтовича, і з цією метою — якнайскоріше розгортання не тільки професійної музично-виконавської, музично-освітньої та видавничої діяльності, а й навіть створення мережі самодіяльних колективів, зокрема хорових та ансамблевих, серед робітників і службовців молодшої української держави. Так при Президії Комітету було утворено Канцелярію та Інформаційно-інструкторське бюро, яке організувало постачання для населення біографічного та нотного матеріалу, давало поради щодо організації концертів на провінції, допомагало у складанні концертних програм, забезпеченні нотною продукцією, організувало переписування партій для хорових колективів.

У перший рік роботи Музичною комісією було опрацьовано музичні твори композитора загальним обсягом більш, ніж тисячу аркушів, організовано мандрівну капелу при комітеті, короткострокові диригентські курси і мандрівний кіоск. Літературно-видавничу комісію підготувала до видання збірник, присвячений пам'яті М. Леонтовича та збірку обробок народних пісень, склала чимало програм і оголошень про композитора, листівок з портретом митця, виготовила брошуру про життя та діяльність біографічного напрямку, визначила теми майбутніх статей для обговорення і сформувало коло авторів. Загально-організаційною комісією за лютого-квітневий період було вироблено план подальшого розвитку діяльності Всеукраїнського комітету як установи, що «студіює українську музичну культуру і сприяє її розвитку», влаштовано вивезення до Музею М. Д. Леонтовича музичної спадщини та цінних речей з Тульчина та Марківки Гайсинського повіту, а також проведено важливу й відповідальну роботу з заснування перших філій Всеукраїнського комітету, які виникли в Умані, Звенигородці, Кирилівці і Полтаві [4].

З нагоди першої річниці смерті композитора було скликано урочисті загальні збори Всеукраїнського комітету.

Численні відгуки на трагічну подію, що надходили до Комі-

ІСТОРІЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

тету в Київ від видатних музикантів, представників музичної інтелігенції регіонів і простих музикантів-аматорів, любителів і прихильників творчості композитора, народних співаків та виконавців, стали справжнім підтвердженням того надзвичайного сплеску любові й шани не тільки до великого українця, а й до всього українства. Це стало емоційним поштовхом і, одночасно, історичною підставою для розгортання масового руху започаткування в регіонах України хорових (переважно аматорських) колективів, капел, вокальних і інструментальних ансамблів, духових оркестрів і оркестрів народних інструментів, камерних ансамблів, поширення народного виконавства, ініціаторами чого стали самі представники цих новостворених колективів.

Широкого розголосу набуло відзначення роковин смерті композитора: проведення прилюдних Загальних Зборів, видання листівки з портретом М. Леонтовича роботи Б. Реріха, перейменування Гімназійної вулиці на вулицю Леонтовича, проведення концерту-реквієму у Київській опері під орудою М. Вериківського та Н. Городовенка і концерту хору-студії Леонтовича у Печерському клубі, яким диригував П. Тичина.

Завдяки стрімкому розширенню діапазону своєї діяльності, Комітет по вшануванню пам'яті М. Д. Леонтовича протягом року фактично перетворився на музичне товариство, яке об'єднувало творчі сили з усієї України. За його поданням, 26 лютого 1922 р. Колегія Головополітосвіти затвердила Положення Комітету про перетворення його на Музичне товариство ім. М. Леонтовича (МТЛ). У документах товариства, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, знаходяться матеріали організаторів та учасників філій і сільських осередків Товариства (Проскурівського, Вінницького, Полтавського, Уманського, Дніпропетровського, Харківського, Роменського, Коростишівського, Кам'янець-Подільського, Одеського, Чернігівського, Волинського, Київського, Біло-Церківського, Житомирського,) які є цінним джерелом не лише з погляду біографістики, але й становлять певний інтерес для дослідників соціологічного й культурологічного напрямів. І хоча багато з тих імен, мабуть, так і не дістануть ніколи в Україні статусу видатних, внесок кожного з них став майже безцінним з точки зору розгортання музично-освітнянського руху, який охопив у 20-ті рр. всю Україну. За своїм соціальним складом — це робітники, службовці, селяни, студенти, військові, переважна більшість — дячі культури і освіти.

Цікавим видається листування Михайла Вериківського та

Пилипа Козицького 1925–28 рр., що окреслює постаті митців в ракурсі їх творчої та громадської діяльності. М. Вериківський — заступник голови Центрального правління Музичного товариства ім. Леонтовича та П. Козицький — член Президії, голова Музичної Комісії, голова Харківської філії Товариства, віддано служили ідеї перебудови музично-культурного життя України та формування нової генерації української мистецької інтелігенції [5]. Багата епістолярна спадщина, що залишилась в архівах Товариства, додає нових штрихів до біографій видатних українських композиторів, виконавців, фольклористів, теоретиків і істориків музики. Вона також відкриває невідомі сторінки з історії культурних зв'язків діячів України та представників української інтелігенції за кордоном — Інтернаціональним хором Чехії, «Робітничим домом» Вінніпегу та Едмонтону (Канада), музикантами-виконавцями Німеччини та Америки. Редакційна рада журналу «Музика», започаткованого 1923 р. під головуванням М. Грінченка, підтримувала активні професійні стосунки з музикознавцями Великобританії, Франції та Австрії, з одного боку, надсилаючи до європейських журналів інформацію про події музичного життя в Україні, а з другого, — отримуючи статті з закордонної періодики для передруку в українських виданнях.

З метою популяризації музичних знань з 1922 р. були започатковані «Вівторки» — музичні бесіди, на яких обговорювали музикознавчі проблеми такі провідні діячі музичної культури, як П. Козицький, А. Буцький, М. Грінченко, Д. Ревуцький, О. Чапківський, А. Альшванг, та з 1924 р. «Суботники» — музичні вечори, присвячені виконанню нових (не друкованих) музичних та літературних творів в авторській інтерпретації. Тут вперше пролунали вірші маловідомих на той час поетів — Т. Осмачки, Г. Косинки, М. Рильського, виступали представники літературних угруповань, таких як «Плуг» і «Гарт». Відтоді починається активна творча співпраця українських поетів і музикантів, вболіваючих за найякшоріше оновлення життя в Україні: М. Вериківський був представником від МТЛ на З'їзді пролетарських письменників 1925 р. та у Музичній комісії «Гарту», а П. Тичина отримав спеціальний мандат на подорожування по Європі від імені МТЛ з метою розповсюдження інформації про роботу Товариства та музичне життя в Україні, а від імені редакції журналу «Музика» — вступати у професійні відносини з представниками видавництва Німеччини, Франції і Великобританії, подавати статті до журналу «Музика» про новини і стан му-

ІСТОРИЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ БІОГРАФІСТИКИ

зичної культури за кордоном [6]. У 1927 р. з успіхом було влаштовано українську експозицію на Міжнародній виставці у Франкфурті-на-Майні, на якій були представлені українські народні музичні інструменти, макети сцен з оперних вистав, концертні афіші і програми. Архіви МТЛ також відкривають маловідому сторінку взаємовідносин між композиторами, фольклористами, науковцями та виконавцями Західної і Правобережної України. Попри заборону цих стосунків з політичних причин, починаючи з 1923 р. Товариство проводить «Галицькі вечори», де виконуються твори В. Барвінського, С. Людкевича, О. Ніжанківського, Д. Січинського, Ф. Колеси та ін.

За час своєї діяльності МТЛ заснувало значну кількість музичних організацій. Першим виконавським колективом стала Капеластудія ім. М. Леонтовича (1921, диригенти П. Тичина і Г. Верьовка), у списках особового складу якої значиться біля 50 осіб. Наприкінці 1921 р. було утворено Квартет ім. Я. Степового. До репертуару входили твори російської, європейської, але переважно української вокальної класики (М. Леонтовича, М. Лисенка, К. Стеценка, Я. Степового, П. Козицького) з метою популяризації музичної культури в провінційних містах і селах. Після смерті композитора К. Стеценка було засновано на його честь Хор-студію (на базі колишнього Національного хору м. Києва), хоровий спів в якому викладали диригенти хору М. Вериківській та В. Верховинець. У 1925 р. МТЛ створює свій перший симфонічний оркестр та струнний квартет, до його складу вступають капели «Думка», «Дух», «Рух», «МІК» (оркестр мандолін та концертін), Український студентський хор. За ініціативи Товариства 1924 р. на державному рівні було започатковано проведення «Дня музики», що відзначався на початку грудня кожного року і охоплював своїми заходами понад 600 музичних організацій. У 1926 р. були розроблені Статuti Української народної філармонії, Українського філармонічного товариства, Київської робітничої консерваторії. Так на 1927 рік у складі МТЛ було зареєстровано понад 1014 музичних організацій, серед яких 347 селянських хорів, 211 робітничих, 367 шкільних, 82 робітничих та селянських оркестри, та 7 професіональних хорів [7].

На початку 1927 р. група композиторів відокремилась від МТЛ і утворила нове об'єднання «Асоціацію революційних композиторів України» (АРКУ). У лютому 1928 р. на II з'їзді МТЛ було прийнято постанову про реорганізацію Товариства у Всеукраїнське товариство революційних музикантів (ВУТОРМ). Останнє ліквідували 1931 р., коли більшість його членів перейшла до «Асоціації «Пролетмуз». За

Постановою ЦК ВКП(б) України від 23 квітня 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», усі музичні угруповання підлягали ліквідації, і на їх базі утворювалась єдина Спілка радянських композиторів. Так політика більшовицької влади призвела до припинення діяльності славнозвісного Музичного товариства імені М. Леонтовича. Подальша доля багатьох діячів української культури, освіти і науки, чий імена пов'язані з історією МТЛ — Ю. Михайліва, О. Чапківського, С. Єфремова, Б. Левітського, А. Бабія, В. Верховинця, Л. Курбаса, Г. Хоткевича, Ю. Масютіна склалася драматично: одні загинули, багато інших відбули заслання [8]. Та незважаючи на жорстокі політичні умови і перешкоди, подвижництво української музичної громадськості 20-х — початку 30-х рр. ХХ ст. стало важливою складовою культурного піднесення, естафету якого підхопили наступні покоління.

1. Музика. — 1923. — № 1. — С. 29.

2. ІР НБУВ. — Ф. 50, № 56, Арк. 2.

3. ІР НБУВ. — Ф. 50, № 3.

4. ІР НБУВ. — Ф. 50, № 6.

5. Вериківська І. З епістолярії Михайла Вериківського / Український музичний архів. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 192–199.

6. ІР НБУВ. — Ф. 50, № 58.

7. Адаменко А. Г., Воронкова Т. І. Всеукраїнське музичне товариство ім. М. Д. Леонтовича / Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. — К., 1982. — С. 107.

8. Кузик В. З історії утворення музичного товариства імені М. Д. Леонтовича // Український музичний архів. — К., 1999. — Вип. 2. — С. 16.

У. ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Д. В. Устиновський

ЛІТЕРАТУРНА БІОБІБЛІОГРАФІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПЕРЕДАЧІ ПЕРСОНОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Пізнання людини починається з її обличчя. Воно є основою для першого враження та внутрішнього рішення про можливість взаємовідносин з особою. Зв'язок між зовнішністю і внутрішнім світом людини має важливе значення для формування уявлення про неї, бо властиві людські якості інша людина шукає перш за все в її зовнішності.

На рівні наукового пізнання категорія «лице» (особа, або персона) спочатку означала тільки зовнішню характеристику індивіда. Етимологія цього слова прослідковується з античних часів. У Давній Греції воно означало маску актора, в Давньому Римі — людину, яка відігравала певну соціальну роль в суспільстві. У подальшому це поняття набуло більш глибокого значення, стало символом внутрішнього світу людини.

На початку ХХ ст. «персона» стає фундаментальною категорією персоналізму, однієї з впливових течій світової філософської думки, що розглядає людину не як суб'єкт, який пізнає світ, а в першу чергу як особистість в усій повноті її емоцій, почуттів, природних схильностей [1; 2]. Виникнувши на рубежі століть, теорія персоналізму продовжує свій розвиток і в сучасній філософії. Бо саме зараз, як ніколи, посилюється процес формування масової людини, масової культури, знов постають питання про роль і місце індивіда в соціальному житті: як зберегти людину від відчуження, як зупинити процес деперсоналізації і нівелювання індивідуальності. В сучасних наукових дослідженнях при вивченні людини перетинаються інтереси суспільних, природничих і гуманітарних дисциплін, які висвітлюють різні сторони людської сутності в емоційному, фізіологічному, моральному, естетичному аспектах. Такий комплексний підхід дає надію на вирішення цієї проблеми на стику природничих, технічних, гуманітарних наук. Ще в 30-ті роки ХХ ст. В. Штерн сформулював принципи персоналістики — науки про людську індивідуальність. Вона повинна була оперувати методами психології, біології і характерології. Можливість створення такого комплексного інструментарію здобула підтримку багатьох тогочасних діячів культури. Вивчення

людини набуло подальшого розвитку у 60-х рр. ХХ ст. в межах гуманістичної психології у працях Х. Томе, У. Лер, А. Маслоу, К. Роджера та ін. У вітчизняній науці цією проблемою займалися Н. А. Рибников, С. А. Рубінштейн (20-ті роки ХХ ст.), Б. Г. Афаньєв, Г. Ю. Машкова, А. В. Юркевич та ін. В кінці ХХ ст. вжиток та понятійний апарат багатьох вітчизняних дисциплін активно входить категорія «ментальність», яка використовується для визначення основ життєвої поведінки людини. Сьогодні йде мова про створення особливої науки про менталітет, яка вивчала б людину, її розумові установки і звички як першооснову всіх соціально-економічних відносин в суспільстві.

Останнім часом найбільш перспективним напрямом наукового вивчення людини стає біографічний. Підставою для цього є той факт, що осмислення людської сутності з позицій будь-якої дисципліни неминуче стикається з аспектом індивідуального життя [3, С. 339–340]. Звернення до біографічного матеріалу дозволяє виявити не тільки загальні контури особи, але й пізнати особливості її емоційних реакцій, звичок, характеру.

Найбільш оптимальними категоріями для аналізу широкого кола діяльності особистості є «життєвий світ», «життєвий шлях», «біографія» людини. В контексті нашого дослідження вони є фундаментальними, несуть основне смислове навантаження. Ці поняття вирізняються багатовимірністю змісту, оскільки мова йде про виділення в людському житті різних тенденцій та ліній розвитку, одночасно відмінних і взаємопов'язаних, що знаходять вияв у життєвих явищах.

Сучасна наука визначає біографію як життя людини в сукупності її вчинків, явищ, умонастроїв. Аналогічна за змістом категорія «життєвий світ» — «світ людської природності, феноменальний світ почуття, прагнення, фантазування, бажання, сумнівів, утвердження, споминів про минуле, визначення наперед майбутнього» [4, С. 72].

Зазначені категорії передбачають активну участь людини у створенні своєї власної долі. Цей процес відбувається на двох рівнях. З одного боку, присутня сфера повсякденного життя — життя для себе, яка включає інтимно-особистісні прояви, побут, родинні відносини. З іншого боку, значне місце в житті людини займає практична, професійна діяльність — життя для суспільства. Ці сфери розвиваються паралельно, впливаючи одна на одну. Життєві відносини, особистий досвід, менталітет людини завжди справляють значний вплив на творчість, в той же час професійна

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

діяльність накладає певний відбиток і на сферу повсякденного життя.

Як об'єкт вивчення багатьох наук, біографія людини у кожному конкретному випадку буде висвітлюватись по-новому, бо кожна з дисциплін намагається по-своєму відповісти на питання, що стосуються обставин та сутності людського буття. Філософія за допомогою вивчення траєкторії життєвого шляху людини осмислює рівень розвитку суспільства на конкретному етапі з точки зору стану матеріальної та духовної культури, соціальної структури, системи виховання, освіти. В межах цієї науки біографія людини розглядається в єдності всіх стадій життєвих циклів, дозволяє визначити сутність такої фундаментальної часової характеристики буття, як «людський вік», що конкретизується в більш конкретні поняття — «біологічний вік», «психологічний вік», «соціальний вік», «хронологічний вік». Психологія бачить в людині особистість з індивідуальним набором психологічних особливостей, які визначають її неповторність. Пояснення більшості з них вона знаходить безпосередньо в подіях, які виникли в житті людини [5]. Об'єкт уваги соціології більш конкретизований, оскільки в центрі її уваги знаходиться представник певного соціального прошарку. Він розглядається як носій певних рис, світовідчуттів, установок, притаманних цій категорії людей. Аналіз життєвого шляху буде спрямований на створення колективної біографії цієї групи. В культурології та етнографії вивчення життєвого шляху індивіда дозволяє осмислити сутність такого явища, як «віковий символізм», який складається з таких елементів: риси та особливості, що приписуються особам певного віку і сприймаються суспільством як норми; вікові обряди та ритуали, за допомогою яких культура забезпечує взаємовідносини між людьми; віковий менталітет, що передбачає наявність у просторі різних вікових спільностей, які усвідомлюють та утверджують себе як «ми» в оточенні «інших». Історична наука розглядає людину як феномен історії, явище в руслі єдиного національного прогресу. В центрі уваги літературознавства знаходиться людина і її прояви на тлі письменницької майстерності. В тому чи іншому випадку звернення до біографічного аспекту неминуче, бо саме в ньому міститься загадка становлення особи. Життєвий досвід формує менталітет письменника, втручається в творчий процес, входить у сам твір. У літературознавстві сьогодні поширюється тенденція розглядати художній текст як проекцію життєвих відносин.

При вивченні біографії людини вихідну інформаційну базу

будуть створювати декілька основних потоків: життєвий, творчий, професійний шлях, аналіз конкретних професійних здобутків (наукові відкриття, літературне надбання, твори мистецтва та ін.), сприйняття людини оточуючими. В процесі збору та аналізу цих відомостей здійснюється переклад «живого» матеріалу в його текстове відображення. Посередником між цими двома інстанціями є система методів, які склалися в кожній конкретній науці.

Головним методом вивчення життєвого і творчого шляху особистості в історичній науці є аналіз джерелознавчої бази, основу якої складає наукове або творче надбання автора, його особистий архів, а також біографічні матеріали, епістолярна спадщина, мемуарна література, архівні джерела, що надають істотні відомості про історичну особу. Використання наукою своїх власних традиційних методів не означає їх автономність у межах даної дисципліни. В психологічних, соціологічних, історичних дослідженнях життєвого шляху людини постійно здійснюється обмін досвідом. Історики можуть звертатися до соціологічних методів в тій же мірі, як і до роботи з архівами. У вивченні внутрішнього світу індивіда використовуються психологічні і соціологічні методи аналізу, оскільки соціологічні моделі колективних біографій дають більш повну картину відтворення біографій окремих особистостей, дані про які одержуються в результаті психологічного аналізу особистих документів. Соціологічний і психологічний методи вивчення особистості використовуються у біографістиці як засіб порівняння типового і узагальненого з індивідуальним.

В процесі людської життєдіяльності виникає цілий комплекс матеріалів, пов'язаний з певною особою. Весь цей масив складається з друкованих і недрукованих видів документів. Друковані підрозділяються на видання біографічно-біобібліографічного характеру, які за змістом і формою диференціюються на біографічні довідники, енциклопедії, словники, біобібліографічні словники та персональні біобібліографічні покажчики, художні біографії (роман-біографія, біографічна повість, біографічний нарис), історичні життєписи, наукові дослідження (монографії, статті, повідомлення, замітки, ювілейні збірники).

Іншими видами друкованих матеріалів, що містять відомості, пов'язані з життям та діяльністю персони, виступають:

— ідеографічні матеріали біографічного характеру (карти пам'ятних місць перебування особи, поштові картки, марки

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ювілейного характеру);

— іконографічні матеріали (портрети, репродукції, ілюстрації);

— аудіо-матеріали (аудіокасети, грамплатівки, компакт-диски);

— відео-матеріали (кінофільми, відеофільми, слайди, діафільми, мультимедіа);

— машиночитанні матеріали (Internet, CD).

Біографія є найдавнішою і важливою формою людинопізнання. Біографія передбачає життєпис людини, створений не шляхом спрощеного, короткого викладу явищ, а на психологічному, духовному рівні. В цьому випадку мова йде про особливий стиль, в якому життєвий шлях людини описується в історико-культурному контексті з одночасним розкриттям унікальності та самобутності особи. Специфіка такого виду праць полягає в тому, що в основу викладу покладена історія життя видатної, творчої людини. «Життєписів удостоюються не всі. Потрібно бути непересічною людиною для того, щоб стати предметом вивчення і літературної реконструкції. Непересічність — відступ від норми, від статистичної типовості, від середніх здібностей» [6, С. 77].

Феномен творця формує особливий підхід до вивчення його біографії, надає життєпису неповторний колорит. Тут недостатньо створення загальної схеми основних етапів: навчання, перші творчі кроки, визнання, успіх, що характерно для традиційної біографії, в основі яких лежить чітка констатація явищ, що відбулись. При висвітленні життя творчої особистості можливості такої форми обмежені. «Мова йде не тільки про схожість життєвих мотивацій, але й про близькість поетів, музикантів, акторів як певних психологічних типів» [7, С. 29–30], домінантою яких є безперервна потреба творити.

Постійне прагнення до самовдосконалення в діяльності формує один із головних психологічних станів творчої особи — здатність і потреба жити не однією формою існування, а одночасно декількома (вигаданими ролями, художніми задумами, науковими теоріями і таке ін.). Перехід від реального до вигаданого і навпаки, вихід за межі самого себе, породжують певну дисгармонію, особливе світосприйняття. Психологічний інструмент творчого співтовариства характеризується більш ширшим спектром емоцій, підвищеною вразливістю, переходами від захоплення до пригнічення і навпаки, потребою в самовираженні. Емоційну природу чуттєвої натури неможливо передати в безосо-

бистісних уривках людського буття. Тут важливе психологічне проникнення у духовний світ особи, сприйняття її життєвої філософії. Лише у цьому випадку можливо зрозуміти те, що відчуває герой, пережити те, з чим він зустрівся.

Висвітлення творчої особи знаходить свій вираз у біобібліографічних дослідженнях. Особистісний аспект є одним з провідних у цій галузі, що обумовлено високим ступенем персоніфікованості самого його об'єкту досліджень — співвідношення «документ-споживач». Він передбачає активне включення особистості в інформаційно-документальну систему за допомогою її взаємодії з документами, створення бібліографічної інформації, поширення її та споживання. У бібліографічну площину людина входить також через безпосередньо їй присвячений документ. Відображаючись в бібліографії, пласт таких джерел виводить на перший план постать індивіда в усій різноманітності її життєвих проявів.

Літературна бібліографія як галузевий комплекс має справу з великим масивом публікацій художнього, літературознавчого, критичного характеру, який у сукупності має назву творчість. Це, передусім процес творіння, акцентує увагу на особистості автора як основного генератора художніх задумів. До літературознавства знов повертається тенденція розглядати творчість як один із проявів особистості письменника, що стимулюється його духовним та життєвим досвідом. Більшість сучасних досліджень свідчить про те, що особа митця завжди викликає інтерес до себе не менший ніж до результатів його творчості. «Вивчення абстрактних ідей, теорій, художніх текстів без звернення до живого матеріалу є для сьогодення недостатнім» [3].

Пріоритет набувають інтимно-особистісні прояви. Чим вагоміший внесок письменника до світової літературної скарбниці, тим сильніший інтерес до його біографії, справ, вчинків та думок з боку громадськості і читачів. Значна частина всіх літературознавчих книг та статей присвячується життєвому та творчому шляху письменника. Літературна бібліографія у своєму розвитку враховує такі тенденції. Зокрема, розробка принципів побудови життєписів митців є одним з основних її напрямів. В аспекті висвітлення особи вирішується цілий комплекс методичних завдань: встановлення переліку імен письменників, відбір їх творів, розробка основних елементів бібліографічного посібника, групування матеріалу та ін.

Основним поняттям літературної бібліографії при відобра-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

женні життя і творчості письменника є персоналія. Її виокремлення в структурі загальнолітературного бібліографічного посібника — питання, вирішене в рамках даного галузевого бібліографічного комплексу, ще з часів появи перших таких праць.

Переваги персоналії, як структурної одиниці загальнолітературного бібліографічного посібника полягає в її компактності, оскільки в ній концентруються всі відомості про особу в контексті бібліографічних даних, творчого шляху, літератури про нього в одному місці. По-друге, при всій повноті закладеної у персоналію інформації, її різноаспектні відомості про письменника одночасно дуже конкретні.

Відображення життя і діяльності вченого або діяча культури чи мистецтва в бібліографії здійснюється за допомогою системи біо- та загальнобібліографічних посібників. Висвітлення особи відбувається за допомогою характеристики основних етапів життєвого шляху, відображення творчості, введення історико-культурних контекстів доби, в якій жив автор.

У рамках даного дослідження вважаємо правомірним зробити припущення про те, що біографічна частина біобібліографічного посібника є різновидом біографічного жанру. В літературознавстві, мистецтвознавстві та інших гуманітарних науках під терміном «жанр» розуміється вид художнього твору у нерозривному поєднанні змісту і форми — внутрішнього і зовнішнього, його певна художньо-композиційна сталість. Основне значення у побудові жанру набуває зміст, проблематика твору.

Біографічний жанр розглядається сучасним літературознавством як різновид художньої документалістики, в основу якого покладене життя окремої людини. Він має своєю безпосередньою метою висвітлення життя реальної особи за допомогою поєднання наукового дослідження з художнім вимислом, елементами творчого авторського відображення.

В межах біографічного жанру розвивається роман-біографія, біографічна повість, біографічний нарис, які різняться між собою, одночасно маючи ряд спільних ознак: в основу задуму покладена єдина тема, схожість стильових та композиційних особливостей. З одного боку тут присутня документальна об'єктивність — реальні історичні особи, явища, факти, використовується великий пласт біографічного матеріалу (мемуари, архівні документи, листування). З іншого боку, до тексту розповіді вводяться художні елементи: біографія і основні етапи життєвого шляху поживаються портретними характеристиками, ліричними від-

ступами, діалогами [8, С. 96].

Біобібліографічні посібники — це життєписи, завуальовані в особливу форму: розповідь ведеться за допомогою спеціального тексту — бібліографічного, в якому основними атрибутами особи виступають спеціальні бібліографічні елементи. До них, перш за все, належить передмова, де автором-укладачем поряд з характеристикою структури посібника робиться аргументація вибору даної особи як об'єкта відображення, висвітлюється значення цієї особи в історико-культурному процесі, проводиться короткий екскурс до епохи, в яку жив герой. Висвітлення персони також відбувається за допомогою вступних частин, науково-допоміжного апарату, додатків, ілюстративних матеріалів.

Біобібліографічні і загальнолітературні бібліографічні посібники насичені елементами документалістики. В них використовуються:

— широкий пласт біографічного матеріалу: в біографічну частину посібників вводяться епістолярні та мемуарні джерела, цитуються уривки з творів автора, художньо збагачені критичним аналізом творчості. Біобібліографічний опис може бути доповнений ілюстративним матеріалом;

— внесення фактів (дат, імен, подій) до біографічної частини, але не у прихованій формі, а в прямому контексті. В той час як наприклад, в історичних романах факт і документ є лише вихідним моментом розповіді;

— відкрита демонстрація в тексті джерел інформації.

Це найбільш властиве бібліографічній частині, де фіксація відомостей про матеріали (наукові праці вченого, художні твори і літературу про них), і є її безпосереднім завданням. Тут можна виділити також передмову до біографічних розділів з переліком видань творів письменника, супровід кожної персональної глави антологією творів письменника (вірші, художні твори, представлені в цілому, скороченому вигляді, або окремими главами), що дозволяє мимохідь долучитись до творчого здобутку, виділити основні мотиви, настрої письменника, його індивідуальний стиль, а також примітки автора відносно історичних явищ, імен, дат, назв географічних пунктів, назв періодичних видань, що згадуються в тексті, у підрядкових коментарях.

Ідейний задум біобібліографічних посібників — висвітлення життя та творчості особи — передбачає рішення цієї проблеми на науковому та художньому рівнях. З одного боку передбача-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ється дати точні, повні й об'єктивні відомості біографічного та творчого планів. З іншого — «оживити» ці дані цікавими відомостями особистого характеру, можливо другорядними за своїм значенням, але які дозволяють висвітлити особу під новим кутом бачення, відкрити її зв'язки, взаємовідносини, інтереси, раніше невідомі або маловідомі, тим самим привертаючи до особистості письменника, вченого увагу різних категорій читачів.

Така постановка завдання передбачає використання у посібниках художніх елементів за допомогою цитування мемуарних джерел, уривків з творів автора, відтворення атмосфери життя дому, сімейних традицій, відомості про родовід особи і його найближче оточення. Максимально повно подібні елементи містяться у біографічних частинах статей біобібліографічних словників і покажчиків, вносячи різноманітність у чітку фіксацію головних етапів життя. Поєднання конкретних біографічних фактів з художніми елементами надає біографічній частині характер нарису.

Сутність нарису в окресленні, створенні контурів явища, що обумовлює його стислість та оперативність. В літературознавстві нарис розглядається як художньо-публіцистичний жанр, який точно зображує реальні факти та явища. Від публіцистики до нього перейшло звернення до реальних явищ. На цих позиціях будується документальний нарис (публіцистичний, критичний, історичний). Розповідь будується з роздумів автора, його узагальнень, спостережень. Це надає можливість вільного викладу матеріалів в плані переходу від однієї до іншої думки або образу.

Основним у художньому нарисі є опис життя певного кола людей, їх звичаїв. Образ особи розкривається через опис зовнішності, характеру, вчинків. Різновидом нарису, в основу якого покладений опис життя людини, є нариси-портрети, нариси-сповіді, нариси-біографії. Біографічний нарис є невід'ємною частиною біобібліографічних посібників, які мають спільні риси з «біобібліографічним нарисом».

Під «біобібліографічним нарисом» ми будемо розуміти вид художньо-документального нарису, в основу якого покладено життєпис конкретної особи, де традиційне для даного жанру образне відображення особи доповнюється елементами біографічної характеристики його творчості. В даному випадку мова йде про те, що по ходу висвітлення основних мотивів, тенденцій і напрямів творчості письменника в цілому, до тексту розповіді вводяться назви конкретних праць,

їх місце, рік видання, що дає змогу автору при характеристиці творчого надбання не обмежуватись абстрактними висновками, а підтверджувати рецензію реальними фактами.

Біографічна частина часто створюється у формі довідки анкетного характеру. В цьому випадку особа висвітлюється лише за допомогою переліку конкретно-біографічних фактів. Характеристика творчості обмежується переліком основних праць. В інших випадках дають більш розгорнуті критико-біографічні довідки, де все вищесказане доповнюється фіксацією основних життєвих етапів і короткою рецензією творчості в цілому, з акцентом на найважливіші твори. Біографічна частина біобібліографічної статті може бути представлена автобіографічно, заміткою самого письменника, завдяки чому цей матеріал набуває характер першоджерела.

Питання повноти біографічної частини персональних рубрик у біобібліографічних посібниках вирішується в залежності від того, який критерій покладений в основу посібника — формальний або змістовний.

Якість біографії як інформаційного джерела у біобібліографічному посібнику визначається повнотою відомостей та їх точністю. Чіткі визначення дат, реальна інформація про походження, освіту робить таку працю цінним енциклопедичним джерелом. Біографія особи у біобібліографічному посібнику може бути розкрита в аспекті її громадської, педагогічної, наукової діяльності. Така різнобічна характеристика є одним із критеріїв інформаційної культури біобібліографічного посібника. У бібліографічній частині така багатоаспектна характеристика робиться не за допомогою розповіді, а за посередництвом багатьох бібліографічних записів, які структуровані у логічну і струмку систему.

Інформаційна цінність бібліографічної частини в аспекті розкриття різних сторін творчості, в багатьох випадках буде залежати від принципів групування матеріалів. Розкрити творчий шлях письменника можливо за допомогою хронологічного групування, яке фіксує процес творчості за роками, а в межах року (періоду) — за алфавітом назв або у відповідності з жанрово-приналежністю.

Перевага такого способу розташування матеріалу полягає у тому, що вона дозволяє у зручній для сприйняття формі розкрити динаміку творчості митців з часу появи перших літературних праць до тих, які здобули широке визнання. При цьому наочний огляд одночасно кількох рубрик дає можливість порі-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

внювати їх кількісний склад, що створює картину часу творчого піднесення і часу творчого затишшя. Тематичне групування бібліографічної частини відображає творчість особи й інші сторони її діяльності в контексті певних тем, жанрів, вибір яких визначається задумом біобібліографічного посібника.

Інформаційна культура біобібліографічних посібників характеризується якісним критерієм точності, повноти, багатоаспектністю характеристики об'єкта дослідження, дозволяє предствити не тільки ім'я даної особи, але й створити репутацію автору праці. У цьому випадку можна говорити про те, що персоналогічний аспект проявляється у біобібліографічних посібниках на двох рівнях, коли безпосередньо висвітлюється особа героя і опосередковано — проявляється особистість бібліографа.

Біобібліографічні посібники глибоко індивідуальні, особистісні засади наскрізно їх пронизують. При єдності загальних вимог та методичних рекомендацій до їх складання, вплив автора досить помітний: глибоко індивідуальний принцип відбору імен, способи анотування, групування матеріалу, набір допоміжних показників, рішення про включення ілюстративного матеріалу, способи аргументації та ін.

Автора такої роботи треба розглядати перш за все як особистість з індивідуальним життєвим досвідом, людськими і професійними якостями. В першу чергу мова йде про професіоналізм автора, його компетентність та обізнаність у питаннях методики бібліографування. Наявність таких якостей дозволяє бібліографу виконати найголовніше завдання — створити якісний біобібліографічний посібник з максимально повними можливостями задоволення читацьких потреб.

Роль бібліографа у налагодженні взаємозв'язків між бібліографічним посібником та читачем розглядається рядом фахівців як прояв особистісного підходу. М. І. Давидова виділяє аспект участі бібліографа в установленні контексту між рекомендованими працями, художнім твором та їх сприйняттям у рамках бібліографічного посібника. Основу такого взаємозв'язку створюють різні методичні прийоми. Це може бути судження бібліографа, автора або укладача про якусь явище як науковця, літературознавця, сучасного читача або індивіда зі своїм світосприйняттям. Ці судження завуальовані у посібнику за допомогою набору різних висловлювань і думок відомих людей, через цитування безпосередньо того, кому присвячений даний посібник. С. П. Бавін бачить прояв особистісного аспекту бібліографа у способах вислов-

лення авторської позиції стосовно явищ, що відображуються, а саме: у встановленні асоціативних зв'язків між заявленою темою бібліографічного посібника, явищем і іншими працями, які залишилися поза задумом роботи. Цей спосіб дозволяє повною мірою дати оцінку «особистості бібліографа, його популяризаторській майстерності в організації інформації, індивідуальній оцінці матеріалів, вмінні дати посилання на ті матеріали, які залишились з різних причин поза увагою конкретного читача»

Автор біобібліографічного посібника не є фахівцем вузького профілю. Він повинен продемонструвати належний рівень загальної ерудиції і культури укладання, грамотність у широкому спектрі гуманітарних знань, обізнаність з сучасними інформаційними потоками. У біобібліографічному покажчику проявляються його навички та здатності. Людина, що наважилась створити бібліографічний покажчик про життя іншої людини, виступає як бібліограф-дослідник, якості якого будуть оцінюватись в аспекті максимальної повноти відображення літератури про особу, її праць, використання широкого пласту біографічних матеріалів. Перед бібліографом стоїть завдання не тільки подання певного обсягу біографічної інформації, але й відображення внутрішнього світу людини, проникнення у психологію творчості. Укладач характеризується з позицій володіння мистецтвом слова, виразністю літературної мови, вміння передавати через достовірні факти емоційне забарвлення, чуттєвість.

Біобібліографічні посібники мають велику можливість вільної інтерпретації при висвітленні особи, ніж інші життєписи, бо здатні, виходячи з основного ідейного задуму укладача, вихопити окремі сторінки життя, зафіксувати увагу на одній стороні діяльності, охарактеризувати особу в контексті певної теми, явища. Аспекти відображення можна виділити найрізноманітніші: творчість персони в цілому, одна зі сфер її діяльності, певний період життя, особа та її зв'язок з певним регіоном, її оточення.

Можливості багатоаспектного відображення особистого і творчого шляху людини за допомогою бібліографії дозволяють ввести в контекст даного дослідження поняття «біобібліографічний комплекс». У науковій літературі комплекс розуміється як сукупність предметів, явищ або властивостей які утворюють єдине ціле. Отже, йдеться про взаємодію окремих елементів у процесі створення множини.

У біобібліографознавстві як одну з таких множин можна визначити творчість письменника, результати діяльності вче-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

ного. Вона носить багатоаспектний характер: основою є конкретне наукове або творче надбання, проте множинність передбачає присутність і більш тонких матерій — психології людини як проєкції життєвих установок, особистого досвіду, які визначають індивідуальний стиль митця. В такому контексті дуже важко дати характеристику діяча, тому здійснюється постійне звернення до нього з різних позицій. В біобібліографії це дозволяє зробити «бібліографічний комплекс».

Під «персональним біобібліографічним комплексом» доцільно розуміти сукупність самостійних видів біобібліографічних матеріалів, які, відображаючи один або кілька з аспектів життя та діяльності письменника, взаємодіючи між собою, створюють загальну панораму його особистої та творчої долі.

У «персональному біобібліографічному комплексі» можна виділити основні і факультативні блоки. Перший є його обов'язковим системоутворюючим початком, інші — дають можливість постійно розвиватись та прогресувати всій системі. Ядро комплексу формують бібліографічні посібники, що відображають первинні матеріали — наукові праці:

- бібліографія окремого твору письменника;
- бібліографія творів письменника;
- бібліографія текстів виступів, бесід письменника;
- бібліографія біографічних джерел (мемуарів, епістолярно-го надбання, архівних документів);
- каталог бібліотеки письменника;
- каталог рукописних матеріалів;
- Факультативний блок спрямований на осмислення всього того, що зроблено для вивчення життя та творчості письменника;
- бібліографія перших видань праць письменника;
- бібліографія прижиттєвих видань праць;
- бібліографія перекладів праць;
- бібліографія післяжиттєвих видань праць;
- бібліографія перекладів праць;
- бібліографія рецензій на праці;
- бібліографія рецензій на твори про письменника;
- бібліографія мемуарів;
- бібліографія бібліографії;
- Біобібліографічний комплекс, що передбачає подальше удосконалення способів відображення особи, націлений на пошук нових аспектів розкриття її життя та діяльності:
- бібліографія однієї з сторін життя (діяльності);

бібліографія одного із напрямів творчості;
 бібліографія певного періоду життя (творчості);
 бібліографія бібліографії і творчих зв'язків письменника.

Фахівці постійно вказують на недостатність багатопланових біобібліографічних праць. Вивчення біографічного матеріалу і творчої спадщини діячів культури в різних аспектах не веде до створення підсумкових праць біобібліографічного характеру, або їх мало і вони суттєво не впливають на дослідження літературознавчого процесу в цілому. Значно легше опублікувати та зробити коментар до раніше невідомого листа або твору, відшукати у фрагменті художнього тексту реальну біографічну або культурно-історичну основу, ніж узагальнити накопичений по конкретному періоду або автору матеріал.

Таким чином, саме у літературній біобібліографії людська проблематика знаходить свій найяскравіший вияв, бо сам об'єкт відображення літературної біобібліографії — художні тексти, літературознавчі матеріали глибоко персоніфіковані, зобов'язані своєю появою їх автору — людині. Крім того, сам творчий шлях, творче надбання, індивідуальний стиль письменника традиційно є однією з основних тем у літературознавстві. Цим обумовлено значення персоналій у літературній біобібліографії і значення особистісного принципу у структурі посібників.

1. Мунье Э. Персонализм. — М.: РАН; Институт научной информации по общественным наукам, 1993. — 130 с.

2. Стродос А. Д. Немецкий персонализм: Краткий очерк возникновения и становления. — Рига, 1984. — 198 с.

3. Александров Н. В. О жизни писателя // Вопросы лит-ры. — 1996. — № 1. — С. 337–341.

4. Ионин Л. Г. Социология культуры: Учеб. пособие — М., 1996. — 278 с.

5. Скокова Л. Біографічні дослідження у сучасній соціології // Соціальні виміри суспільства: Зб. наукових робіт молодих науковців / Ін-т. соціології НАН України. — 1998. — Вип. 2. — С. 153–159.

6. Человек науки: Сб. статей / Под ред. М. Г. Ярошинского. — М., 1974. — 392 с.

7. Кривцун О. А. Биография художника как культурно-историческая проблема // Человек. — 1997. — №4. — С. 29–30.

8. Кормина Ж. В. Биографический метод как способ исследования жизненного пути личности // Преимущество поколений:

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Диалог культур: Сб. науч. ст. — Вып. 2. — СПб., 1996. — С. 94–99.

9. Ануфриева Л. И. Психология повседневности: жизненный мир личности и «техника» ее бытия // Психологический ж-л. — 1993. — Т. 14. — № 2. — С. 74–80.

10. Иконникова С. Н. Биографический метод и горизонты творчества личности // Современное Искусство: Вопросы творческого восприятия образов: Сб. ст. — Самара, 1996. — С. 56–63.

11. Кривцун О. А. Человек в его историческом бытии // Психологический журн. — 1997. — Т. 18. — № 4. — С. 26–35.

12. Логинова Н. А. Жизненный путь человека как проблема психологии // Вопросы психологии. — 1985. — № 1. — С. 103–109.

13. Нуркова В. В. Автобиографическая память как проблема психологического исследования // Психологический журн. — 1996. — Т. 17. — № 2. — С. 16–29.

Н. В. Дяченко

В. ЗАВІТНЕВИЧ У ДОКУМЕНТАХ ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ імені В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

Протягом останніх років помітно зростає увага дослідників до спадщини Київської духовної академії (далі — КДА), її ролі і місця у розвитку вітчизняної науки і культури ХІХ–початку ХХ ст. І це зрозуміло. Занадто тривалий час КДА невинувато було прийнято вважати установою другорядною на тлі провідних світських наукових і навчальних закладів, насамперед — київського Університету св. Володимира. Природним є і інтерес науковців до життєвого і творчого шляху визначних вчених-гуманітаріїв КДА, таких як М. І. Петров, Ф. І. Титов, С. Т. Голубєв, П. Д. Юркевич та інші [1]. Проте чимало імен, які безперечно теж заслуговують на пам'ять вдячних нащадків, залишаються все ще маловідомими. До числа незаслужено призабутих постатей належить, зокрема, Володимир Зеновійович (Зенонович) Завітневич (1853–1927). Талановитий вчений і педагог, він протягом майже 30-ти років очолював кафедру вітчизняної історії в КДА, був активним членом Київського церковно-археологічного (з 1901 року — Церковно-історичного) товариства при КДА, найближчим помічником і, можна сказати, правою рукою видатного історика М. І. Петрова. За оцінкою останнього, В. Завітневич був єдиним поміж професорами всіх

духовних академій фахівцем з руських старожитностей [2].

На жаль, все, що можна знайти сьогодні в опублікованих матеріалах про В. Завітневича — це, здебільшого, короткі бібліографічні довідки, у яких перераховуються лише деякі з основних його наукових праць, або просто посилання на нього у дослідженнях з тих чи інших історичних або археологічних питань [3]. Але це і не дивно, адже в архівах Києва особового фонду В. Завітневича немає, і до нашого часу лишилося доволі мало документів, котрі могли б розповісти нам про цю непересічну особистість. Тим більше, що останнє десятиліття життя В. Завітневича — після 1917 р. — було мало сприятливим для їх збереження, тож чимало паперів загинуло. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського зберігся лист В. Завітневича до І. М. Королькова, написаний ним у передостанній рік свого життя, який проливає світло на одну з таких прикрих документальних втрат. В. Завітневич з боєм повідомляв І. М. Королькову про загибель свого листування з найближчим другом, відомим петербурзьким церковним істориком професором В. В. Болотовим: «...дело в том, что мои письма к В. В. Болотову я считаю уничтоженными и вот почему. Смерть В. В-ча произвела на меня удручающее впечатление по двум причинам: прежде всего, что с его преждевременной смертью я лишился единственного незаменимого друга, а вторых потому, что на его имя отправлено было мною много писем, в которых, между прочим, я свободно выражался о некоторых современных общественных деятелях; и потому я боялся, чтобы эти письма не попали в руки нежеланного человека. Тревогу эту я выразил в письме П. Н. Жуковичу, который, успокаивая меня, заметил, что моих де писем не оказалось...» [4]. На жаль, мало збереглося листів В. Завітневича і до інших вчених, з якими він не тільки товаришував, а й співпрацював. Зокрема у листуванні його найближчого наукового колеги М. І. Петрова, в його особистому фонді в Інституті рукопису НБУВ (ф. 225), знайдено лише один лист і одну записку Завітневича. Це теж доволі природно, адже майже скрізь, на всі наукові з'їзди та конференції Петров і Завітневич їздили разом.

Проте серед матеріалів Інституту рукопису НБУВ все ж збереглися документи, які становлять виключний інтерес для характеристики В. Завітневича як ученого. Насамперед, це його біографічні дані станом на 1914 рік. Вони цікаві тим, що написані самим ученим, котрий відгукнувся на заклик Федора Івановича Титова подати йому матеріали до біографічного словника, присвяченого 300-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

річчю від часу заснування Київської духовної академії. До своєї біографічної довідки В. Завітневич додає супровідний лист [5]:

Препроводительное письмо.

8 января 1914 г.

Глубокоуважаемый Федор Иванович!

Недавно от С. Л. Епифановича я узнал, что Вы собираете материалы для словаря академического. Хотя я не ясно себе представляю войдут ли в этот словарь только питомцы киевской академии, или лица, соприкосновенные с академией по службе, во всяком случае высылаю Вам и заметку о своей персоне. В моей академической службе было несколько отрицательных сторон: два раза поднимался вопрос о моем увольнении из академии: первый раз за мои статьи о штундизме, второй раз за мое исследование о Владимире Святом. Первый раз меня защитил Первосвященник Сильвестр, второй раз Митрополит И[...]. Но я не знаю, удобно ли в юбилейное издание вносить подобные факты.

Я как-то заходил к Вам в надежде добыть «Разыскание» Шарманова о (летописных сводах). Эту книгу мне уже удалось добыть у В. С. Иконникова — перед праздником я был в Петербурге, но ничего интересного оттуда не привез.

С наилучшими пожеланиями,
Ваш В. Завитневич.

Біографічну довідку написано В. Завітневичем від третьої особи, як словникову статтю: [6]

Завитневич Владимир Зеновиевич.

Биографические сведения.

Сын православного священника, родился 2 апреля 1853 года с. Литвянах, Минской губернии. По окончании Минской духовной семинарии в 1874 г. поступил в Петербургскую духовную академию, которую окончил кандидатом-магистрантом в 1879 г. Определен в том же году на службу в Варшавское Духовное Училище преподавателем арифметики и географии, в 1883 году напечатал и в Петербургской Духовной академии защитил магистерскую диссертацию на тему: 1) «Палинодия Захарии Копыстенского и ее место в истории западнорусской полемики XVI и XVII вв.». Рецензия на это сочинение профессора Петрова помещена в журнале «Минское народное просвещение» за 1884 г. При защите диссертации произнес и потом напечатал речь на тему: 2) Значение Западно-Русской богословско-полемиической литературы конца XVI и на-

чала XVII в. (Христианские Чтения 1884 г., кн. 1–2).

В том же году Советом КДА избран, по конкурсу, доцентом на кафедру русской гражданской истории. Продолжал ученую деятельность. С этого времени напечатал ряд исследований, относящихся главным образом к двум областям: первобытной археологии и истории. К первой области относятся следующие сочинения: 3) Область дреговичей, как предмет археологического исследования (Труды КДА, 1886 г. № 6); 4) Научное значение археологических раскопок, произведенных в системе р. Суллы, в Роменском уезде Полтавской губернии (Труды КДА, 1887 г. №6); 5) «Из археологической экскурсии в припятское полесье» (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца, 1890 г., кн. 4.); 6) Вторая археологическая экскурсия в припятское [...] (Чтения в Историческом обществе Нестор-Летописца, 1891 г., кн. 6); 7) Археологические разыскания в бассейне р. Березины (Приложение к отчету Императорской Археологической Комиссии за 1892 г.); 8) Формы погребального обряда в Могильных курганах Минской губернии (Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца, кн. 4 и 6); 9) К вопросу о выработке критерия для классификации курганов по типам (Киевская Старина 1890 г.); 10) Покровский Могильник Харьковской губернии (Чт. в Историческом обществе Нестора-летописца, 1893 г., кн. 9); 11) Замок кн. Симена Омельковича и летописный городок под Киевом (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца, кн. 5); 12) О кресте, котрым, по словам находящейся на нем подписи, преподобный Сергей благословил кн. Дмитрия на борьбу с Мамаем (Труды VIII археологического съезда, т. III); 13) обстоятельная рецензия на сочинение проф. А. А. Олесницкого «Мегалитические памятники Святой Земли» (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца, 1896 г., кн. 10);

Большинство названных исследований по археологии написаны на основании данных, добытых самим автором путем археологических раскопок, произведенных по поручению Императорской Археологической Комиссии.

К категории исследований исторических относятся следующие труды:

14) О культурном воздействии Византии на быт русских славян в курганскую эпоху (Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г. т. 1); 15) Происхождение и первоначальная история имени «Русь» (Труды КДА, 1892 г., кн. 2); 16) Великий князь Святослав Игоревич и историческое значение его богатырских подвигов (Труды КДА, 1888 г., кн. 3); 17) Владимир Святой

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

как политический деятель (Владимирский сборник в память крещения Руси, Киев, 1888 г.); 18) Судебный процесс могилевского королевского замка (Труды КДА, 1886 г., кн. 2); 19) Откуда пошло спасение славяно-русского мира (Труды КДА, 1896 г., кн. 8); 20) Значение первых славянофилов в деле уяснения [...] народности и смобытности (Труды КДА, 1891, кн. 2); 21) Вопрос о падении Польши в польской историографии, 1894; 22) Религиозное состояние Н. В. Гоголя в последние годы его жизни (Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца, 1902 г.); 23) Значение царствования Императора Александра III в общие годы нашей исторической жизни (Труды КДА, 1895 г., кн. 1).

Интересуясь исторической судьбою нашего сектантства, Завитневич посвятил ему несколько работ: 24) Сведения о движении Южно-Русского сектантства в последние годы (Труды КДА, 1886 г., кн. 2); 25) Новейшая постановка в науке вопроса о Южно-Русском сектантстве (Вера и Разум, 1887 г.); 26) Рационализм, как источник неверия и сектантства (Киев, 1890 г.); 27) Рецензия на сочинения Д. Цветаева «Протестантство и протестанство в России» (Труды КДА, 1890 г., кн. 9).

К области [...] истории относятся следующие труды: 28) Памяти А. С. Пушкина. О значении личности в истории (Труды КДА, 1899 г., кн. 6); 29) К вопросу об историческом призвании русского народа (Труды КДА, 1893 г., кн. 2); 30) О высшем начале общественной нравственности ([...Странник...], 1890 г., кн. 8–9).

Все названные сочинения были как бы отдыхом автора от работы над капитальным трудом, посвященным изучению жизни и деятельности А. С. Хомякова. Результатом этой более чем десятилетней работы были следующие сочинения: 31) Алексей Степанович Хомяков (т. 1, кн. 1). Молодые годы, общественная и научно-историческая деятельность Хомякова (кн. 2). Труды Хомякова в области богословия (Киев, 1903 г.); 32) Том второй. Система философско-богословского мировоззрения Хомякова (Киев, 1913 г.). За первый том Санкт-Петербургская Духовная академия присудила автору степень доктора церковной истории, Киевская духовная академия — Премии Высокопреосвященного Макария и Академия наук — почетный отзыв. Рецензии на это сочинение профессоров И. С. Пальмова и П. Н. Жуковича появились в 1903 году (Христианское Чтение, 1903 г., кн. 5–7) и профессора В. Н. Малинина в 1904 году (Труды КДА, 1904 г., кн. 1). Вслед за этим Завитневич получил звание ординарного профессора.

33) Место Хомякова в истории русского народного самосознания (Мирный труд, 1904 г., кн. 4); Алексей Степанович Хомяков речь, произнесенная в память рождения Хомякова (Известия русск. собран. 1904 г., кн. 2); 35) особенность поэтического творчества А. С. Хомякова (Сборник статей в честь Д. А. Корсакова, Казань, 1912–1913 гг.).

В самое последнее время из-под пера Завитневича вышли следующие работы, появившиеся в большинстве случаев отдельными брошюрами: 36) О восстановлении соборности русской Церкви (п. 1905); 37) Манифест 17 октября в историческом освещении (Киев, 1907 г.); 39) Сперанский и Кармазин, как представители двух политических течений в царствовании императора Александра I (Киев, 1907 г.); 40) Что следует понимать под так называемым [...] русского интеллигентного общества с народным (Киев, 1907 г.); 41) Значение великой московской смуты в общем ходе политического развития до-Петровской Руси (Киев, 1908 г.). 42) Начальная страница из древнейшей истории города Чернигова (Речь, произнесенная на Черниговском археологическом съезде, Чернигов, 1909 г.); 43) Военное дело у русских славян в эпоху их выступления на историческую арену (Воен. Истор. Вести Киевск. Отд., 1909 г., № 1 и 2); 44) Манифест 19 февраля в историческом освещении (Киев, 1911 г.); 45) Идеология Отечественной войны (Воен. Истор. Вести Киевск. Отд., 1912 г. кн. 4); 46) Религиозно-мистический элемент в избрании на царство Михаила Федоровича Романова (Воен. Истор. Вести Киевск. Отд., 1913 г., кн. 2).

Наряду с ученой Завитневич немало посвящал времени деятельности педагогической: преподавал историю русской литературы в реальном училище г-на П[...] в Варшаве, 15 лет состоял штатным преподавателем истории в Киевском институте благородных девиц, был учредителем и преподавателем истории на средних вечерних женских курсах в Киеве, читал публичные лекции, состоял членом многих ученых просветительских и спортивных обществ — членом действительным и почетным, исполнял в обществах обязанности члена правления и советов.

Состоял членом следующих обществ: Исторического общества Нестора-Летописца, Императорского общества истории и древностей России при Московском университете, Императорского московского археологического общества, Церковно-Археологического общества при КДА, членом Комиссии для разбора древних актов при киевском генерал-губернаторе, Военно-исторического общества, Общества охраны памятников старины в

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Києве, релігійно-філософського общества в Києве, Общества распространения образования в народе в Києве, Общества Голубиново С[...] в Києве, Общества [...] Природы в Києве и др.

Как ученый деятель получал премии и ученые командировки; как чиновник получал за выслугу лет чины и ордена — по преимуществу от Ведомства императрицы Марии. По исполнении 25-летней службы в КДА, по уставу, избран заслуженным профессором.

Наведена автобіографічна стаття змальовує В. Завітневича як доволі різнопланову і талановиту особистість. Вона цікава насамперед тим, що розкриває основні віхи творчого шляху вченого, внесок у розвиток вітчизняної науки через його власну оцінку і є, у певному розумінні, ключем до осягнення різних напрямів наукової, педагогічної і громадської діяльності В. Завітневича на основі дослідження широкого кола документальних матеріалів Київської духовної академії, інших навчальних закладів і наукових товариств Києва, рукописних фондів київських вчених-гуманітаріїв.

1. Крайній К. Історики Києво-Печерської лаври ХІХ–початку ХХ століть. — К.: Пульсари, 2000; Горський В. С., Ткачук М. Л., Нічик В. М. та ін. Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник. — К.: Пульсари, 2000. — С. 189, 230; Тихолаз А. Філософія в Київській духовній академії // Київ в історії філософії України. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. — С. 132–179; Ткачук М. Як вивчали історію філософії в Київській духовній академії ХІХ – початку ХХ ст. // Магістеріум НаУКМА. — 2000. — Вип. 9. — Історико-філософські студії. — С. 36–37; Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — К.: Логос, 1995. — С. 98–100, 105–117, 129, 134; Головащенко С. Церковно-слов'янська та слов'яно-руська біблійна книжність у Київській духовній академії: текстуальна «присутність» і проблема дослідження // Наукові записки НаУКМА. — 2004. — Вип. 25. — Філософія та релігієзнавство. — С. 74–79.

2. ІР НБУВ, Ф. 225, Оп. 1, Спр. 571.

3. Горський В. С., Ткачук М. Л., Нічик В. М. та ін. Філософська думка в Україні: Біобібліогр. словник. — С. 74; Лысенко П. Ф. Туровская земля ІХ–ХІІІ вв. — Мн.: Беларуская навука, 1999; Заремба С. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. — С. 114, 117, 129, 134, 138.

4. ІР НБУВ, Ф. 162, Оп. 1, Спр. 427.

5. Там само, Ф. 175, Оп. 1, Спр. 1465.

6. Там само, Спр. 1059.

Н. Скорульська

УРИВКИ СПОГАДІВ ПРО НАЙДОРОЖЧЕ

(У повному обсязі мовою оригіналу публікується вперше)

Скорульська Наталя Михайлівна (07.11.1915, Житомир–06.08.1982, Київ) — балерина, балетмейстер, педагог, лібретист, публіцист з питань хореографії та української культури. Заслужений артист України (1953).

Закінчила Житомирську хореограф. студію (1930), хореограф. ф-т Київського театр.-музичного технікуму (нині Муз.-драм. ін-т), 1931 де паралельно оволоділа спеціальністю режисера драматичного театру. У 1933–56 рр. — солістка, в 1957–82 (з перервами) працювала балетмейстером Державного академічного театру опери та балету ім. Т. Г. Шевченка. У 1942–44 рр. — солістка та асистент балетмейстера Театру ім. Абая (Алма-Ата, Казахстан). У 1972–78 рр. працювала викладачем композиції танців у київському Інституті культури ім. О. Корнійчука (нині Київський національний університет культури і мистецтв). Засновник дитячої хореографічної студії при Київському палаці піонерів (нині Центральний палац дітей та юнацтва), 1961. Одна із засновників (разом із М. Крушельницьким) Клубу творчої молоді (КТМ) — визначної неформальної молодіжної організації 60-х рр. у Києві.

Партії в балетах: Лауренсія, Хасіта («Лауренсія» О. Крейна), Марія, Зарема («Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва), Одетта-Оділія («Лебедине озеро» П. Чайковського), Фея Бузуку («Спляча красуня» П. Чайковського), Русалка водяна («Лісова пісня» М. Скорульського) та ін.

Постановки: «Лауренсія» О. Крейна (спільно з Г. Березовою, Алма-Ата, 1943), «Лісова пісня» М. Скорульського (спільно з В. Вронським, Київ, 1958; Донецьк, 1961; Харків, 1972), «Тіні забутих предків» В. Кирейка (Київ, 1963), «Улянка» А. Коломійця (Київ, 1962), «Королівство кривих дзеркал» Ю. Рожавської (Київ, 1965), «Муха-цокотуха» І. Вілінського (Київ, 1970), дивертисменти в оперних виставах («Паяци» Р. Леонкавалло, «Травіата», «Отелло», «Трубадур» Д. Верді, «Зима і весна» М. Лисенка та ін.), танцювальні номери у драматичних виставах (зокрема, «Король Лір» за п'єсою В. Шекспіра), кінофільмах,

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

народних ансамблях танцю України тощо.

Автор лібрето балетів укр. композиторів: «Лісова пісня» та «Снігова королева» М. Скорульського, «Маруся Богуславка» А. Свечнікова (спільно з В. Чаговцем), «Тіні забутих предків» та «Орґія» В. Кирейка, «Улянка» А. Коломійця, «Королівство кривих дзеркал» Ю. Рожавської, «Муха-цокотуха», «Івасик Телесик» І. Вілінського.

Автор більше шестидесяти мистецтвознавчих публікацій. Похована на Байковому кладовищі.

...З найпершого дитинства збереглася в моїй пам'яті дивовижна сутінкова картина: тихий літній вечір, призахідне сонце тепло гріє, вікна в нашому будинку відкриті навстіж, і звучить Музика — батькові улюблені прелюди Шопена.

Прозорість звуку і сонячного вечора дивовижно збігаються. Батько замріяно усміхається, посміхається увесь світ...

Років через 40, почувши платівку з записами видатної російської піаністки Г. М. Єсіпової, я зрозуміла, що ученя зумів запозичити в геніального педагога дивну прозорість звуку. А в дитини поезія і посмішка того давнього, сонячного вечора збереглися в душі на все життя.

...Така ж посмішка осявала батькове обличчя, коли в нас збиралася дітвора. Ялинку ставили на «хвіст» рояля (у цьому для батька був, здавалось, якийсь свій сенс). Коли вщухало захоплення сюрпризами та ласощами, батько сідав до інструмента і, посміхаючись, починав грати. При цьому він завжди говорив, що «найлегше імпровізувати вальси». Маленькими ми танцювали всі разом, коли підросли — парами і соло (майже всі друзі мого дитинства займалися пізніше балетом). Звичайно, кожен перш за все придумував собі костюм, вибираючи, що підійде, з купи шарфів, штор, суконь, театральних прикрас (мати моя була співачкою і завжди брала у наших «виставах» найактивнішу участь, віддаючи нам на поталу скарби старої шафи і скрині з горища). А батько для кожного — під костюм — імпровізував спеціальний танок. Це була «наша» музика.

...«Своя» музика в батька була інша: тривожна, схвильована... У ті роки по свіжих спогадах батько писав про революцію. Написана ним у 1932 р. Друга («Жовтнева») симфонія виконувалася в ті роки Житомирським симфонічним оркестром, оркестрами Києва, Одеси... Тільки тепер, почувши цей твір у концерті до батькового 90-річчя, я раптом усвідомила: «революційна» тут лише назва. Насправді ж це безкінечні пошуки виходу зі все но-

вих і нових буревіїв і глухих кутів, у які жовтневий переворот заганяв тонку, романтичну особистість. Згадалися обморожені батькові руки у рукавичках без пальців, що тримають диригентську паличку і навкруг багато чоловіків у верхній одежі з різними музичними інструментами: це репетиція Житомирського симфонічного оркестру у роки громадянської війни.

Буваючи змалечку на репетиціях і концертах оркестру, я скоро почала наспівувати теми з симфоній Бетховена і Чайковського, романси, які співала моя мама. Батько, побачивши, що в мене хороший слух (у 9 років я співала слідом за матір'ю майже всю партію Кармен), вирішив учити мене музиці. І от отут почалися труднощі! Розуміння мною музики перевершувало мої технічні можливості. Всидіти ж у сонячний день біля рояля було просто неможливо — музика завжди викликала у мене потребу рухатись. Тому будь-яку річ я грала як танцювальну. А батько був принциповим і вимогливим педагогом, і надзвичайно сердився, коли я не хотіла виконувати його вимог, скажімо, грати гамми, — я ж бо, звичайно, хотіла грати відразу Шопена (і правда — грала). Але я, здається, була єдиною ученицею, на яку батько «люто» сердився: моє «танцювальне» ставлення до музики драгувало його більше, ніж мій перекірливий характер! Скінчилося тим, що грати мене учили його учні.

...Йшли роки. Я вчилася у трудшкoлі, займалася балетом; батько і його музика були невіддільні від мого життя. Потрібно додати, що моя бабуся, мати батька, теж була чудовою піаністкою, ученицею В. Пухальського. Коли я займалася танцем удома, вона мені завжди акомпанувала, а потім стала грати й у балетній студії, яку батьки організували у Житомирі спеціально заради мене. Щоб уникнути сильного болю, який викликала вроджена патологія нирки, я повинна була якнайбільше рухатися, — і батьки спеціально запросили з Петрограда колишніх солістів «Маріїнки». Так що відсоток музики в моєму дитинстві був, мабуть, більший, ніж мови.

...По закінченні школи я поїхала вчитися у Київ: у Музично-театральний технікум, де щойно відкрилося перше в Україні хореографічне відділення. Я вперше побачила в театрі справжній балет, захопилася навчанням, музеями, театрами... І коли прийшла на канікули, — майже з жахом подумала: як тісно і задушливо повинно бути батькові у тихому провінційному, ніби вимерлому місті, яким став у 30-ті роки Житомир.

Пам'ятаю, як заявила за столом батькам, що, хоч дуже лю-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

блю наш великий житомирський дім і прекрасний сад, але більше сюди ніколи не приїду. Вже не знаю, що — ця моя категоричність, чи те, що батьки дуже нудьгували за мною — але відбулося неможливе: мої батьки зважились переїхати у Київ!

До речі, батько й народився у Києві, і завжди мріяв у ньому жити. Але не міг розстатися зі своєю матір'ю, а та була одружена з відомим житомирським лікарем В. М. Биковим — так і тяглося.

У 1932 році баба Ніна померла. І от у 1933 було знайдено «квартиру» у Києві — величезну кімнату заледве не п'яти метрів у висоту на вулиці Леніна, майже біля Оперного театру, у самому центрі міста.

З переїздом у Київ батько немов розцвів у колі давніх і нових друзів. П. О. Козицький, М. І. Вериківський, Б. М. Лятошинський, Л. М. Ревуцький, М. П. Бажан, М. Т. Рильський, П. Г. Тичина, І. А. Кочерга, В. С. Косенко, який жив останні місяці (як і колись — у Житомирі) майже поруч із нами, художник А. А. Шовкуненко — батько був щасливий своїм оточенням, роботою в консерваторії, моїми успіхами в театрі, де я почала працювати ще під час навчання.

У театрі тоді йшла постановка балету М. І. Вериківського «Пан Каньовський». Батько, що захопився мистецтвом балету з тих пір, як я почала танцювати, уважно придивлявся до роботи над спектаклем. Якось зайшла у нас розмова про те, як він розуміє завдання і можливості балетного жанру. Я пригадала як на другому курсі технікуму (я вчилася одночасно на балетному і драматичному відділеннях), режисер Борис Сушицький доручив мені зробити учбову експлікацію другої дії драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня». Батько глянув на мене з радісним подивом і раптом запитав: «Так що будемо писати — балет чи оперу?».

Виявляється, він давно придивлявся до цього чудесного твору.

Мати моя, як співачка, обстоювала оперний жанр. А йому було шкода «краяти» для оперного лібрето такі довершені вірші, а до того, як і Лесю, лякала споконвічна оперна статичність.

Треба сказати, що вихований, здавалося б, на російській класиці, батько прекрасно знав сучасну і стару українську літературу, особливо любив Шевченка, Лесю Українку, а з більш пізніх Олеся, Вороного, раннього Тичину, Рильського...

...За якийсь тиждень мені вдалося зробити вправне балетне лібрето. І почався період захоплюючої роботи: я танцювала перед батьком то Мавку, то Перелесника, то сніжинок — як я їх розуміла; потім він імпровізував начерки окремих сцен, і я

пробувала танцювати під них.

Несподівано виявилось, що в батька величезний запас народних мелодій, хоча не можна було б сказати, що він захоплювався збором фольклору. Мені згадалися тоді літні місяці в Празові під Житомиром, де ми наймали дачу. Батько домовився з дочками хазяїна і «вулиця» стала збиратися біля нашої хати. Батько пригощав дівчат цукерками, насіннячком, хлопців — табачком, виходив сам покурити з ними «на колодках». А молодь співала, і співала багато... Я на все життя запам'ятала з тих дитячих років свято «Івана Купала». З тих вечорів у Празові народилися і батькові «5 українських пісень для симфонічного оркестру», — одна з них запам'яталася мені своїм кумедним і дивним текстом: «На Івана Купала /Сучка в борщ упала, / Дівчата граблями,/ А хлопці зубами...»

...У 1936, почавши працювати над балетом, батько вирішив зняти дачу де-небудь у лісі. Власне місце таке він уже знав — сам рік тому знайшов дачу для свого друга по Петербурзькій консерваторії диригента В. О. Дранишнікова. Влітку 1936 на хуторі Борова біля станції Мотовилівка оселилися й ми. Зняли кімнату з ганком в Антона і Фрузини Перехрестів. Сім'я в них була до війни велика — багато братів і сестер; жили всі поруч — навколо старого, зовсім сивого батька — «білого Федора», збиралися у свята в нього в подвір'ї і співали. І як дивовижно співали. Особливо Антось, Євмен і їхня сестра Олена, Фрузина та її сестри — Дора і Минка (Марія — Р. А.). Фрузина знала безліч пісень та обрядів. Антось був майстер на всі руки, але жити не міг без лісу, — ладен був днювати і ночувати там, розповідав буквально про все надзвичайні легенди — ліс був для нього живий. Коли мій батько розповів йому, про що п'єса Лесі Українки, Антось сказав: «Ну так, чиста правда...» — немов усе це відбулося десь поруч, при його участі.

Євмен — зовсім ще юнак, синьоокий, замріяний, з легким голосом, що злітав, мов жайвір, поверх жіночих голосів — був ніби живим втіленням Лукаша. Як і Лукаш. Він не здатен був жити в реальному світі — загинув на руках Антона восени 1941р...

...Сім'я Перехрестів одразу стала для нас рідною, і в цьому оточенні балет «Лісова пісня» народжувався легко і природньо, як улюблена і довгождана дитина. Навіть відсутність інструмента не була перешкодою — цілі сцени з'являлися на ноготку папері відразу в тому майже вигляді, у якому йдуть зараз на сцені.

Мою пропозицію ввести в балет сцену весілля Килини і Лу-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

каша, якої немає в п'єсі, батько сприйняв без заперечень: величезний обсяг етнографічних вражень потребував втілення. Сцена ця викликала довгі суперечки критиків і постановників, але життя вже довело нашу з батьком правоту.

Старанно відбирав батько для балету мелодії з тих, що написала для п'єси сама Леся на Волині. Ввійшли в балет і мелодії, почуті батьком від Ганни Василівни Каськової, яка добре знала стародавні обряди й пісні — від неї з'явилася в сцені весілля церемонія «пригощення» — піднесення подарунків молодим (на мелодію пісні «Ой там за городом бички пасла»).

А як радів батько, коли виник вальс квітів, напрочуд світлий і в той же час сумний, побудований на цілотонній гамі...

«Лісову пісню» було закінчено в клавірі за одне літо 1936 року. Спілка письменників України на чолі з М. Бажаном, П. Тичиною, П. Панчем горячо привітала появу цього балету, так само як і друзі батька по Спільці композиторів: Л. Ревуцький, П. Козицький, Б. Лятошинський...

Балет одразу було прийнято до постановки, про що повідомляла преса, підкреслюючи, що він буде поставлений до ювілею Лесі Українки. Батько захоплено оркестрував балет. Але зненацька почалася боротьба навколо «Лісової пісні»...

...Почалося з того, що в Комітеті у справах мистецтв батькові сказали, що в нього «несолідний лібретист» (а лібретист у той час, і правда, ходив з косами). Потім почалися дивні збори в Київському оперному театрі, і люди, що вчора говорили «ЗА» стали говорити «ПРОТИ». Починався 1938-й рік.

Дійшло до порівнянь такого роду, що, мовляв, у народу гасло «зберемо 7–10 млн. пудів Сталінського хліба», а Мавка не хоче жати жито... На цій підставі самий твір Лесі Українки (а не тільки балет) було визнано небажаним!

З яким стоїчним спокоєм батько поведився на цих зборах, у театрі! На моє питання, чи буде він говорити, коротко знизав плечима — «навіщо? Це треба вирішувати не тут!»

Але я раптом зважилася говорити. Проїшло стільки років, а в моїй пам'яті усе, що відбувалося тоді постає чітко, як кінофільм. Я підійшла до оркестрової ями, і сказала в наповнений людьми зал (були загальні збори колективу): «Спілка письменників України вважає «Лісову пісню» класикою української і світової літератури, а тут мені говорять, що це контрреволюційний твір. Хто мені скаже нарешті, на який твір я написала лібрето?» І незнайомий чоловік, що сидів у першому ряду, го-

лосно і чітко вимовив: «ЦК Партії Вам скаже!».

Перебираючи тепер документи батька, я часто затримую в руках листочок, на якому стоїть штамп ЦК КП України: «Шановний товариш Скорульський М. А.! Ваш балет «Лісова пісня» буде поставлений Київським оперним театром у сезоні 1940–1941 р.».

Щоправда, до появи цього листочка батько написав листа особисто Сталіну...

...Почалась підготовка до постановки, але 1941 р. клавір «Лісової пісні» поїхав із нами до Алма-Ати. Не було часу брати з собою речі — не взяти майже теплого одягу, взуття. Батько поїхав у демісезонному пальто і світлому літньому костюмі. Але клавір балету лежав у батьківському портфелі. Партитуру Фрузіна, котра приїхала забрати до себе у Мотовилівку мою бабуню — мамину матір, закинула на височезну кахляну грубу в кутку нашої кімнати...

...І поїзд поволі рушив на схід, через охоплену війною країну у казкове місто-сад, що гостинно зустріло нас у важкий воєнний час.

На невеличкому тоді просторі столиці Казахстану були зібрані люди, що були в ті роки основою культури всієї багатонаціональної держави. Від природи емоційні, талановиті люди Казахстану цінували тих, хто приїхав, і як могли повніше використовували їхні знання. За роки війни культурний розвиток Казахстану зробив багато кроків уперед.

...І для мене ці 1000 днів евакуації були блискучою мистецькою школою. Довелося танцювати Зарему з Г. Улановою — Марією, сробувати свої сили як постановнику в ролі асистента балетмейстера Г. Березової, пощастило неоднораз сидіти поруч з членами постановочної групи і самим С. М. Ейзенштейном на з'йомках «Олександра Невського» та «Івана Грозного»...

Батьки працювали у Музучилищі (консерваторії в Алма-Аті ще не було) і в студії при Опері. Батька захопила нова музична і поетична стихія, у яку він занурився, зіткнувшись із багатомітовою народною культурою казахів, зокрема творчу діяльність просвітителя казахського народу Абая Кунанбаєва, Шара Жандарбекова, Куляш Байсеїтова, Жандарбеков, Айманова — ці видатні казахські виконавці надзвичайно подобались йому. Любив батько і казахську молодь, яка вчилася в нього. Улюбленим учнем став молодий педагог математики Бахитжан Байкадамов, нині композитор.

Сім'я Байкадамових — матір Урзіпа (баба Дуся, як ми її

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

називали за величезну теплоту і сердечність), Бахитжан, що став мені братом, його сестри Данаш, Айслу і Кунимжан у такий важкий для всього народу час, далеко від Києва, прийняли нас у свою сім'ю, розділили з нами дім і хліб. Цим людям наша родина зобов'язана довіку.

...Близьке знайомство з культурою казахського народу не дозволило батьку залишитись простим спостерігачем. «Степова поема», присвячена Амангельди Іманову, «Квінтет на теми Абая», романси на тексти Абая, монолог «Ленінградці, діти мої» на текст Джамбула, хоріві обробки казахських пісень — роки евакуації виявилися у творчості батька роками надзвичайно важливими і плідними.

...Батько, проте, так тяжко переживав окупацію рідного міста, що почувши радіоповідомлення про звільнення Києва, втратив свідомість...

...Ще не закінчилася війна, як ми — вже в лютому 1944 року — повернулися нарешті в Київ по виклику СНК УРСР. Батько був призначений завідуючим музично-вокальним відділом Комітету в справах мистецтв при РНК УРСР, повернувся до викладацької роботи в консерваторії.

Величезною радістю для нього став початок роботи над постановкою «Лісової пісні», прем'єра якої відбулася нарешті в березні 1946 року. Багато ще було недосконалого в постановці й в оформленні спектаклю, колектив ще не набрав належного творчого рівня після війни, але завдяки закоханості виконавців у цей балет, прем'єра пройшла блискуче!

З перших же спектаклів стало ясно, що балету судилося довге, прекрасне життя. Про це говорила тиша, в якій глядачі слухали музику, про це писала преса.

Батько був щасливий, але наодинці зі мною іноді сумно хитав головою: «Налю! Це не зовсім те... Такі великі купюри — просто по живому... І без весілля — це все чергові «сильфіди» та «русалки» ...А костюми? Як вони танцюють у тих парасольках? (у «квітів» на головах були величезні пелюстки, які досить смішно гоїдалися, відволікаючи глядачів від хореографічного малюнку сцени)... Це все мусить бути легким, як наспів сопілки, — а от люди, окрім Лукаша, повинні носити побутові костюми... Ти мусиш сама поставити «Лісову»! Дожити б до справжньої постановки...».

...Натхненний успіхом і твердо вірячи в те, що натхнення саме не приходить, що це результат завзятої і копіткої праці, батько завжди працював регулярно, не дивлячись на настрої і

стан здоров'я. А на здоров'я усе частіше доводилося звертати увагу. Проте, батько взявся за твір у новому для себе жанрі, який він завжди вважав самим складним і відповідальним. Стара дружба — ще з дореволюційних літ — пов'язувала його з одним із найзначніших українських драматургів — Іваном Антоновичем Кочергою. Іван Антонович написав для батька лібрето опери по своїй п'єсі «Пісня про Свічку» і навіть запропонував нову назву — «Свіччине Весілля», мовляв, «Пісню» Скорульський вже написав...». Велика опера на 5 дій, присвячена «Захисникам Києва у всі часи», була скінчена в один рік. На жаль, вона досі ще чекає свого втілення.

У короткий період життя з 1945 по 1950 рік батько встиг зробити дуже багато. Та остання сторінка творчості так і залишилася не дописаною. Після «Свіччиного весілля» ми з батьком вирішили написати балет по казці Андерсена «Сніжна королева», іноді мені здається, що в подальших подіях це рішення зіграло фатальну роль. Справа в тому, що батько й Іван Антонович мріяли про нову оперу «Пророк» — про Т. Г. Шевченка. Але я наполягла на балеті — наближався ювілей Андерсена, було замовлення...

Вважаючи вдалим лібрето, бачачи можливості для настільки ж глибоких філософських узагальнень, що й у «Лісовій пісні», батько погодився писати «Сніжну», а Іван Антонович писав поки драматичну поему «Пророк».

Узявшись за новий балет із величезною наснагою і не без бажання закінчити його чим скоріше, батько, разом з тим ніяк не міг зрушитися з першої сцени. На час залишив її, написав симфонічну поему «Микита Кожум'яка». Для онуки, як сам говорив, — а проте — це музичний портрет міста, в яке батько був залюблений до останнього дня: одна з частин поеми так і зветься — «Київ Златоглавий»...

...Потім «Сніжна» пішла швидше. З'явилися чудесні теми Кая і Герди, Кай прив'язав свої санчата до саней королеви...

...і отут трапилося те, до чого батько віднісся з великою мужністю. Почуваючи постійну, все зростаючу спрагу, він давно говорив: «добре, якщо це тільки діабет...»

Події закружляли з жахливою швидкістю. «Мабуть це підстроїла мені «Сніжна королева», — сказав батько, почувши вкрадливий діагноз лікарів, і сам наполіг на поїзді в Москву: тільки так можна було ще сподіватися на порятунок...

— «А є ж десь на світі засіб, спроможний врятувати нас із

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

вами», — говорив своєму лікарю в Москві (той теж був хворий, і знав про це).

Хвилювало батька в останні тижні життя більше усього те, що немає машини, спроможної записувати думки. Музика звучала в його думках, але записувати вже не ставало сили.

...Мені не довелося бути біля батька в його останні хвилини. Він помер на руках нашого великого друга Олени Валеріанівни Добровольської-Лазаревої. Вона писала мені в день смерті батька, що останніми його словами, відповіддю на питання лікаря: — «Про що Ви зараз думаєте», було: «Про майбутнє» ...Людина мистецтва, він був закоханий у техніку, в асторномію; з дитинства пам'ятаю його слова про те, що людина не може бути самотньою у Всесвіті, бо інакше разом не поривався б тоді за межі Землі.

...Коли я буваю в Мотовилівці, мені завжди здається, що це зустріч із батьком, із його ласкавою посмішкою, м'яким гумором, тихою замисленою мелодією, що він постійно насвистував у лісі (співати він не міг — не вмів цілком, як ні дивно...).

...Щодалі більше непокоїли мене спогади про його мрію побачити «справжню» «Лісову пісню». І це таки сталося у травні 1958 року, знову на сцені Київського театру опери та балету. Феєрична сценографія А. Волненка, закохане прочитання партитури диригентом Б. Чистяковим і глибока проникливість, повага до авторського задуму та великий талант хореографа В. Вронського створили диво, яке стало перлиною українського балетного театру. У цій постановці «Лісову пісню» бачили на багатьох сценах світу — від Москви і Риги — до Західної Європи, від Каїру до Японії. Я також брала участь у цій постановці як балетмейстер — асистент, потім сама ставила «Лісову пісню» у Харкові, Донецьку. Балет обійшов практично всі сцени України. У нашому театрі «Лісова пісня» майже два десятиліття йде з аншлагами. Нові талановиті виконавці вводяться на головні партії. Та щоразу, коли після вечірнього спектаклю трапляється виходити з театру взимку, у снігопад, мені здається, що от-от промайнуть десь поруч сани Сніжної королеви, з яких сумно посміхнеться і махне рукою мій незабутній батько.

1977 р.

*(За рукописом із родинного архіву Скорульських.
Публікація Р. Андрієнко)*

**«УКРАЇНСЬКИЙ МУЗИЧНИЙ АРХІВ»
ЯК БІОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО**

Відтворення історії й культури України у дослідженнях останнього десятиріччя є, по-суті, ще однією спробою її відновлення — повернення реалій минулого, без усвідомлення і розуміння яких не можна сягнути у майбутньому рівня цивілізованої країни.

Сучасна доба державної незалежності відкрила українцям можливість говорити рідною мовою, інформаційний простір для вивчення своєї історії, визнання української художньої, наукової, освітньої еліти на своїй землі й за кордоном. Саме художньо-мистецька творчість дає найширший простір для цього. Вона виявляє найхарактерніші національні риси того чи іншого народу і є ніби-то гарантом його етнічної специфіки й неповторності серед інших народів. Тому значної ваги останнього часу набувають видання з історії мистецтва, біографістики діячів музичного мистецтва, на долі яких безумовно позначилась специфіка їхньої діяльності, що передумовила їх творчий шлях.

Біографія людини як і біографія народу залежить від того, яким змістом вона наповнюється. За цей зміст відповідальні також і ми, науковці, і перед сучасниками, і перед майбутніми поколіннями у своєму прагненні відтворити справжню історію України, відкрити нашим співвітчизникам ту достовірну її «сторінку», яка майже до сьогодні залишалась архівною спадщиною, хоч і заслуговувала на світове визнання.

Покажемо у цьому напрямі є розпочате в Україні періодичне видання — *«Український музичний архів. Документи і матеріали з історії української музичної культури»* [1, 2]. Це третя у ХХ ст. спроба започаткувати такого типу збірник, першоджерелом якого є архівні матеріали: першою стала *«Українська музикальна спадщина»* [3], другою, майже через півстоліття, — *«Українська музична спадщина»* [4].

Переважну більшість статей «Українського музичного архіву» присвячено дослідженню історії українського музичного мистецтва крізь призму біографістики. Матеріалом досліджень стали неопрацьовані досі оригінальні архівні матеріали й документи, які зберігаються в міських бібліотеках, галузевих музеях, державних, приватних архівах і мають широку географію, виходячи поза межі України. У переліку таких установ *Bibliothèque Nationale*,

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Fonds du Conservatoire (Франція, Париж), рукописний відділ бібліотеки «Матице Српске» (Югославія, м. Нові Сад), Biblioteca nazionale Braidense Museo teatrale alla Scala (Італія, Мілан), Archivio del Comuna di Bologna, Центральний Державний історичний архів, Російська національна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна (Росія, Санкт-Петербург), Центральний державний історичний архів України (Київ), бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія», Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, рукописні фонди Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, фонди Меморіального музею Миколи Лисенка у Києві тощо.

Навіть статті, написані під кутом музикознавчо-теоретичних досліджень, в яких на стильовому рівні доводиться авторство того чи іншого твору (яке раніше або не було відомим, або приписувалося іншому композитору), набувають епохального значення і з точки зору біографістики, особливо для визначення професійного рівня митця, його місця й ролі в історії української і світової музичної культури. Знаменним є той факт, що «Український музичний архів» відкриває стаття *М. Степенка «Соната для скрипки і чембало Максима Березовського»* [1, С. 6–8], що містить евристичну інформацію з творчої біографії геніального українського композитора XVIII ст. Так, завдяки надісланним з архівів Франції документам, стало відомо, що перу М. Березовського належить *перший* в історії української музики інструментальний твір великої форми — Соната для скрипки та чембало (його перше виконання у XX ст. відбулося в травні 1981 року). Завдяки цій знахідці перед історичним музикознавством постало завдання перевірки висунутих раніше гіпотез щодо творчого доробку цього композитора і його внеску в історію вітчизняної музики.

У статті *В. Іванова «Родовід Д. С. Бортнянського»* [1, С. 29–33] вперше опубліковано біографічно-генеалогічні дані про рід Бортнянських по батьківській лінії. Так прадід композитора — Дмитро, дід Василь, батько Степан та батькові брати походили з Галичини, де у Бічському старостві Краківського воєводства знаходилось село Бортне, відоме як добре розвинений центр бджільництва. На думку дослідника, найстаріший з представників цього роду займався виготовленням бортів для бджіл, звідки й пішло прізвище Бортнянський, до якого пізніше було додано характерного суфікса «ський» (ця «аристократизація» пов'язана з підвищенням

соціального статусу родини). Вперше також за матеріалами архівних даних друкуються тексти «Донесення» та «Указного ордера» К. Розумовського — справи про записання Степана Васильовича Бортнянського у козаки Глухівської сотні.

Важливі архівні розвідки щодо української музичної спадщини зроблено відомим російським музикознавцем і дослідником вітчизняної музичної культури XVIII ст. — *М. Рицаревою*. Її стаття «*Яків Андрійович Тимченко. Матеріали до біографії*» [1, С. 68–73] містить крім фактологічних також гіпотетичні дані про родовід Тимченків з Полтавщини, є початковим етапом досліджень життя та діяльності визнаного співака і патріарха Петербурзької Придворної співацької капели (якій прослужив у ній майже 60 років), а водночас зверненням до українських музикознавців та істріографів продовжити біографічні розвідки про цей відомий в Україні рід.

Ряд інших статей присвячено незаслужено забутих діячам періоду зародження та становлення українського професійного музичного виконавства початку XIX ст.: Григорію Трохимовичу Данилевському — видатному музичному діячеві, одному з перших вітчизняних скрипалів-віртуозів та квартетистів (*В. Лапсюк. Г. Т. Данилевський: Біографічний нарис*; [1, С. 74–77]); Гаврилі Андрійовичу Рачинському — славетному скрипалю і композитору, у творчості якого відбилися характерні риси українського народного виконавства і чий український період діяльності залишився й досі не вивченим (*В. Лапсюк. Гаврило Андрійович Рачинський: Біографічний нарис*; [2, С. 122–129]); Миколі Кузьмичу Іванову — українському тенору, чие ім'я занесено у скарбницю десяти найвизначніших європейських співаків «золотої» доби бельканто, який приятелював з Дж. Россіні, Д. Верді, Г. Доніцетті (*М. Варварцев, Є. Мительман. «Іванов, якого я люблю мов сина...»*; [1, С. 78–104]); Ігнацію Платеру Козловському — талановитому композитору і педагогу з Поділля, вихователя плеяди відомих українських, російських та польських піаністів і одному з фундаторів української піаністичної школи (*К. Шамаєва. Музикант-просвітитель з Поділля*; [1, С. 134–141]).

У незвичайному ракурсі як музиканта-виконавця, музичного діяча та мецената розкрито особистість графа Андрія Кириловича Розумовського, третього з шести синів гетьмана (*Л. Івченко «Музика в житті Андрія Розумовського»*; [2, С. 102–121]). Саме йому Бетховен присвятив свої «російські» квартети, які ввійшли у світову культуру як «квартети Розумовського», завдяки йому українсь-

ДЖЕРЕЛА БІОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

кі народні мелодії «завучали» в Європі, саме він був неодмінною частиною музичного життя Відня кін. XVIII–поч. XIX ст. як скрипаль і принциповий та уважний слухач. А. Розумовський організував перший в Європі квартет з постійним складом виконавців, що став кращим ансамблем свого часу, репертуар якого складала всі тільки-но написані твори Бетховена, виконували так, «як того хотів сам автор». За безпосередньої участі цього «музиканта-дилетанта» в Україні закладався підмурівок професійного музичного виконавства й освіти, створення оркестрів і ансамблевих колективів, музичного театру.

На сторінках УМА у статті *Р. Скорульської «Лисенки давні і сьогочасні: Історико-літературне дослідження з коментарями та додатками»* [2, С. 130–191] вперше подано найбільш повний родовід Лисенків на основі матеріалів, документів, листів сучасників та спогадів, що зберігаються в Меморіальному музеї Миколи Лисенка в Києві та розвідок В. Модзалевського та Г. Милорадовича. Так, в результаті опрацювання джерел, вдалося ідентифікувати ще декількох членів цієї родини, зробити наукову реконструкцію родинного герба Лисенків (художник Б. Литвин), а генеологічне древо визначити 11 документованими поколіннями за чоловічою лінією та близько 200 персоналіями.

Українська епістолярна спадщина репрезентована у запропонованому збірнику двома статтями: *Л. Пархоменко «Листи Олександра Кошиця до Олександра Олеся»* [2, С. 192–199] — вони вносять істотні штрихи до розуміння стосунків між двома митцями й відкривають нові факти біографії О. Кошиця періоду перебування в Європі та Америці наприкінці 20-х та у 30-і рр.; *І. Вериківська «З епістолярії Михайла Вериківського: Листи до Пилипа Козицького 1925–1928 років»* [2, С. 200–266] — це листування окреслює постать Вериківського як громадянина, людину високої моралі, митця, який, перебуваючи на посаді заступника голови Центрального правління Музичного товариства ім. М. Леонтовича, віддав усю свою творчу енергію формуванню нової генерації української мистецької інтелігенції.

Попереду у вітчизняних дослідників ще багато цікавих невідкритих сторінок життя й творчості українських митців, повернення нащадкам ще й досі невідомих імен представників музичного мистецтва, а також творчого переосмислення усталених стереотипів щодо визнаних постатей, діяльність яких протягом багатьох років розкривалась за тенденційною думкою радянської доби, інерцією

УКРАЇНЬКА БІОГРАФІСТИКА. ВИПУСК 3

стереотипних підходів вітчизняного музикознавства в оцінці мистецького рівня ряду діячів української культури.

1. Український музичний архів / Упор. і заг. ред. М. Степаненка. — Київ, 1995. — Вип. 1. — 219 с., іл.

2. Український музичний архів / Упор. і заг. ред. М. Степаненка. — Київ, 1999. — Вип. 2. — 266 с., іл.

3. Українська музикальна спадщина. — К.: Мистецтво, 1940. — Вип. I.

4. Українська музична спадщина. — К.: Мистецтво, 1989. — Вип. I.

VI. З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

С. Г. Водотика

ПЕРСОНАЛІНІЙНИЙ ВИМІР УКРАЇНСЬКОЇ ІСТРІОГРАФІЇ 1920-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У наш час традиційні підходи до вивчення вітчизняної історичної науки значною мірою вичерпано, що вимагає розгортання досліджень історії науки як певного соціального феномену в широкому соціально-політичному контексті. Одним з першочергових нових підходів є аналіз історії наукового поступу у персоналізній вимірі. Адже в кінцевому підсумку саме у творчості конкретних вчених втілюється реальний розвиток наукового знання, а їх життя, науково-дослідна, науково-організаційна, науково-педагогічна та громадська діяльність відображають роль науки в житті суспільства.

Плідним є застосування його до вивчення розвитку історичної науки у 1920-х рр., які традиційно вважаються «золотим віком» української історіографії. Досвід небувалого прирощення історичного знання зусиллями науковців різних поколінь, напрямів і наукових шкіл та неабиякий вплив національної історичної науки на соціокультурні процеси відзначалися ще в радянські часи. Перші спроби персоналізійного дослідження української історичної науки були зроблені ще у 1920-ті рр. Так, Д. Дорошенко в праці «Огляд української історіографії» [1] проаналізував творчий доробок праць старшої та середньої генерації вчених з точки зору обстоювання державницьких концепцій. Проте звернення його лише до суто внутрішньонаукових (гносеологічних посути) наукознавчих концепцій звело біографістику до розвитку думок, ідей, концепцій. Аналіз взаємодії у системі «суспільство — наука» і відповідно соціокультурні координати розгляду дозволив М. Грушевському і М. Василенку значно розширити проблематику, поставити питання про роль вченого у функціонуванні науки як соціального інституту [2].

Так, М. Грушевський ближче за інших сучасників підійшов до системної оцінки ролі окремих вчених в поступі науки і культури, довів необхідність органічного поєднання кадрового потенціалу різних генерацій дослідників для повноцінного соціокультурного функціонування науки. Він чітко окреслив важливість

суб'єктивного фактору в прогресі науки, механізми перетворення зовнішніх впливів у творчості окремих учених, хоча в радянській дійсності ці впливи не завжди позитивно відображались на якості досліджень. Із соціальних функцій історичного знання академік виділяв його роль у перетворенні України і українського народу на суб'єкт історії, відзначав його чільне місце у формуванні національної державності та виділив у цьому роль окремих вчених [3].

Відомий український історик і громадсько-політичний діяч О. Гермайзе визначив роль послідовників М. Грушевського в обстоюванні концепцій «окремішності історичного процесу українського народу», яку вважав вершиною національної історіографії та основою її подальшого розвитку. Вчений привітав зусилля М. Слабченка, В. Романовського і Л. Окиншевича щодо творення соціально-економічного наукового напрямку, що дозволяє підвести економічне підґрунтя під історію української державності [4].

Досвідчена і дипломатична людина академік Д. Багалій унікав політичних оцінок впливу радянського режиму на поступ науки, проте зумів змістовно проаналізувати роль більшості видатних істориків 1920-х років у розвитку історичного знання та української культури, приділивши значну увагу науково-педагогічним та науково-організаційним зусиллям наукових лідерів зі створення центрів і осередків науки та культури. Вчений відзначив роль М. Яворського, М. Слабченка та О. Гермайзе у створенні «марксистського» (хоча доречніше вести мову про соціально-економічний) напрямку та виділяв фундаторів трьох провідних наукових центрів — київського (М. Грушевського), харківського (себе і М. Яворського) й одеського (М. Слабченка) [5].

Українські історики-марксистки (М. Яворський, М. Рубач) досить слушно вважали adeptів соціально-економічного напрямку (М. Петровського, О. Оглобліна, В. Романовського) не марксистами, а лише тимчасовими «попутчиками» [6]. Дійсно, ці українські вчені використовували (поряд з іншими) соціологічні ідеї К. Маркса, але не погоджувались з його політичною доктриною і тим більше з політикою більшовиків щодо України.

Сучасники започаткували традицію виділення в історіографії 1920-х років наукових шкіл М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського і М. Слабченка, вбачаючи їх наслідком наукової (організаційної, педагогічної, дослідницької) діяльності лідера. Окреслили вони й певну суму ознак наукової школи — дослідницький осередок, учні, друкований орган. Проте питання оцінки ро-

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

лі шкві в історіографічному процесі на той час не ставилось [7].

Отже, вже у 1920-і роки в межах персоналіїного вивчення поступу національної історіографії було накопичено чималий фактографічний та оціночний матеріал. Зроблено спроби поцінувати роль окремих учених у розвитку науки і культури. Водночас дійсно наукові, передові соціокультурні, підходи в оцінках не стали домінуючими, поскільки на перший план виступали політичні та групові пріоритети. На жаль, ця сумна традиція залишається неподоланою досьогодні. Природньо, що політизація оцінок ролі вчених стала домінуючою в радянські часи. Особливо діставалось противникам більшовизму та репресованим, погляди та діяльність яких кваліфікувались як політично ворожі, антинародні та антинаукові.

Але ми далекі від однозначних оцінок біографістики радянських часів. У роки ідеологічного диктату накопичувався фактаж, створювалися ґрунтовні праці, робилися цікаві висновки, подавалися виважені оцінки. У післясталінський час з'явилися перші біографістичні нариси про деяких репресованих науковців (О. Барановича, А. Ковалівського, М. Ткаченка, П. Федоренка), почався процес повернення науці та культурі спадщини Д. Багалія [8]. Проте спроби переглянути політичні штампи щодо окремих дослідників без зміни концептуальних засад історії національної науки та культури в цілому виявились марними. Адже в умовах панування сумнозвісних класовості і партійності важко було доводити спадковість між радянською наукою та діяльністю вчених 1920-х років.

Так, смілива спроба Ф. Шевченка об'єктивно з'ясувати причини та наслідки повернення в УСРР «найвидатнішого буржуазного історика України» М. Грушевського викликала «оргвисновки» [9]. До часів перебудови по суті були чинними одіозні партійні рішення та сталінські штампи, наукові праці 1920-х років зберігались у спецсховах, більшість дослідників залишалась «ворогами народу». В працях згадувалась ідеологічно безпечна обійма дослідників з відповідними застереженнями про їх «помилки в оволодінні марксизмом-ленінізмом». Щодо тих дослідників, які пережили репресії, склалася дивна, як на здоровий глузд, ситуація. Вони нібито були і водночас не існували для радянської науки. Наприклад, В. Романовський працював з 1947 р. у Ставрополі, продовжував розпочаті у 1920-ті роки дослідження, в Україні зрідка публікувались праці вченого та замітки про нього [10]. Але в Україну він не повернувся. У другому виданні УРЕ про нього

«забули», та при нагоді не забували закидати йому «помилки».

Відомо, що українські вчені за радянської доби змушені були писати оглядаючись на Москву, звідки надходили неоднозначні імпульси. Так, звідти лунали заклики системно вивчати історію науки, там високо оцінювали репресованого академіка М. Слабченка [11, С. 93–94] чи визнавали вищість методу Д. Багалія порівняно з «радянськими» наступниками [12, С. 8]. Проте більшість російських метрів неадекватно реагувала на спроби реабілітації прихильників самостійності історії України. Скажімо, Л. Черепнін на початку 1960-х вважав Д. Багалія українським буржуазним націоналістом [13, С. 273].

Кригу почали ламати науковці діаспори. Розрив між дослідниками в УСРР і в діаспорі намітився ще у 1920-ті роки. Безумовно, нестача літератури, опублікованих і архівних джерел негативно позначилась на дослідженнях учених діаспори, але ці обставини стимулювали ретельне вивчення ними праць учених 1920-х років, пошук джерел в західних бібліотеках та архівосховищах, збирання мемуарів. Наголосимо, що вони мали дві принципові переваги порівняно з радянськими істориками — свободу і зв'язки зі світовою наукою.

Так, «Енциклопедія українознавства» яка відкрила реальну історію науки 1920-х років, була майже 40 років основним джерелом інформації з проблеми і не втратила наукового значення до наших днів. Йдеться про ретельно зібраний та узагальнений величезний масив фактів — біографії вчених, відомості про склад наукових установ, наукових центрів, шкіл і напрямів. Численні статті про життя і діяльність істориків продовжили традиції персоналісного вивчення української історіографії [14]. Наприклад, Л. Винару належить перша монографічна розвідка про репресованого М. Слабченка [15]. Автор опрацював наявні на Заході документальні матеріали і праці академіка, зібрав свідчення сучасників, подав бібліографію творів вченого, намітив шляхи подальшого вивчення спадщини видатного одесита, які з кінця 1980-х років торували вітчизняні дослідники [16, С. 9–15].

В цілому точні та об'єктивні оцінки досліджуваної проблеми належать О. Точлину. Він здійснив аналіз особливостей історіографічного процесу 1920-х років, виділив наукові течії, які, за його визначенням, «набули характеру шкіл»: М. Грушевського, Д. Багалія, М. Яворського, М. Василенка, хоча приналежність двох останніх до історичної науки та недооцінка осередку М. Слабченка

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

викликають заперечення [17].

Грушевськознавство діаспори представлено двома течіями [18, С. 76]. Перша основну увагу надає аналізу теоретико-методологічних аспектів. Так, О. Пріцак в історіософії М. Грушевського виділяє етлетизизм, поступ в бік політико-державницьких сюжетів, еволюцію в ритмі і контексті європейської традиції, імплементацію історії України у європейську і світову [19, С. 5–44].

Лідером традиційно-історичної течії є Л. Винар. Він детально характеризує науково-організаційну діяльність М. Грушевського, звертає увагу на використання ним історико-соціологічних і міждисциплінарних підходів, підкреслює унікальність комплексу комісій порайонного дослідження. Варто погодитись із думкою вченого щодо відносності наукових шкіл 1920-х років, що вносить суттєві корективи в біографії багатьох вчених [20, С. 74]. Історіографічні школи є доволі штучні та повністю не віддзеркалюють головних історіографічних концепцій українських істориків 1920-х років» [20, С. 74].

В літературі вже висловлювалися критичні зауваження щодо праць Л. Винара [21]. В світлі досліджуваної проблеми звернемо увагу на елементи ідеалізації М. Грушевського, недооцінку комплексності при аналізі функціонування системи історичного знання, неважливі фактичні недоречності — невиправдане розширення складу школи і хронологічних меж її існування, неточності в динаміці створення мережі науково-дослідних кафедр [21, С. 3–4, 57–73; 137]. Зазначимо еволюцію поглядів Л. Винара після 1991 р. Так, вчений визнає переміщення центру дослідження спадщини М. Грушевського в Україну, уточнює зміст основних напрямів діяльності академіка, враховує наявність у 1920-х роках системи наукових закладів, закликає до об'єктивних, без «ідеологічно-догматичних інтерпретацій», досліджень [22, С. 65–66].

Отже, дослідники діаспори зробили гідний внесок у справу повернення із забуття спадщини історичної науки УСРР 1920-х років, у вивчення біографій значної кількості забутих чи замовчуваних в Радянській Україні імен славетних вчених. Проте біографістичним студіям наших колег в умовах «холодної війни», на жаль, були притаманні й недоліки.

Так, О. Пріцак помітив у багатьох студіях висування патріотизму на роль домінуючого оціночного критерію наукової діяльності, що відсувало об'єктивність і науковість на другий план [23, С. 14]. Ю. Шевельов підкреслив недоречність у біографістичних дослідженнях ототожнення біографії, політичних переконань, творчості

і місця вченого в історії науки, канонізації репресованих українознавців, списування помилок за патріотичні наміри і оцінки «навіпаки» порівняно з радянськими [24, С. 61–62]. Працям істориків діаспори притаманні, на думку В. Смолія, «...обмеженість джерельної бази і законсервованість (десь наприкінці ХІХ ст.) інструментарію досліджень, методологічних та теоретичних підходів їхніх основних праць» [25, С. 7].

Соціально-політичні умови еволюції науки 1920-х років оцінювались вченими діаспори однозначно негативно, що не дозволило їм об'єктивно проаналізувати певні конструктивні елементи наукової політики української радянської державності. Відповідно функціонування системи «наука — суспільство» не вивчалось, соціокультурні підходи зводились до стосунків з патріотичною інтелігенцією і тому роль науковців в громадсько-політичному та культурному житті недооцінювалась. Природно, що це аж ніяк не заперечує поважності внеску науковців діаспори у розробку біографістичного виміру сторін історичної науки. Тим більше, що після 1991 р. доробок діаспори став надбанням вітчизняної науки і подальше вивчення проблеми здійснюється спільними зусиллями всіх українських вчених.

В Україні темрява над історичною наукою 1920-х років почала зникати у роки перебудови, коли стали заповнюватися численні «білі плями», розгорнулася критика більшовицьких ідеологем, штампів і міфів, розпочалося повернення імен та спадщини М. Грушевського і репресованих науковців, відкрилися спецховища архівів і бібліотек. Відбувся справжній публікаторський бум, методологічною основою якого став неопозитивізм, який в тих умовах був природним і навіть виправданим. Потенціал цього етапу в цілому був вичерпаний на середину 1990-х років.

Так, спочатку робились спроби «очистити» радянську історіографію від сталінських нашарувань. Скажімо, у монографії В. Кравченка «Д. І. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность» обережно, але для 1990 р. прозоро, доведено, що головним сенсом діяльності академіка було ствердження права українського народу на власну історію [27]. Водночас цей висновок через тиск старого ніби повисає у повітрі. Залишилися без відповіді питання про еволюцію поглядів вченого за радянський час, його діяльність по створенню наукових шкіл і напрямку, місце і роль в науковому житті 1920-х років.

Шлях до об'єктивності пролягав через подолання старих і нових міфів. Наприклад, повернення Д. Яворницького з ритуальни-

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

ми радянськими приписами про несприйняття марксизму та ідеалізацію минулого почалося з 1960-х років, а з кінця 1980-х з'явилися міфи патріотичні. Тому М. Ковальський доречно нагадав, що козацький літописець не потребує апологетики і модернізації [28, С. 153].

Час для об'єктивного з'ясування ролі й місця Д. Яворницького в історіографічному процесі прийшов у середині 1990-х рр. Так, було доведено, що академік через певну ізолюваність від наукових центрів, нестачу талановитих учнів і колег та застарілу методологію не створив наукової школи [29, С. 31–32]. В цьому сенсі цілком доречно В. Ульяновський переглянув погляди діаспори щодо ореолу Н. Полонської-Василенко як української дослідниці і довів, що вона у 1920-ті роки ще працювала у річищі загальноросійської традиції [30, С. V–LVII].

У перебігу запеклих дискусій за три-чотири роки було пройдено шлях від публіцистичних питань «Хто такий Михайло Грушевський» до наукових оцінок його спадщини. Так, вже у 1991 р. В. Смолій і П. Сохань системно охарактеризували роль академіка в історії науки і культури [31, С. VIII–XXXIX], Я. Дашкевич об'єктивно висвітлив його роль у формуванні концептуальних засад національної історіографії [32, С. 137–140], П. Тронько у збірнику «Репресоване краєзнавство» зробив огляд науково-організаційної діяльності М. Грушевського у 1924–30 рр. [33, С. 6–16]. Названий збірник біографічних нарисів (їх авторами є Ю. Данилюк, С. Кот, О. Нестуля, В. Ричка, О. Рубльов, Є. Скляренко, Ф. Турченко) подає біографічну канву розвитку української історіографії 1920-х років.

Підсумковими в царині грушевськознавства стали дві ґрунтовні монографії. В першій Р. Пиріг докладно вивчив ставлення влади до М. Грушевського та історичної науки, вперше на новій джерельній базі проаналізував соціально-політичні чинники діяльності керованих академіком установ в УСРР [22]. З'ясуванню суто внутрішньонаукових закономірностей формування і діяльності академічних установ М. Грушевського присвячено монографію П. Соханя, В. Ульяновського і С. Кіржаєва [34]. В цілому колективними зусиллями вітчизняних дослідників критично узагальнено доробок попередників, залучено до наукового обігу широке коло нових джерел, уточнено значний обсяг фактичних відомостей і зроблено спробу подати системне уявлення про роль М. Грушевського та очолюваних ним формальних і неформальних структур в поступі історичної нау-

ки УСРР 1920-х років.

Вивчення життя і творчості «червоного академіка» М. Яворського викликало жвавий інтерес дослідників і проходило за типом для сучасної української біографістики схемою — оглядові праці після політичної реабілітації, вивчення окремих аспектів і поява на середину 1990-х років монографічних узагальнюючих студій. Так, Г. Касьянов першим об'єктивно оцінив діяльність академіка і прослідкував політичний зміст боротьби з «яворщиною» [35]. О. Рубльов на базі нових джерел охарактеризував політичну зумовленість трагічної долі вченого [36, С. 293–304]. У монографічному дослідженні А. Санцевича проаналізовано наукову діяльність М. Яворського у контексті боротьби наукових шкіл і напрямів 1920-х років, вивчено роль ученого у формуванні «марксистського» напрямку і власної наукової школи, підкреслено творчий характер тодішнього українського марксизму і доведено його приналежність до української історіографії [37].

Отже, протягом 1988–95 рр. відбувався інтенсивний процес повернення науці спадщини видатних вчених 1920-х років, було введено до обігу значний масив нових джерел, заповнено численні лакуни. Ці екстенсивні процеси проходили на позитивістській основі й відзначалися зайвою політизацією. З середини 1990-х років почався новий етап у вивченні теми. Його змістовними ознаками є підготовка виважених досліджень з використанням сучасної методології, критичне засвоєння здобутків і втрат попереднього етапу, розширення проблематики, удосконалення методів використання і пошук нових джерел. Для цього склалися й певні передумови.

В першу чергу йдеться про створення об'єктивного уявлення про суспільний контекст еволюції історичної науки УСРР 1920-х років. Так, синтетична «Історія України: нове бачення» (під керівництвом В. Смолія її підготували провідні науковці — В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький, Ю. Шаповал) виробила сучасні уявлення щодо сутності ключових проблем України 1920-х–поч. 1930-х рр. [38]. У дослідженнях С. Кульчицького і В. Даниленка з'ясовано роль української радянської державності у соціально-політичних процесах 1920-х–поч. 1930-х рр., виявлено вплив набираючого силу тоталітаризму на функціонування системи «наука — суспільство», окреслено політичну і соціально-економічну детермінованість соціальних функцій історичної науки [39]. У студіях Г. Касьянова докладно реконструйовано політику влади щодо інтелігенції, виявлено її конструктивні й деструктивні елементи, зроб-

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

лено висновок про катастрофічні наслідки для науки змін у соціальному складі вчених внаслідок радянзації української науки [40]. Історико-політологічні праці Ю. Шаповала аналізують хронологію, мету і наслідки репресій 1920-х років, які мали національно-політичний характер і вістря яких було спрямоване проти інтелектуальної опозиції [41]. В «Історії Академії наук України» обгрунтовано нову періодизацію, подано структуру історичних установ, охарактеризовано стосунки ВУАН з режимом, виявлено втрати української науки внаслідок її радянзації і репресій [42].

З поступом досліджень зростали і фахівці. Наприклад, І. Верба почав свої студії над історичною наукою 1920-х років з вивчення життя і творчості Н. Полонської-Василенко. Для неї це були роки формування національно-самостійницького світогляду [43]. Згодом дослідник зробив обгрунтований висновок про панування суб'єктивних чинників клановості (родинні зв'язки, кумівство, приятелювання) при створенні формальних і неформальних об'єднань істориків 1920-х років [44]. Ці чинники посилювали суб'єктивізм і дріб'язковість у науковому житті, полегшували владі маніпулювання науковим співтовариством. Нарешті, у монографії «Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні» визначено роль діяльності відомого вченого в історіографічному процесі. [45].

Отже, з середини 1990-х років українська біографістика почала відігравати все більшу роль у систематичному вивченні закономірностей розвитку історичної науки УСРР 1920-х років, з використанням сучасної методології й на основі критичного засвоєння здобутків дослідників діаспори і вітчизняних науковців. Підсумовуючи стан розробки проблеми наголосимо, що зроблено чимало. Водночас залишилось багато невивчених (чи досліджених недостатньо) питань, виникло багато нових. При цьому, йдеться не стільки про нові факти, скільки про нові концептуальні підходи. Лише використання сучасних методологій дозволить узагальнити персоналії вимір поступу історичної науки в умовах системних суспільних трансформацій, політичного і методологічного плюралізму, альтернативності історичного знання і взаємодії із світовою наукою.

Щодо конкретних питань, то в першу чергу йдеться про комплексне дослідження впливу зовнішніх і внутрішніх факторів на життєвий шлях вченого та його діяльність, про взаємодію в системі «наука–суспільство», про механізми реалізації соціально-політичної обумовленості зміни наукових парадигм. Потребує узагальнення механізм безпосередньої взаємодії окремих структур-

них елементів науки (історіософія, організація і т.п.) з відповідними сферами діяльності вченого. Вочевидь, що на перешкоді продуктивному аналізу цих узагальнюючих питань стоїть недостатня розробленість ряду питань конкретних.

Йдеться, зокрема, про правове поле науки, специфічну роль дослідницьких структур, наукових товариств, шкіл і напрямів. Проте, аналіз літератури застерігає від штучної модернізації цих явищ 1920-х років, що знецінює відповідні праці, не дозволяє оцінити унікальність цього періоду розвитку історичної науки. Є чимало нез'ясованого у світоглядно-історіософських позиціях провідних науковців і залишився без узагальнення образ «пересічного» дослідника. Передусім йдеться про узагальнення біографій дослідників «другого ряду», які в значній мірі визначають обличчя науки і науковця.

1. Дорошенко Д. У. Огляд української історіографії. — К.: Українознавство, 1996. — XXX. — 256 с.

2. Див. серію статей М. Грушевського в «Україні»: З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. — 1928. — Кн. 5. — С. 3–16; Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'ять років смерті Ол. М. Лазаревського // Україна. — 1927. — Кн. 4. — С. 3–17; Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. — 1927. — Кн. 1–2. — С. 9–38; Василенко М. Наукова діяльність Івана Михайловича Каманіна // ВУАН. Записки Соціально-економічного відділу. — К., 1926. — Т. 2/3. — С. 47–64.

3. Грушевський М. Передне слово // Грушевський М. Історія України-Руси: В II т., 12 кн. — К.: Наук. думка, 1996. — С. 5–8;

4. Гермайзе О. Історична література (бібліограф. огляд за 1926 р.) // Україна. — 1927. — Кн. 3. — С. 146–152; Його ж: Українська історія (бібліограф. огляд за 1927 р.) // Україна. — 1928. — Кн. 3. — С. 102–110.

5. Багалій Д. Організація науки української історії за роки 1917–1927 на Україні // Науковий збірник Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури. — Харків: ДВУ, 1930. — Т. 8. — С. 3–32.

6. Яворський. М. [Выступление на первой всесоюзной конференции историков-марксистов]. — М.: Изд-во Комкадемии, 1930. — Т. I. — С. 426–435;

7. Багалій Д. І. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму // Червоний шлях. — 1923. — № 9. —

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

С. 145–161; Його ж. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. — К.: ДВУ, 1928. — Т. I. — С. 59–93; Копержинський К. Огляд видань Одеського Наукового при ВУАН товариства // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. — Одеса, 1928. — Т. I. — С. 34–37.

8. Олексій Іванович Баранович (некролог) // Укр. іст. журн. — 1961. — №5. — С. 173; Бібліографія друкованих праць А. П. Ковалевського // Там же. — 1965. — № 1. — С. 128–132; І. П. Крип'якевич (вибори нових академіків і членів-кореспондентів АН УРСР) // Там же. — 1958. — № 6. — С. 143; Ковалівський А. П. Тауфік Гаврилович Кезма // Там же. — 1958. — №4. — С. 112–115.

9. Шевченко Ф. П. Чому М. Грушевський повернувся на Радянську Україну? // Укр. іст. журн. — 1966. — № 11. — С. 1–30.

10. Романовський В. О. Українські городяни і політика царського уряду в другій половині XVII ст. // Укр. іст. журн. — 1966. — № 2. — С. 22–27; Романовський В. О. // УРЕ. — 1-е вид. — К.: Рад. енциклопедія, 1963. — Т. 12. — С. 346; Шацький П. А. Ювілей В. О. Романовського // Укр. іст. журн. — 1965. — № 3. — С. 159.

11. Рубинштейн Н. Л. О путях исторического исследования // История СССР. — 1962. — № 6. — С. 87–96.

12. Фарсоби́н В. В. Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. — М.: Наука, 1983. — 231 с.

13. Очерки истории исторической науки в СССР. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — 765 с.

14. Биковський Л. Професор Василь Дубровський // Укр. історик. — 1966. — № 1–2. — С. 92–97; Омельченко В. Наталія Полонська-Василенко // Там же. — 1969. — № 1–3. — С. 86–94; Падох Я. Лев Окиншевич: видатний історик державного права Гетьманської України // Укр. історик. — 1981. — № 1–4. — С. 105–117; 1982. — № 3–4. — С. 92–105.

15. Винар Л. Академік Михайло Слабченко // Укр. історик. — 1982. — № 3–4. — С. 19–39.

16. Водотика С. Життя і творча спадщина академіка М. Слабченка в сучасній українській історіографії // Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Наукова спадщина і життєвий шлях. Зб. статей. Одеса: Одеськ. держ. ун-т, 1996. — С. 9–15.

17. Оглоблин О. Пам'яті Дмитра Багалія // Укр. історик. — 1988. — № 1–4. — С. 92–105; Його ж. Думки про сучасну українську советську історіографію. — Нью-Йорк: ООЧСУ, 1963. — 87 с.; Його ж. Мій творчий шлях українського історика // Оглоблин О. Студії з історії України. Статті і джерельні матеріали. — Нью-

Йорк, Київ, Торонто: УІТ; Історична секція УВАН у США, 1995. — С. 3–39; Ohlbyln O. *Ukrainian Historiography, 1917–1956* // *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* — New-York, 1957. — Vol. V–VI. — № 4 (18). — P. 303–435.

18. Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку // *Укр. іст. журн.* — 1996. — № 5. — С. 71–82.

19. Прицак О. Історіософія та історіографія Михайла Грушевського. — Київ, Кембрідж: Ін-т укр. археографії АН України; Український науковий інститут Гарвардського університету, 1991. — 80 с.

20. Винар Л. Найвидатніший історик Михайло Грушевський (1866–1934) у 50-ліття смерті. — Б. М.: Сучасність, 1985. — 120 с.

21. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і *Academia*. — К., 1993. — С. 14–15; Пиріг Р. Я. Грушевськознавство: стан та перспективи розвитку. — С. 73.

22. Пиріг Р. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). — К.: Ін-т української археографії НАН України, 1993. — 199 с.

23. Винар Л. Сучасний стан грушевськознавства (генеза, структура, завдання) // *Пам'ять століть*. — 1996. — № 2. — С. 62–70.

24. Прицак О. «Меня прежде всего интересует наука...» // *Хроника 2000. Наш край*. — К., 1992. — Вип. 1. — С. 5–15.

25. Шевельов Ю. У довгій черзі: проблеми реабілітації // *Наука і суспільство. Україна. Щорічник*. — К.: Україна, 1991. — Вип. 25. — С. 60–66.

26. Смолій В. А. Українська історична наука на рубежі ХХІ століття // *Освіта України*. — 1997. — 4 липня.

27. Кравченко В. В. Д. И. Багалея: научная и общественно-политическая деятельность. — Харьков: Основа, 1990. — 176 с.

28. Бекетова В. М., Чернов Є. А. Наукова конференція, присвячена 135-річчю з дня народження Д. І. Яворницького // *Укр. іст. журн.* — 1991. — № 2. — С. 153–154.

29. Регіональне і загальне в історії. Тези міжн. наук. конф., присв. 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду (листопад 1995 р.). — Дніпропетровськ: Пороги, 1995. — 328 с.

30. Ульяновська Наталія Полонська-Василенко: штрихи до портрета // *Полонська-Василенко Н. Історія України: В 2-х тт.* — К.: Либідь, 1992. — Т. І. — С. V–LVI.

31. Смолій В. А., Сохань П. С. Видатний історик України //

З ДОСВІДУ БІОГРАФІСТИКИ

Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — Т. 1 — К.: Наук. думка, 1991. — С. VIII–XXXIX.

32. Дашкевич Я. За науковим кермом. Михайло Грушевський — творець концепції української національної науки // Дзвін. — 1991. — № 9. — С. 137–140.

33. Рубльов О. С. Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — 480 с.

34. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський І Academia: Ідея, змагання, діяльність. — К.: Ін-т української археографії НАН України, 1993. — 321 с.

35. Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. 1990. — № 8. — С. 75–86.

36. Рубльов О. С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). — К.: Рідний край, 1991. — 480 с.

37. Санцевич А. В. М. І. Яворський: Нарис життя та творчості. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1995. — 61 с.

38. Історія України: нове бачення: У 2 т. / За ред. В. Смолія. — К.: Україна, 1996. — Т.2. — 494 с.

39. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-і роки. — К.: Либідь, 1991. — 344 с.; Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К.: Основи, 1996. — 396 с.

40. Касьянов Г. Українська інтелігенція 20–30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус-Вік; Едмонтон: Канад. ін-т укр. студій Альберт, ун-ту, 1992. — 176 с.

41. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років: сторінки неписаної історії. — К.: Наук. думка, 1993. — 350 с.

42. Історія Академії наук України. 1918–1993. — К.: Наук. думка, 1994. — 318 с.

43. Верба І. В. Н. Д. Полонська-Василенко: сторінки життєвого та творчого шляху // Укр. іст. журн. — 1993. — № 7/8. — С. 70–84.

44. Верба І. В. Родина Грушевських в історичній науці 1920-х років // Укр. іст. журн. — 1996. — № 5. — С. 131–149.

45. Верба І. Олександр Оглоблин: життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. — К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 1999. — 383 с.

VII. БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

О. М. Яценко

ДАНИЛО ГУСАР СТРУК — ВЧЕНИЙ-ЕНЦИКЛОПЕДИСТ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ (Матеріали до біобібліографії)

Усе своє життя Данило Струк присвятив поширенню й популяризації відомостей про Україну поза її межами. Його літературна діяльність служила піднесенню авторитету України, історичної Батьківщини, у якій йому не довелося жити, але яку він щиро любив.

Народився Данило Струк 5 квітня 1940 р. у Львові в сім'ї Євстахія-Остапа Струка (22.09.1909–1941), провідного діяча ОУН, директора Львівського медичного інституту. Данилові був тільки один рік, коли НКВД закатувало батька — його жорстоко скалічене тіло було пізніше знайдене у підвалах Лонцької тюрми, серед тисяч інших українців, вбитих радянською службою безпеки напередодні війни. Ця подія дуже вразила Данила, і, як він пізніше признався, стала основним фактором у його рішенні присвятити своє життя українській культурі.

У 1944 р., перед поверненням до Львова радянських військ, мати Струка — Дарія виїхала з малолітнім сином до Німеччини, де його вітччимою став Василь Гусар. У грудні 1949 р. родина емігрує до США і поселяється в Нью-Джерсі. Тут Данило закінчив у 1959 р. Rutger's Preparatory School, аналог європейської гімназії з найбільшим числом золотих медалей в історії школи, і в той же рік поступив до Гарвардського університету. У 1963 р. захистив диплом бакалавра, його праця була присвячена Павлу Тичині. Це перша робота з української літератури прийнята в Гарварді. Після закінчення університету Д. Струк перебирається до Едмонтону (Канада). Тоді він був вражений великою повагою до етнокультурних меншин у цій країні, яку він сприйняв як рідну землю. Згодом у 1964 р. здобуває в Альбертському університеті звання магістра з української літератури, а з 1965 р. почав працювати над докторатом у Торонтському університеті. З 1967 р. до 1999 р. він викладав курси з української мови і літератури у Відділі слов'янських мов і літератур Торонтського університету. У 1970 р. з успіхом захистив докторську дисертацію про Василя Стефаника «A Study of Vasyľ

Stefanyk: *The Pain at the Heart of Existence*». У дипломі зазначено, що докторант є перший з україністики в Торонтському університеті. І хоча про Стефаніка вже було багато написано, Д. Струк намагався представити по-новому оригінальність творчості письменника «як великого художника в зображенні людських страждань». Для неукраїнського читача автор переклав на англійську мову найбільш характерні твори Стефаніка. З 1971 р. Струк працював асистент-професором у Відділі слов'янських мов і літератур Торонтського університету (з 1981 р. — професор) [1]. З квітня 1999 р. він був призначений на п'ятирічний термін головою Славістичного відділу цього навчального закладу, але смерть не дала йому приступити до виконання цих функцій.

Для студентів останнього курсу, а також для тих хто має початкові знання з української мови Д. Струк підготував посібник української мови для англословного користувача «*Ukrainian Undergraduates*». Посібник охоплює 23 розділи з додатковим вступом фонетики. Крім граматики і щотижневих вправ, до посібника додано граматичні таблиці, а також короткий українсько-англійський і англійсько-український словник найбільш уживаних слів. Посібник, підготовлений за власною системою на основі своєї педагогічної дидактичної практики, з'явився у 1978 р., його тричі передруковували, а у 1998 р. вийшло друге доопрацьоване видання.

Як фахівець з сучасної української літератури Струк аналізував у своїх викладах у Торонто, Гарварді твори улюблених поетів, прозаїків і драматургів (І. Франко, В. Винниченко, П. Тичина, М. Хвильовий, Е. Андіївська, І. Калинець, О. Гончар, Г. Чубай і багато інших). Він автор численних статей про українських письменників у різних англословних спеціалізованих виданнях: «*Journal of Ukrainian Studies*», «*Harvard Ukrainian Studies*», «*Slavic Review*», «*The Slavic and East European Journal*», «*The Canadian Slavonic papers*», а також у періодичних виданнях української діаспори «Сучасність» і «Нові дні». Остання його доповідь — стаття «Компаративний аналіз «Лиса Микити» І. Франка з «Reineke Fuchs» Й. Гете» на конференції в Мюнхені, яка була проголошена за кілька годин до смерті.

Замолоду Д. Струк займався поетичною творчістю. Його поезії друкували в журналах «Сучасність», «Північне саяво», «Нова поезія». Збірка поем під назвою «Гамма сіґма» з'явилася у 1963 році. Він також займався перекладацькою працею.

Найбільшою любов'ю Д. Струка як літературознавця була су-

часна українська поезія, яку він читав з великою чуттєвістю. За словами його колеги по Альбертському університету Олега Ільницького, сильною стороною Д. Струка було близьке читання і аналіз текстів. Він був емоційним і проникливим суддею літературних праць. Захоплений і популярний викладач, він був, передусім, зацікавлений роз'яснити поезію читачеві, внести ясність у заплутану естетику і механіку поеми і поета — особливо «таємниці» таких фаворитів як Ігор Калинець і Емма Андіївська.

Данило Струк брав активну участь у різних наукових та громадських організаціях. Він був членом Консультативного Комітету «The Journal of Ukrainian Studies» (1976–87; 1990), головним редактором «Encyclopedia of Ukraine» (1989–99), директором офісу публікацій і асоціативним директором Канадського Інституту Українських Студій (КІУС; 1990), віце-президентом Міжнародного Енциклопедичного Бюро Фізики (1992), членом Редакційного комітету «CIUS Press» (1992). Крім того він був членом Правління Канадської Фундації Українських Студій (1985), дійсним членом НТШ (з 1988), віце-президентом Канадської Асоціації Славістів (1989–90) її президентом (1991–92), іноземним членом Національної академії наук України (з 1992), головою НТШ у Європі (1997–99), директором Інституту Українознавства у Франції (1998–99). У 1960-х рр. брав активну участь в українському Пласті в курені Бурлаків.

Окремо треба зупинитися на участі Д. Струка в енциклопедичній справі, де він зумів проявити себе як талановитий організатор, новатор та впроваджувач новітніх технологій у цю галузь.

По родинній лінії Струк добре знав про велику роботу над «Енциклопедією українознавства», яку проводили видатні українські вчені-емігранти — Дарія Сіяк-Кубійович, дружина головного редактора «Енциклопедії українознавства» Володимира Кубійовича, була тіткою дружини Данила Оксани Пісецької. Під час відпустки у 1980 р. Струк погодився приїхати до Сарселю (передмістя Парижу), де розміщувалася Головна редакція «Енциклопедії українознавства» і допомогти в редакції над англomовною «Енциклопедією України». Роботу цю виконував безоплатно. Згодом він приїздив щороку до Франції і допомагав Редколегії, а у 1982 р. зайняв посаду відповідального редактора. Після смерті В. Кубійовича, з 1989 р., Струк стає головним редактором англomовної «Енциклопедії України» та переносить Редакцію до Торонто.

Найбільшим академічним досягненням Д. Струка, безперечно, була 5-ти томна «Encyclopedia of Ukraine», яка видана в «University of Toronto Press». Це був головний проект Канадського Інституту

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Українських Студій. Перші два томи «Encyclopedia of Ukraine» з'явилися за редакцією В. Кубійовича, а останні три — Д. Струка. Енциклопедія містить приблизно 15000 гасел різного розміру, охоплює 4344 сторінки і є цінним довідником про Україну, в основному для зарубіжних користувачів.

Почавши з третього тому «Encyclopedia of Ukraine», Д. Струк вніс ряд реформ у спосіб підготовки Енциклопедії. Чудовий організатор, він добре володів новими інформаційними технологіями. Впровадження комп'ютерів, телефаксів, фотокопіювальної техніки у редакційний процес дозволило прискорити роботу над Енциклопедією (за п'ять років було підготовлено і видано три томи по тисячу сторінок кожний), досягнути більшої якості і зменшити витрати на її підготовку [2, С. 203].

У процесі роботи з'явилися труднощі відносно авторства Головного редактора. Для того, щоб не було питань щодо привласнення собі заслуги відносно «Encyclopedia of Ukraine», Струк писав у 1991 р.: «Англомовна «Енциклопедія України» є доповненням, і осучасненням «Енциклопедії українознавства». Твори виринають з того самого джерела, але різняться так, як різняться батьки і діти... Треба все таки підкреслити, що хоч може виконання і сам твір змінився, все таки сама концепція «Енциклопедії українознавства» як і англомовної «Енциклопедії України» лишається заслугою, в першу чергу, НТШ та його довголітнього голови професора В. Кубійовича» [2, С. 204].

Вихід у світ 5-ти томної «Encyclopedia of Ukraine» стало можливим завдяки спільній роботі приблизно п'ятисот людей: науковців, редакторів, картографів та ін. Презентація Енциклопедії відбулася у вересні 1993 р. у Торонто, при участі визначних представників з України і діаспори, які вшанували сподвижників цього великого проекту. Це було тріумфом не тільки для головного редактора, але й для української науки. Д. Струк так казав про Енциклопедію: «Encyclopedia of Ukraine» задумана як скарбниця знань про країну, яка була на межі зникнення, а стала джерелом знань про країну недавно вдруге народжену». Роботу над Енциклопедією він порівнював із створенням автомобіля: «Енциклопедія, так як і автомобіль, призначена для наших потреб. Винахідником і виробником дослідного зразка був професор В. Кубійович. Моя роль, як Генрі Форда — я створив систему і виробництво, щоб в короткий термін виконати усі обсяги видання і створити умови, в яких буде можливість підготувати нову, кращу і більш сучасну Енциклопедію. При виготовленні автомобіля постає потреба в ін-

женерах, конструкторах, дизайнерах, різних фахівцях і робітниках, так і у випадку з виданням Енциклопедії є необхідність в редакторах, авторах, інших фахівцях».

Після виходу у світ п'ятитомної «Encyclopedia of Ukraine» Д. Струк згуртувавши колектив співробітників продовжував працю над додатковими томами, щоб осучаснити зміст попередніх, особливо перших двох, які з'явилися ще до відновлення державності України, а також до виготовлення іменного покажчика до п'ятитомника, який допоможе дослідникам знайти додаткові дані, які не мають окремих статей, але знаходяться в інших гаслах енциклопедії. 30 листопада 2001 р. вийшов останній том „Encyclopedia of Ukraine: Index and Errata», роботу над яким розпочав покійний головний редактор професор Данило Гусар-Струк. Він розумів, що корисність і престиж Енциклопедії зросте з появою такого тому. Покажчик містить перелік осіб, громадських та політичних груп, вибраних місцевостей, установ та часописів, про які інформує «Encyclopedia of Ukraine». Це гідне закінчення одного з найважливіших українських наукових видань поза Україною. На сьогодні «Encyclopedia of Ukraine» — один з найважливіших і далекосяжних наукових заходів українських учених на Заході, найбільш об'єктивне джерело знань про Україну англійською мовою.

За свою титанічну працю над англійською «Енциклопедією України» Д. Струк був нагороджений почесними відзнаками: Призом Канадської Фундації Українських Студій (КФУС) за саме високе досягнення в Українських студіях (вересень 1993) та званням «Українець року, 1997» Українського Технологічного Товариства в Пітсбургу (США).

Д. Струк мав велику пристрасть до сучасної французької цивілізації. Він любив досліджувати різні регіони Франції і став гарним знавцем французької культури — мистецтва, архітектурних пам'яток, вина, сиру, національної кухні. Закоханий у Францію, він також бачив, що знання про Україну і українознавство у цій країні мінімальні. Це дуже велика втрата для України, яка могла б здобувати велику користь із ближчої взаємодії з Францією.

Працюючи в Торонтському університеті і над англійською «Енциклопедією України» Д. Струку доводилося надалі щороку відвідувати Сарсельський осередок, колись усіх енциклопедичних проектів, а XV загальні збори НТШ в Європі, у травні 1997 р., обрали його головою. Насамперед, новообраний голова намагався знайти засоби, які б забезпечили даліше існування

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

осередку. Першим завданням нового голови стало знаходження коштів для подальшої праці НТШ у Сарселі і його наукової діяльності. Д. Струк звернувся до української громади через засоби масової інформації, він намагався підкреслити важливість збереження наукового центру у Франції [3, С. 51; 4].

Одним із заходів вченого було доведення необхідності створення на базі НТШ у Європі Інституту українознавства у Франції. Такий Інститут мав би своїм завданням розвивати українознавство французькою мовою, на зразок того, що подібні інститути (Гарвард і Едмонтон) зробили за океаном [3, С. 52; 4]. 30 травня 1998 р. цей Інститут офіційно засновано при НТШ у Сарселі, і його очолив Д. Струк. Метою Інституту було вивчення України у всіх дисциплінах: історії, економіки, мови, культури, релігії, літератури, мистецтва і т. д.; планувалося видавати ці дослідження українською, французькою, англійською мовами; створювати умови у Франції для зустрічі між французькими і українськими вченими; представляти у Франції українську науку і культуру.

Раптова смерть порушила плани цієї чудової людини. Помер Данило Струк 19 червня 1999 р. у Мюнхені, де брав участь у конференції в Українському Вільному Університеті. Похований у склепі НТШ у Сарселі поруч з науковцями української діаспори, які створювали «Енциклопедію українознавства»: В. Кубійович, В. Янів, З. Кузеля та ін.

Після смерті заслуженого викладача, літературознавця, перекладача і невтомного працівника української науки було створено фонд Данила Струка при Канадській Фундації Українських Студій. На його пошану Канадський Інститут Українських Студій створив Програму української літератури імені Данила Гусара-Струка при Торонтському бюро. Вона буде розвиватися у напрямку створення потужного центру дослідів і видавничої діяльності в галузі вивчення і поширення української літератури. Основна мета Програми — поширення знання про українську літературу в англомовному світі. Вона буде підтримувати літературознавчі досліді, наукові твори, переклади; сприятиме організації занять, публічних виступів, авторських читань; проводитиме у Торонто щорічний Меморіальний виклад ім. Данила Гусар-Струка.

1. Encyclopedia of Ukraine. — Toronto, 1993. — Vol. 5. — P. 68–69.

2. НТШ і Encyclopedia of Ukraine // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету:

Міжнар. наук. конф. (Пряшів — Свидник, 12–15 червня 1991). — К. та ін., 1992. — С. 200–204.

3. Жуковський А. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка у Європі. — Л.; Париж, 2000.

4. Зерна. — 1998. — № 4–5. — С. 359–360.

5. Пам'яті вченого-енциклопедиста // Вечірній Київ. — 1999. — 23 черв.

6. Данило Струк // Золота книга української еліти. — К.: Євроімідж, 2001. — Т. 2. — С. 436–437.

7. Те саме // Народжені Україною: Меморіальний альманах: У 2-х кн. — К.: Євроімідж, 2002. — Кн. 2. — С. 578–579.

Бібліографія праць Д. Струка

а) Книги

1. Pavlo Tychyna's Sonjashni kljarnety: Kljarnetyzm — Neo-Baroque. — Harvard College, 1963. — 54 p.

2. Гамма сігма. — Кембридж; Вінніпер, 1963. — 40 с.

3. A Study of Vasyl' Stefanyk: The Pain at the Heart of Existence / With foreword by G.S.N.Luckyi. — Littleton, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1973. — 200 p.

4. Ukrainian for Undergraduates / The Canadian Institute of Ukrainian Studies. — Toronto: Mosaic Press, 1978, 1982, 1988, 1991, 1998.

5. Ukrainian for Undergraduates: Laboratory Manual. — Edmonton: CIUS, 1989.

6. Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D. H. Struk. — Toronto, 1989–1993. — Vol. 3–5.

7. Ukrainian for Undergraduates: Laboratory Manual on CD. — Toronto, 1998.

б) Статті

1. Максим Рильський як неоклясик // Сучасність. — 1965. — № 11. — С. 62–69.

2. Предтеча українського романтизму // Там же. — 1967. — № 4. — С. 121–123. — Про творчість Левка Івановича Боровиковського.

3. Tupyk or Blind-Alley: Val'dshnepy of M. Khvyl'ovy // Canadian Slavic Studies. — 1968. — II, 2. — P. 239–252.

4. The Great Escape: Principal Themes in Valerii Briusov's Poetry // Slavic and East European Journal. — 1968. — XII, 4. — P. 407–424.

5. Hryhorii Chubai: Beyond All Expectations // Canadian Sla-

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

vonon Papers. — 1972. — Vol. XIV, 2. — P. 280–300.

6. The Summing-up of Silence: The Poetry of Ihor Kalynets' // *Slavic Review*. — 1979. — XXXVIII, 1. — P. 17–30.

7. Винниченкова моральна лябораторія // *Сучасність*. — 1980. — № 7–8. — С. 94–105; Те саме // *Українське слово: Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.: У 3-х кн.* — К.: Рось, 1994. — Кн. 1. — С. 374–383.

8. Як читати поезію Емми Андіївської // *Сучасність*. — 1981. — № 12. — С. 8–15.

9. Ukrainian Emigre Literature in Canada // *Identifications: Ethnicity and the Writer in Canada* / Ed. by Jars Balan. — Edmonton: CIUS, 1982. — P. 88–104.

10. Богдан Бойчук — новий і передостанній // *Journal of Ukrainian Studies*. — 1983. — № 14. — P. 95–100.

11. Невмирущі Вальдшнепи, Чухраїнці і Цвіркуни // *Symbolae in honorem Volodymyri Janiw*. — Munich: Ukrainian Free University, 1983. — P. 833–838.

12. Хто такий Борис Подоляк // *Слово*. — 1984. — № 10. — С. 428–439.

13. Яцків Михайло // *Енциклопедія українознавства: Словникова частина*. — 1984. — Т. 10. — С. 4003.

14. Andiiivska Emma // *Encyclopedia of Ukraine* / Ed. by V. Kubijovyc. — Toronto: University of Toronto Press. — 1984. — Vol. 1. — P. 67.

15. Antonych Bohdan Ihor // *Ibid.* — P. 86–87.

16. Barka Vasyl // *Ibid.* — P. 178.

17. Cheremshyna Marko // *Ibid.* — P. 415.

18. Children's Literature // *Ibid.* — P. 448–450.

19. Andiiivs'ka's Concept of Round Time // *Canadian Slavonic Papers*. — 1985. — XXVII, № 1. — P. 65–73.

20. Українська радянська поезія в 1984 році // *Сучасність*. — 1986. — № 4. — С. 28–40.

21. Clarinetisme — Neo-Baroque: Les Clarinettes du Soleil de Pavlo Tučyna // *Ukraine 1917–1932: Renaissance nationale* / Ed. by Joukovsky A., Korduba E. — Paris: INALCO, 1986. — P. 211–230.

22. Vynnychenko's Moral Laboratory // *Studies in Ukrainian Literature: The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US* / Ed. by Rubchak B. — New York: The Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US, Inc., 1986. — XVI, № 41–42 (1984–85). — P. 275–288.

23. Gogol Nikolai // *Encyclopedia of Ukraine* / Ed. by V. Kubijo-

вуч. — Toronto: University of Toronto Press, 1988. — Vol. 2. — P. 63–65 (у співавторстві з Д. Чижевським).

24. Hak Anatol // Ibid. — P. 114.

25. Historical song // Ibid. — P. 156 (у співавторстві з П. Одарченко).

26. Hnatyshak Mykola // Ibid. — P. 200.

27. Humenna Dokiia // Ibid. — P. 268–269.

28. Idyll // Ibid. — P. 299–300 (у співавторстві з Д. Чижевським).

29. Kalynets Ihor // Ibid. — P. 406.

30. Karmansky Petro // Ibid. — P. 424.

31. Klen Yurii // Ibid. — P. 564.

32. Kobrynska Nataliia // Ibid. — P. 571–572.

33. Kobzar // Ibid. — P. 574–575.

34. Kostetsky Ihor // Ibid. — P. 627.

35. Kovalenko Liudmyla // Ibid. — P. 639–640.

36. Kravchenko Uliana // Ibid. — P. 664.

37. Kravtsiv Bohdan // Ibid. — P. 665

38. Kubijovuč Volodymyr // Ibid. — P. 697 (у співавторстві з А. Жуковським).

39. Kupchynsky Roman // Ibid. — P. 715.

40. Kurdydyk Anatol // Ibid. — P. 717.

41. Вігилії Емми Андіївської // Сучасність. — 1988. — № 10. — С. 100–103. — Рец. на кн.: Андіївська Е. Вігилії. — В-во «Сучасність», 1987. — 240 с.

42. What is the Meaning of «Sin» in V. Vynnychenko's Hrihik // Canadian Slavonic Papers. — 1989. — XXXI, № 1. — P. 57–66.

43. Історичний роман Ліни Костенко // Сучасність. — 1990. — № 5. — С. 26–41.

44. Про поезію, непоезію і модерну поезію // Сучасність. — 1990. — № 9. — С. 20–27.

45. The How, the What and the Why of Marusia Churai: a Historical Novel in Verse by Lina Kostenko // Canadian Slavonic Papers. — 1990. — XXXII, № 2. — P. 148–165.

46. Andiiivska Emma // Literary Exile in the Twentieth Century: an Analysis and Biographical Dictionary / Ed. by. M. Tucker. — New York: Greenwood Press, 1991. — P. 70–71.

47. Невольничка муза, або як «орати метеликами» // Калинець І. Невольничка муза: Вірші 1973-1981 роки. — Балтимор; Торонто: Смолоскип, 1991. — С. 7–31.

48. The Journal Svit: A Barometer of Modernism // Harvard

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

Ukrainian Studies. — 1991. — Vol. XV, № 3/4. — P. 245–257.

49. Organizational Aspects of DP Literary Activity // The Refugee Experience: Ukrainian Displaced Persons after World War II. — Edmonton: CIUS Press, 1992. — P. 223–239.

50. НТШ і Encyclopedia of Ukraine // Від наукового товариства ім. Шевченка до Українського Вільного Університету: Міжнар. наук. конф. (Пряшів–Свидник, 12–15 червня 1991 р.). — К. та ін., 1992. — С. 200–204.

51. Encyclopedia of Ukraine / Ed. by D. H. Struk. — Toronto: University of Toronto Press. — 1993. — Vol. 3–5.

52. Preface to Volumes 3 to 5 // Encyclopedia of Ukraine. — Toronto et al., 1993. — Vol. 3. — P. IX–X.

53. Legends // Ibid. — P. 71 (у співавторстві з Д. Чижевським).

54. Lesych Vadym // Ibid. — P. 91.

55. Literary journals // Ibid. — P. 141–142.

56. Literature // Ibid. — P. 143–150.

57. Liubomyrsky Stepan // Ibid. — P. 172.

58. Luckyj George Stephen Nestor // Ibid. — P. 200.

59. Lupul Manoly // Ibid. — P. 210.

60. Luzhnytsky Hryhorii // Ibid. — P. 216.

61. Macaronics // Ibid. — P. 262.

62. Makovei Osyp // Ibid. — P. 281.

63. Moloda Muza // Ibid. — P. 444–445.

64. Mur (Mystetskyi ukrainskyi rukh) // Ibid. — P. 481–482 (у співавторстві з Г. Шевельовим).

65. Mushynka Mykola // Ibid. — P. 493.

66. New York Group (Niu-iorkska hrupa) // Ibid. — P. 593–594.

67. Olzhych Oleh // Ibid. — P. 691–692.

68. Osmachka Teodosii // Ibid. — P. 725.

69. Pachovsky Vasyl // Ibid. — P. 746.

70. Parody // Ibid. — P. 784 (у співавторстві з І. Кошелівцем).

71. Pliushch Leonid // Ibid. — Vol. 4. — P. 41.

72. Poetics // Ibid. — P. 64.

73. Poetry // Ibid. — P. 65–68.

74. Pohrebennyk Fedir // Ibid. — P. 70.

75. Ponedilok Mykola // Ibid. — P. 139–140.

76. Radzykevych Volodymyr // Ibid. — P. 306–307.

77. Romanticism // Ibid. — P. 402–404 (у співавторстві з Б. Кравцевим).

78. Ruthenian Traid (Ruska triitsia) // Ibid. — P. 479.

79. Samchuk Ulas // Ibid. — P. 524.

80. Satire // Ibid. — P. 539–540.
81. Shevchenko Taras // Ibid. — P. 646–656 (у співавторстві з М. Антохієм, Д. Зелською-Даревич).
82. Shevchuk Valerii // Ibid. — P. 660–661 (у співавторстві з І. Кошелівцем).
83. Slovo Association of Ukrainian Writers in Exile // Ibid. — P. 765.
84. Stefanyk Vasyl // Ibid. — Vol. 5. — P. 41–42.
85. Stus Vasyl // Ibid. — P. 86–87.
86. Television // Ibid. — P. 183–184 (у співавторстві з В. Ревуцьким).
87. Teliha Olena // Ibid. — P. 184 (у співавторстві з О. Штулем).
88. Translated literature // Ibid. — P. 270–274 (у співавторстві з Б. Кравцевим, Ю. Покальчуком).
89. Versification // Ibid. — P. 588 (у співавторстві з І. Кошелівцем).
90. Vovk Vira // Ibid. — P. 658.
91. Vynnychenko Volodymyr // Ibid. — P. 666–667.
92. A Novel about Human Destiny, or the Andrievska Chronicle // Journal of Ukrainian Studies. — 1993. — Vol. 18, № 1–2. — P. 151–160.
93. Тушик, або Вальдшнепи М. Хвильового // Євшан зілля. — Львів, — 7(1993–1994). — С. 47–52.
94. Самі струмки — надземні і підземні // Нові дні. — 1994. — Vol. XLV, № 534–535. — С. 40–42.
95. Реабілітація Хмар Івана Нечуя Левицького // Літературознавство: Матер. III конгресу Міжнар. асоц. українців (Харків, 26–29 серпня 1996 р.) / Відп. ред. О. Мишанич. — К.: АТ «Обереги», 1996. — С. 389–397.
96. Професор Кубійович у фотографіях пам'яті // Шаблій О. Володимир Кубійович. — Париж; Львів, 1996. — С. 644–649.
97. Структура Стефаникової новели // Василь Стефаник — художник слова / Прикарпат. Ун-т ім. В. Стефаника; Ред.: В. В. Грещук та ін. — Івано-Франківськ: Плай, 1996. — P. 227–233.
98. What is a Ukrainian Modernist Poem // Благівісник праці: Наук. зб. на пошану акад. М. Мушинки, д-ра філ. наук. — Ужгород; Пряшів, 1998. — С. 217–229.
99. Про видання «Encyclopedia of Ukraine» // Українська біографістика: Зб. наук. праць. — К., 1999. — С. 276–278.
100. Відзискання «Лиса Микити» // Сучасність. — 1999. — №4. — С. 96–103.

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

в) *Переклади*

1. Four ukrainian poets: Drach. Korotych. Kostenko. Symonenko / Translated by M. Bohachevsky-Chomiak, D. H. Struk; Ed. by G. S. N. Luckyi. — Quixote: Spring, 1969. — 84 p.

2. Two stories by Stefanyk // Modern Ukrainian Short Stories / Ed. by G. S. N. Luckyi. — Colorado, 1973.

3. Кінселла В. П. Інвагураційні збори / Перекл. з англ. Д. Г. Струк // Сучасність. — 1979. — № 9. — С. 44–49.

4. Галай Т. Після похорону баби / Перекл. з англ. Д. Г. Струк // Сучасність. — 1987. — № 1. — С. 9–25; № 2. — С. 11–21.

5. Stefanyk V. The Pions Woman // Modern Ukrainian Short Stories / Ed. by G.S.N. Luckyi. — Englewood: Ukr. Academic Press, 1995. — P. 10–13.

6. Stefanyk V. A Stone Cross // Ibid. — P. 18–35.

7. Vynnychenko V. A Strange Episode // Ibid. — P. 60–77.

Н. І. Мельник

КРУГЛИЙ СТІЛ «ЗАВДАННЯ РОЗВИТКУ ВІТЧИЗНЯНИХ БІОБІБЛІОГРАФІЧНИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ РЕСУРСІВ»

7–9 жовтня 2003 р. у Києві відбулася міжнародна наукова конференція «Інноваційна діяльність — стратегічний напрям розвитку наукових бібліотек», організаторами якої виступили Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Асоціація бібліотек України та Рада директорів наукових бібліотек і інформаційних центрів академій наук — членів Міжнародної асоціації академій наук. В рамках конференції, 8 жовтня 2003 р., пройшов круглий стіл «Завдання розвитку вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів», проведений Інститутом біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського.

Хвилиною мовчання учасники круглого столу вшанували пам'ять померлого у лютому 2003 р. першого директора Інституту біографічних досліджень, доктора істор. наук, професора Віталія Сергійовича Чишка.

На круглому столі обговорено широкий комплекс проблем, пов'язаних із розвитком вітчизняної та зарубіжної науки в галузі біографістики та української біобібліографії на тлі зростаючих інформаційних потреб суспільства та формування протягом останнього десятиліття принципово нових інформаційно-технічних можливостей їх забезпечення. Основна пробле-

матика круглого столу концентрувалася довкола таких актуальних проблем, як вдосконалення теоретико-методологічних та методичних засад біографічних досліджень, створення в Україні багатотомного національного біографічного словника, галузевих та регіональних словників і довідників, розгортання вітчизняних електронних біобібліографічних ресурсів.

Головував на круглому столі в.о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, кандидат історичних наук В. І. Попик, який і відкрив його роботу. Свою доповідь «Стан і завдання розвитку вітчизняних біографічних інформаційних ресурсів» він присвятив проблемам розробки і впровадження Інститутом біографічних досліджень доступного широкому колу користувачів загальнонаціонального електронного інформаційного біобібліографічного ресурсу, як сучасного наукоємкого і конкурентноздатного науково-інформаційного продукту, призначеного для забезпечення потреб освітньої, наукової, культурної та інформаційної сфери, репрезентації України в світі. Доповідач окреслив значення такого масштабного інформаційно-біографічного ресурсу як важливої соціально-культурної інновації, проаналізував багатоманітні інформаційні можливості та особливості формування електронного варіанта національного біобібліографічного словника, які дозволяють швидко включати до наукового обігу цінну наукову інформацію, постійно доповнювати і уточнювати біографічні і бібліографічні дані за результатами нових досліджень і публікацій.

Член-кореспондент НАН України В. М. Даниленко наголосив на тому, що Інститут біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського є науково-методичним і координаційним центром біобібліографічних досліджень України, що висуває на порядок денний питання про створення навколо нього регіональних осередків з метою інтенсифікації роботи з укладання Українського біографічного словника. Він також звернув увагу учасників круглого столу на необхідність здійснення активних заходів, спрямованих на захист напрацьованої Інститутом біографічних досліджень інтелектуальної власності.

Змістовною була доповідь к.і.н., провідного наукового співробітника НБУВ С. М. Ляшко «Енциклопедична біографічна стаття в дискурсі культури ХХ ст.», в якій зазначено, що тексти енциклопедій, серед них і біографічні статі, репрезентують офіційний дискурс. На прикладі біографії Артема (Сергеєва Ф. А.), вміщеної в радянських російських та українських енциклопедіях ХХ ст. досліджено тенденції змін змістовної частини, вияв-

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

лено фактори, які впливали на зміст і семантику понять. Обрані дослідницею методи дали можливість аналізувати текст на культурологічному, ідеологічному, мовному рівнях у контексті загальної етно- і соціокультурної ситуації.

Н. І. Мельник (к.і.н., старший науковий співробітник) зупинилася на проблемах розвитку регіональної біографістики як необхідної передумови створення повноцінного Українського біографічного словника, проаналізувала видання з регіональної біографістики за період кінця XIX ст.–XX ст., наголосила на необхідності критичного вивчення досвіду їхньої підготовки та видання, пошуку варіантів співпраці Інституту біографічних досліджень НБУВ з авторами сучасних видань з регіональної біографістики, що позитивно вплине на науковий рівень цих видань.

М. Т. Лобода (к.і.н., старший науковий співробітник) у своїй доповіді розглянула ряд важливих проблем, властивих різноманітним аспектам процесу біографічного дослідження, ознайомила присутніх з важливими ідеями сучасної історичної науки щодо методологічних проблем біографії як жанру історичного дослідження та засобу історичного пізнання.

Низка доповідей розкривала необхідність подальшого розширення джерельної бази біобібліографічних досліджень, залучення до наукового обігу широкого кола стародруків, матеріалів архівів, періодичних видань. Зокрема, слід відзначити цікаве повідомлення к.і.н. І. О. Ціборовської-Римарович, яка окреслила значення латино-польських стародруків як джерельної бази історико-біографічних досліджень та ознайомила присутніх зі специфікою та особливостями опрацювання наявної в них інформації. С. В. Мосієнко в своєму виступі проаналізував джерельну базу дослідження педагогічно-культурної спадщини вітчизняних освітян першої половини XX ст. В. А. Денисенко зупинився на некрологах як цінному джерелі біографічних відомостей, що окрім власне біографічної довідки, містять і оцінку конкретної особи його сучасниками. О. Г. Луговський ознайомив присутніх з досвідом роботи колективу Інституту архівознавства НБУВ з підготовки та видання збірників документів з історії НАН України 1918–1941 рр., проаналізував специфіку пошуку, відбору і публікацій списків співробітників УАН-ВУАН за вказаний період.

Важливою стороною розвитку вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів є бібліографія, яка виступає запорукою високого наукового рівня бідь-якого біобібліографічного

видання. Значний інтерес учасників заходу викликала доповідь к.і.н., старшого наукового співробітника НБУВ О. М. Яценка «Якісний підбір та оформлення біобібліографічного матеріалу — запорука підвищення довідковості та цінності видання», у якій викладено вироблені Інститутом біографічних досліджень вимоги до подання бібліографії в біографічних статтях до УБС, бібліографії у наукових статтях друкованого органу інституту — продовжуваного наукового збірника «Українська біографістика» та форми подання бібліографічних матеріалів для наповнення бази даних «Українська біографістика». Кандидат архітектури М. І. Гончаренко, вчений секретар Державного науководослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування, розповіла про специфіку подання біобібліографічної інформації в галузі історії архітектури.

Цілий ряд доповідей круглого столу був присвячений життю та діяльності окремих представників української історії, науки та культури, які протягом тривалого часу були малознаними для широкого читацького загалу. Науковий співробітник НБУВ, к.ф.н. Л. Г. Рева висвітлила життя та творчий доробок дослідника теоретичних та методичних проблем літературної бібліографії члена-кореспондента АН СРСР, вихідця з України — С. Д. Балухатого. Особливу увагу вона звернула на розроблену ним нову методику побудови персональних біобібліографічних покажчиків літературних діячів. В. М. Ковальчук у доповіді «Микола Петрович Баллін — літератор, засновник перших недільних шкіл та фундатор кооперативного руху в Україні (друга половина XIX–початок XX ст.)» ознайомив присутніх з його творчими надбаннями та життєвим шляхом. Цікавою була доповідь к.і.н., старшого наукового співробітника НБУВ Ю. І. Зінченка, яка була присвячена діячам української політичної еміграції в Європі 30-х рр. XX ст. У виступі, на основі опублікованих джерел, показано процес становлення українських політичних партій, рухів, організацій в Європі між двома світовими війнами, наведено незаслужено забуті прізвища багатьох учасників цих подій, підкреслено необхідність створення біографічного довідника діячів українського еміграційного руху. У доповіді наукового співробітника НБУВ О. В. Скрипника розглядалися особливості жанру наукової біографії вчених-природознавців.

Шляхам формування української аграрної біографістики як складової частини національного інформаційного ресурсу

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

було присвячено доповідь зав. сектором Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки Т. Ф. Дерлеменко. Вона зазначила, що процес трансформації галузевих бібліотек у сучасні інформаційні центри підвищив інтерес цих закладів до біографічних та бібліографічних досліджень, підняв їх на новий, більш високий рівень. Доповідачка поділилася досвідом роботи Української академії аграрних наук та Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки з підготовки та випуску нових книжкових серій, а саме — «Аграрна наука в особах, документах, бібліографії», «Академіки Української академії аграрних наук» та «Бібліографія вчених-аграріїв України».

В рамках круглого столу відбулася презентація книги С. М. Ляшко «Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України 1918–1933: Документи. Матеріали. Дослідження» (Київ, 2003), а також видань Української академії аграрних наук та Центральної наукової сільськогосподарської бібліотеки: біобібліографічних покажчиків «Професор Будрін Петро Васильович» (Київ, 2001), «Професор Федорова Наталія Андріянівна» (Київ, 2002), «Трегобчук Валентин Михайлович» (Київ, 2002).

В результаті зацікавленого обговорення представлених доповідей учасники круглого столу виступили з рядом рекомендацій та пропозицій, зокрема — щодо необхідності оперативного та ефективного вирішення проблеми створення інтернет-сторінки Інституту біографічних досліджень НБУ імені В. І. Вернадського з розміщенням на ній матеріалів до Українського біографічного словника, маючи при цьому на увазі поетапне розгортання електронного інформаційно-біобібліографічного ресурсу загальнонаціонального значення; започаткування на базі Інституту біографічних досліджень НБУВ науково-методичних семінарів з проблем біографістики та підготовки Українського біографічного словника в його книжковому та, особливо, в електронному вигляді; визначення організаційних форм і методів наукової кооперації академічних та неакадемічних установ, наукових осередків української діаспори, що працюють у галузі біографічних досліджень з метою забезпечення їх участі у формуванні загальноукраїнських електронних біобібліографічних ресурсів.

Круглий стіл показав перспективність розвитку біографістики в Україні як важливого напрямку досліджень та необхідність створення доступних для користувачів в Україні і за її межами науково-інформаційних ресурсів у галузі біографістики з застосуванням новітніх інформаційних технологій.

КРУГЛИЙ СТІЛ «УКРАЇНЬСЬКА БІОГРАФІСТИКА»

13 жовтня 2004 року в рамках Міжнародної наукової конференції «Бібліотеки та інформаційні центри в системі наукового супроводу суспільних реформ» Інститутом біографічних досліджень НБУ ім. В. І. Вернадського було проведено круглий стіл «Українська біографістика» (наукові керівники — Даниленко Віктор Михайлович, член-кореспондент НАН України, зав. відділом Інституту історії України НАН України та Попик Володимир Іванович, к.і.н., в.о. директора Інституту біографічних досліджень). У роботі круглого столу взяли участь 22 науковці НБУ ім. В. І. Вернадського, інститутів історії України, археології, української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, ядерних досліджень НАН України, Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства, викладачі та аспіранти вищих навчальних закладів, спеціалісти Національної парламентської бібліотеки України, Державної медичної бібліотеки України, Наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Розглянуто широке коло проблем, пов'язаних із участю вчених-біографістів у формуванні національних науково-інформаційних ресурсів, зокрема — завдання створення електронного «Українського біографічного архіву», над реалізацією яких працює колектив Інституту біографічних досліджень, теоретичні і методичні питання словникової біографістики, біобібліографії. Значний інтерес учасників круглого столу викликало обговорення проблем розвитку наукової кооперації дослідницьких осередків, зокрема за допомогою створення віртуальної біографічної лабораторії.

Зі вступним словом до учасників круглого столу звернувся в.о. директора Інституту біографічних досліджень В. І. Попик. У своїй доповіді «Біографічні науково-інформаційні ресурси XXI століття: теоретичні і прикладні проблеми формування, роль у забезпеченні потреб науки, освіти і культури» він проаналізував основні етапи та тенденції розвитку інформаційних біографічних та біобібліографічних ресурсів в Україні за роки незалежності, завдання, що постають у цій галузі, зокрема, завдяки поєднанню традиційних біографічних досліджень та новітніх інформаційних технологій. Доповідач докладно зупи-

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

нився на питаннях реалізації пріоритетного для української академічної біографістики завдання створення загальнонаціонального науково-інформаційного електронного ресурсу — «Українського біографічного архіву», покликаного інтегрувати розрізнені біографічні дані та матеріали, результати напрацювань вчених різних поколінь і зробити їх широко доступними для користувачів мережі Інтернет в інтересах забезпечення інформаційних потреб сфер науки, освіти і культури, державного управління. На думку доповідача, формування великих структурованих машинних інформаційно-біографічних ресурсів відкриває абсолютно нові можливості для використання, інтерпретації біографічних матеріалів, оперування ними і одержання на цій основі нових знань, сприятиме більш ефективній координації біографічних досліджень, тісному спілкуванню спеціалістів і аматорів, зосередженню їх зусиль на найбільш перспективних напрямках. Йдеться, зокрема, про перетин біографістики з такими гуманітарними і соціальними науками, як історична антропологія, соціальна історія, соціологія, демографія, політологія, етнологія, психологія, етнопсихологічні і етнокультурні студії, вивчення міжетнічних і міжкультурних взаємодій. Важливі результати можуть бути одержані також на перетині біографістики і наукознавства, культурології, біології, медицини, генетики. Нарешті, наявність загальнонаціонального електронного біографічного архіву дасть поштовх більш інтенсивному розвитку всіх традиційних напрямів біографічних досліджень — і теоретичних, і конкретних біографічних — особливо написанню ґрунтовних біографічних нарисів, монографій, дисертаційних робіт, аматорському пошуку матеріалів в регіонах.

У процесі обговорення доповіді В. І. Попика учасників круглого столу цікавили питання застереження авторських прав Інституту біографічних досліджень, вчених інших установ, які братимуть участь у формуванні електронного УБА на матеріали, які будуть виставлені в Інтернеті (д.і.н. Т. І. Ківшар); проблеми підвищення якісного рівня біографічних видань, перш за все регіональних, хоча вони й відіграють свою роль у виявленні нових імен (к.і.н. С. М. Ляшко); проблема досягнення міждержавних домовленостей щодо використання архівних документів (д.і.н. Н. О. Гаврилюк). Було висунуто пропозицію щодо розробки та публікації Інститутом біографічних досліджень методичних матеріалів щодо підготовки регіональних і тематичних біографічних словників і

довідників різних типів, що істотно полегшить роботу авторів на місцях (к.і.н. В. М. Корпусова). Науковий співробітник Інституту ядерних досліджень НАН України М. Б. Пінковська висловила думку, що регіональні аматорські видання, не дивлячись на всі їх нишіні методичні недоліки, заслуговують на підтримку з боку «великої» науки, оскільки лише на місцях можливо виявити нові імена, які довгий які час були невідомі широкому читацькому загалу з ідеологічних причин.

Доктор історичних наук, професор Т. І. Ківшар у своїй доповіді «Становлення української бібліотекознавчої біографістики» звернула до наукової спадщини бібліотекознавців кінця ХІХ–поч. ХХ ст., відзначила їх внесок у розвиток культури України, обґрунтувала нагальну необхідність підготовки та видання словника українських бібліотекознавців. Це дозволило б, на її думку, ввести до наукового обігу цілий ряд імен діячів бібліотечної справи, яких раніше не пов'язували з цією важливою культурною сферою (С. Сірополко, В. Дорошенко, І. Кривецький та інші).

Кандидат історичних наук С. М. Ляшко у доповіді «Українська наукова провінція другої пол. ХІХ–20-х рр. ХХ ст.: досвід колективної біографії» звернула увагу на характерну особливість словникових біографічних дефініцій науковців-гуманітаріїв у регіонах (на рівні губерній і повітів) середини ХІХ–20-х рр. ХХ століття: вона здебільшого включає три та більше визначень, які характеризують професійний та соціальний статус особи. При цьому найбільш розширеними є визначення, з яких складається дефініція у біографічних статтях про осіб, діяльність яких пов'язана з гуманітарною сферою знань — істориків, етнографів, фольклористів, архівістів, краєзнавців, статистиків тощо. За змістом вони відповідають об'єктивному стану наукових дисциплін, які формувалися у той період і були переважно описовими, спрямованими на створення бази джерел для етнології, історії, архівознавства, статистики, географії. Що ж стосується дефініцій в біографічних статтях про вчених-гуманітаріїв, починаючи з другої половини ХХ ст., то вони, як правило, складаються з 1–2 позицій. На погляд С. М. Ляшко, пояснення цим особливостям слід шукати в історії розвитку гуманітаристики в українській провінції другої половини ХІХ ст.

Ряд доповідей було присвячено життєвому і творчому шляху представників української науки, культури та освіти. Зокрема, в доповіді кандидата історичних наук В. М. Корпусової «Невідома сторінка біографії Віктора Петрова (Домонтовича)», зазначено, що у словникових дефініціях видатного мислителя,

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

письменника, ученого-літературознавця, мовознавця, фольклориста, етнографа, археолога, історика, філософа, мистецтвознавця професора В. Петрова (Домонтовича) (1894–1969) не відображено його педагогічну діяльність, що мала два періоди. В 1918–1925 рр. В. Петров (Домонтович), залишений після навчання в київському Університеті Св. Володимира на кафедрі російської літератури як професорський стипендіат, викладав оригінальний авторський курс лекцій з російської літератури 19–початку 20 ст., а також з історії української поезії 16–17 ст. В ті роки він вперше у вітчизняному літературознавстві дослідив вплив латинської церковно-християнської поезії 5–13 ст. на українське віршування 17–18 ст., а також форму віршів у працях українських віршописців 16–17 ст. У цей же період вимушеним обставинами (задля заробітку) було вчителювання у середній школі — гімназіях, семінарії, школах, курсах Києва та за його межами, зокрема, в Барішівці — «Болотяній Лукрозі», що знайшло відображення у його літературній творчості. Другий період (1945–1949 рр.) педагогічної діяльності В. Петрова (Домонтовича) пов'язаний з вищою школою української еміграції у західній зоні Німеччини, де він також за авторськими курсами викладав філософію, зокрема, історіософію, історію українського народу. Він — професор Православної Богословської Академії УАПЦ, Українського технічного господарського інституту в Регенсбурзі, продекан філософського факультету Українського Вільного Університету в Мюнхені. В своїх працях та лекціях піднявся на рівень кращих європейських філософів — природників у трактуванні ідеалістичних проблем, тобто у боротьбі з сучасним матеріалізмом, створивши власну концепцію історіософії. Як зазначила В. М. Корпусова, педагогічна діяльність не була для В. Петрова маргінальною. Його лекції обох періодів мали проблемний характер із дотриманням вимог високого науково-теоретичного рівня, та відповідали усім тогочасним та нинішнім вимогам.

У доповіді кандидата філологічних наук Л. Г. Реви йшлося про В. Ягича — видатного ученого-славіста, його життєвий та науковий шлях. Хорват за національністю, він був одним із фундаторів південнослов'янської Академії наук у Загребі, засновником кафедри слов'янських мов і літератур Берлінського університету. Тут, з 1875 р. видавав часопис «Archiv fur slavische philologie», був засновником незакінченої до цього часу «Енциклопедії слов'янської філології». В. Ягич — автор близько 700

праць з мовознавства, старослов'янської писемності та мови, палеографії, історії південнослов'янських літератур, слов'янського фольклору. Академік А. Кримський назвав його «головою — патріархом усіх слов'янознавців.»

Свою доповідь кандидат історичних наук О. В. Малій присвятила життєвому шляху Миколи Андрійовича Бунге (1842–1915) — вченого-хіміка, педагога, громадського діяча. М. А. Бунге досліджував побудову нітросполучень, здійснив їх класифікацію, вивчав електроліз спиртів, кислот. У 1871–1914 рр. викладав на фізико-математичному факультеті Університету Св. Володимира. Був одним із фундаторів Російського хімічного товариства. Брав участь в організації у Києві газового й електричного освітлення, водопостачання.

Низка доповідей була присвячена проблемам подальшого розширення джерельної бази біографічних досліджень. Інтерес викликала доповідь кандидата історичних наук О. М. Яценка, який ознайомив присутніх зі структурою, змістом архіву Українського Вільного Університету (Мюнхен), де він побував у науковому відрядженні. В різних колекціях та тематичних збірках архіву УВУ виявлено цінні біографічні матеріали про відомих людей української науки і культури, політичних і громадських діячів на еміграції. Особливий інтерес для вітчизняної біографістики, на думку, О. М. Яценка становлять особові архівні справи архіву. Доповідач наголосив, що сьогодні є актуальною проблема повернення в Україну частини архівних документів у вигляді копій, адже ці матеріали збереглися в незначній кількості й мають виняткову наукову цінність. Крім того вони можуть слугувати важливим джерелом для наповнення біографічною інформацією електронного Українського біографічного архіву. Кандидат історичних наук Н. І. Мельник звернула увагу присутніх на видавничі серії «Некрополі України» та «Некрополістика України», якими започатковано новий напрям історичних досліджень в Україні — біографічна некрополістика. Опрацювання цих джерел дасть можливість, на думку доповідача, ввести в науковий обіг нові імена діячів історії та культури, або поповнити новою інформацією вже відомі персоналії.

З цікавою генеалогічною розвідкою про сім поколінь священицького галицького роду Ліщинських-Пінковських виступила М. Б. Пінковська. Вона відзначила роль українських священицьких родин у культурному та суспільно-політичному розвитку України, протистоянні полонізації та русифікації українського

БІБЛІОГРАФІЯ, РЕЦЕНЗІЇ, ІНФОРМАЦІЯ

народу. Завідуючий лабораторією загальної фізики Національного педагогічного університету ім. М. С. Драгоманова А. Є. Лень на прикладі творчої спадщини фізика-теоретика з Полтавщини Д. Д. Іваненка розглянув внесок у розвиток фізики України початку ХХ ст. науковців-освітян. Доповідь провідного бібліотекаря В. Є. Завалій була присвячена життєвому шляху нещодавно померлого активного діяча УПЦ КП — єпископа Чернігівського і Ніжинського Никона.

В роботі круглого столу взяли участь дослідники-початківці. Аспірантка Національного університету «Києво-Могилянська академія» Н. В. Дяченко висвітлила діяльність професора Київської духовної академії, вченого-історика, археолога і пам'яткознавця, одного із засновників Київського археологічного інституту В. З. Завітневича. Магістр історії В. М. Тимченко виступив з оригінальною доповіддю «Українці в еліті та на чолі Османської імперії: Роксолана та її син Селім II, Хадідже Турхан Султан та її син Мехмед IV (за турецькою біографічною літературою)».

В рамках Круглого столу було проведено презентацію книги, підготовленої співробітниками Інституту біографічних досліджень Т. В. Куриленко, Н. І. Мельник та О. М. Яценко «Книжкові джерела української біографістики у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: Матеріали до бібліографії (сер. ХІХ–ХХ ст.)» (К., 2004). Кандидат історичних наук О. М. Яценко, один із авторів-укладачів цього видання зазначив, що у першому випуску започаткованої серії «Джерела української біографістики» систематизовано широке коло джерел (понад тисячу книжкових видань від середини ХІХ до самого кінця ХХ ст.), що містять біографічну інформацію про діячів історії та культури України. До кожного з них подано анотацію, в якій розкрито зміст, призначення видання, вказано на наявність біографічного матеріалу, його характер (довідка, стаття, біографічний розділ тощо) структуру, а також допоміжного апарату, іконографії та із зазначенням шифру зберігання. Презентоване видання викликало широкий інтерес в учасників круглого столу. Як зазначали учасники обговорення, це видання є незамінним у роботі науковців з пошуку довідкової біографічної літератури як по окремих персоналіях, так і по всіх галузях суспільних знань. На думку присутніх, малий тираж видання (500 примірників) робить його малодоступним, а тому довідник необхідно оприлюднити в мережі Інтернет.

Кандидат історичних наук С. М. Ляшко представила другий том «Енциклопедії Трипільської цивілізації» (К., 2004), в якому вміщено 176 біографій дослідників Трипілья. Доктор історичних наук Н. О. Гаврилук відзначила продуману структуру біографічних статей та прекрасно підібрані ілюстрації, які складаються як із невідомих раніше портретів, так і польових фотографій, 90 відсотків яких надруковано вперше. Особливістю тому, на її думку, є і використання музейних матеріалів та наявність розгалужених покажчиків. Вона виступила з пропозицією виокремити біографічний матеріал і видати його окремою книжкою.

НАШІ АВТОРИ

БЕРЕЗА Інна Юхимівна — філолог, кандидат філологічних наук, доцент кафедри української літератури Миколаївського державного університету.

БІЛОРУС Микола Антонович — інженер (м. Київ).

БЛОСТОЦЬКИЙ Микита Олександрович — архітектор і історик архітектури, директор Музею історії Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури.

БУГАЄВА Олена Валентинівна — музикознавець, педагог, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ, учений секретар Українського біографічного товариства.

ВОДОТИКА Сергій Григорович — історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Херсонського педагогічного інституту.

ГАЛЬ Богдан Олександрович — історик, асистент кафедри українознавства та політології Національної гірничої академії України (м. Дніпропетровськ).

ГАЛЬКЕВИЧ Тетяна Анатоліївна — бібліотекар-бібліограф, молодший науковий співробітник сектору естампів та репродукцій НБУВ.

ГОТРА Олена Броніславівна — історик, старший викладач кафедри філософії і соціології Національної академії податкової служби України (м. Ірпінь Київської обл.).

ДАНИЛЕНКО Віктор Михайлович — історик, член-кореспондент НАН України, завідувач відділом Інституту історії України НАН України.

ДОЛИННА Людмила Борисівна — головний бібліотекар відділу організації НДР Державної медичної бібліотеки України.

ДРУЧЕК Олена Василівна — правознавець і історик, старший викладач кафедри державно-правових дисциплін Херсонського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ МВС України.

ДЯЧЕНКО Надія Володимирівна — аспірант кафедри історії гуманітарного факультету Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ЗІНЧЕНКО Юрій Іванович — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

ІВЧЕНКО Ігор Сергійович — біолог, педагог, кандидат біологічних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

КОВАЛЬЧУК Володимир Миколайович — історик, старший викладач кафедри філософії і соціології Національної академії податкової служби України (м. Ірпінь Київської обл.).

КОНСТАНТИНОВ Володимир Олександрович — історик у галузі науки і техніки, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник Центру пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

КОСТРИЦЯ Микола Юхимович — географ, кандидат географічних наук, Президент Товариства дослідників Волині (м. Житомир).

ЛОБОДА Тетяна Михайлівна — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

ЛУК'ЯНЧУК Олена Сазонівна — філолог, провідний редактор відділу газетних фондів НБУВ.

ЛЯХОЦЬКИЙ Володимир Павлович — історик, доктор історичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, проректор з гуманітарної освіти та виховання Національного медичного університету ім. О. О. Богомольця.

ЛЯШКО Світлана Миколаївна — археолог, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

МАЛІЙ Ольга Володимирівна — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

МАРУСИК Тамара Володимирівна — історик, доктор історичних наук, професор, проректор з навчально-виховної роботи Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича.

МЕЛЬНИК Надія Іванівна — історик, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

МИРОНЕЦЬ Ніна Ростиславівна — історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Міжнародного університету «Рівненський економіко-гуманітарний інститут» ім. С. Дем'янчука.

МИХАЛЬСЬКИЙ Ігор Сергійович — історик, кандидат історичних наук, докторант кафедри архівознавства і спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка.

МОСІЄНКО Сергій Володимирович — провідний бібліограф Інституту біографічних досліджень НБУВ.

ПАПАНОВА Валентина Андріївна — історик і правознавець, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії і теорії держави і права Азовського регіонального інституту управління (м. Бердянськ Запорізької обл.).

ПОПИК Володимир Іванович — історик, кандидат історичних наук, в.о. директора Інституту біографічних досліджень НБУВ, керівник Сектору суспільних наук Науково-організаційного відділу Президії НАН України.

РЕВА Лариса Григорівна — філолог, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

САВЕНОК Лариса Андріївна — історик, кандидат історичних наук, доцент Херсонського факультету Запорізького юридичного інституту МВС України.

САВИЦЬКИЙ Сергій Семенович — філолог, кандидат філологічних наук, радник Київського міського голови.

СКОРУЛЬСЬКА Роксана Микитівна (літ. псевдонім — Р. Андрієнко) — музикознавець, директор Меморіального музею Миколи Лисенка, лауреат Премії ім. М. В. Лисенка.

СТРЕЛЬСЬКИЙ Геннадій В'ячеславович — історик, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян і українознавства Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

ТРИПУТІНА Наталя Петрівна — завідувач сектору виховної роботи Бібліотеки Харківської державної академії міського господарства.

УСТИНОВСЬКИЙ Дмитро Владиславович — архівіст-бібліограф, м.н.с. Відділу національної бібліографії НБУВ.

ФІЛІПЧЕНКО Борис Михайлович — радіоінженер, учасник Великої Вітчизняної війни, нащадок Юхима Івановича Філіпченка (м. Бровари Київської обл.).

ХОДОРОВСЬКИЙ Михайло Дмитрович — архівіст, кандидат історичних наук, заступник директора Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України.

ЧАБАН Микола Петрович — письменник, краєзнавець, член Національної спілки письменників України.

ЧЕРКАСОВА Катерина Тимофіївна — архітектор та історик архітектури, кандидат архітектури, завідувачий кафедрою реконструкції, реставрації архітектурних об'єктів Харківського державного технічного університету будівництва і архітектури.

ШКУРКО Микола Пантелеймонович — інженер-технолог харчової промисловості, голова наглядової ради Благодійного фонду «Ніжен»

ЯЦЕНКО Олег Миколайович — бібліограф, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту біографічних досліджень НБУВ.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Основні скорочення, вживані у біографічних матеріалах

австр.	– австрійський	нар.	– народний
адм.	– адміністративний	наук.	– науковий
акад.	– академічний, академік (з прізвищем)	нац.	– національний
амер.	– американський	нач.	– начальник
архіт.	– архітектурний	нім.	– німецький
б-ка	– бібліотека	обл.	– область
бл.	– близько	пов.	– повіт
болгар.	– болгарський	пд.	– південний
буд-во	– будівництво	пед.	– педагогічний
верх.	– верховний	пн.	– північний
військ.	– військовий	пол.	– половина
вок.	– вокальний	політ.	– політичний
газ.	– газета (з назвою)	польс.	– польський
госп.	– господарство	поч.	– початок, початковий
громад.	– громадський	проф.	– професор
губ.	– губернія	псевд.	– псевдонім
держ.	– державний	рад.	– радянський
драм.	– драматичний	ред.	– редакційний
дух.	– духовий	р-н	– район
екон.	– економічний	рос.	– російський
евр.	– єврейський	св.	– святий
європ.	– європейський	сел.	– селянський
жін.	– жіночий	симф.	– симфонічний
журн.	– журнал (з назвою)	скр.	– скрипічний
закорд.	– закордонний	сх.	– східний
засн.	– заснований, засновник	с-ще	– селище
заст.	– заступник	т-во	– товариство
зх.	– західний	театр.	– театральний
ідеол.	– ідеологічний	тер.	– територія
інж.	– інженерний	тех.	– технічний
ін-т	– інститут	укр.	– український
кн.	– князь	ун-т	– університет
к-т	– комітет	уч-ще	– училище
лібр.	– лібретто	феод.	– феодальний
літ.	– літературний	філол.	– філологічний
		філос.	– філософський
		ф-но	– фортепіано

л-ра	– література	франц.	– французький
м-во	– міністерство	ф-т	– факультет
мед.	– медичний	христ.	– християнський
мех.	– механічний	худож.	– художній
міжнар.	– міжнародний	церк.	– церковний
м-ко	– містечко	чес.	– чеський
муз.	– музичний		
н.	– народився		

Вживані абрєвіатури

АН	– Академія наук
ВГВ	– Волынские губернские ведомости
БСЭ	– Большая советская энциклопедия
ВЕВ	– Волынские епархиальные ведомости
ВУАН	– Всеукраїнська академія наук
ВУТОРМ	– Всеукраїнське товариство революційних музикантів
ВЦАТ	– Волинське церковно-археологічне товариство
ВЦВК	– Всесоюзний Центральний Виконавчий Комітет
ГДА СБУ	– Галузевий державний архів Служби безпеки України
ГУЛАГ	– Голове укравління таборів (рос.)
ДАДО	– Державний архів Дніпропетровської області
ДАЧО	– Державний архів Чернівецької області
ДАК	– Державний архів міста Києва
ДВУ	– Державне видавництво Української РСР
ДЦ УНР	– Державний Центр Української Народної Республіки
ЕУ	– Енциклопедія українознавства
ЗНТШ	– Записки Наукового товариства імені Шевченка
ІА НАНУ	– Інститут археології НАН України
ІВД	– Інститут біографічних досліджень НБУВ
НБУВ	
ІНО	– Інститут народної освіти
ІР НБУВ	– Інститут рукопису НБУВ
ЇДА	– Київська духовна академія
КІУС	– Канадський інститут українських студій
КПІ	– Київський політехнічний інститут

КС	– Київська старина (1882-1906)
КФУС	– Канадська фундація українських студій
МВС	– Міністерство внутрішніх справ
МДБ	– Міністерство державної безпеки
МТЛ	– Музичне товариство імені Леонтовича
НаУКМА	– Національний університет «Києво-Могиллянська академія»
НБУВ	– Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського
НДІ	– Науково-дослідний інститут
НКДБ	– Народний комісаріат державної безпеки
НТШ	– Наукове товариство імені Шевченка
ОДПУ	– Об'єднане державне політичне управління
ОСО	– Особлива нарада (рос.)
ОУН	– Організація українських націоналістів
ПСР	– Партія соціалістів-революціонерів (есери)
РМТ	– Російське музичне товариство
РНК	– Рада Народних Комісарів
РУП	– Революційна українська партія
СВУ	– Спілка визволення України
УАН	– Українська академія наук
УАПЦ	– Українська автокефальна православна церква
УБА	– Український біографічний архів
УБС	– Український біографічний словник
УВАН	– Українська вільна академія наук
УВУ	– Український вільний університет
УГКЦ	– Українська греко-католицька церква
УІЖ	– Український історичний журнал
УМА	– Український музичний архів
УНКВС	– Народний комісаріат внутрішніх справ Української РСР
УПСР	– Українська партія соціалістів-революціонерів
УРЕ	– Українська радянська енциклопедія
УСДРП	– Українська соціал-демократична партія
ХДТУБА	– Харківський державний технічний університет будівництва і архітектури
ЦДАВО	– Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

- ЦДАГО – Центральний державний архів громадських
об'єднань України
- ЦДАМЛ
М – Центральний державний архів-музей
літератури і мистецтва України
- ЦДІА – Центральний державний історичний архів
України
- ЧГВ – Черниговские губернские ведомости
- ЧК – Надзвичайна комісія (рос.)

З М І С Т

<i>Від Редакційної колегії</i>	3
<i>Бугаєва О. В. В. С. Чишко</i> — учений-історик, біографіст, організатор науки	7

I. Теоретичні і методичні проблеми біографічних досліджень

<i>Попик В. І.</i> Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів	15
<i>Ляшко С.М.</i> Структура дефініції у біографістиці	27
<i>Яценко О. М.</i> Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності	36

II. Матеріали до Українського біографічного словника

<i>Абрагамсон А. А. (Константинов В. О.)</i>	47
<i>Алданов М. О. (Зінченко Ю. І.)</i>	48
<i>Бензя П. А. (Білорус М. А.)</i>	50
<i>Дудченко І. С. (Долинна Л. Б.)</i>	51
<i>Дурдуківський В. Ф. (Даниленко В. М.)</i>	53
<i>Зубрицький Д. І. (Ляшко С. М.)</i>	54
<i>Зубрицький М. І. (Савіцький С. С., Ляшко С. М.)</i>	56
<i>Кавецький Р. Є. (Мосієнко С. В.)</i>	57
<i>Камінський Ф. Т. (Ляшко С. М.)</i>	59
<i>Кашенко М. Ф. (Готра О. Б.)</i>	60
<i>Лагута М. Д. (Береза І. Ю.)</i>	62
<i>Лазаренко О. М. (Шкурко М. Т.)</i>	63
<i>Мельник О. П. (Рева Л. Г.)</i>	64
<i>Миронець І. Д. (Береза І. Ю.)</i>	64
<i>Міяковський В. В. (Ляшко С. М.)</i>	65
<i>Осьмак (Осьмаков) К. І. (Лук'янчук О. С.)</i>	67
<i>Погій Іпатій (Адам Львович) (Мельник Н. І.)</i>	68
<i>Рудичів І. О. (Стрельський Г. В.)</i>	71
<i>Скорульський М. А. (Бугаєва О. В.)</i>	72
<i>Тарле Є. В. (Малій О. В.)</i>	75
<i>Шафонський О. Ф. (Галь Б. О.)</i>	79
<i>Яцковська Н. Л. (Долинна Л. Б.)</i>	81

III. Біографічні та генеалогічні розвідки

<i>Філіпченко Б. М.</i> Історія роду Філіпченків	82
<i>Ковальчук В. М.</i> Микола Баллін — фундатор кооперативного руху в Україні	106
<i>Миронець Н. Р.</i> Барон Ф. Р. Штейнгель — представник волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів	112
<i>Костриця М. Ю.</i> Священики — краєзнавці і дослідники Волині.	124
<i>Галькевич Т. А.</i> Нові сторінки до творчої біографії В. О. Котарбінського	136
<i>Ляхощкий В. П.</i> З роду української шляхти (сторінки з життєпису Миколи Василька)	141
<i>Лобода Т. М.</i> Перерваний політ, або спроба реконструкції життєвого та творчого шляху Трохима Зінківського	170
<i>Стрельський Г. В.</i> Творче життя і трагічна смерть М. А. Славінського	175
<i>Чабан М. П.</i> Книгар Дмитро Лисиченко	180
<i>Білорус М. А. С. І.</i> Березняк та його діяльність у 1917–1918 рр.	185
<i>Тріпутіна Н. П., Рябенко О. К., Білостоцький М. О.</i> Історія щасливої людини (Б. П. Остащенко-Кудрявцев)	193
<i>Дручек О. В., Савенок Л. А.</i> Українознавець з Поділля (К. О. Копержинський)	202
<i>Марусик Т. В.</i> Актор і громадський діяч Хризант Кудринський: штрихи до портрета	208
<i>Івченко І. С.</i> З історії дендрологічних династій	215
<i>Рева Л. Г.</i> Українське коріння творчості Сергія Бондарчука	222
<i>Ляшко С. М.</i> Легенда футболу — Віктор Колотов	232

IV. Історія крізь призму біографістики

<i>Ходоровський М. Д.</i> Українці в масонському русі Російської імперії XVIII ст.	239
<i>Черкасова К. Т. О.</i> Паліцин і художня культура Слобожанщини кінця XVIII–початку XIX ст.	248
<i>Папанова В. А.</i> Академік П. І. Кеппен — дослідник стародавньої Ольвії	260

<i>Михальський І. С. М. Залізник</i> — публіцист: джерелознавчі аспекти історії українських політичних партій початку ХХ ст.	267
<i>Бугаєва О. В.</i> Маловідомі сторінки діяльності Музичного товариства імені М. Леонтовича	276

V. Джерела біографічних досліджень

<i>Устиновський Д. В.</i> Літературна біобібліографія як джерело збереження і передачі персоналогічної інформації	287
<i>Дяченко Н. В. В. Завітневич</i> в документах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського	301
<i>Скорульська Н.</i> Уривки спогадів про найдорожче (<i>публікація Р. Андрієнко</i>)	308
<i>Бугаєва О. В.</i> «Український музичний архів» як біографічне джерело	318

VI. З досвіду біографістики

<i>Водотика С. Г.</i> Персоналії вимір української історіографії 1920-х років: підсумки та перспективи дослідження	323
--	-----

VII. Бібліографія, рецензії, інформація

<i>Яценко О. М.</i> Данило Гусар Струк — вчений-енциклопедист української діаспори (матеріали до біобібліографії)	336
<i>Мельник Н. І.</i> Круглий стіл «Завдання розвитку вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів»	347
<i>Попик В. І., Мельник Н. І.</i> Круглий стіл «Українська біографістика»	352
Наші автори	359
Умовні скорочення	363

CONTENTS

<i>From the Editorial Board</i>	3
<i>Bugayeva O. V. V. S. Chyshko</i> — a scholar-historian, a researcher in biographic studies, planner of science	7

I. Theoretical and methodological problems of biographic research

<i>Popyk V. I.</i> The problems of the development of biographic research and the creation of the national biobibliographic information resources	15
<i>Lyashko S. M.</i> The structure of definition in biographic studies	27
<i>Yatsenko O. M.</i> The requirements to the bibliographic formalities of the papers of the Institute of the biographic investigations: alternatives and distinctions	36

II. Materials for the Ukrainian Bibliographic Dictionary

Abrahamson A. A. (<i>Konstantynov V. O.</i>)	47
Aldanov M. O. (<i>Zinchenko Yu. I.</i>)	48
Benzya P. A. (<i>Bilorus M. A.</i>)	50
Dudchenko I. S. (<i>Dolynna L. B.</i>)	51
Durdukivs'ky V. F. (<i>Danylenko V. M.</i>)	53
Zubryts'ky D. I. (<i>Lyashko S. M.</i>)	54
Zubryts'ky M. I. (<i>Savits'ky S. S., Lyashko S. M.</i>)	56
Kavets'ky R. Ye. (<i>Mosiyenko S. V.</i>)	57
Kamins'ky F. T. (<i>Lyashko S. M.</i>)	59
Kashchenko M. F. (<i>Gotra O. B.</i>)	60
Laguta M. D. (<i>Bereza I. Yu.</i>)	62
Lazarenko O. M. (<i>Shkurko M. T.</i>)	63
Mel'nyk O. P. (<i>Reva L. G.</i>)	64
Myronets' I. D. (<i>Bereza I. T.</i>)	64
Miyakovs'ky V. V. (<i>Lyashko S. M.</i>)	65
Os'mak (Os'makov) K. I. (<i>Luk'yanchuk O. S.</i>)	67
Potiy Ipatiy (<i>Adam L'vovych</i>)(<i>Mel'nyk N. I.</i>)	68
Rudychiv I. O. (<i>Strel's'ky G. V.</i>)	71
Scorul's'ky M. A. (<i>Bugayeva O. V.</i>)	72
Tarle Ye. V. (<i>Maliy O. V.</i>)	75
Shafons'ky O. F. (<i>Gal' B. O.</i>)	79
Yatskovs'ka N. L. (<i>Dolynna L. B.</i>)	81

III. Biographic and genealogical investigations

<i>Philipchenko B. M.</i> The history of the Philipchenko clan	82
<i>Koval'chuk V. M.</i> Mykola Ballin — the founder of the cooperative movement in Ukraine	106
<i>Myronets' N. R. Baron F. R.</i> Shteingel — the representative of the Volyn branch of the Russian-German family of the Shteingels	112
Kostrytysya M. Yu. The priests — students of local history and investigators of Volyn'	124
<i>Gal'kevych T. A.</i> The new pages to the creative biography of V. O. Kotarbins'ky	136
<i>Lyahots'ky V. P.</i> From the Ukrainian gentry (the pages from the biography of Mykola Vasyl'ko)	141
<i>Loboda T. M.</i> The broken flight, or the attempt to reconstruct the course of the life and creativity of Trohym Zin'kivs'ky	170
<i>Strel's'ky G. V.</i> — The creative life and tragic death of M.A. Slavins'ky	175
<i>Chaban M.P.</i> Creator of book-plait and publishing Dmytro Lysychenko	180
<i>Bilorus M. A. S. I.</i> Berezhnyak and his activities in 1917–1918	185
Triputina N. P., Ryabchenko O. K., Bilostots'ky M. O. The history of a happy man (B. P. Ostaschenko-Kudryavtsev)	193
Druchek O. V., Savenok L. A. Ukrainian studies researcher from Podillya (K. O. Koperzhins'ky)	202
Marusyk T.V. The actor and public figure Khryzant Kudryns'ky: the traits to the portrait	208
Ivchenko I. S. From the history of dendrologic dynasties	215
Reva L. G. The Ukrainian roots of Serhiy Bondarchuk's creative work	222
Lyashko S. M. The legend of football — Viktor Kolotov	232

IV. History in the light of biographic studies

Khodorovs'ky M. D. The Ukrainians in the Masonic movement of the Russian empire in the XVIII century	239
Cherkasova K. T. O. Palitsyn and the artistic culture of Slobozhanshchina at the end of the XVIII century—the beginning of the XIX century	248

<i>Papanova V. A.</i> The academician P. I. Keppen — a researcher of the ancient Olvia	260
<i>Mykhal's'ky I. S. M.</i> Zaliznyak — a publisher: the source study aspects of the history of the Ukrainian political parties at the beginning of the XX century	267
<i>Bugayeva O. V.</i> The little known pages of the activity of M. Leontovich Musical society	276

V. Sources of biographic investigations

<i>Ustynovs'ky D. V.</i> Literary bibliography as a source of keeping and transferring the personologic information	287
<i>Dyachenko N. V. V.</i> Zavitnevych in the documents of the Institute of the manuscript of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine	301
<i>Scorul's'ka N.</i> The fragments of the reminiscences about the most important (<i>publication by R. Andriyenko</i>)	308
<i>Bugayeva O. V.</i> «The Ukrainian Musical Archive» as a biographic source	318

VI. From the experience of biographic studies

<i>Vodotyka S. G.</i> Person linear dimension of the Ukrainian historiography of the 1920-s: the conclusions and prospects of the research	323
--	-----

VII. Bibliography, reviews, information

<i>Yatsenko O. M.</i> Danylo Gusar Struk — a scholar of encyclopaedic knowledge of the Ukrainian diaspora (materials to the biobibliography)	336
<i>Mel'nyk N. I.</i> The round table: «The task of the development of the national biobibliographic information resources»	347
<i>Popyk V. I., Mel'nyk N. I.</i> The round table «The Ukrainian biographic studies»	352
Our authors	359
Abbreviations	363

До уваги авторів

До редакції приймаються матеріали українською мовою (для іноземних авторів — англійською, польською та російською мовами), у двох примірниках (кегель — 14, інтервал — 1,5; при друкуванні на машинці — інтервал 2), підписані та датовані автором, а також в електронному вигляді на дискеті 3,5" у вигляді файлів в форматах WORD та RTF. До статей з проблемних питань біографістики додається резюме.

Максимальний обсяг статей — 24 стор. машинопису; повідомлень, інформацій, рецензій — 5 стор.

Тема та обсяг статті до розділу «Матеріали до Українського біографічного словника» попередньо узгоджуються з Редакційною колегією збірника.

Ілюстративний матеріал (фото, малюнки та ін.) має бути придатним для копіювання і супроводжуватися відповідною анотацією (легендою) з зазначенням джерела ілюстрації (друкована праця, архівна справа, музейна експозиція тощо) та його місця знаходження.

Система нумерації посилань повинна бути наскрізною по всьому тексту. Редакційна колегія просить оформляти посилання відповідно до правил, викладених у статті О. М. Яценка «Вимоги до бібліографічного оформлення праць Інституту біографічних досліджень: варіанти та відмінності», надрукованій у цьому збірнику. До статті повинен додаватись список вживаних абревіатур з розкриттям їх.

До статті також додаються відомості про автора (прізвище, ім'я та по батькові, фах, вчений ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня або службова адреса, контактний телефон/факс та адреса електронної пошти) та фотокартка розміром 4×5 см.

Статті надсилати за адресою: 01601, МСП, Київ-31, вул. Володимирська, 62. Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Контактні телефони: 244-43-84, 239-65-12

E-mail: ssn@nas.gov.ua

Наукове видання

Українська біографістика
Biographistica Ukrainica
Збірник наукових праць
Випуск 3

Попик Володимир Іванович,
відповідальний редактор

коректори — Горшкова Н. І., Дехта Н. М., Пінчук Л. О.
комп'ютерний набір — Кім Н. А.
оригінал-макет — Леонов Д. С.

Здано до набору 17.05.2005. Підписано до друку 15.05.2005.
Формат 60×84×16. Гарнітура Times. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 23,5. Друк. арк. 21,3. Тираж 500.
Зам. № 11.